

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавом України 14.XII.1993 р.

№ 4 (469)

ЛИПЕНЬ – СЕРПЕНЬ 2006

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), **Я.Д.Ісаєвич** (Львів), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада), **В.М.Литвин** (Київ), **Анджей Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев** (Київ), **А.Г.Слюсаренко** (Київ), **П.С.Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський), **П.П.Толочко** (Київ), **П.Т.Тронько** (Київ), **Б.М.Флоря** (Москва, Російська Федерація)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, **С.В.Віднянський**, **В.М.Волковинський**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. головного редактора), **В.І.Кузнецов** (заст. головного редактора), **С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Пиріг**, **О.П.Реснт** (заст. головного редактора), **В.М.Ричка** (заст. головного редактора), **О.С.Рубльов** (заст. головного редактора), **В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Трошинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Реснт**, д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Тексти готували редактори

С.Г.Архипенко, **В.В.Григор'єв**, **О.М.Квітка**, **В.І.Кузнецов**

Електронна версія: канд. іст. наук **А.Г.Плахонін**, **О.В.Жданович** www.history.org.ua/journal/index.htm

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректори – **В.В.Григор'єв**, **Н.Ю.Мельник**
Комп'ютерна верстка – **А.В.Корженівська**
Обкладинка – **Н.О.Горбань**

Підп. до друку 26.07.2006 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1200 прим. Зам. № 6-36.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03040, м. Київ, вул. Ломоносова, 8-Б. Тел./факс: 258-64-65, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ЗАТ «Київська книжкова фабрика»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the history of the Ukraine, Institute of the political and ethno-national researches. Scientific journal. Founded in 1957. Published 6 times at year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

До 15-річчя незалежності України

К а с ь я н о в Г. В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування	4
К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Україна: суспільство й держава на терезах історії (1991–2006 рр.)	15
В і д н я н с ь к и й С. В., М а р т и н о в А. Ю. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.)	32

* * *

К о т л я р М. Ф. Феномен княжого двору на Русі	51
С о к и р к о О. Г. Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669–1765 рр.	64
М а с л і й ч у к В. Л. (Харків). Сумський полковник Герасим Кондратьєв	77
Р а б е н ч у к О. П. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 рр.	87
Ю с о в а Н. М. Ідейна й термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність»	101
С к р ж и н с ь к а М. В. Найдавніші державні нагороди на землях України	130

І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

Я с ь О. В. Історичні погляди Олени Компан (До 90-річчя від дня народження)	140
С а с П. М. Рукописне «Євангеліє П.Сагайдачного»	157
Я к о в л е в а Т. Г. (Санкт-Петербург, Російська Федерація). Донос старшини на І.Самойловича: аналіз першоджерела	190

О Г Л Я Д И

Д а н и л е н к о В. М., С к л я р е н к о Є. М. Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей	201
--	-----

Р Е Ц Е Н З І Ї

Б і л е ц ь к и й Б. Ф. (Чернівці), К а р п о В. Л. (Чернівці). І.П.Фостій. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939–1945 рр.	207
Д м и т р і є н к о М. Ф., І щ е н к о Я. О. М.Вавричин, Я.Дашкевич, У.Кришталович. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст.	209
С т е л ь м а х С. П. Яровий Валерій. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття: Підручник для вищих навчальних закладів	211

Х Р О Н І К А Н А У К О В О Г О Ж И Т Т Я

Б а р а н о в с ь к а Н. П. Конференції до 20-річчя чорнобильської катастрофи	214
С т а н ч е в М. Г. (Харків), С т р а ш н ю к С. Ю. (Харків). ІV Дріновські читання в Харкові	217
М е л ь н и ч е н к о В. М. До 60-річчя доктора історичних наук, професора А.Г.Морозова	223

Пріцак Омелян225
Волковинський Валерій Миколайович227
Повідомлення про захист докторських і кандидатських дисертацій229
Н о в і к н и г и237

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – **не більше 23–25 сторінок** (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи форматуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники**, а також **електронну копію статті (дискета або CD)**. До статті має бути додано **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації авторіві **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою: **UHG@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Г.В.Касьянов*

СУЧАСНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ, ВЕРСІЇ, МІРКУВАННЯ

Статтю присвячено методологічним і термінологічним проблемам дослідження сучасної історії України (після 1991 р.). Запропоновано низку аналітичних підходів, які будуються на принципах міждисциплінарності, відходу від лінійної історії та впровадження багатовимірних моделей суспільного розвитку. Проаналізовано окремі суспільні, політичні, інституційні та цивілізаційні виміри суспільних трансформацій в Україні 1990-х – 2000-х років.

П'ятнадцять років Україна існує як незалежна держава. Це свого роду рекорд – ніколи раніше утримати повномасштабну державність упродовж такого часу країні не вдалося.

Ця стаття – спроба актуалізувати сучасну історію України, окреслити наявні й можливі способи її осмислення, довести, що п'ятнадцять років незалежності вже піддаються методам та інструментарієві історичної науки, їх цілком законно можна трактувати як «історію». Це водночас спроба легітимувати сучасну історію України (тобто, умовно кажучи, історію після 1991 р.) як самодостатній предмет саме історичного дослідження, який може існувати поза доменом політологів, соціологів, політичних коментаторів, економістів і тих, хто обрав собі назву «політтехнологів». Нарешті – це спроба окреслити основні виміри суспільних трансформацій, які відбулися й відбуваються в Україні впродовж її нетривалої сучасної історії.

Запропоновані тут міркування, висновки й узагальнення аж ніяк не слід уважати рецептами чи прикінцевими істинами. Це лише запрошення до дискусії, робочі міркування, які потребують обговорення професійної спільноти.

Питання методології

Для професійного історика вивчення сучасної історії містить низку небезпек та викликів методологічного характеру. Історик передусім має справу з явищами й подіями минулого, причому це минуле зазвичай є завершеним у тому сенсі, що його зв'язок із сучасністю є вже опосередкованим. Ця опосередкованість визначається чи то політикою пам'яті, чи то пізнавальною кон'юнктурою, чи то суспільним запитом, але аж ніяк не голосом безпосередніх учасників подій, що є об'єктом уваги історика.

Термін «сучасна історія» в цьому сенсі – оксюморон, бо зв'язок із подіями і явищами, з якими має справу така історія, є безпосереднім – може навіть виникнути ситуація, коли об'єкт дослідження може бути і його суб'єктом, і на це дослідження впливати. Відповідно, виникає ціла низка колізій – від суто методологічних до моральних: їхній список починається з небезпеки політичного сервілізму чи кон'юнктурності й закінчується суто цеховими проблемами, наприклад, термінологічними.

Одна з перших фундаментальних методологічних проблем для історика – *спосіб* або *метод* осмислення сучасної історії. Переважна більшість сучасних іс-

* Касьянов Георгій Володимирович – д-р іст. наук, завідувач відділу новітньої історії й політики Інституту історії України НАНУ.

ториків – і тих, хто сформувався до появи незалежної України, і значна частина тих, хто зараз поповнює ряди професійної спільноти, виховані в методологічних канонах, які базуються на ідеї прогресу, поступального розвитку, тяглості, «перетікання» одних суспільних форм (чи їхніх рудиментів) в інші, незалежно від того, в які ідеологічні шати вбираються ці канони – чи то в марксистські з відповідною формаційною телеологією, чи то в націоналістичні з телеологією національною. На загал це цілком усталена й респектабельна форма осмислення суспільних явищ. Однак, коли йдеться про необхідність осягнення сучасної історії, тобто подій і явищ, які не структуруються в ієрархічні пізнавальні схеми, вироблені понад сто років тому, виникає серйозний конфлікт із «матеріалом». Останній потребує визнання наявності суспільних структур і явищ, що існують в єдиному просторі, але функціонально належать до різних часових вимірів, які розвиваються різними темпами, іноді в різних спрямуваннях, але при цьому на перший погляд нібито належать до явищ одного рівня.

Історики звикли до лінійної картини світу, тому дискретність, нерівномірність, багатовимірність і амбівалентність процесів та явищ сучасної історії являють собою чи не найсерйозніший інтелектуальний виклик (утім, це твердження буде справедливим до будь-якої історії лише з тією відмінністю, що для сучасної воно є майже абсолютним).

Україна з її сучасною історією в цьому сенсі є одним із найпоказовіших прикладів – це країна, де в селянській хаті з побутовим укладом XVIII ст. можна побачити телевізор «Панасонік», де поряд із підприємством із упровадження біотехнологій існує натуральне господарство, де біля міських багатоповерхівок можна побачити городи. Саме тут можна знайти суспільні шари, які в культурному сенсі одночасно перебувають у декількох часових вимірах, а ментальна карта представляє надзвичайне розмаїття соціально-психологічних укладів і «часових зон». Змагання метафор про «дві» чи «двадцять дві» України, запропоноване відомим українським публіцистом¹, є лише першим наближенням до теми, яка потребує глибокого та всебічного вивчення. Утім у цьому сенсі Україна, яка з погляду домінуючої суспільної тенденції в цілому перебуває на межі індустріального й постіндустріального суспільств, не є чимось ексклюзивним для європейської історії в цілому – проблема полягає не так у наявності згаданих укладів, як у ступені їхнього впливу на суспільний розвиток. В Україні цей вплив високий і цілком достатній, аби питання про цивілізаційну належність країни залишалося відкритим.

Проблема, споріднена з попередньою, – термінологія. Інтелектуально сумлінний історик завжди дбає про акуратність і доцільність використання термінів і категорій, за допомогою яких він описує й аналізує факти, події та явища, оцінює тенденції та робить висновки й узагальнення. При цьому він користується усталеним понятійним і категоріальним апаратом, який цілком придатний для опису минулого, але вже недостатній для опису «поточної історії». Якщо зважити на домінуючу (принаймні, кількісно) тенденцію в сучасній українській історіографії, то найзручнішим варіантом буде подання історії України 1991–2006 рр. у рамках і термінах національної історії. Проте, як доводить досвід цих таки п'ятнадцяти років, ані попередня історія України, ані тим більше сучасна, не вкладаються в ці рамки й категорії. Відповідно, виникає методологічний конфлікт, який розв'язується або творенням стандартної дистильованої історії за методологічними канонами XIX ст., або введенням у науковий обіг понять і категорій, які ще не усталилися, принаймні в українській історіографічній практиці. До того ж, оскільки сучасна історія не вкладається в категоріальні рамки лише історії як науки, історик потрапляє в ситуацію, коли йому необхідно звертатися до маси суміжних дисциплін (соціальної філософії та психології, політології (справжньої політології, а не трансформованого науково-

го комунізму), соціології, соціолінгвістики, соціальної антропології), які самі перебувають у стані формування категоріального апарату.

Міждисциплінарність стає свого роду усвідомленою необхідністю для історика, і саме вона передбачає адаптацію термінів і категорій тих дисциплін, які дозволять одночасно перебувати в межах історії, і давати собі раду з оцінкою сучасності.

Наведемо лише один приклад. Як називати українське суспільство 1990-х рр.? Зокрема, який найуніверсальніший термін дає найбільш загальне й достатньо коректне уявлення про зміст, спрямованість та попередні наслідки явищ і процесів доби після 1991 р.?

Серед найпопулярніших (якщо не серед істориків, то серед політологів) є терміни, які містять префікс «пост» («пострадянський», «посткомуністичний», «постколоніальний»). Вони містять наголос на політичній системі чи ідеології, хоча імпліцитно й мають певні культурні чи соціальні параметри. Вони цілком придатні, коли йдеться про констатацію, опис ситуації, тобто вони є зручним інструментарієм для того, щоб описати результати попередніх процесів. Однак не дають уявлення про траєкторію подальшого розвитку й несуть надто потужний ідеологічний заряд, відповідно, виникають сумніви щодо їхньої наукової легітимності, принаймні для історика, який прагне мінімізувати вплив ідеологічної й політичної кон'юнктури на його працю.

Можливо, одна з найбільш вдалих формул пропонує визначати Україну як перехідне суспільство (*transition society*)*. Термін «перехід» дає можливість вибудувати систему координат, побудованих на дихотоміях, які визначають висхідну та заключну точки руху, і, відповідно, описати й досягнути зміст і суть подій, що відбуваються на певному часовому відрізку, максимально уникаючи метафізики. У цьому разі маємо можливість опису самих процесів та їхніх результатів, процесів, які розпочалися в сучасності, але водночас щохвилини стають історією.

Як виглядає українське суспільство в цих пізнавальних рамках? У найзагальніших рисах та в рамках ідеальної схеми – це суспільство, яке переживає перехід від централізованої планової економіки до ринкової, від квазідержавності до державності реальної, від моноідеологічності до плюралізму, від авторитаризму до демократії, від загальнонародної до приватної власності, від всевладдя однієї партії до представницьких інститутів влади, від закритого суспільства до відкритого, від колективізму до індивідуалізму, від соціальної стабільності до мобільності й плинності соціальних форм тощо – список можна продовжувати.

Водночас, беручи перехідний характер суспільства за аксіому, варто пам'ятати, що наведені парні категорії не обов'язково означають і визначають лінійність розвитку та збігаються з уявленнями про прогрес. Вони визначають напрямок руху й зміст перетворень, але не дають уявлення про відстань між висхідним і кінцевим пунктами. Крім того, вони передбачають відхилення від ідеальної траєкторії, наявність руху в одних суспільних секторах і відсутність в інших, присутність розмаїтих перехідних форм, зрештою, наявність соціальної, ідеологічної й політичної мімікрії та імітації в суспільних структурах. Водночас вони потребують граничної конкретизації, скрупульозного опису складових явищ і процесів, на які історики не завжди погоджуються.

Уважаємо, сказаного досить, аби зрозуміти, що поняття «перехідне суспільство» вже саме собою окреслює плинність, нестабільність, незавершеність, супе-

* Попри всі відомі й можливі сарказми з приводу західної «транзитології», які нагадують наші місцеві жарти стосовно «наукових комуністів», що перекваліфікувалися на «наукових націоналістів» та істориків України, висловлю припущення, що вона дає непогані можливості для творення цілком функціональних аналітичних структур.

речливість і багатозначність процесів, з якими доводиться мати справу істориків – і це породжує один із головних інтелектуальних викликів для того, хто звик мати справу переважно з явищами, які мають початок і кінець у часі, власне, з історією в її класичному розумінні.

Інший приклад – хронологія. Коли починається сучасна історія України? Для історика, якого не влаштовують ортодоксальні пізнавальні схеми зразка XIX ст., 1991 р. не може бути межею, з якої почалася «справжня» історія (в гегелівському/марксистському сенсі) – цілком зрозуміло, що так звана «несподіванка – 1991» має розглядатися в контексті процесів, подій і явищ, які мали набагато давнішу історію. Але тут важко не піддатися спокусам телеології й не розглядати їх як підготовку до незалежності, як передмову до справжньої історії, бо тоді наслідки передуватимуть причинам. Іншими словами, 1991-й не може бути підставою для пояснення всього, що було досі, він не може бути призою, через яку ми дивимося на попередню історію України, хоча спокуса трансформувати марксистську максиму про передісторію та історію людства в націоналістичну** є очевидною. З іншого боку, пояснювати й з'ясувати причини 1991-го не можна, вибудовуючи логічні й історичні схеми, які обґрунтовують, легітимують 1991 р. А цей варіант, на жаль, є одним із найпоширеніших, хоча й цілком природним для нормативної історіографії. У тому, що сталося в серпні–грудні 1991 р. було й завершення якихось системних процесів, та збіг випадковостей, і зіткнення групових інтересів, і просто частка абсурду, і початок якісно нових процесів та явищ. Отже, 1991 р., попри всі формальні (в тому числі юридичні, політико-географічні тощо) ознаки поділу на «до» й «після», є для історика доволі умовною віхою в загальній історії України. Хоча для нього твердження про те, що після 1991 р. Україна з об'єкта історії перетворюється на суб'єкт, мало б бути аксіоматичним.

Серед інших проблем методологічного характеру варто згадати ще одну, яка має надзвичайне значення для ремесла історика – ідеться про те, що можна було б назвати інформаційним перенасиченням, яке, хоча це й парадоксально, межує з інформаційним голодом. Історики зазвичай нарікають на брак джерел або на обмеження доступу до них. Медієвісти, які працюють з історією України, мають справу з досить усталеним комплексом писемних джерел і культурних артефактів. Нова інтерпретація чи демістифікація відомого тексту може спричинити професійну сенсацію серед медієвістів. Історики ранньомодерного часу вже можуть розраховувати на відкриття чи введення в обіг нових, раніше невідомих або закритих джерел. Тут мікросенсацією може стати виявлення нового листа І.Мазепи з декількох рядків. Ті, хто займається сучасною історією, ще можуть упоратися з комплексом писемних джерел, але тут документальна *terra incognita* стає набагато ширшою.

Коли ж ідеться про сучасну історію, професіонал, який звик мати справу з архівами й джерелами, що піддаються перевірці пізнішими свідченнями, потрапляє в стан інформаційного кошмару – з одного боку, наявний надмір найрізноманітніших джерел, з іншого, – архівна база постійно поповнюється й перебуває в стані перманентного впорядкування, зрештою виникає надзвичайно дражлива проблема верифікації фактів, особливо коли свідками цих фактів чи подій є тисячі сучасників, кожен з яких пам'ятає їх у свій спосіб і претендує на вірогідність власного бачення.

Історик відчуває справжні танталові муки – інформації безліч, але користуватися нею так, щоб спосіб її подання й інтерпретації відповідав певним нормам

** Термін «націоналістичний» тут використовується в ідеологічно нейтральному значенні, тотожному «національній свідомості», національній ідеології, ідеї нації.

фахової дисципліни, надзвичайно важко. І це – лише перше наближення до проблеми інформаційного забезпечення писання сучасної історії. Можна згадати й про закритість та неповноту так званих поточних архівів, про фізичну неможливість сучасних інформаційних депозитаріїв упоратися з інформаційним потоком, про наукову легітимацію цілком нових для історика джерел інформації – телебачення, Інтернету, електронної преси тощо.

Зрозуміло, готових рецептів, як упоратися з названими методологічними проблемами, не існує. Частина з них долається суворим дотриманням професійної етики, визнанням необхідності міждисциплінарних підходів та створенням аналітичних схем, які відповідатимуть лише конкретним дослідницьким завданням і не претендуватимуть на універсальність – тобто цілком успішно розв'язується на рівні персональному. Частина потребує концентрованих зусиль академічної спільноти, спрямованих на розвиток діалогу між різними дисциплінами. Зрештою, деякі можна розв'язати лише за умови розробки державних стратегій, спрямованих на інформаційне забезпечення науки.

Згадані методологічні проблеми – лише окремі приклади, які не вичерпують розмаїття й глибини інтелектуальних викликів, з якими має справу історик. Утім, їхня наявність – не так перешкода, як добрий стимул для дослідників.

Виміри суспільних трансформацій

Один із найпоширеніших стереотипів доби незалежності – уявлення про Україну як про доволі інертне суспільство, яке відстає від своїх посткомуністичних сусідів у трансформаційних процесах. І справді, якщо йдеться про європейську частину СРСР чи про східноєвропейські країни колишнього соціалістичного табору, Україна являє собою зразок непослідовності й повільності в реформуванні економіки та суспільства, особливо коли йдеться про 1990-ті роки. Водночас можна припустити, що прямі порівняння з країнами Балтії чи Польщею є некоректними – дозволимо собі утриматися від просторіших коментарів, бо вони є очевидними. Якщо ж ідеться про слов'янські республіки – Білорусію та Росію, порівняння можливі, але й тут їхня умовність має братися до уваги: якщо до кінця 1990-х рр. Україну й Росію можна було порівнювати з погляду рівня демократії, то 2000-ні вже викликають сумніви: навіть в останні роки правління Л.Кучми в Україні відбувалися речі, які важко уявити в таких же масштабах у Росії – акція «Росія без Путіна!» була можливою хіба що на сторінках пригодницького роману.

Отже, зовнішні порівняння необхідні й цілком легітимні. Однак вони щоразу потребують надзвичайно просторих коментарів, інакше губиться їхній сенс. Саме тому «український випадок», на мою думку, вимагає більшої уваги до визначення внутрішньої системи координат, яка дозволить визначити інтенсивність та глибину змін. Варто пам'ятати й про те, що там, де ці зміни стали вже історією, налічує не одне десятиліття чи навіть століття.

Для історика найбільш благодатна тема – інституційні виміри суспільних трансформацій. Історія державних і громадських інституцій, партій та рухів, структур влади, економічних інститутів і культурних установ, освітньої системи – цілком комфортно вкладається в канони й інструментарій ремесла історика. Найбільша й найсерйозніша проблема тут – вироблення системи оціночних суджень, параметрів, за якими можна було б вимірювати інституційні зрушення в українському суспільстві останніх п'ятнадцяти років.

Якщо спробувати дати найбільш загальну картину інституційних зрушень періоду незалежності, можна помітити, що Україна й досі перебуває в стані інституційної перебудови, що цей процес відбувався досить повільно й навіть із періодами зворотного розвитку, що він супроводжувався негативними суспіль-

ними наслідками, серед яких можна насамперед зазначити свавілля й самодостатність державної бюрократії, перманентну боротьбу між гілками влади, критичне відчуження громадян від держави.

Наведемо два приклади – ті, які пов'язані з інституційним розвитком держави та громадянського суспільства. Після здобуття незалежності процес побудови й перебудови державних інституцій фактично перетворився на реадаптацію структур, створених до незалежності. Водночас побудова нових державних структур та інститутів відбувалася (за нечисленними винятками) за зразком і канонами старих. Якщо вдаватися до метафор, то вся історія державних інституцій після 1991 р. – це «Україна наша радянська», але вже в національних (іноді – квазінаціональних) шатах. Звичайно, виникли інституції, які неможливо було скопіювати з попередніх (Конституційний суд, наприклад), але за умов домінування старих структур і способів функціонування вони потрапляли в залежність від останніх.

Можна констатувати, що в Україні вдалося успішно збудувати ієрархію державних інститутів, але варто визнати й те, що їхня ефективність і функціональність – одна з найсерйозніших проблем сучасності. Державні інститути є надто самодостатніми в тому сенсі, що вони значною мірою обслуговують себе самих і є своєрідними державами в державі, їхньої компетентності вистачає для забезпечення життєздатності самої державної машини, але не вистачає, щоб рухати її та суспільство вперед.

В Україні успішно збудовано державу як інститут легітимного насильства, але в такому разі найнагальнішою суспільною потребою в ідеалі було б паралельне творення громадянського суспільства.

Інституційні зрушення в галузі громадянського суспільства менш помітні. Більшість аналітиків стверджує, що інституційно воно й надалі перебуває в ембріональному стані. Ті інститути громадянського суспільства, які є його імітацією й створені як окремі політичні проекти (наприклад, фонди, створені під дахом держави) у даному разі до уваги не беруться. Трансформувати квазігромадянські структури попередньої доби (наприклад, одержавлені профспілки) в нові не вдалося. Нові є атомізованими, дрібними, маловпливовими, не мають серйозної фінансової бази всередині суспільства й жодна з них не має загальноукраїнського впливу.

Наявність на початку 2000-х рр. близько 30 тисяч неурядових організацій в Україні загалом визнається як слабкість громадянського суспільства (кількість є нібито замалою), і це твердження є цілком справедливим. Але можна подивитися на це й з іншого боку – для п'ятнадцяти років у країні з такою політичною й соціально-психологічною спадщиною – це успіх, бо це результат руху від нульової позначки. До того ж події, які отримали назву «Помаранчевої революції», можливо, є першим свідченням присутності громадянського суспільства в Україні та його принаймні спорадичної функціональності – утім, довести чи спростувати це твердження можна лише ґрунтовним дослідженням.

Якщо звернутися до іншого виміру суспільних трансформацій періоду незалежності – зрушень у гуманітарній сфері – варто визнати, що це одна з найменш досліджених тем. Класична тріада «держава–суспільство–особистість» в умовах реалізації національного й державницького проектів запрограмувала підвищену увагу до перших двох складових і майже повне ігнорування третьої за винятком тих періодів, коли політичні інтереси вимагали риторики, скерованої на інтерес «середнього українця».

Окреслюючи загальні тенденції й розвиток подій у гуманітарній сфері упродовж 1990-х – початку 2000-х рр., можна констатувати, що Україна на кінець 90-х років ХХ ст. потрапила у розряд країн із високим рівнем бідності, де вона перебуває й нині; що частка громадян, змушених займатися трудовою діяльні-

стю в тіньовому секторі, перейшла критичну межу в 40%, що дає підстави твердити про всенародну тіньову економіку; що стан справ із правами людини в Україні односторонньо визнається всіма міжнародними моніторинговими організаціями як незадовільний; що титульний етнос і надалі потерпає від культурної дискримінації, але при цьому в Україні вдалося реально гарантувати культурно-національні права національних меншин; що культура, освіта й наука, система охорони здоров'я та соціального забезпечення потрапили в стан системної кризи, яка триває й зараз, а держава переважно імітує реформи в цих сферах, обмежуючись ухваленням державних програм, жодну з яких не виконано.

Із розмаїття згаданих сюжетів (якими, зрозуміло, тема змін у гуманітарній сфері не вичерпується) прокоментуємо два – освіта й права людини.

Для будь-якої держави наявність розвинутої освітньої системи є базовою передумовою повноцінної державності. Україна успадкувала від радянського ладу потужну освітню систему, яка ефективно виконувала завдання соціальної адаптації індивіда та творення культурно гомогенного громадянства. Упродовж 1990-х рр. Україні вдалося ефективно «націоналізувати» радянську систему освіти, але при цьому її інституційна структура залишилася старою, система управління – надмірно централізованою та ієрархічною. За офіційними даними, на 2001 р. частка учнів середніх шкіл, які навчалися українською, сягала майже 70% – порівняно з 48% у 1989 р. – залишилося небагато, щоб досягти відповідності цього показника частці етнічних українців у складі населення. Але ці офіційні дані не завжди відображають реальний стан справ. Беручи до уваги те, що цей успіх став результатом масштабного застосування переважно адміністративних заходів, варто пам'ятати як про «ситуативну двомовність» в освітній системі (яка є відзеркаленням такої ж двомовності в суспільстві), так і про те, що формальна українізація не обов'язково автоматично призводить до лояльності стосовно культури титульної нації.

Паралельно відбувалося неухильне падіння якості освіти, «вимивання» й старіння кваліфікованих викладацьких кадрів, стагнація у сфері педагогічних інновацій, занепад матеріально-технічної бази освіти, її хронічне недофінансування (при зазначеному в освітньому законодавстві 10% валового національного доходу на освіту впродовж 1990-х рр. вдалося досягти 5,3% і лише торік удалося перетнути бар'єр у 6%).

Значною мірою проблеми освіти породжені або браком системної стратегії її розвитку, або неспроможністю держави такі стратегії реалізувати (широкомасштабна суспільна містифікація, пов'язана з розробкою й ухваленням Національної доктрини розвитку освіти у 2002 р. – яскраве підтвердження цього). І це є наслідком загального стану політичної культури суспільства, коли освіта вважається другорядною в порівнянні з так званим «матеріальним виробництвом». На словах визнаючи важливість освіти для поступу суспільства, для конкурентоспроможності держави, влада будувала своє ставлення до освіти на так званому залишковому принципі. Розуміння того, що освіта є стратегічно важливою галуззю інвестицій, які приносять як фізичний, так і соціальний капітал, що вона перетворюється на головну передумову успішного матеріального виробництва, яке дедалі більше стає виробництвом розумовим, у влади досі немає. Як немає й розуміння того, що якісна й доступна освіта в інформаційному суспільстві перетворюється на чинник національної безпеки – передвиборчі обіцянки партій і блоків на виборах 2006 р. стосовно освіти яскраво засвідчують цю культурну та суспільну злиденність українського політичного істеблішменту. Утім, якість еліт саме і є наслідком якості освітньої системи.

Якщо перейти до іншої дражливої теми, яка перебуває поза увагою істориків сучасності, – прав людини, то ситуація, що склалася в Україні, з одного боку, є наслідком попередньої культурно-політичної традиції. У ній інтереси й

права індивіда були другорядними стосовно інтересів спільноти, цінність людського життя вимірювалася його адекватністю ідеологічним завданням та інтересам суспільства, а приватність відверто зневажалася. З іншого, – вона вже є наслідком сучасного «державницького екстазу», коли побудова держави перетворилася на самодостатню мету, а права особистості не враховувалися як самодостатня цінність. Парадоксально, але цьому екстазові піддалися будівничі держави як із комуністичної номенклатури, так і їхні колишні опоненти з націонал-демократичного табору. У результаті постраждала сама держава, відчуження й недовіра до якої стали в Україні повсюдними, постраждало суспільство, яке не стало контрбалансом державній бюрократії.

В Україні сталося те ж саме, що й у переважній більшості перехідних суспільств – інтенсивна побудова державно-бюрократичних ієрархій та їх екстенсивне розширення супроводжувалися швидким розширенням суспільних секторів, де порушення базових прав людини (аж до права на життя) ставало повсякденністю. Розширення самодостатності бюрократії та її непідконтрольності призводило до пропорційного звуження простору, де було можливим дотримання прав людини. Якщо в радянській ієрархії існували структури, які за умови дотримання лояльності до офіційної ідеології та держави давали бодай якусь можливість захисту прав людини, то в сучасній Україні окремий індивід опинився сам на сам зі свавіллям держави, до якої він номінально має бути лояльним. При цьому ця держава не лише не гарантує індивідові захисту від асоціальних проявів, але й сама являє для нього постійну загрозу – не випадково за результатами соціологічних опитувань частка респондентів, яка висловлювала довіру до міліції (кількість якої на кінець 1990-х рр. сягнула кількості збройних сил країни), не перевищувала 2,6%. Це ж стосується прокуратури та судів².

Відповідно, говорячи про цей вимір, можна констатувати, що побудова державності в Україні відбувалася коштом звуження переважної більшості прав людини – від соціально-економічних до освітніх і культурних, що своєю чергою супроводжувалося поширенням правового нігілізму, занепадом правової культури, поширенням суспільного цинізму.

Утім, роблячи цей невтішний висновок, варто зазначити, що на початку 2000-х рр. окреслилася позитивна тенденція, пов'язана з економічною стабілізацією та сегментарним поліпшенням соціальної ситуації й появою верств, здатних на економічний і суспільний самозахист. Упродовж останніх років простежується певна сума суспільних зрушень, початок яких – у формуванні верств, які отримали назву «середнього класу». Держава, під протекторатом якої сформувалася верства великих власників, була змушена задля власного збереження допустити до існування власників дрібних і середніх капіталів. Крім того, за її опосередкованого сприяння (фактично у відповідь на її дії) утворилася колосальна субеконіміка, побудована на тінювих відносинах і корупції, яка також сприяла творенню такого собі напівлегального середнього класу. Унаслідок цієї напівлегальності точно з'ясувати кількісні параметри цієї верстви неможливо. Однак лише один опосередкований показник дає можливість усвідомити тенденцію: за офіційними даними, з 2001 по 2005 рр. доходи населення зросли з 158 млрд. до 323 млрд. грн., відповідно витрати за той же період – зі 140 млрд. до 273 млрд. грн. на рік, і структура цих витрат дедалі більше спрямовується на поліпшення якості життя. Досить символічним є те, що за неухильного зростання цін на пальне так само неухильно зростає кількість нових автомобілів, куплених українцями – лише у 2004–2005 рр. їх було придбано 470 тис. – приріст до попередніх років становив 61%. Якщо взяти до уваги, що переважна більшість тут – недорогі легковики, можна припустити, що межі «середнього класу» (в його українській іпостасі) розширюються. Успіх «повстання мільйонерів проти мільярдерів» осені–зими 2004 р. пояснюється, крім іншого, тим, що його підтри-

мали десятки й сотні тисяч представників цього ніким не обрахованого, напів-легального середнього класу. І саме його поява дає перспективу як розвиткові громадянського суспільства, так і розширенню та врізноманітненню можливостей захисту прав людини, бо саме ця верства найбільше налаштована на захист власних прав, що створює відповідні суспільно значущі прецеденти, які стають прикладом для інших. Ця перспектива – не єдиний шлях до нормалізації стану справ у сфері прав людини, але й один зі способів входження в цивілізаційний простір, де дотримання прав особистості є наріжним каменем суспільства.

Це міркування можна використати як привід для переходу до іншої теми – про цивілізаційний вимір суспільних трансформацій в Україні. У цивілізаційній перспективі країна являє собою надзвичайно складне суспільство. Ще не так давно вона була складовою ширшої спільноти, яка рухалася, як уважав її провід, до безкласового й безнаціонального суспільства, до комунізму. Фактично в ідеалі йшлося про побудову нової цивілізації під гаслами визволення людини від класових та національних обмежень. Причини провалу комуністичного проекту в даному разі не є предметом обговорення. Лише зазначимо, що його часткова реалізація не пройшла безслідно як для всього посткомуністичного простору, так і для України, що вже само може бути темою не для одного історичного дослідження.

Ще донедавна історики шукали цивілізаційний вектор для України в рамках марксистської парадигми, в якій зміна соціально-економічних формацій та класова боротьба становили зміст і визначали напрямок історичного поступу. Рудименти цього світосприйняття залишаються надзвичайно потужними в сучасному українському суспільствознавстві.

Утім, якщо вийти за рамки марксистської цивілізаційної парадигми, яка вимірює історію соціально-економічними формаціями, і взяти за основу інший методологічно близький принцип, наприклад, поділ історії на доаграрну, аграрну, індустріальну та постіндустріальну (який враховує як соціально-економічні параметри, так і державні, культурні та ментальні форми), то Україна може знов-таки слугувати прикладом суміші цивілізаційних*** форм: звісно, домінантні тенденції у сфері виробництва дозволяють охарактеризувати українське суспільство як пізньоіндустріальне. У деяких відношеннях (рівень освіти населення та розвитку окремих наукових і прикладних галузей) Україна перебуває в постіндустріальному світі. Частина населення великих міст уже відчуває себе частиною глобального інформаційного суспільства. Водночас значна кількість сільського населення перебуває в цьому сенсі або на цивілізаційній межі між аграрним та індустріальним суспільством, або просто ще живе в аграрному світі. Утім, наявність потужних суспільних форм, характерних для аграрного суспільства, не обмежується регіональним виміром.

Присутність і навіть домінування культурних форм аграрного суспільства в окремих галузях суспільного життя України можна продемонструвати (крім уже згаданих сюжетів) на прикладі сучасної політичної культури: ставлення до посади як до власності, патримоніальність у владних ієрархіях і відносинах, культ статусних ознак та відносин, зрештою, «дипломна хвороба» можновладців різних рівнів, яка є проявом цілої ієрархії статусів, – усе це очевидні ознаки традиційного аграрного суспільства. Наслідки їхньої присутності можна оцінити вже зараз, коли йдеться про місце України в європейському культурному й політичному просторі та темпи й послідовність суспільних змін.

*** Автори такої версії поділу історії людства на епохи якщо й ототожнювали його з цивілізаційним поділом, то лише опосередковано. Відповідно, використання цієї термінології саме в цивілізаційному контексті – відповідальність автора даної статті.

Останнім часом дедалі популярнішим стає інший вимір цивілізаційного характеру, яким намагаються означити сучасне українське суспільство. При цьому користуються термінологією, в якій межа між метафорою й науковим поняттям стає суто умовною. Ідеться про метафору, яка має понад столітню історію, і в найзагальнішому вигляді озвучена так: «Україна між Сходом і Заходом». Україна постає або як бар'єр, «перехідна зона» між Заходом і Сходом, або як суспільство, яке внутрішньо поділене за належністю до них. Ця метафора містить безліч контекстів – культурних, політичних, етичних, соціально-психологічних, економічних тощо, вона впливає на формування ідеологічних орієнтацій і використовується для політичних маніпуляцій – але саме стосовно сучасної історії її поки що не трансльовано в набір чітко визначених параметрів і категорій, які б дозволили вийти за межі ідеологічних спекуляцій чи публіцистичних форм. Утім, у даному разі існує небезпека, що приваблива та ефективна метафора стане просто беззмістовною й непридатною для наукового аналізу.

Зауважимо, що цей поділ, навіть за його уявної аналітичної функціональності, втрачає нормативне значення саме в сучасній історії України, хоча б через загальносвітову тенденцію до взаємопроникнення й взаємного впливу цивілізацій. Відносно чіткий поділ за цивілізаційними формами був можливий у суспільствах, здатних до стабільних культурних форм та за умови обмежених комунікативних можливостей. При переході людства в інформаційну епоху, коли культурні кордони стають абсолютно прозорими, цивілізаційний поділ стає або дуже умовним, або набуває зовсім іншої якості, і в цій новій якості Україна швидко й беззастережно в цивілізаційному плані входить в межі «Заходу» – незалежно від реальної чи уявленої наявності в її межах власного проєвропейського «Заходу» та проросійського «Сходу».

Варто зазначити, що міркування щодо цивілізаційної означеності й відповідної багатопверховості українського перехідного суспільства мають не лише теоретичне або вузько прагматичне значення для суспільствознавців, які будують для себе аналітичні схеми. Можливо це й дивно, але вони є значущими для суспільної саморефлексії й практичної суспільної стратегії розвитку, принаймні на рівні прийняття стратегічно важливих рішень.

Проілюструємо це на прикладі одного з найскладніших цивілізаційних викликів, які висунула перед Україною сучасність. Афоризм Массімо Д'Ансельмо, діяча італійського Рісорджименто: «Ми створили Італію. Час творити італійців» є своєрідним motto і для сучасної України. Уже п'ятнадцять років серед інтелектуалів (і не лише українських) точаться дискусії щодо спрямованості сучасного етапу формування української нації****. Не вдаючись до змістовного розмаїття цих дискусій, зауважимо той їхній аспект, який є важливим саме для цієї статті: побудова нації зазвичай збігається з потребами побудови індустріального суспільства. Виникнення націй в ідеалі збігається з процесом становлення національних держав, які потребують внутрішньої культурної й політичної гомогенності та внутрішньої соціальної мобільності.

Унаслідок цілого ряду історичних обставин класична ситуація, за якої процес побудови нації може відбуватися під протекцією держави, в Україні склалася саме тоді, коли держава опинилася на межі (чи на окраїнах) світу, що вступив у постіндустріальну епоху, яку ще називають транснаціональною або ж епохою глобалізму. І саме тут виникає головна цивілізаційна дилема: для того, щоб вижити як самостійна одиниця (тобто як суспільство із власною ідентичністю) в умовах інтенсивного розширення транснаціональних економічних, ідеологіч-

**** Можливо, найбільш тверезою оцінкою цих дискусій є книжка польської дослідниці Олександри Гнатюк. Див.: Гнатюк О. Прощання з імперією. – К., 2005.

них, культурних форм, Україна має вибудувати власні національні економічні, ідеологічні, культурні форми, тобто в найзагальнішому сенсі отримати реальний ґрунт для самоствердження як політичної нації. А це потребує економічного й культурницького протекціонізму, ба навіть ізоляціонізму, який вступає в критичну суперечність із викликами глобалізації. Пошук форм такого протекціонізму упродовж 1990-х рр. перетворився на цілу серію тактичних перемог і стратегічних поступок, оцінити значення та наслідки яких – чи не найперше завдання істориків сучасності.

Інша проблема – внутрішній аспект творення нації, спосіб її уявлення й конструювання. Упродовж десятиліття в Україні точаться дискусії щодо політичної (громадянської) та етнічної української нації. Творення політичної нації, яка об'єднує населення за громадянським принципом, ускладнюється цілим рядом чинників: браком відповідної стратегії в правлячих еліт*****, необхідністю виведення на належний культурно-суспільний рівень титульної нації, яка мала б виконувати роль «ядра» у формуванні політичної (громадянської) нації, фактичним перебуванням значної частини цієї титульної нації в культурно-часовому вимірі аграрного суспільства. Ця остання обставина реально призвела до необхідності реалізації двох паралельних проектів модерності: творення гомогенної української етнічної нації та української політичної (громадянської) нації.

Іншими словами, процес трансформації етнічних українців «із селян у націю» збігається в часі й просторі з необхідністю політичної й часткової культурної гомогенізації інших етнічних груп, які не завжди готові визнавати етнічних українців «ядром», передусім саме через те, що етнічні українці внаслідок різноманітних історичних обставин поки що не спромоглися цим ядром стати.

Хоча це й парадоксально, але таким ядром стала частина комуністичної номенклатури, яка утрималася у влади, скориставшись гаслами класичного націоналізму, та державна бюрократія. Саме для них базовий принцип націоналізму – конґруентність етнічної нації та держави – став точкою опертя в боротьбі за утримання влади, способом власної легітимації. Саме вони радо «українізувалися» самі й «українізували» інших, бо іншого вибору для них не було. Саме вони ставали провідниками в будівництві політичної (громадянської) нації, послідовно запроваджуючи принцип унітарної держави та єдиної державної мови. Утім, така виняткова роль згаданих верств у процесі будівництва української нації (в обох його складових) запрограмувала проблеми, які стають дедалі очевиднішими.

Якщо «українізація етнічних українців» під протекторатом держави фактично відбулася й українська висока культура*****, принаймні формально, має статус державної, то «український проект» у форматі творення політичної (громадянської) нації – поки що залишається проектом. Етнічна українська нація має політичний дах у вигляді держави, проте цього не можна сказати про націю політичну (громадянську). Наочним свідченням глибини й складності цієї проблеми стали президентські вибори 2004 р. та парламентські вибори 2006 р. Саме тут негаразди з формуванням політичної (громадянської) нації проявилися в усій повноті – аж до виникнення проектів «федералізації» України. І саме тут потрібні дослідження, які будуть спрямовані не на задоволення поточних політичних потреб, а на ґрунтовний ретроспективний аналіз, позбавлений впливів політичної та ідеологічної кон'юнктури.

***** Зміна уявлень «верхів» про творення нації в Україні символічно засвідчується двома афоризмами Леоніда Кучми. Спочатку він розгублено констатував, що «національна ідея в Україні не спрацювала» (і до певної міри він мав рацію), згодом видав книжку «Україна – не Росія», чим опосередковано заперечив своє попереднє твердження.

***** Термін «висока культура» вживається в гелнерівському розумінні.

Замість висновків

Стаття, присвячена методологічним проблемам сучасної історії, за визначенням, не може містити «висновків». Якщо цей термін і використовується, то лише як суто технічний, як такий, що окреслює сформовану робочу гіпотезу. Запропоновані тут міркування навмисно не супроводжувалися посиланнями на авторитети чи фактографії. Ці міркування виникли як наслідок двох процесів: ознайомлення з працями інших, західних та українських дослідників*****, і самостійного осмислення процесів сучасної історії. Історія України після 1991 р. (ще раз зауважимо, що зазначена дата є умовною точкою відліку, яка вживається лише для хронології) є новою галуззю історіографії, яка лише зараз починає своє існування. Її суспільна вагомість підтверджується фактом існування держави. Її право на наукову легітимність має підтверджуватися подальшими дослідженнями.

***** *Щоб заощадити місце, якого завжди бракує в журнальній статті, назвемо авторів, чий праці та/або безпосереднє спілкування з якими найбільше позначилися на цих міркуваннях: А.Аслунд, Б.Андерсон, П.Д'Аньєрі, Є.Бистрицький, Е.Вілсон, С.Вітмор, К.Вольчук, Л.Гайда, М.Юркевич, С.Гантінгтон, Б.Гарасимів, Е.Гелнер, Р.Кравчук, Т.Кузьо, С.Кульчицький, О.Мотиль, М.Рябчук, Р.Шпорлюк.*

¹ Див.: Рябчук М. Дві України. Реальні межі – віртуальні війни. – К., 2003.

² Паніна Н. Українське суспільство 1994–2005. Соціологічний моніторинг. – К., 2005. – С.50–51.

С.В.Кульчицький*

УКРАЇНА: СУСПІЛЬСТВО Й ДЕРЖАВА НА ТЕРЕЗАХ ІСТОРІЇ (1991–2006 рр.)

У статті розглядається динаміка трансформаційних процесів за 15 років незалежності України за двома взаємопов'язаними, але окремо існуючими категоріями – суспільство й держава. Підкреслюються труднощі, пов'язані з формуванням української політичної нації, виявляються вади й небезпеки, пов'язані з формуванням нової еліти.

У перші роки незалежності Україну малювали на білбордах симпатичною дитиною в синьо-жовтому вбранні. Однак народжені у 1991 р. діти вже стали підлітками. 15 років – це досить великий строк, щоб узагальнити тенденції соціально-політичного розвитку країни.

У радянські часи державні свята відзначалися помпезно. Тепер ми можемо проаналізувати пройдений шлях без зайвої глорифікації. Історик мусить розглядати дві взаємопов'язані категорії – суспільство й державу. Перша з них уособлює звичайних громадян, а друга – політичну еліту. Насамперед розглянемо, яку участь громадяни й «верхи» суспільства брали в революційних подіях 1991 р.

1. Характер революції 1991 р.

У ході аналізу соціально-політичного розвитку країни доводиться постійно звертатися до радянської доби. Вона відійшла, але залишила по собі безліч

* *Кульчицький Станіслав Владиславович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст., заступник директора Інституту історії України НАНУ.*

нерозв'язаних проблем. Якби справедливі судження не висловлювалися з приводу принципових відмінностей між європейською та євразійською цивілізаціями й впливу обох на сучасну українську дійсність, радянські реалії й досі відчуються значно сильніше. Не випадково колишні республіки СРСР відомі у світі як «пострадянські країни».

Радянська дійсність мала оманливу схожість з євроатлантичною цивілізацією індустріальної доби. Насправді вона являла собою цивілізаційну мутацію, яка виникла під час перетворення традиційного суспільства на громадянське. Суспільствознавці фіксують лише окремі риси старої спадщини в пострадянському суспільстві, здебільшого в емоційно-негативному ключі («совковість»). Однак відстань у 15 років здається вже достатньою, щоб подивитися на минуле без зайвих емоцій і визнати невідворотність труднощів трансформаційної доби.

Першим підсумком минулого 15-річчя є відділення суспільства від держави. СРСР був своєрідним «державосуспільством», в якому всі організаційні структури вбудовувалися в жорстку систему компартійної диктатури, а кожний громадянин знаходився в політичній і економічній залежності від невеликого кола осіб, які контролювали державну партію й усю країну. Проте чим далі, тим більше радянський спосіб виробництва, розподілу й життя переставав відповідати викликам часу. Конвульсійні спроби Кремля привести ресурсний потенціал наддержави у відповідність з її зобов'язаннями поставили на порядок денний уперше з 1917 р. проблему вдосконалення політичного ладу. Однак звільнення органів радянської влади від диктату компартійних комітетів у 1988 р. стало висхідним пунктом революційного процесу, якого зовсім не очікували творці бюрократичної «перебудови». У СРСР почали множитися так звані «неформальні», тобто незалежні від компартійно-чекістського контролю організації. КПРС втратила статус державної структури, унаслідок чого й розвалилася. Разом із нею пішли в небуття соціально-економічний лад і багатонаціональна союзна держава. Вони могли існувати, як виявилось, тільки в силовому полі компартійної диктатури.

Поява «неформальних» громадсько-політичних організацій, частина яких в Україні об'єдналася у Народний рух за перебудову, свідчила про те, що суспільство активно реагувало на прояви системної кризи радянського ладу. Кількарічна та дедалі активніша діяльність «неформалів» єднає революцію 1991 р. в СРСР з іншими відомими людству революціями. Ми мимоволі починаємо бачити в «неформальних» організаціях рушійну силу революційного процесу, тобто те активне начало, без якого не можна повалити суспільно-економічний лад, змінити владу й трансформувати відносини власності.

Проте події 1991-го й наступних років засвідчили органічну слабкість громадсько-політичних сил, які народилися всупереч волі колишньої державної партії. Вони виявили їх безперечну нездатність здобути владу й трансформувати відносини власності. Це й не дивно. Адже в них не було часу зміцнитися за той короткий строк, який виявився в їхньому розпорядженні від початку «перебудови». Так само, як у сталінську добу масового терору не могли існувати дисиденти, у хрущовсько-брежневську добу лібералізованого терору не могли існувати незалежні від режиму політичні організації. Виникає запитання: чому революція все-таки відбулася й хто її здійснював? Відповісти на нього допомагає порівняльний аналіз соціально-політичного розвитку союзних республік СРСР після здобуття незалежності.

Країни Балтії перебували в складі СРСР істотно менше, ніж решта, включаючи основну частину України. Громадяни їх зберігали пам'ять про масові репресії сталінської доби й тому негативно ставилися до радянської влади. Це забезпечило прибалтійським «неформалам» всенародну підтримку для здобуття влади, трансформування відносин власності та інтегрування в Європейський Союз.

У країнах СНД (у т.ч. в Україні, за винятком західних областей) пам'ять про масові репресії відмерла разом із поколінням, доросле життя якого припало на 1920–1930-ті рр. Наступні покоління вже не знали масових репресій і були виховані радянською школою. «Неформальні» організації не дістали в цих країнах масової підтримки, і влада залишилася в руках компартійно-радянської номенклатури. Виходячи з цього факту, чи можна вважати представників старої нової влади рушійною силою революції 1991 р.?

Питання слід поставити в іншу площину. Факти свідчать, що революція відбулася безвідносно до того, в чиїх руках була влада. Соціальний катаклізм початку 1990-х рр. у СРСР аніскільки не скидався на буржуазні революції, рушійні сили яких визрівали в надрах традиційного суспільства під впливом невідворотного розвитку ринкових відносин. У середині радянського ладу не могли визріти альтернативні соціально-економічні структури. Події 1991 р. були ніким не очікуваною загибеллю ладу, який принципово відрізнявся від нормальної цивілізації. Насаджений засобами масового терору, цей лад до кінця вичерпав резерви, які дозволяли йому існувати, після чого самозруйнувався.

Підшукуючи епітет для революції 1991 р. в СРСР, слід пам'ятати про її органічний, хоч і опосередкований зв'язок із подіями 1917 р. в царській імперії. Російська революція складалася з двох паралельних течій – буржуазно-демократичної та радянської (селянсько-робітничої). Мобілізацією мільйонів селян у діючу армію царизм створив собі власного могильника. Партія більшовиків завдяки привласненню радянських гасел проникла в ради зсередини й на їх плечах прийшла до влади. Після встановлення своєї диктатури більшовики поступово відкинули радянські гасла, які не мали нічого спільного з їх доктриною, і вже з весни 1918 р. взялися за створення комуністичного суспільно-економічного ладу методом насаджуваних згори реформ, які настільки змінили спосіб життя населення, що цілком заслуговують на визначення «революційні». Відповідно й саморозпад побудованого за 1918–1938 рр. штучного ладу слід розглядати як революцію, але протилежну за знаком, тобто антикомуністичну.

2. Соціетнічні спільності в історичному процесі

Аналізу пострадянського суспільства має передувати теоретичний вступ. Дивлячись на оточуючий світ, ми без корекції співвідносимо його з власним. Щоб розібратися в тому, де ми знаходимося в часі та просторі, треба проаналізувати власний і чужий історичний досвід, користуючись однаковими критеріями. Отже, зупинимося в цьому розділі на них.

При цьому доцільно виділити три головні виміри історичного процесу – технічний, економічний та соціально-політичний. Незважаючи на взаємопов'язаність, кожен із них має специфічну динаміку й навіть неоднаковий у різні часи вектор змін – позитивний (прогрес) або негативний (регрес).

За рівнем розвитку техніки історія людського суспільства поділяється на три етапи – доіндустріальний (аграрний), індустріальний та постіндустріальний. У країнах євроатлантичної цивілізації індустріальне суспільство почало формуватися з другої чверті XIX ст. під впливом переходу від мануфактурного до фабрично-заводського виробництва. Перехід до постіндустріального суспільства був ініційований Другою світовою війною. Останнім часом таке суспільство часто називають інформаційним.

Економічний вимір історичного процесу визначається ступенем розвитку товарно-грошових відносин і ринку, а соціально-політичний – рухом від традиційного та ієрархічного за своєю структурою до демократичного, у перспективі – громадянського суспільства. У традиційному суспільстві сувереном був монарх, у руках якого зосереджувалася повнота влади, іноді не тільки світської, а й ду-

ховної. Трансформація цього суспільства в демократичне визначалася спочатку частковою, а згодом і цілковитою втратою суверенності монарха.

Громадянське суспільство – продукт демократичного розвитку. Воно становить сукупність економічно самодостатніх, соціально-політичних структур, які дають можливість громадянам формувати на конституційній основі персональний склад органів влади та щоденно контролювати їх діяльність.

Під час цивілізаційних криз ХХ ст. (Великої війни 1914–1918 рр. і Великої депресії 1929–1933 рр.) у деяких країнах на поверхню політичного життя піднімалися з народних низів сили, які знищували або підпорядковували собі інші політичні структури, формували власну державу та встановлювали тоталітарний контроль над суспільством. Найбільш стисло й точно тоталітаризм визначається через парне, але протилежне йому поняття демократії. Демократія – це панування суспільства над державою, а тоталітаризм – панування держави над суспільством. Радянський тоталітаризм створив незнаний у попередній історії людства новотвір – державосуспільство. Мільйонні маси людей мали цілком реальні повноваження, які забезпечували функціонування радянського ладу. Водночас невідконтрольна власній конституції «робітничо-селянська» держава робила з ними все, що хотіла.

Кожне суспільство, за винятком первіснообщинного, структурується одночасно у двох площинах – етнічній і соціальній. Аграрна стадія в розвитку людської цивілізації характеризувалася величезним переважанням селян – у соціальній структурі, натуральним господарством та примітивною технікою, яка інколи не змінювалася впродовж століть. Соціальна диференціація аграрного суспільства була надзвичайно розгалуженою, бо на неї впливали майнові, службово-професійні, територіальні, релігійні, інколи навіть етнічні чинники. Таке суспільство не знало соціальної динаміки. У звичайних обставинах перейти в більш привілейований соціальний стан було майже неможливо.

В індустріальному суспільстві стани трансформувалися в класи – якісно вищу форму соціальної організації. Найбільш динамічно розвивався клас буржуазії, який був безпосередньо пов'язаний із технічним прогресом, підприємництвом і ринком. Буржуазія не зупинялася перед силовим руйнуванням застарілих соціальних порядків, якщо не існувало можливості розв'язати проблеми мирним шляхом. Із цим класом в історію людства прийшло поняття революції.

У руках підприємців зосереджувався капітал, функціонування якого неможливе без робочої сили. Пролетаризація селян, ремісників, торгівців та інших дрібних власників спостерігалася завжди, але тільки за наявності капіталу вона стала висхідним пунктом для формування робітничого класу.

На стадії формування буржуазія та робітники розвивалися як класи-антиподи. У «Маніфесті Комуністичної партії» К.Маркс і Ф.Енгельс неправомірно поширили цю особливість доби первинного нагромадження на всю історичну перспективу. Помилкою К.Маркса було й судження про можливість вилучення з процесу виробництва власника капіталу або управлінця (менеджера), який так само зацікавлений в ефективному підприємстві. Нарешті, невірним було уявлення К.Маркса про те, що робітник завжди залишатиметься пролетарем. На підготовку й перепідготовку сучасного кваліфікованого робітника витрачаються впродовж його продуктивного життя десятки й сотні тисяч доларів. Його не можна називати пролетарем лише на тій підставі, що він не бере участі у виробництві своїм капіталом. Урешті-решт, менеджер теж не завжди використовує власний капітал.

Помилки К.Маркса були виправлені західноєвропейськими соціал-демократичними партіями, які спромоглися налагодити співробітництво праці та капіталу. Натомість більшовики зробили спробу реанімувати ідеї «Маніфесту Комуністичної партії» через сім десятиліть після його появи. У результаті опанована

ними країна на наступні сім десятиліть зійшла на манівці історичного процесу. Усупереч уявленню К.Маркса, націоналізація засобів виробництва не обертала націю на їх власника. Вони внаслідок комуністичної революції ставали приватною власністю держави, а точніше – державної партії, і вже зовсім точно – її вузького керівництва. Орган, в якому зосереджувалася політична та економічна диктатура, перебував надто далеко від окремо взятого підприємства. Він не міг відігравати роль агента виробництва, як це робили власник капіталу або його довірена особа. Побудована більшовиками командна економіка була ідеальним підґрунтям для тоталітарного політичного режиму, але залишалася штучним і неживим витвором.

Теза про обернення засобів виробництва на приватну власність керівників комуністичної партії є новою й тому потребує розкриття. Спробуємо зробити це в кількох реченнях.

К.Маркс та Ф.Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії» охарактеризували глибинний зміст комунізму коротко й просто. «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності», – підкреслювали вони¹. Ми знаємо, що первинний комунізм існував тоді, коли люди підтримували життя збиральництвом та полюванням. Ці типи «господарювання» не відрізнялися від існуючих у тваринному світі, і тому в первісній орді не могло виникнути розвинутих суспільних відносин. Якщо використовувати існуючий тільки в цивілізованому суспільстві термін «власність» для опису життєвих явищ первісної епохи, то можна сказати, що засоби життєдіяльності людини знаходилися в колективній власності. На зорі цивілізації виникли рільництво й скотарство, а цим самим створилися умови для появи відносин між людьми в процесі виробництва. У свою чергу поява поняття «власність» сприяла швидкому розвитку людського суспільства в його організованих формах. Найбільший вплив на динаміку суспільного розвитку здійснювала приватна власність на засоби виробництва.

Гасла націоналізації (обернення засобів виробництва на власність нації) або усупільнення (обернення їх на власність суспільства) завжди були популярними в кризових ситуаціях, але їх реалізація не могла призвести до появи такого феномена, як колективна власність нації або суспільства. Засоби виробництва внаслідок таких соціально-економічних перетворень могли опинитися тільки у власності організованих структур, що існували в середині суспільства. Так само, як демагогічна «диктатура пролетаріату» на ділі оберталася диктатурою вождів організованої на засадах «демократичного централізму» політичної партії, «загальнонародна» власність на засоби виробництва фактично ставала приватною власністю цих вождів. Це була специфічна приватна власність, яка проявлялася у формах прямої дії, тобто через економічну диктатуру, а не опосередковано, через товарно-грошові відносини (хоч їх уламки все ще залишалися в опанованій комуністами країні).

Переходячи до етнічного виміру суспільства, відзначимо перш за все його особливу інерційність. В аграрному суспільстві етнічна спільність функціонувала у вигляді союзу племен або народності. В індустріальному суспільстві народність стала нацією, тобто спільністю, яка характеризується більшою економічною, політичною та психічною згуртованістю. Цьому сприяло подолання станівих перегородок, розвиток ринкових зв'язків, покращення комунікації між окремими регіонами, піднесення культурного рівня населення.

Народність відповідала імперській організації держави. Націям було тісно в імперії, й вони підривали її зсередини. Процес націєтворення формував об'єктивні передумови для трансформації традиційного суспільства в демократичне, громадянське. Коли більшовики поставили собі за мету зібрати одну з останніх імперій традиційного типу, їм довелося вигадати для неї нову оболонку у вигляді

ді «союзу вільних і рівноправних республік». У конституціях стверджувалося, що кожна з них має право на вихід зі складу федерації, але гімн СРСР запевняв усіх у його незламності. Із часом було зроблено спробу наповнити термін «радянський народ» конкретним змістом. У тезах ЦК КПРС до 100-річчя від дня народження В.Леніна (1970 р.) та в доповіді генерального секретаря ЦК Л.Брежнєва на XXIV з'їзді КПРС (1971 р.) з'явилося положення про «радянський народ як нову історичну спільність», що виросла з інтернаціонального єднання націй. Однак цю теоретичну конструкцію тримала при житті тільки одна об'єктивна обставина – існування СРСР.

Громадянське суспільство в кожній країні є результатом її тривалого розвитку в умовах демократії. Власне, переходу від індустріального до постіндустріального суспільства в техніко-економічній сфері відповідає перехід до громадянського в соціально-політичній сфері. Основною рисою останнього є цілком природна увага до прав людини. Визрівання його відбувається одночасно з формуванням політичної нації. По суті – це той самий процес, тільки під іншим кутом зору. Сукупність людей різних національностей із часом перетворюється на політичну державоутворюючу націю, яка є симбіозом соціальних та етнічних спільностей, структурованих навколо неї.

Безсумнівно, що глобалізація, яка є проявом динамічних зрушень у техніко-економічній сфері, прискорює трансформаційні процеси в соціально-політичній сфері. Терміни «клас» і «нація» в їх загальнозживаному значенні вже не відповідають реаліям постіндустріального громадянського суспільства. Однак неодмінною умовою успішності трансформаційних процесів у соціально-політичній сфері є зрілість державоутворюючої нації та національної держави.

3. Українська політична нація

За політичними поглядами громадяни поділяються в основному на консерваторів, лібералів, соціалістів і комуністів. У країнах з нерозв'язаним національним питанням у партійному спектрі з'являються націоналісти – або «чисті», або з деталізацією політичного напрямку (демократи, соціалісти й ін.). Коли націоналісти обмежуються закликами дбати про власну націю, вони не являють небезпеки для навколишнього світу. Якщо ж вони бажають своїй нації «добра та щастя» за рахунок гноблення, фізичного знищення або насильницької зміни свідомості людей інших національностей, то стають небезпечними навіть для власної країни.

Процес націєтворення в Україні, як і у всій Східній Європі, відбувався із запізненням на 100–150 років порівняно із Західною Європою. Проте українська нація сформувалася, маючи за собою тисячолітню історію існування в інших етнічних формах. Її утворенню не перешкодив навіть кордон між Російською імперією й Австро-Угорщиною. Однак формування нації в імперських умовах позначилося на її якісних параметрах. Питома вага інтелектуальної та економічної еліти в складі українців була невеликою.

Радянський період у націєтворенні не можна оцінювати однозначно. Більшовики визнали наявність національних республік і дали їм певний простір для розвитку, включно з декларативними в умовах диктатури конституційними гарантіями виходу зі складу союзної держави. УРСР об'єднала переважну частину українських етнічних земель, стала економічно й культурно розвинутою республікою, членом-засновником ООН. Водночас вона перебувала в епіцентрі сталінського терору, який мав за мету запобігти можливій суверенізації.

За волею керівників державної партії народи СРСР утворили багатоступінчасту ієрархію. Найвищий щабель у ній посіли росіяни. Після них йшли представники націй, які дали своє ім'я союзним республікам. У зв'язку з цим вини-

кло поняття «титульної нації». На третьому місці знаходилися народи національних автономій у союзних республіках. На четвертому місці перебували «нетитульні» нації, які не мали власних республік – союзних або автономних. Отже, СРСР будувався на дуже небезпечних засадах етнократизму попри всі запевнення про «дружбу народів».

Помиляється той, хто думає, що з 1991 р. ми почали своє життя з чистого аркуша. Минуле тримає нас у своїх обіймах, у тому числі в сфері національних відносин. В Україні не сталося кривавих міжнаціональних конфліктів, хоча в інших республіках цей безсумнівний наслідок «ленінської національної політики» проявився в трагічних формах. Але наше суспільство ще не можна назвати громадянським.

Політична нація без проблем формується тільки в благополучній країні. Мігранти прагнуть утвердитися в новому середовищі, а тому оволодівають мовою країни перебування, стають її громадянами, приймають як власні її національні інтереси. Водночас вони можуть зберігати свою мову, культуру та релігію. Законодавство про національні меншини гарантує їхні права.

У нас все інакше. Засади етнократизму давно вже не існують, тому що вони були неприродними й могли існувати тільки в силовому полі диктатури. Але люди, які прожили значну частину життя в СРСР, зберігають пам'ять про колишнє становище представників своєї національності, і в багатьох це створює психологічний дискомфорт.

Проблема, яка тут аналізується, довгий час була абстрактною, аж поки не матеріалізувалася під час протистояння між Заходом – Центром і Сходом – Півднем на президентських виборах 2004 р. і парламентських 2006 р. Ми дивилися на цю проблему під кутом зору протистояння політичних еліт. Такий кут зору має право на існування. Але політики тільки використовують (свідомо чи підсвідомо) об'єктивні обставини. Отже, розглянемо їх.

Як втілювалося в життя перше місце росіян у радянській ієрархії національностей? Відповідаючи на це запитання, треба спочатку зробити кілька застережень.

Одразу слід відкинути твердження про колоніальне становище українців у радянській імперії, про різний менталітет українців та росіян тощо. СРСР, безсумнівно, був імперією, але відмінною від традиційних або колоніальних. Кремль справді надавав перевагу росіянам, тому що це була найбільша за чисельністю нація в імперії. Але кремлівські «інтернаціоналісти» не мали улюблених націй і любили тільки себе у владі. Створюючи політичні вигоди для людей певної національності, вони думали про зміцнення своєї влади, а не про добробут та щастя народу. Радянська влада, попри свою безсумнівну народність (унаслідок заглибленості в товщу населення), не залежала від волевиявлення виборців. Тому люди будь-якої національності не відповідальні за дії тоталітарного кремлівського режиму.

Коли ми проаналізуємо становище росіян у СРСР (із урахуванням сформульованих застережень), то одразу впаде в око їхня інституційна нерівноправність порівняно з громадянами національних республік. Незважаючи на те, що республіканські компартійно-радянські центри були лише територіальними відгалуженнями загальносоюзного, у Кремлі вирішили, що утворювати повноцінний центр для Російської Федерації небезпечно. Радянські республіки не могли існувати без столиці, і тому в Москві створили суто символічний центр – Раднарком РРФСР, який керував дрібними підприємствами та другорядними відомствами. Великі підприємства й усі інші галузі народного господарства на території Росії підпорядковувалися безпосередньо Раднаркому СРСР. Партійного центру взагалі не існувало, а парткоми підпорядковувалися ЦК КПРС. Після XX партз'їзду виникло Бюро ЦК КПРС по РРФСР, але воно мало суто симво-

лічні права. Виходить, що російська державність була імперською, а не національною.

Після здійсненої М.Горбачовим конституційної реформи радянські органи влади стали незалежними від партійних комітетів. Унаслідок цього він зіткнувся в Москві з неочікуваним суперництвом російського центру влади. Б.Єльцин показав, як треба використовувати бездіяльні раніше норми радянських конституцій для суверенізації союзних республік. Останні скористалися цим прикладом, і Радянський Союз розпався.

Це було закономірним явищем. Таким же невідворотним став розклад комуністичного суспільно-економічного ладу. Після припинення масового терору на початку 1950-х рр. радянський лад охопила системна криза, яка рано чи пізно повинна була обернутися розпадом усіх його структур. Однак подвійний крах виявився цілковитою несподіванкою для останнього покоління радянських громадян. Як відомо, 90% населення на Всеукраїнському референдумі висловилися за незалежність. Але референдум відбувався після путчу політичних діячів, які мали намір ліквідувати здобутки демократизації й повернути суспільство до остогидлих часів Л.Брежнєва. За інших умов його результати могли бути менш визначеними.

Крах СРСР та радянського ладу – це явища різного порядку. Але у свідомості переважної більшості громадян вони зливаються в щось цілісне, тому що відбулися одночасно. Унаслідок цього громадяни по-різному відповіли на два однакові по суті запитання, поставлені в 2004 р. вченими Інституту соціології НАН України. На запитання «Як ви ставитеся до розпаду СРСР у 1991 р.?» тільки 20,1% опитуваних відповіли: «позитивно». Байдужість або негативне ставлення до цієї історичної події виявили 66,1% опитуваних, тобто дві третини. На це ж запитання в іншому формулюванні – «Як ви ставитеся до проголошеної в 1991 р. незалежності України?» позитивно відповіли 43,7% опитуваних. Байдужість або негативне ставлення до цієї події виявили 35,9% відсотка опитуваних, тобто близько третини².

Зіставлення обох формулювань свідчить про те, що люди мали щось інше за душею, коли відповідали на обидва запитання. Не так важко визначити причини їхнього незадоволення власною державою. Вони відсторонилися від останньої, в якій панують олігархи і корумповані чиновники.

Категорія «титульних» і «нетитульних» націй була пов'язана з етнократизмом у побудові СРСР. Власне, це дві іпостасі однієї категорії. Крах союзної держави призвів до зникнення етнократизму й відповідно «титульних» націй. У кожній із пострадянських країн з'явилася двоповерхова національна структура – колишня «титульна» етнічна нація як центр кристалізації майбутньої політичної нації, і національні меншини – чужоетнічний матеріал для процесу кристалізації. У найбільш незручній ситуації опинилися росіяни, які в часи існування СРСР були державоутворюючою нацією, тобто почувалися «як удома» в кожній союзній республіці. Тепер за межами Російської Федерації вони опинилися в незвичній для себе ролі національної меншини. Єдиними винятками є Казахстан та Україна, де через свою велику чисельність і/або зросійщення корінного населення вони не почувуються меншиною й фактично не є нею. В Україні знайшлося немало людей, охочих трактувати росіян як національну меншину. Однак об'єктивні дані свідчать, що українське та російське населення держави поділяється на три більш-менш однакові за розмірами лінгвоетнічні групи – україномовних українців, російськомовних українців і російськомовних росіян. За логікою, повинна була б існувати й четверта група – україномовні росіяни. Вони, справді, існують, але становлять зовсім невелику кількість людей, незіставну з іншими групами.

Поділ основної частини українського суспільства (за винятком національних меншин) на лінгвоетнічні групи досить чітко простежується за відповідями

на запитання співробітників Інституту соціології НАН України, які з 1994 р. проводять моніторинг соціальних змін. За даними інституту, частка громадян, які спілкуються в родині переважно українською мовою, зросла з 36,7% в 1994 р. до 41,8% – у 2005 р. Частка громадян, які спілкуються в родині переважно російською мовою, збільшилася відповідно з 32,4% до 36,4%. Частка тих, хто спілкується українською або російською мовами залежно від обставин, зменшилася з 29,4% до 21,6%. Частка тих, хто спілкується в родині іншими мовами або не відповіли на це запитання моніторингу, упала з 1,5 до 0,2%³. Останні дві цифри наводяться в інтересах аналізу загальної динаміки. Щоб визначити мовну ситуацію серед представників національних меншин, потрібно проводити опитування тільки в їхньому середовищі.

Частка україномовних у своїх родинах громадян збільшилася на 5 пунктів, а російськомовних – на 4. Зростання відбулося переважно за рахунок тих, у кого мовний статус у родині невизначений. Зрушення в мовній сфері відбуваються, як правило, повільно. Зазначена тут активна (ще й протилежна за знаком) динаміка дає можливість зробити два важливі висновки.

По-перше, у радянські часи українці в містах, де панувала російська мова (за винятком західних областей), часто переходили на чужу мову в родинному спілкуванні, щоб краще почуватися за межами сім'ї. У незалежній Україні цей своєрідний комплекс неповноцінності зникає. По-друге, громадяни держави неукраїнської національності не відчують мовного дискомфорту, оскільки збільшується кількість тих, хто обирає в родинному спілкуванні російську мову.

Спируючись на динаміку лінгвоетнічної самоідентифікації, не можна робити висновків про характер процесів, пов'язаних з утворенням політичної нації. Поява згуртованої спільноти людей, об'єднаних єдиним громадянством, не шкодить національній самосвідомості. Водночас зіставлення лінгвоетнічної самоідентифікації населення з національно-просторовою дає можливість оцінити громадянську зрілість українського суспільства.

На запитання в анкеті моніторингу соціальних змін: «Ким ви себе перш за все вважаєте?», громадяни в 2004 р. дали такі відповіді (у %):⁴

	україномовні українці	російськомовні українці	російськомовні росіяни
Громадянином України	49,4	39,9	33,2
Громадянином колишнього СРСР	5,3	16,6	22,4
Громадянином Європи (світу)	2,1	6,3	3,2
Представником своєї нації	3,3	2,6	2,6
Мешканцем регіону, в якому живе	40,1	31,8	36,5

Отже, у суспільстві небагато людей, які вважають себе представниками свого етносу або, навпаки, космополітами. Ці протилежні за історичною динамікою стадії національно-просторової самоідентифікації однаковою мірою невластиві як українцям, так і українським росіянам. У СРСР повоєнної доби переслідуваних євреїв, які вважали себе передусім представниками власної нації, таврували як космополітів. Але цей термін тоді виконував маскувальні функції, приховуючи державний антисемітизм.

Серед тих, хто й досі вважає себе громадянином СРСР, мало україномовних українців, але багато російськомовних та особливо росіян. Цих громадян не можна вважати людьми з виключно імперською свідомістю. Мабуть, більшість серед них становлять ті, хто відчуває ностальгію за спокійним і забезпеченим хоча б по мінімуму рівнем життя.

Вражає великий відсоток людей в усіх без винятку лінгвоетнічних групах, які не вважають себе громадянами України. Для українців це можна пояснити прохолодним ставленням до соціальних параметрів будованої з 1991 р. національної державності. Росіяни на дві третини все ще перебувають у сфері тяжіння Росії. Реагуючи на це, керівники Російської Федерації почали звертати пильну увагу на потреби й настрої співвітчизників (негромадян РФ) у країнах СНД.

4. Трансформація політичної еліти

У попередньому розділі відзначено, що крах СРСР і радянського ладу – це явища різного порядку, які злилися в повсякденній свідомості в щось єдине, оскільки відбулися одночасно. Слід розвинути цю тезу, підкреслюючи вже не різнопорядковість обох явищ, а те, що їх об'єднує: крах цивілізації, заснованої на доктринальному запереченні приватної власності. Соціально-економічний лад – це категорія, безпосередньо пов'язана з населенням, народом, нацією. Держава – це категорія, пов'язана перш за все з політичною елітою. Отже, розглянемо еволюцію української політичної еліти.

Намагаючись витруїти зі свідомості постулати марксизму-ленінізму, українські інтелектуали захопилися цивілізаційним підходом до вивчення минулого, запропонованим англійським істориком А.Тойнбі. Історія України почала висвітлюватися як поле бою західної і євразійської цивілізацій, католицького й православного світоглядів. Але на сучасні політичні, соціально-економічні та культурні процеси вирішальною мірою впливає тільки недавнє трагічне минуле. Упродовж кількох десятиліть політично активна частина українського суспільства, його інтелектуальний потенціал систематично й цілеспрямовано винищувалися. У 1932–1934 рр. Сталін переламав хребет волелюбному українському селянству та національній інтелігенції, яка вийшла із його середовища, а в 1937 р. спеціально подбав про те, щоб під час масового терору знищити весь склад політбюро ЦК КП(б)У.

Побудова комунізму повинна була забезпечити, як твердили пропагандисти, розподіл матеріальних і культурних благ між членами суспільства за потребами. Оскільки держава могла задовольняти лише мінімальні (на межі виживання) потреби, комуністичне будівництво здійснювалося під маскувальною оболонкою побудови соціально-економічного фундаменту соціалізму. Установлена більшовиками в перші місяці після жовтневого перевороту політична диктатура трималася спочатку тільки на терорі. Утворення (теж за допомогою останнього) соціально-економічного фундаменту для політичної диктатури поставило в матеріальну залежність від держави кожного громадянина країни.

Багатонаціональною союзною державою управляла компартійно-радянська номенклатура. Із легкої руки радянського емігранта Михайла Восленського, її назвали новим привілейованим класом. Насправді, цей клан (а не клас) керівників мав абсолютну владу над підлеглими, але був цілком безправним перед начальством. Він являв собою нервову систему створеної більшовиками держави-комуни й жорстко контролював усі громадсько-політичні та профспілкові організації, які теж будувалися за принципом «демократичного централізму». Але він був не носієм, а провідником диктатури, здійснюваної керівниками партії, а в період 1929–1953 рр. – особисто Сталінінм.

Після смерті диктатора систематичний відстріл керівних кадрів припинився, але інституційне становище компартійно-радянської номенклатури не змінилося. Як і раніше, її безмежна влада над суспільством пов'язувалася з посадою. Позбуваючись її, людина втрачала все й ставала маргіналом. Не слід дивуватися, що крах радянського ладу представники номенклатури зустріли без усякого

жалю. Головним було зберегти владу. Після зникнення диктатури керівників КПРС вона набула іншого, набагато принаднішого змісту.

Тоталітарна конструкція влади наскрізь пронизала соціальне середовище. В Україні не залишилося матеріальних проявів дорадянських соціально-економічних та політичних структур – тільки відчуття національної окремішності, яке об'єднувало атомізоване комунізмом суспільство. Незважаючи на істотні регіональні відмінності, громадяни України продовжували відчувати себе єдиним народом та проявили непохитну волю до суверенізації своєї республіки. Випестувана Кремлем компартійно-радянська номенклатура зрозуміла це. Коли в Москві почали боротися за владу М.Горбачов і Б.Єльцин, вона повернулася обличчям до свого народу.

На початку 1990-х рр. революція визривала в країні, перенасиченій радіо-й телеприймачами, із розвинутою мережею газетних видань. Завдяки сучасним засобам масової інформації народ ставав безпосереднім учасником революційних подій. За цих умов громадська думка стала для представників політичної еліти більш вагомим чинником, аніж той лад, у рамках якого їх виховували. Найбільш яскраво це проявилось у Верховній Раді УРСР під час прийняття Декларації про державний суверенітет. Русійні сили національної революції в Україні формувалися безпосередньо під час політичних подій. На ходу в революцію включалися так звані «неформальні» організації, об'єднані Народним рухом України. Одночасно визначали свою позицію в революції мільйони громадян усіх національностей, які працювали або несли службу в структурах союзного підпорядкування. Переважна частина членів КПУ висловилася за суверенізацію республіки й власної партії. Цього не могла не врахувати компартійно-радянська номенклатура, яка пройшла випробування першими вільними виборами до Верховної Ради УРСР та місцевих рад 1990 р. й зберегла за собою важелі влади. У парламенті їй протистояла Народна рада, яка складалася здебільшого з членів Народного руху України. Однак вона могла лише вносити пропозиції. Приймала або не приймала їх компартійно-радянська більшість депутатів.

Саме вона в грозивій атмосфері, яка створилася після провалу путчу 19–23 серпня 1991 р., діяла швидко й рішуче. 24 серпня разом з опозицією вона проголосувала на позачерговій сесії Верховної Ради за незалежність України й департизацію державних та правоохоронних органів, установ та організацій, а також армії. Урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю й забезпечити її конвертування. 25 серпня президія Верховної Ради, в якій більшість становили представники компартійно-радянської номенклатури, прийняла указ про націоналізацію власності КПУ та КПРС на території республіки, а 30 серпня – указ «Про заборону діяльності Компартії України». Чи можна сказати, що вона діяла проти власних інтересів?

Навпаки! Радянській номенклатурі стало небезпечно залишатися в партії, яка вже не приносила дивідендів, тому що втратила державний статус. Політична еліта пересіла в радянські крісла – до Верховної Ради включно, які давали реальну владу. Тому вона легко відцуралася від своїх колег, які не встигли переорієнтуватися й продовжували займати керівні посади в компартійних комітетах.

Політична еліта була недосвідченою, тому що її раніше привчали виконувати лише вказівки союзного центру. Ринкові перетворення вона здійснювала шляхом сліпого копіювання рішень, опрацьованих або в Росії, або у країнах розвинутого ринку. Як правило, закони, що приймалися за порадами західних експертів, були відірваними від реальності. Невідповідність між новим законодавством і економічною практикою призводила до істотного послаблення впливу держави на розвиток економіки. Так в Україні створювалася основа для криміналізації господарського життя.

Позапартійність пострадянської еліти була результатом заборони КПРС та низького рейтингу політичних партій. До «партії влади» ввійшли лише ті представники колишньої номенклатури, які пройшли чистку під час виборів. Серйозних конкурентів у них не виявилося. Ті, хто намагався під антикомуністичними гаслами витіснити компартійних функціонерів, зазнавали здебільшого невдач. Кваліфікація мітингових політиків була низькою.

На середину 1990-х рр. в Україні вже сформувався практично весь спектр політичних партій – лівого, правого й центристського спрямування. Внутрішні суперечності між ними набули гостроти, хоча половина партійних лідерів у минулому мала квиток члена КПРС. Багатопартійна система існувала сама по собі, на певній відстані як від основної маси населення, так і від владних структур. Залишалось незрозумілим, яка партія перебуває при владі, а яка – в опозиції. Проте виникли передумови для структуривання політичного життя. Суспільство переставало бути атомізованим, тобто роз'єднаним на персональному рівні.

Нездатність або небажання українських законодавців опрацювати прозорі схеми приватизації великої промисловості не зупинили цього процесу. Приватизація, однак, пішла за найбільш не вигідною для основної маси населення схемою: почали виникати нерегульовані законом кланово-монополістичні об'єднання. Використовуючи зв'язки з представниками виконавчої й законодавчої влади, вони забезпечували собі надприбутки, а державі завдавали величезних збитків.

За 1991–1993 рр. у приватну (в тому числі кооперативну) власність було передано 3,6 тис. підприємств та організацій – переважно дрібних. Приватизація, здійснювана під контролем президентської адміністрації Л.Кучми в узгодженні із законодавчою владою, докорінно змінила українську економіку. Кількість об'єктів Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України, які залишилися в державній власності на кінець 2001 р., була такою: у промисловості – 2808 з 97 637; у будівництві – 1772 з 53 530⁵. Власниками роздержавлених об'єктів ставали ті, хто мав хист до підприємництва й були підтримані владою. Номенклатурники разом із радянськими тінювиками, підприємливими комсомольцями та напівлегальними кооператорами «перебудовчої» доби й ватажками кримінальних структур юрмилися навколо об'єктів державної власності, відриваючи від неї найбільш ласі шматки. Тривала відсутність законів та регулюючих процедур у галузі приватизації була не випадковою: вони б заважали процесу, названому в народі «прихвизацією».

Вагома частка народного господарства країни була поділена між невеликою кількістю олігархів. Виникли могутні фінансово-промислові групи (ФПГ), які об'єднували технологічно пов'язані між собою підприємства й працюючі з ними банки.

Оцінюючи результати ринкових реформ, які розпочалися з 1994 р., слід взяти до уваги таке: ніхто не зміг би запропонувати раціонального способу приватизації заводів і фабрик, які впродовж трьох поколінь перебували в державній власності. Так само тільки пов'язані з державою потужні ФПГ, які утворилися на базі супермонополізованої неконкурентоспроможної економіки, мали шанс прорватися на світові ринки. Однак фактом залишається те, що монополістичні об'єднання забезпечували собі надприбутки завдяки зрощенню з представниками виконавчої та законодавчої влади.

Ідентичні процеси відбувалися й у Російській Федерації. Прагнучи утримати пострадянські країни в орбіті свого впливу, Б.Єльцин потурбувався про те, щоб вони діставали від РФ енергоносії за цінами, нижчими від світових. Схеми виробничих зв'язків між Західним Сибіром і Донецько-Придніпровським економічним регіоном залишилися приблизно такими, якими були в радянські часи. Одержуючи дешевий газ, власники металургійних заводів добивалися здеше-

влення своєї продукції та могли пропонувати на зовнішніх ринках прийнятні для споживачів ціни. Якщо на початку 1990-х рр. компартійно-радянська еліта прагнула відгородитися від Росії ідеологічними бар'єрами у вигляді державної символіки УНР, то на початку 2000-х рр. почав складатися союз між державними інститутами РФ, які контролювали економічне життя у своїй країні, і тими українськими олігархами, котрі були, як і раніше, зацікавлені в безперервному постачанні дешевих енергоносіїв.

Американський професор шведського походження Андерс Аслунд, який вивчав характер ринкових реформ у Росії, Україні та Киргизії, назвав український посткомуністичний режим «державою вишукувачів ренти» (*rent seekers state*), під якою в специфічно посткомуністичному значенні цього терміна він розумів доходи, які багаторазово перевищували прибуток, одержуваний від підприємництва в конкурентному середовищі. Основними шляхами збагачення представників «партії влади» було надання їм або їхнім родичам у власність за символічну ціну великих підприємств, а також отримання ними в обмін за «сприяння» в підприємницькій або політичній діяльності готівки в іноземній валюті⁶.

Чи винні у ситуації, що склалася в Україні на початку нового століття, конкретні політичні діячі або вся політична еліта? Сумніватися в цьому не доводиться. Вони побудували на рештках суспільно-політичного ладу, що самозруйнувався, ту конструкцію, для якої А.Аслунд знайшов непривабливий термін. Але не треба, мабуть, вимагати від таких діячів того, на що вони органічно нездатні. Вони дбали про власні інтереси, а суспільство в його атомізованому стані було неспроможне їм перешкодити.

Поступово, однак, в українському суспільстві сформувалися економічні й політичні структури, здатні на повний голос заявити про свої інтереси. Конфлікт між «партією влади», котра була уособленням комуністичного минулого, і суспільством, в якому відбувався процес самоорганізації, ставав за цих умов неминучим. Народ не допустив появи в Україні жахливого мутанта – комунофеодалізму з капіталістичним обличчям.

Соціальний катаклізм, пов'язаний із президентськими виборами 2004 р., не всі вважають революційною дією. Ми звикли, що «справжня» революція супроводжується громадянськими війнами та великою кров'ю. Однак у ці місяці ми пережили катаклізм, який змінив усіх нас, а не тільки замінив керівників.

На початку ХХІ ст. в середині «партії влади» стали помітними зміни, викликані процесом самоорганізації суспільства. Вони не мали інституціоналізованої або персоналізованої чіткості. Керівник антикомуністичної партії або так званий «олігарх» міг бути наближеним до центру влади й стояв із ним з одного боку барикад, але назавтра він виходив із президентського оточення та переходив на інший бік.

Свідченням визрівання громадянського суспільства стала нова розстановка політичних сил напередодні парламентських виборів 2002 р. і президентських виборів 2004 р. Суперечності в лівих партіях зазнали якісної зміни: вперше комуністи й соціалісти опинилися по різні боки барикад. Суперечності в «партії влади» так само зазнали якісної зміни: вперше вона поділилася на тих, хто під гаслами повернення в Європу підштовхував країну до зворотного шляху, і на тих, хто пов'язував своє політичне майбутнє з утвердженням демократії. Під час парламентських виборів 2002 р. визначився поділ ФПП на два табори.

Монополістичні об'єднання, які контролювали важку промисловість та створили потужні банки, також були елементами самоорганізації суспільства, як і політичні партії правого спрямування, незалежні профспілки й усі інші «неформальні» (використовуючи термінологію кінця 1980-х рр.) структури. За швидкістю й результативністю самоорганізації вони закономірно випереджали інші структури суспільства, які могли б обмежувати їхні гіпертрофовані претензії на

власність та владу. Прагнучи закріпити це випередження, олігархи почали створювати власні політичні партії, здатні вписатися в конституційну систему й захищати їхні інтереси в органах влади. Першим на цей шлях став П.Лазаренко, який за лічені місяці розбудував регіональний блок «Громада» й спромігся подолати з ним 4% -й бар'єр на парламентських виборах 1998 р.

Самоорганізація ФПП також відбувалася з різною швидкістю. Спочатку сформувався дніпропетровський клан, у представників якого були давні, ще з радянських часів, персональні зв'язки з центрами влади в Москві та Києві. Пізніше зміцнів донецький клан, який розвинувся на тій самій виробничій базі. Донецько-Придніпровський економічний район, що утворився внаслідок трьох послідовних фаз розвитку (у дореволюційній імперії, під час перших п'ятирічок і в 1950–1960-х рр.) був одним із наймогутніших в Європі. У 1990-х рр. він врятував народне господарство України від краху, заробляючи валюту продажем на зовнішніх ринках напівфабрикатів важкої промисловості. Клани рятували свої регіони та всю країну, але в першу чергу дбали про власні інтереси.

Передвиборний блок «За єдину Україну!» після утвердження при владі закономірно розпався на складові частини. Так само закономірно передвиборний блок «Наша Україна» після перемоги на виборах, яка трансформувалася в поразку, організаційно зміцнився навколо В.Ющенка. Поразка пояснювалася тим, що головною, за Конституцією 1996 р., була президентська посада, а блок «Наша Україна» перебував в опозиції до Президента України. Дальше згуртування блоку В.Ющенка й зміцнення його зв'язків з іншими супротивниками Л.Кучми було необхідною умовою ймовірного успіху на президентських виборах 2004 р.

Протистояння політичних сил у зв'язку з президентськими виборами майже без перерви перейшло в протистояння, пов'язане з парламентськими виборами 2006 р. Сюжети його ускладнилися цілком прогнозованим розпадом помаранчевої коаліції «Сила народу». Цей блок розпався так само закономірно, як блок «За єдину Україну!», сформований для участі в парламентських виборах 2002 р. Ті, хто зазнає поразки, згуртовуються, сподіваючись на реванш. Ті, хто перемагає, не можуть поділити між собою здобутки перемоги.

Вселяє оптимізм те, що після Помаранчевої революції представники політичної еліти навчилися випрошувати посади при владі в рядових громадян. Останні не можуть їх контролювати щоденно внаслідок відсутності розвинутих інститутів громадянського суспільства, але мають суверенне право сказати своє слово на виборах.

Із року в рік атомізоване комунізмом суспільство стає все більш різноманітним за своїми параметрами. Не слід дивуватися тому, що під час розпаду радянського ладу контроль над суспільством захопила колишня компартійно-радянська номенклатура. Є закономірним, однак, те, що в змаганні між державою, уособлюваною «партією влади», і суспільством перемагає в кінцевому підсумку за відсутності диктатури саме останнє. Усі чиновники – спочатку червоні, потім синьо-жовті, ще далі – поділені на помаранчевих та біло-блакитних, і, нарешті, змінені в яку-небудь іншу кольорову гаму – повинні працювати не з населенням, яке чекає від них благ, а з громадянами, які знають, що утримують їх податками.

5. Висновки

Півтора десятиліття навіть у житті людини – порівняно невеликий строк. У житті суспільного організму, який упродовж трьох поколінь перебував у тоталітарному льодовику, такий строк можна вважати просто мізерним. Ми можемо відзначити прогрес у демократизації суспільного життя, що є для України колосальним поступом на тлі суспільно-політичних процесів у деяких інших

посткомуністичних державах. Але треба визнати, що громадянське суспільство в країні тільки починає розвиватися.

Головний висновок із зіставлення національно-просторової самоідентифікації з лінгвоетнічною досить невтішний: українське суспільство перебуває лише на початковій стадії формування політичної нації. У разі несприятливого розвитку соціально-економічних процесів усе більше громадян України потраплятимуть у сферу тяжіння Росії з трагічними наслідками для національної державності.

Громадяни України повинні усвідомити суть «російського питання», яке постало в Україні після краху СРСР. Ігноруючи його, наша політична еліта не може правильно визначити комплексне у своїй основі завдання: як ставитися до Російської Федерації та до Росії в середині нас. Ми вдаємо, що це різні питання й не зважаємо на настрої мільйонних мас, які умовно слід назвати «внутрішньою Росією». Унаслідок цього виникає загроза її об'єднання в кризовій ситуації з власне Російською Федерацією. Тоді ми можемо припинити існування як відмінний від росіян народ і як окрема від Росії країна.

Ми приречені на співробітництво з Російською Федерацією, але воно мусить здійснюватися на рівноправних засадах. Не можна постійно повторювати, що «Україна – не Росія», та при цьому спокійно споживати дешеві російські енергоносії. В обох державах надто багато людей переконані в тому, що Україна – це все-таки Росія. Ця переконаність створює гримучу суміш, коли нею починають користуватися політики в прагненні здобути владу чи зміцнити її.

Не варто звинувачувати Росію в тому, що вона для нас небезпечна. Умови, унаслідок яких суттєва частка громадян України не бачить трагедії в перспективі розчинитися в Росії, визрівали впродовж століть. Ті самі історичні умови сформували в багатьох російських громадян стійку переконаність у тому, що ми не існуємо як окремий народ. «Російське питання» повинне бути усвідомлене й розв'язане.

Не варто звинувачувати Росію й у тих бідах, які спіткали Україну у ХХ ст. Її громадяни не несуть відповідальності за дії Кремля, тому що вони, так само як і громадяни радянської України, не могли впливати на тоталітарну владу.

Час не чекає. Україні потрібно динамічно розвиватися, щоб відстояти своє право на існування поза межами Росії. Навколишній світ має усвідомити, що в нашій країні переважає більшість населення сприймає перспективу розчинитися у Росії як трагічну, а не бажану.

Російська Федерація вже давно вийшла з кризи, зумовленої розкладом радянського ладу. Устами президента В.Путіна вона заявила, що крах СРСР був «найбільшою геополітичною катастрофою століття». Кремль бажає відновити контроль над пострадянським простором та визначити за Росією місце у світі, яке відповідає її ядерному потенціалу й сировинним ресурсам.

У відносинах з «внутрішньою Росією» держава мусить виявляти розуміння, толерантність і витримку. До росіян не можна ставитися як до національної меншини, представники якої прийшли на етнічну територію українців. Приблизно половина сучасної території України (не враховуючи західних областей з іншою історичною долею) – це об'єкт спільної з росіянами колонізації нових земель, завойованих Російською імперією після XVII ст. Українська Центральна Рада домоглася встановлення кордонів УНР за етнографічним принципом, а більшовики, хоча й не відразу, визнали такі кордони за радянською Україною.

З особливою увагою треба поставитися до проблеми двомовності в Україні. У моніторингу, який проводить Інститут соціології НАН України, на питання: «Чи вважаєте ви за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні?» дали ствердну відповідь 52% опитуваних у 1995 р. та 48,6% – у 2005 р. Негативну відповідь дали відповідно 32,6 і 34,4%. Не змогли визначити свою

позицію 15,3% опитуваних у 1995 р. й 16,8% – у 2005 р.⁷ Отже, суспільство більше схиляється до надання російській мові статусу офіційної.

Реагуючи на цю проблему, слід чітко уявляти собі природу української двомовності. Вона полягає аж ніяк не в тому, що населення України володіє двома мовами. Ми практично не знайдемо українця, який не володів би російською мовою. Навпаки, росіян, які не володіють українською мовою, – переважна більшість. Це – наслідок того, що в СРСР російська мова була засобом міжнародного спілкування. Знаючи її, людина не відчувала потреби оволодівати місцевими мовами.

Наш обов'язок – створити людям, які не знають української мови, комфортні умови для існування в україномовному середовищі. Але слід пам'ятати, ідучи їм на поступки, що запровадження російської мови як другої державної одразу припинить формування української політичної нації.

Щоб цей висновок прозвучав переконливо, треба подивитися на проблему очима російських націоналістів. Від 20 лютого й до 7 березня 2006 р., тобто напередодні парламентських виборів в Україні, в інтернет-портал km.ru був запущений пропагандистський витвір А.Орлова під назвою «Українська «Матриця». Перезавантаження»⁸.

А.Орлов упритул не бачить ані України, ані українського народу. Розглянувши тему шкільних підручників з вітчизняної історії, він завершує її таким емоційним сплеском: «В наш век электронных массовых коммуникаций на глазах у всех сочиняется невероятная история целой «страны», причём история эта напрямую затрагивает интересы России, затрагивает настолько, что дух захватывает: ведь это не истории «Украины» создают, а в первую очередь калечат и переписывают нашу историю, историю России и русских как великого этноса. Всё, что происходило в прошлом на территории нынешней Украины, автоматически объявляется «украинской» историей. Внимание: масштабнейший проект! «Украина» объявила себя наследницей Древней Руси, т.е. фактически отобрала у России её историю!».

Думка про те, що минуле кожної республіки, регіону або міста належить автохтонному населенню, настільки проста й логічна, що будь-яке інше судження з цього приводу здається протиприродним. У радянські часи цю незручну для Кремля думку досить вдало замаскували твердженням про спільність історичного походження трьох східнослов'янських народів, тобто перевели проблему в іншу площину. Але сучасні російські націоналісти не бажають ділитися історичною спадщиною. До революції, коли Україна являла собою тільки суму дев'яти губерній європейської Росії з переважаючим українським населенням, відстоювати таку позицію було досить просто. Але ж тепер інші часи...

На що розраховують російські націоналісти? А.Орлов дає таку відповідь: «Возвращение Украины в состав России требует огромной работы, в которой должны принять участие как Россия, с одной стороны, так и русские на Украине – с другой (тут та далі виділення А.Орлова – С.К.). Эта работа требует создания масштабной программы действий».

Відповідну програму в книжці А.Орлова розроблено. Не зупиняючись на деталях, просто перерахуємо: освіта, місіонерство, активізація наукової роботи, пропаганда російської культури, відбиття інформаційних атак, забезпечення доступу громадян України до російського телебачення, підтримка співвітчизників (ідеться про громадян України), підтримка РПЦ. Уважається за необхідне «публичное открытое озвучивание цели «украинской политики России» – объединение России и Украины как воссоединение исторически общих земель и разделённой нации».

А.Орлов допускає, що це може нам не сподобатися. Що робити в такому разі? На це є відповідь: «**Бить рублём.** Проведение крайне жёсткой экономической

политики по отношению к современной Украине. Никаких скидок, никаких льгот. Чистая прагматика, которая отнюдь не ограничивается сиюминутной денежной выгодой и рассчитана на далеко идущую политическую перспективу».

Пункт програми під назвою «**Бить рублём**» містить у собі відповідь на питання про те, чи не випадково з'явилася ця спекулятивна книжка напередодні виборів до Верховної Ради України. Ось відповідь: «Покупая украинские товары, сейчас мы фактически сами спонсируем украинский сепаратизм. Речь может идти о заградительных пошлинах для украинских товаров – поправке, аналогичной документу американских сенаторов Джексона и Веника. При этом необходимо вести широкую разъяснительную работу с населением Украины, объясняя, что мы боремся не с народом, а с антинародной властью. **Что избрание других правителей в ходе ближайших выборов станет не только правильным шагом с точки зрения истории русского народа и общечеловеческой справедливости, но и принесёт конкретную, осязаемую выгоду каждому избирателю**».

Пункти цієї програми повинен реалізувати уряд РФ. Але «відновлення російської єдності» – не тільки його справа. Вона, на думку А. Орлова, повинна дістати підтримку з боку російськомовного населення України. Найголовніше – організувати референдум про статус російської мови: «Вопрос о статусе русского языка как второго государственного языка **на всей территории нынешней Украины** – ключевой в борьбе западной и русской цивилизаций за Малороссию. Придание ему такого статуса мгновенно разрушит результаты работы по насильственному переводу населения на «молву». Подавляющее большинство граждан современной Украины говорят и думают на русском языке, что является одним из наиболее наглядных доказательств их принадлежности к русскому народу».

Чому такі відверті висловлювання стали можливими саме перед виборами? Півтора десятиліття життя без диктатури – надто невеликий строк для того, щоб суспільство дістало можливість щоденно диктувати державі, як треба порядкувати в країні. Для визрівання громадянського суспільства потрібні інші строки. Саме через це конституційна залежність політичних діячів від суспільства реалізується тільки під час виборів. Отже, останні стають моментом істини, коли голос народу набуває вагомості. І саме в цей час особливої сили набирають спроби вітчизняних та закордонних політиків маніпулювати волею виборців.

Маніпулятори можуть сподіватися на успіх. Не секрет, що в Україні, так само, як і в інших республіках колишнього СРСР, мільйони соціально не захищених людей відчують ностальгію по радянській владі. Жахливий терор лєнінсько-сталінської доби вони не сприймають як частину власного життя. Репресії минули їх (крім населення західних областей), а на початку 1950-х рр. влада взагалі відмовилася від масового терору. Ця відмова позбавила радянську державу стабільності й вона в інтересах самозбереження змушена була заручатися підтримкою населення, виказуючи непідробну турботу про рівень народно-господарського добробуту.

Крім того, мільйони людей, у тому числі цілком успішних у пострадянську добу, відчують ностальгію по імперській величі. Таких людей дуже багато в Росії, але немало їх і в Україні. Їх почуття та погляди беруться до уваги представниками російської політичної еліти. Відродження могутності Росії стало з 2000 р. офіційним курсом її керівництва. Через різні причини він не повинен виглядати як політика реставрації імперії. Тому й активізувалася діяльність російських націоналістів. Зручність їх пропаганди полягає в тому, що вона знімає проблему прямого підпорядкування інших держав СНД Російській Федерації. Націоналісти впритул не бачать в Україні та в Білорусі інші держави. Росіяни, українці й білоруси для них – це один народ. В їх пропаганді завдання реставрації імперії підміняється проблемою воз'єднання роз'єданого після краху СРСР єдиного російського народу.

Насамкінець треба підкреслити різницю в історичному досвіді старшого покоління, яке ще пам'ятає повоєнні часи. Масові репресії тоді здійснювалися тільки в західних областях України. Громадяни основної частини її, як і російське населення, не відчули всіх жахів сталінського терору, а попереднє покоління, якого вже немає, не передало дітям свого життєвого досвіду. Вони виховувалися в школі, яка не давала їм справжнього уявлення про специфіку радянського ладу: з одного боку – глибоко народного, а, з іншого – ретельного виконавця злої волі диктатора. Унаслідок цього громадяни південних та східних областей не сприймають тих оцінок у шкільних підручниках, які запозичуються з творів представників української діаспори й західної історіографії. Слід визнати, що нерідко такі оцінки є суто емоційними, а не науковими (не можна, наприклад, твердити, що радянська армія окупувала Україну, звільняючи її від німецьких, румунських і угорських загарбників у 1943–1944 рр.).

Історична пам'ять громадян України є важливим елементом державотворчого процесу. Тому потрібні спеціальні зусилля держави, спрямовані на те, щоб сучасне покоління сприймало вітчизняну історію такою, якою вона була насправді.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Вид.2. – Т.4. – С.422.

² Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С.680.

³ Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. – К., 2005. – С.68.

⁴ Українське суспільство 1994–2004. – С.66.

⁵ Статистичний щорічник України за 2001 рік. – К., 2002. – С.91.

⁶ Аслунд А. Розбудова капіталізму. Економічні перетворення у країнах колишнього радянського блоку. – К., 2003. – С.26.

⁷ Українське суспільство 1994–2005. – С.68.

⁸ Орлов А. Украинская «Матрица». Переагрузка // <http://www.km.ru/magazin/view.asp?id>

The article reviews dynamics of transformation processes during last 15 years of independence of Ukraine by two related but separately existing categories – society and state. It underlines difficulties in forming the Ukrainian political nation, uncovers defects and dangers related with forming of new elite.

С.В.Віднянський, А.Ю.Мартинюв*

ЕВОЛЮЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ (1991–2006 рр.)

У статті розглядаються проблеми формування зовнішньої політики України за період 1991–2006 рр. Проаналізовано еволюцію концептуальних підходів до неї та основних геополітичних і стратегічних суперечностей становища України в сучасній системі міжнародних відносин.

Невід'ємною й надзвичайно важливою складовою функціонування будь-якого державного організму (починаючи з його архаїчних форм і до найрозвинутіших модерних держав як політичної форми організації життя суспільства), обов'язковим атрибутом незалежної держави, поряд із наявністю певної терито-

* Віднянський Степан Васильович – д-р іст. наук, проф., завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ; Мартинюв Андрій Юрійович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

рії, кордонів, етносу, мови, системи влади, монетарної системи тощо, є її зовнішньополітична діяльність, опрідметнена сферою дипломатії. Часто саме від зовнішньополітичних рішень, ефективності роботи дипломатичної служби залежать долі країн і народів, політична рівновага на континентах й у світі і навіть існування цілих цивілізацій.

Однією з держав, яка найбільш гостро відчула це на своєму історичному досвіді, є Україна. Розташована у самісінькому центрі Європейського континенту, на перетині торгівельно-воєнних шляхів між Сходом і Заходом, Північчю та Півднем, вона з давніх-давен постійно ставала об'єктом нападів воєвничих племен і народів, неодноразово рятуючи тим самим від нищівних руйнувань не лише Центральну, а й Західну Європу, а пізніше – часто перетворювалася на заручника геополітичних інтересів сусідніх держав та імперій. Загальновідомо, що на історичну долю українського народу значний вплив завжди мали саме зовнішні, міжнародні фактори. Зокрема у ХХ ст. цей вплив (переважно негативний) був особливо відчутним: не випадково, за деякими останніми даними, відповідно до так званого сукупного «рейтингу зовнішнього впливу», Україна увійшла в першу п'ятірку держав світу, на розвиток яких події всесвітньої історії минулого століття справили визначальний вплив. Наприклад, розв'язання двох складових «українського питання» – об'єднання власних етнічних територій і здобуття державної незалежності, стало можливим у ХХ ст. лише в умовах радикальних змін усієї системи міжнародних відносин, тобто завдяки збігу сприятливих міжнародних обставин.

Але було б неприпустимою помилкою вважати, що роль України в умовах постійного зовнішньополітичного тиску була тільки пасивною. Навпаки, Україна не лише протидіяла (й часто досить успішно) цьому тискові, але й в окремі періоди своєї багатовікової історії (як це було, зокрема, у ІХ–ХІІІ, ХVІІ–ХVІІІ ст., 1917–1921 рр. тощо) досить активно впливала на міжнародну ситуацію в Європі. Ще раз це яскраво засвідчили події кінця ХХ – початку ХХІ ст. Широке й швидке дипломатичне визнання з боку урядів десятків країн світу, яке супроводжувало постання незалежної Української держави в 1991 р., переконливо довело: багатовікові зусилля українського народу й національної дипломатії, спрямовані на утвердження самобутнього державного організму як повноправного суб'єкта міжнародного життя, не залишилися непоміченими у світі. Вони належно оцінені й у молодій Українській державі з'явилися потужні можливості повноправно ввійти в європейське та світове співтовариство й провадити самостійну зовнішню політику на основі загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права з метою створення сприятливих умов для реалізації головних завдань внутрішньої політики – розбудови незалежної, демократичної й правової держави.

Разом із тим, із перших днів незалежності Україна опинилася в епіцентрі ґлобальних геополітичних зрушень і перед її зовнішньополітичною службою поставали масштабні організаційні, концептуальні та практичні завдання. Не маючи усталеного досвіду існування в новому суверенному статусі, їй доводилось одночасно вирішувати принаймні два принципових питання: насамперед змінити своє усвідомлення навколишнього світу, бачення власного реального місця в ньому й постійного врахування динаміки змін ситуації на світовій арені з метою пристосування до їх наслідків, а також подання світу адекватної інформації про себе з метою забезпечення зміни ставлення до України з боку інших держав і всієї світової спільноти. Причому вирішення зазначених завдань ускладнювалося тими обставинами, що становлення зовнішньої політики України відбувалося за умов економічної кризи початку 1990-х рр. та в ситуації фактичної відсутності внутрішньополітичного консенсусу щодо її пріоритетів, жорсткого

протистояння, зокрема, традиційних для українського світосприйняття «слов'янофільських» і «західницьких» концепцій.

Саме в процесі діалогу та конкуренції цих підходів відбувається усвідомлення українських національних інтересів. Зазначена категорія є основою для неореалістичної теорії міжнародних відносин¹. На нашу думку, у взаємодії між ідеалістичними й неореалістичними підходами до міжнародних відносин упродовж 15 років реалізовувався процес еволюції зовнішньої політики незалежної України.

Водночас досить суперечливо у свідомість вітчизняного істеблішменту проникає розуміння того факту, що Україна – на жаль чи на щастя – належить до зони так званого міжцивілізаційного розламу. На нашій території (Закарпаття) знаходиться географічний центр Європи, а в Криму ідентифікується географічний центр Євразії. Суттєва диференціація культурно-цивілізаційної самоідентифікації громадян України західних, центральних та південно-східних областей наглядно проявилася, щоправда, не в останню чергу під впливом політичних технологій, за підсумками президентських виборів 2004 р. та парламентських виборів 2006 р.

Існує навіть думка, що на межі ХХІ ст. «Україна має багато спільного з Чехословаччиною перед Другою світовою війною... Сусіди висуватимуть територіальні претензії, або вимагатимуть компенсацій»². Серйозним ускладненням для національної консолідації є різні геополітичні вектори «української» та «малоросійської» геополітичної орієнтації.

Так на тлі формування договірно-правової бази Єдиного економічного простору (ЄЕП) у вересні 2003 р. Президент України Л.Кучма презентував у Москві книгу «Україна – не Росія», в якій, зокрема, намагався дати відповідь на питання: «Ідемо ми до Європи разом із Росією, чи ні?». На його думку, «...Україна й Росія ясно визначили: їх європейський вибір збігається. Для України він цілком органічний, це її цивілізаційний вибір, зроблений у далекій давнині та, як кажуть, ніколи ніким не скасований. Мотиви Росії не настільки очевидні, тому що їй куди менше притаманне відчуття належності до Європи»³.

Натомість перший секретар Комуністичної партії України П.Симоненко у 2003 р., аргументуючи з марксистсько-ленінських позицій потребу створення ЄЕП, зазначав, що «старіюча Європа й сита Америка вкрай потребують української дармової робочої сили, дешевої української сировини, що її вивозять українські кримінально-олігархічні структури за викидними цінами... Захід не зацікавлений у налагодженні роботи українських підприємств – їхній ринок ущерть насичений і без українських товарів»⁴. Альтернативна концептуальна позиція полягає у відмові від зовнішньополітичної «багатовекторності» як способу балансування між інтересами Росії й Заходу, та конфліктності з Росією заради прискорення просування до європейських та євроатлантичних інтеграційних структур. Натомість «третьої шлях», або збереження статусу активного нейтралітету, зважаючи на знаходження України на перетині різних геополітичних впливів, заперечувався фанатичними прихильниками як «євразійського», так і «європейського» концептів зовнішньої політики України.

Слід також зазначити, що історичний досвід, зокрема уроки боротьби за українську державність і традиції зовнішньополітичної діяльності України в минулому, значною мірою детермінували процес розвитку сучасних форм співробітництва між Україною та європейськими структурами, з одного боку, і впливали на формування співробітництва з конкретними державами на двосторонньому та регіональному рівнях, з іншого.

Останнім часом в Україні з'явилися сотні публікацій із проблем формування основних принципів зовнішньої політики нашої держави та реалізації пріоритетних напрямів роботи вітчизняної дипломатії, побачили світ спогади й ме-

муари президентів, дипломатів та інших державних діячів, причетних до становлення зовнішньополітичного курсу України, захищено сотні дисертацій із питань міжнародного визнання незалежної України, становлення й розвитку двосторонніх міждержавних відносин, діяльності України в ключових міжнародних організаціях, участі в розв'язанні регіональних конфліктів та інших міжнародних проблем тощо. Щоправда, чимало з них позбавлені необхідної наукової ґрунтовності та відповідної джерельної основи, іноді мають кон'юнктурний характер, виконані для задоволення поточних політичних потреб. Утім, об'єктивні конкретно-історичні й узагальнюючі концептуальні дослідження актуальних проблем зовнішньополітичної діяльності України з урахуванням їх науково-практичного значення вкрай потрібні, особливо через складність процесу усвідомлення національних інтересів України та суперечливість при визначенні пріоритетних напрямів її зовнішньої політики в умовах глобального світу.

Упродовж 15 років тривав пошук оптимальних концептуальних підходів до зовнішньої політики незалежної України. Консолідуючими цінностями в зазначеному процесі можуть бути стабільний поступальний розвиток економіки, який здатний забезпечити гарантований соціальний захист, якісна влада, що спроможна бути гідною довіри й контролю громадянського суспільства, покликана впливати на процес прийняття стратегічних політичних рішень.

За рік до доленосних президентських виборів 2004 р. опитування громадської думки фіксували суттєві флуктуації зовнішньополітичних орієнтирів громадян України. Наприклад, ще влітку 2003 р. 57,4% висловлювалися за розширення зв'язків у форматі СНД, а 47% – підтримували ідею вступу України до Європейського Союзу (ЄС)⁵. Здавалося, що подібна демоскопія віддзеркалила суперечливість трансформаційних процесів у контексті зміни суспільної свідомості. Остання лишалася «багатовекторною», усвідомлюючи, що Україна не може підтримувати нормальні стосунки лише з одним регіоном, а членство в НАТО вимагає не лише адаптації до західних демократичних цінностей, а й спроможності їх захищати. Але Україна на той час ще не створила цінностей, що їх обстоюють країни НАТО. Водночас домінантною установкою вітчизняної зовнішньої політики принаймні упродовж 1991–2004 рр. було усвідомлення того факту, що Україна не бере участі в жодних об'єднаннях, які вороже ставляться до Росії або не знаходяться в сфері її впливу, адже це могло порушити баланс інтересів у посткомуністичній європейській системі міжнародних відносин.

Три періоди у відносинах із трьома центрами сили

Усе наведене вище не могло не вплинути на ефективність зовнішньополітичної діяльності незалежної України, в якій, на нашу думку, можна виділити принаймні три періоди.

Перший із них – адаптаційний – охоплює час від проголошення незалежності України до других президентських виборів, тобто 1991–1994 рр. Нагальним завданням у перші роки незалежності України стало забезпечення її визнання іншими країнами світу, встановлення з ними дипломатичних відносин, розбудова договірно-правової бази та розвиток рівноправного співробітництва, забезпечення міжнародного визнання державних кордонів і територіальної цілісності України, відкриття дипломатичних представництв за кордоном.

Загалом ці першочергові завдання зовнішньої політики були виконані: досить швидко відбулося утвердження на міжнародній арені (уже на кінець 1993 р. Україну визнали 149 країн, 132 з яких встановили з нею дипломатичні відносини, а понад 50 – відкрили в Україні посольства та консульства⁶); відбулася розбудова двосторонніх відносин і налагодження стратегічного партнерства з важливими для України державами; було започатковано процес інтегра-

ції до Європи (членство в Нараді з безпеки та співробітництва в Європі та Раді Північноатлантичного співробітництва, подання офіційної заявки на вступ до Ради Європи, розвиток співпраці з НАТО та ЄС).

Крім того, звичайно, були й інші важливі дипломатичні прориви, до яких, наприклад, можна віднести мирне врегулювання українсько-російського протистояння навколо Севастополя й Чорноморського флоту та стабілізацію ситуації навколо Автономної Республіки Крим, а також відмову України від успадкованої від СРСР ядерної зброї в обмін на гарантії її безпеки з боку ядерних держав. Нарешті, 2 липня 1993 р. Верховна Рада України схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України» – фундаментальний документ концептуального характеру, що визначав стратегічну спрямованість зовнішньополітичного курсу, головні національні інтереси України в сфері зовнішньої політики, її засади, принципи й першочергові завдання.

Утім, незважаючи на важливі здобутки зовнішньої політики України в перші роки незалежності, у цілому цей період характеризувався переважно «романтичними настроями», зокрема щодо широкої допомоги Заходу й швидкої інтеграції в економічні та військово-політичні структури Європи, провідні держави якої вбачалися лише як кредитори й покровителі України, а не її ключові, стратегічні партнери. Не справдилися й надії тодішнього українського керівництва на створення блоку з країнами Балтії та «Вишеградської четвірки» (Балто-Чорноморська співдружність), які набагато випередили Україну в постсоціалістичному реформуванні суспільства та стрімко зближалися з НАТО і Європейським Союзом.

Водночас у зовнішньополітичній діяльності України бракувало чіткої європейської самоідентифікації, а також системності й узгодженості дій усіх гілок влади, мали місце прорахунки як тактичного, так і стратегічного характеру. До них, наприклад, фахівці відносять і помилкову концепцію швидкого ядерного роззброєння; свідоме дистанціювання від Росії та її курсу в Співдружності Незалежних Держав (СНД), яка розглядалася Києвом винятково як «інструмент для цивілізованого розлучення», що в кінцевому підсумку стало економічно шкідливим для національних інтересів України; надто тривале ігнорування практичного вирішення стратегічного питання щодо забезпечення диверсифікації джерел постачання енергоносіїв або альтернативних джерел енергії; занадто уповільнене створення сприятливих умов для іноземних інвестицій та міжнародного економічного співробітництва; компромісну ідею про те, що всі сусіди України є її стратегічними партнерами.

Однак об'єктивні реальності сучасної постмодерної системи міжнародних відносин уже в другій половині 1990-х рр. змусили заговорити про прагматичні імперативи складної адаптації України до потреб взаємодії з навколишнім світом, зокрема з Європою, у широкому розумінні цього поняття. Як слушно зазначав перший міністр закордонних справ незалежної України А.Зленко (1990–1994 рр.), «позаду залишилися часи національного романтизму та активного створення засад державності, а часом – і невпевнених спроб на світанку незалежності робити вчинки, гідні країн із багатовіковим державницьким досвідом... За великим рахунком, ми бачили себе носіями нової європейської ідеї на пострадянському просторі. Вірогідно, це була переоцінка власних сил і можливостей»⁷. Настали нові часи в історії зовнішньої політики незалежної України, зокрема, період більш прагматичного налагодження співробітництва з країнами Європи як важливої складової взаємодії з європейськими структурами, а також «розчищення від завалів» українсько-російських взаємин і відновлення добрих стосунків з іншими партнерами по колишньому СРСР.

Загалом другий період в історії зовнішньої політики України, що фактично охоплює т.зв. «добу Кучми», тобто 1994–2004 рр., був відзначений суперечли-

вими тенденціями. З одного боку, у цей період європейський вектор зовнішньої політики України поступово перетворювався на пріоритетний, а курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію – на ключову стратегічну ідею розвитку українського суспільства замість утопічних уявлень про швидке входження України в Європу. У процесі реалізації національних інтересів України відбувався не лише розвиток співробітництва з європейськими країнами на міждержавному двосторонньому рівні, а й поглиблювалися відносини із загальноєвропейськими інтеграційними структурами. Так, у червні 1994 р. було підписано Угоду про партнерство та співробітництво між Україною і Європейським Союзом, яка набула чинності в 1998 р.; у вересні 1995 р. Україна стала повноправним членом Ради Європи; у червні 1996 р. було затверджено Стратегію інтеграції до ЄС; у липні 1996 р. Україна стала повноправним членом Центральноєвропейської ініціативи – впливової регіональної організації, що об'єднує сьогодні 17 країн; у липні 1997 р. було підписано «Хартію про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору», в якій країни НАТО визнали нашу країну «невід'ємною частиною нових демократій Центрально-Східної Європи й одним із ключових факторів забезпечення стабільності в цьому регіоні та на континенті загалом».

У грудні 1999 р. було прийнято прихильну до України Спільну стратегію ЄС, а у вересні 2000 р. нарешті було створено Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу й прийнято Програму інтеграції України в ЄС. Причому після перемоги проєвропейських політичних сил на парламентських виборах 2002 р. й створення у Верховній Раді Комітету з питань євроінтеграції та звернення 18 червня того ж року Президента України до депутатів Верховної Ради з програмним посланням «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 рр.», здавалося, що остаточно визначено єдину стратегічну мету зовнішньополітичної діяльності України – повноцінне залучення до процесів європейської та євроатлантичної інтеграції. До безперечних здобутків української дипломатії в цей період слід віднести й започаткування активної участі в миротворчій діяльності ООН та обрання країни до Ради безпеки ООН на період 2000–2001 рр., що, на жаль, було чи не останнім відчутним успіхом зовнішньої політики України за роки президентства Л.Кучми⁸.

Утім, незважаючи на численні політичні заяви про вірність України європейському вибору й формальні кроки української влади в цьому напрямі, зовнішньополітичний курс початку 1990-х рр. у цілому не знайшов логічного продовження, подальшого уточнення й практичної деталізації з урахуванням нового етапу розвитку України, нових умов, реалій і викликів світової політики на зламі бурхливого ХХ ст. та не менш драматичного початку ХХІ ст. «Протягом тривалого часу уся пара йшла в гудок, а потяг так і не зрушив із місця», – вимушений був зауважити щодо зусиль української дипломатії в євроінтеграційному напрямі Президент України на зустрічі з учасниками наради послів України в європейських державах у серпні 2000 р.⁹

Більше того, як засвідчили наступні роки української незалежності, характерною ознакою зовнішньої політики все ж залишилася політика маневрування між Росією й Заходом, підтримка відносної рівновіддаленості від цих полюсів сили, що отримала назву «багатовекторності», яка навряд чи відповідає зовнішньополітичним пріоритетам та національним інтересам України в цілому. До того ж хаотично змінювалися напрями «векторів» і політичні гасла: постійного, тимчасового чи активного нейтралітету й позаблоковості; одночасного партнерства з ЄС, Росією й США; двовекторності; євроатлантичного вибору; європейської і євроатлантичної інтеграції при підтриманні стратегічного партнерства з Росією; проукраїнської зовнішньої політики; курсу «до Європи разом

з Росією», чи з СНД, ЄврАзЕс і ЄП і т.п. Зовнішньополітичні кроки України наприкінці другої каденції Л.Кучми навіть дали підставу багатьом політологам та аналітикам-міжнародникам говорити про відмову української влади від європейського вибору, про перемогу головної мети зовнішньополітичної концепції Російської Федерації й політики президента В.Путіна щодо України – повернення її до східнослов'янської спільноти, до повноцінної інтеграції в рамках СНД, а з 2003 р. ще і Єдиного економічного простору та до євразійської цивілізації, навіть про закріплення української незалежності за російськими газовими та нафтовими трубами, олігархічним фінансовим капіталом.

Дійсно, в останні роки президентства Л.Кучми на багатьох напрямках зовнішньополітичної діяльності з'явилися ознаки стагнації чи навіть регресу. Наприклад, у розпалі «касетного скандалу» координатор спільної зовнішньої й оборонної політики Європейського Союзу Х.Солана зазначав, що «Україна грає демократичними принципами, але не грає за цими принципами»¹⁰. Вище керівництво України опинилось у міжнародній ізоляції.

22 листопада 2002 р. на пражському саміті НАТО президентів розсадили за французьким алфавітом, аби Президент США Дж.Буш не опинився поряд із Президентом України Л.Кучмою. Від України вимагали доказів того, що вона не постачала систем протиповітряної оборони «Кольчуга» до Іраку. Тим часом у внутрішньополітичному житті тривала боротьба за лідерство у виконавчій владі. Наприклад, на тлі призначення В.Януковича прем'єр-міністром тодішній голова Європейської комісії Р.Проді зазначав, що Україні немає місця в ЄС, адже «новозеландці, наприклад, теж почувуються європейцями, але вони не можуть вступити до ЄС»¹¹. Своєю чергою тодішній європейський комісар із питань розширення ЄС Г.Ферхойген порівнював можливість України стати членом ЄС із шансами Мексики перетворитися на ще один штат США.

Оцінюючи тодішню ситуацію в Україні та навколо неї, слід констатувати, що загальмувався процес євроінтеграції, ускладнилися стосунки з Парламентською асамблеєю Ради Європи, ЄС, США, НАТО, світовими фінансовими інституціями. Скоротилися або майже припинилися контакти на вищому рівні з лідерами провідних західних країн (на тлі активізації стосунків із Росією), послабилася стратегічне партнерство з Польщею, значно зріс тиск на Україну, зокрема на її зовнішню політику. Наприклад, Західна Європа відмовилася від літака АН-70 як базової машини для своєї транспортної авіації, у кількох західноєвропейських країнах тривали антидемпінгові процеси проти українських товарів, на ринках ЄС Україна продовжувала мати дискримінаційний статус, припинилося кредитування з боку МВФ, відчутно жорсткішою стала позиція Росії в питанні постачання та транспортування енергоносіїв територією України тощо. Усе це свідчило про вичерпання можливостей здійснення «багатовекторної» політики, вона почала сприйматися як непередбачуваність, непослідовність і навіть слабкість. Зовнішня політика України демонструвала тенденцію до втрати концептуальної стрункості, усе більше ставала ситуативною, спрямованою не стільки на перспективу, скільки на вирішення поточних питань.

Унаслідок цього, а також непослідовності в заявах і зовнішньополітичних діях керівництва України в поєднанні з відомими скандалами, корупцією, пануванням криміналу, переслідуванням свободи слова й опозиції помітно погіршився міжнародний імідж країни, до нас почали ставитися з меншою довірою й повагою. Зовнішня політика України стала фактично заручницею кризових внутрішньополітичних процесів.

Водночас іракська проблема, яка «визріла» на той період, стала не лише зовнішньополітичним, а й внутрішньополітичним випробуванням для України. 17 березня 2003 р. Президент України Л.Кучма направив до Верховної Ради постанову про відправку до Кувейту батальйону протихімічного захисту. Це ко-

ментувалось як самостійний крок в обхід Росії. У відповідь Кремль не підтримав ідею референдуму з питання пролонгації повноважень Л.Кучми.

Тим часом 26 травня 2003 р. Рада національної безпеки та оборони України рекомендувала направити 1500 українських миротворців до Іраку. Балансиrom «багатовекторності» мав стати проект участі України разом із Росією, Білорусією та Казахстаном у Єдиному економічному просторі.

Парламентська більшість у Верховній Раді України 17 вересня 2003 р. підтримала рамкову угоду про Єдиний економічний простір. На користь цього рішення лунали аргументи на кшталт того, що Україна внаслідок розширення ЄС могла опинитись у «сірій зоні». Угода щодо формалізації ЄЕП укладалася на невизначений термін. Принциповим питанням для України було створення зони вільної торгівлі у форматі четвірки держав членів¹². Своєю чергою національно-демократична парламентська опозиція вважала, що проектом ЄЕП Росія намагалась відродити так звану «ліберальну імперію». Але власними незграбними діями в Керченській протоці в процесі побудови дамби Кремль завдав суттєвого удару по цьому проекту.

Міністерство закордонних справ України 30 вересня 2003 р. направило ноту протесту МЗС Росії з приводу побудови дамби поблизу острова Коса Тузла. Але цей процес тривав, що змусило 14 жовтня 2003 р. уже Верховну Раду України прийняти заяву з приводу подій у Керченській протоці. Завдяки цим процесам з'ясувалося на практиці, що гарантії недоторканості території України, надані їй у Будапешті в грудні 1994 р. за відмову від радянської ядерної зброї, не варті паперу, на якому вони написані.

Тим часом 23 жовтня 2003 р., поки тривало спорудження дамби, Верховна Рада України пригрозила переглянути засади українсько-російського «стратегічного партнерства». Росія була стурбована можливістю появи в Азовському морі кораблів НАТО. Україна знову показала свою беззахисність перед російською спеціальною інформаційною операцією, яка стала справжнім подарунком для антиросійських сил в Україні. Події навколо Тузли радикально змінили суспільні настрої.

Наприкінці 2003 р. соціологічне опитування, проведене Національним інститутом стратегічних досліджень, зафіксувало геополітичний розкол українського суспільства. Респонденти могли виокремити декілька напрямів інтеграції. У результаті, наприклад, за інтеграцію до ЄЕП висловилися 52,3% опитаних, до ЄС – 51,6%; до СОТ – 51,4% респондентів¹³. На тлі суспільно-політичного розколу щодо геополітичних орієнтирів українських громадян російські експерти напередодні президентської кампанії 2004 р. вважали, що «виграти президентські вибори в Україні будь-якому кандидату, якого не підтримує Росія, буде важко»¹⁴.

Провідні кандидати на президентську посаду на початку виборчої кампанії демонстрували свої зовнішньополітичні симпатії опосередковано, наголошуючи на стандартах життя та демократичних цінностях. Наприклад, лідер блоку «Сила народу» В.Ющенко говорив про європейський вибір України. Своєю чергою кандидат, підтриманий владою – тодішній прем'єр-міністр В.Янукович – полемічно наголошував, що краще будувати Європу в себе, аніж їхати туди третім класом.

Натомість американський аналітик З.Бжезинський публічно зазначав, що «Америка не має свого кандидата на українських виборах»¹⁵. Тим часом уже наприкінці травня 2004 р. українсько-російські розбіжності щодо бачення перспективи ЄЕП поставили під загрозу втілення рамкової угоди. За цих обставин В.Ющенко, звертаючись до громадян Росії в день незалежності Російської Федерації, закликав не використовувати «ресурс Путіна» на президентських виборах в Україні та висловив сподівання, що «справжній патріот Росії може поважати лише патріотичну українську владу»¹⁶.

Водночас влада, чий термін легітимності збігав, зіштовхнулася із черговим ляпасом. Партнерство в Іраку було оцінено Вашингтоном лише як можливість зняття ізоляції, а не запрошення України до НАТО. Зокрема 29 червня 2004 р., за результатами стамбульського засідання Ради партнерства Україна – НАТО, з Військової доктрини України було вилучено положення про підготовку до вступу в альянс. Це розглядалось як завершення епохи прозахідної орієнтації України. Але латентна геополітична боротьба за сфери впливу тривала.

Українські президентські вибори перетворилися, по суті, на боротьбу Росії та США за вплив на пострадянському просторі. На думку Марка Бжезінського, який намагався узгодити інтереси Москви та Вашингтона щодо Києва, «Росії буде краще, якщо Україна стане процвітаючою, динамічною, а не деградуючою державою. У цьому ж зацікавлені й США»¹⁷. Адже Україна як цивілізаційний міст між Сходом і Заходом в умовах зіткнення між ними могла бути знищена.

Серйозну загрозу національній безпеці України становили події народних протестів проти результатів президентських виборів. Виступаючи 25 листопада 2004 р. на саміті Росія – ЄС (Гаага), В.Путін закликав Захід не штовхати Україну до хаосу. Тим часом зовнішніми посередниками у внутрішньополітичних українських переговорах стали польський президент А.Квасневський, литовський президент В.Адамкус, представник ЄС Х.Солана. Натомість 28 листопада 2004 р. мер Москви Ю.Лужков був присутній на з'їзді в Сіверськодонецьку, який проходив як альтернатива геополітичному вибору Майдану. Хоча напередодні, зустрічаючись у Сочі, Л.Кучма та В.Путін висловилися за нові президентські вибори (можливо, за участі вже й Л.Кучми), 3 грудня 2004 р. Верховний Суд України скасував результати другого туру президентських виборів і призначив повторне голосування.

Під час стрімкої виборчої кампанії цього разу В.Янукович зазначав, що з Росією слід працювати, аби бути на «рівних» з Європейським Союзом, а з ЄС – співробітничати для рівноправних відносин із Росією. На його думку, Україна повинна була стати об'єднавчою ланкою між європейським, євразійським та середземноморським регіонами. На заході Україну чекають не раніше, ніж буде врегульовано всі українсько-російські проблеми. Але шальки терезів громадської думки, за підсумками подій листопада–грудня 2004 р., здавалося, хитнулись у бік однозначного європейського вибору України.

Від багатовекторності до європейського вибору

Поворотним моментом у зовнішній політиці нашої країни стали президентські вибори, які переросли в Помаранчеву революцію. Майдан не лише відновив справедливість у встановленні результатів народного волевиявлення, а й зробив серйозну заявку на відновлення позитивного іміджу та європейської ідентичності України, перед якою відкрилися нові можливості, в тому числі й на міжнародній арені.

Водночас Україна опинилася перед складною проблемою адаптації до викликів глобалізації. Ключовим питанням лишається проблема ефективності національної держави в умовах загострення конкурентної боротьби передусім в економічній сфері. Причому досвід успішної модернізації, наприклад країн Південно-Східної Азії, свідчить, що преференції мають нації, які не лише зберегли «традиційну» ідентичність, а й забезпечили її модерне відтворення.

Після Помаранчевої революції багатьом в Україні здавалося, що нарешті відбувся цивільний шлюб між українським націоналізмом та модерною демократією. Проте глобалізація в усіх своїх проявах поступово, але наполегливо розмиває націоналістичний дискурс. Адже «зростаюча взаємозалежність національних економік призводить до посилення нестабільності фінансових систем і

промислового виробництва»¹⁸. За цих обставин усе частіше транснаціональний капітал любить батьківщину свого походження в прагматичних межах бізнес-плану.

Тож найголовнішою суперечністю нинішнього етапу реалізації національних інтересів України, здається, стає неадекватність ресурсів та нестача часу для вирішення завдання європейської інтеграції з одночасним урахуванням не лише перспективних, а й тактичних національних інтересів.

Звичайно, після Помаранчевої революції Україну почали більше поважати у світі, що є необхідною умовою для того, щоб відстоювати національні інтереси країни, реалізувати європейське покликання України. Отже, зі зміною влади в Україні за результатами цих доленосних подій почався новий етап у розвитку зовнішньої політики Української держави, зокрема, було сформульовано нове завдання підвищення не лише кількісної активності, а і якісних характеристик зовнішньополітичного курсу України.

Передусім зовнішня політика нашої країни була націлена на розв'язання стратегічних проблем, які фактично визначили сучасні зовнішньополітичні пріоритети Української держави, а саме: забезпечення вступу до ЄС та НАТО; розвиток якісно нових відносин зі США й РФ; сприяння повноцінній інтеграції країни у світовий економічний простір. Перед українською дипломатією було поставлено ключове завдання «адекватного представлення України там, де існують очевидні політичні, економічні й гуманітарні інтереси держави та її громадян». Подальші кроки передбачали роботу зі спрощення пересування українців світом, ширшу присутність української культури у світовому цивілізаційному просторі, захист економічних інтересів країни й чіткий курс на європейську інтеграцію, насамперед на демократичні цінності та стандарти. Планувалося зробити кордони України «прозорими для людей і бізнесу, але закритими для злочинців». Відповідні корективи були внесені до концептуальних підходів щодо вирішення проблем захисту українських національних інтересів всюди, де вони є.

Разом із тим, інтенсивні внутрішньополітичні зміни, що відбулися в Україні після Помаранчевої революції 2004 р., залишають поки що досить суперечливі політичні оцінки результатів зовнішньополітичної діяльності нової української влади.

Із часу проголошення незалежності України, як відомо, чітко визначилися три основні центри впливу на українські справи: Росія, ЄС та США. Залежно від крену багатовекторності ці геополітичні центри шикувались у певну ієрархію. Однак до Помаранчевої революції листопада–грудня 2004 р. колишня влада де-факто визнавала найважливішим стратегічним партнером саме Росію. Досить часто українські дипломати закидали самі собі невміння говорити одне й те ж саме в Москві, Брюсселі та Вашингтоні. Правда, одним із видів дипломатичного мистецтва, мабуть, є звичка казати партнерам те, що вони хочуть від вас почути. Натомість упродовж 2005 р. було втілено в повсякденну дипломатичну практику фактичну відмову від багатовекторного зовнішньополітичного курсу, причому внаслідок цього втрати відчуються переважно на російському напрямку.

Зокрема російська еліта гостро сприйняла спроби України вперше з часу проголошення незалежності Україна спробувала грати роль альтернативного щодо Росії регіонального лідера. Унаслідок цього українсько-російські відносини опинилися на найнижчому рівні, якого не було з часу підписання Договору про дружбу й співробітництво від 31 травня 1997 р. Наприклад, німецькі аналітики прогнозували, що українсько-російські відносини будуть нормальними, якщо В.Путін не перешкоджатиме європейській інтеграції України¹⁹. Натомість міністр закордонних справ РФ С.Лавров в інтерв'ю німецькій діловій газеті констатував, якщо «Захід поважатиме суверенітет України, нової «холодної війни» не буде»²⁰.

Але, коментуючи трансформацію зовнішньополітичних пріоритетів демократичної України, Президент В.Ющенко зазначав, що «регіональна інтеграція на засадах європейських цінностей, формування від Вітебська до Баку зони стабільності – вісі країн, які намагаються відповідати європейським нормам і стандартам, – одне із ключових завдань України». Водночас Україна зацікавлена в «стабільній, демократичній, реформованій, інтегрованій в економічні та політичні відносини Європи Росії»²¹. Політичні ресурси, задіяні Кремлем, аби змінити розстановку сил, виявилися недостатніми. Тому Росія використала останній аргумент – вибухонебезпечну газову проблему. Саме гучні суперечки навколо газової теми наприкінці 2005 р. гостро поставили питання про загальний стан українсько-російських відносин.

Кремль відразу після Помаранчевої революції був роздратований зовнішньополітичним курсом нової української влади, спрямованим на пошук самостійних напрямів участі насамперед в європейській політиці шляхом відмови від асиметричних стосунків із Росією. Проявами такого курсу стало фактичне усунення України від втілення російського сценарію створення Єдиного економічного простору, демонстративна українська підтримка нового керівництва Грузії, висока посередницька активність української влади у врегулюванні придністровського конфлікту за євроатлантичним сценарієм, заява Президента України В.Ющенка про готовність країни приєднатися до плану дій щодо набуття членства в НАТО, створення Спільноти демократичного вибору як «регіонального форуму забезпечення демократії, безпеки, стабільності й процвітання в Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні», ширше запровадження української мови як засобу звуження російського інформаційного впливу. Зазначені чинники стали ключовими проблемами для ефективної реалізації російського курсу регіонального домінування.

З огляду на це, ще навесні 2005 р. Росія заявляла, що вона не збирається субсидіювати дешевим газом євроатлантичну інтеграцію України. Президент РФ В.Путін на початку 2006 р. під час прес-конференції ще більш різко наголосив на цьому, заявивши, якщо фінансування, наприклад, Бонном розвитку східнонімецьких земель є виправданим, адже це сприяє об'єднанню німецької нації, то фінансування Росією євроатлантичного вибору України є нонсенсом²². Зазначимо, що в листопаді 2005 р. Україна висловлювала готовність підписати 20 із 29 установчих угод по СЕП. Аби примусити українську сторону до подальших поступок, посилювався тиск із боку «Газпрому».

Напруження зростало в міру загострення українсько-російської конкуренції в процесі перегонів щодо вступу до Світової організації торгівлі (СОТ). Лише наприкінці 2005 р. в Гонконгу США фактично провели попереднє рішення про синхронізацію вступу України та Росії до СОТ імовірно в 2007 р. Такий підхід теоретично міг дозволити уникнути масштабної українсько-російської торгівельної війни з негативними наслідками для обох сторін. Проте гарантувати позитивний розвиток подій ніхто не міг.

Керівництву «Газпрому», стратегію якого визначає безпосередньо адміністрація В.Путіна, у кошмарах мариться ситуація, коли стратегічний газопровід в Європу, що проходить українською територією, опиниться під контролем НАТО. Тож участь «Газпрому» в газотранспортному консорціумі, ідея створення якого живе уже понад три роки, видавалася Кремлю комерційною гарантією врахування російських інтересів. Також слід мати на увазі, що «Газпром» поступово перетворюється на міжнародну транснаціональну корпорацію, тож Україні доведеться мати справу з акулами глобального бізнесу.

Причому попри слушні заяви щодо стратегічного значення газопроводів для України, вона одноосібно не має достатніх ресурсів, аби адекватно обслуговувати їх інфраструктуру. Може бути така економічна ситуація, що іншого вибору,

як створювати консорціум хоч би на паритетних засадах просто не буде. Водночас початок будівництва альтернативної газотранспортної мережі, зокрема Північноєвропейського газопроводу, негативно позначився на іноземних інвестиціях у модернізацію української газотранспортної системи. Такий стан речей дійсно перетворив українсько-російські відносини на прохолодні прагматичні розрахунки, що підтвердила «газова війна», яка спалахнула між двома країнами наприкінці 2005 – на початку 2006 рр. За тих обставин, наприклад, на думку національно-демократичних сил України, «братність» у відносинах, як стало зрозуміло з позиції Росії, можлива лише в разі, якщо Україна здаватиме свої власні національні інтереси, а Росія – насаджуватиме свою імперську волю»²³. Правда, прихильники зазначеного ідеологічного спектра реалістично вважають, що «пошук Україною більш вигідної асиметрії у відносинах із Росією виявиться скрутним і зтяжним»²⁴.

Натомість значна частина російської інтелектуальної еліти впевнена, що в інформаційному просторі України після Помаранчевої революції створено «міф про Росію ... як про мілітаристську, авторитарно-адміністративну ... імперію, яка розпадається», але намагається відновити свою могутність за рахунок України²⁵. Таке розуміння психологічного клімату українсько-російських відносин призводить до того, що в глухому куті знаходяться українсько-російські переговори щодо розподілу азовсько-керченської акваторії. Наприклад, із 2484 км українсько-російського кордону завершено його делімітацію лише на суші. Зокрема Україна й Росія не погодили точки стику між Азовським морем та Керченською протокою, між Керченською протокою й Чорним морем, з яких слід починати розмежування. Крім того, Росія заперечила існування за часів СРСР адміністративного кордону в Керченській протоці.

Навіть «дипломатія без краваток», яка нещодавно була дієвим засобом швидкого залагодження проблем, які завжди були у відносинах Києва та Москви, залишилась у минулому. Створена в травні 2005 р. міждержавна комісія з питань співробітництва Ющенко – Путін так і не прийняла жодного стратегічного рішення, залишивши свою діяльність на інерційному рівні. Надто повільно створювалися й починали роботу галузеві комітети, які мали функціонувати у форматі зазначеної комісії.

Українська сторона в пошуку контраргументів на газових переговорах намагалася продемонструвати Росії її зустрічну залежність від української політики. Наглядний приклад цього – російський Чорноморський флот, який орендує бази в Севастополі. Угоди 1997 р. дали можливість російському керівництву заспокоїти свою громадськість, яка була збурена визнанням територіальної цілісності України. Натомість Україна змогла стабілізувати ситуацію на проросійські налаштованому півострові. Причому в силу внутрішньополітичних причин, пов'язаних із виборами в Україні та Росії впродовж 1999–2004 рр., ані Москва, ані Київ активно не готували проекти угод щодо флоту, які мали конкретизувати всі аспекти оренди. Тому приступати до вирішення цього конфліктного питання на новому історичному етапі довелося в ще складніших політичних умовах.

Адже чинне керівництво України та Росії розігрує ці карти у власних внутрішньополітичних інтересах із метою консолідації населення на засадах об'єднання проти «ворога». Кремлівські пропагандисти представляють Україну як американський плацдарм із підготовки «кольорових» проамериканських революцій на пострадянському просторі²⁶. Завдяки наближенню до західних цінностей, на думку багатьох росіян, яку фіксують різноманітні соціологічні опитування, успіх ліберальної демократії західного зразка в цій країні не повинен супроводжуватися розвалом Російської Федерації та зубожінням її населення.

Своєю чергою українське керівництво поширює думку, що Кремль проводить неоімперську політику з метою повернення України під свій контроль.

Адже в разі підвищення до європейського ринкового рівня ціни на газ російський капітал отримає додаткові можливості скупити збанкрутілі українські підприємства, продиктувати умови володіння акціями газотранспортної системи України, поглибити розкол українського суспільства. Ці пропагандистські установки свідчили, як надзвичайно важко українська свідомість позбавляється комплексу «молодшого брата», тобто звички «скаржитися на утиски з боку Росії; ображатися, коли Росія ігнорує Україну у своїй зовнішній політиці; бачення навколишнього зовнішньополітичного середовища через призму російського чинника; брак самостійної національної зовнішньополітичної стратегії; невпевненість у власних можливостях...»²⁷.

Нарешті, тільки зменшивши оберти конфронтаційної пропагандистської риторики, завдяки якій політичні дивіденди отримують лише екстремісти з обох боків, можна повернути українсько-російським відносинам дух рівноправного партнерства. Адже за офіційними статистичними даними українсько-російський товарообіг у 2005 р. сягнув 20 млрд. доларів, а з усіма 25 країнами ЄС він становить 22 млрд. доларів. За цими цифрами – робочі місця й людські долі, нехтувати якими відповідальні політики не мають права. Тому і в подальшому Україна повинна на двосторонньому та багатосторонньому рівнях використовувати потенціал стратегічного партнерства з Росією.

Виступаючи 9 лютого 2006 р. після досягнення паліативного газового компромісу з Росією із першим щорічним президентським зверненням до Верховної Ради України, В.Ющенко констатував, що «Україна бере активну участь у підготовці міжнародно-правових документів, що формують правову базу ЄП, керуючись принципом різнорівневої та різношвидкісної інтеграції з урахуванням норм і стандартів СОТ та ЄС»²⁸. Проте на тлі парламентської виборчої кампанії 2006 р. загострився українсько-російський конфлікт щодо конкретизації домовленостей із оренди кримських баз російської частини Чорноморського флоту. Перегляд угод по флоту міг спровокувати відмову Росії від договору 1997 р., який визнає територіальну цілісність України, зокрема в кримському питанні.

Паралельно посилювалися передчуття неминучості розпаду СНД. Принаймні Росія вже фактично поділила держави колишнього пострадянського простору на лояльні та нелояльні. До перших належать Білорусь, Вірменія, Узбекистан, Таджикистан, Казахстан, з певними застереженнями – післяреволюційний Киргизстан, які залишаються в системі Ташкентського договору про колективну безпеку. В «опозиційному» таборі – Україна, Грузія, Молдова, Азербайджан. З огляду на це, навіть рятівний для СНД проект створення зони вільної торгівлі без вилучень та обмежень з окремих груп товарів був відкладений до 2012 р., а насправді – похований. До того ж усе очевиднішим стає той факт, що путінська Росія відмовилася від політики відновлення нової «союзної» чи створення конфедеративної держави й узяла курс на відродження «великої Росії».

Прихильники європейського вибору України вважали, що «...на РФ у СНД орієнтуються лише ті, у кого немає іншого вибору». Тому вважалося, що «Україна може засвоїти механізми ефективної реакції на виклики політики РФ, якщо незмінно розглядатиме відносини з РФ не як відособлену матерію, а крізь призму власної європейської та євроатлантичної інтеграції»²⁹.

Натомість на думку політолога В.Небоженка, «не маючи можливості «розібратися» із СНД своїми руками, Кремль віддає роль «могильника» іншим геополітичним суб'єктам». Тож Росія тільки виграє від виходу України та Грузії із СНД³⁰. Росія, зокрема, була невдоволена тим, що США, підписавши угоду з Україною про доступ до ринків товарів і послуг, змушують Кремль до переговорів з Україною у форматі Світової організації торгівлі.

Своєю чергою Україна дистанціювалася від проекту створення митного союзу ЄП, орієнтуючись лише на зону вільної торгівлі без вилучень та обмежень.

На думку секретаря РНБОУ А.Кінаха, «Україна виступає за підвищення рівня економічної діяльності СНД і не ставить за мету моментально вийти зі співдружності»³¹.

Прихильники багатовекторного курсу зовнішньої політики України продовжували закликати «відмовитись від закладання в основу європейської політики ідеї прискореного вступу України до ЄС як засобу геополітичного відриву від Росії»³².

Значно більше конструктивності впродовж 2005 р. спостерігалось на європейському й американському напрямках української зовнішньої політики. «Наші партнери в ЄС і НАТО відзначають, – стверджує міністр закордонних справ України Б.Тарасюк, – якщо до Помаранчевої революції вони розбудовували відносини з Україною виключно на основі власних інтересів, то тепер визначальними є спільні європейські цінності. Таке докорінне переосмислення філософії наших відносин уже дає конкретні результати»³³. У зверненні Президента України до Верховної Ради України у зв'язку з посланням Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє й зовнішнє становище України в 2005 р.» наголошувалося, що, «незважаючи на внутрішні проблеми як в ЄС, так і в Україні, у 2005 р. було зроблено більше, аніж за всю історію нашої незалежності, для поглиблення відносин і визнання України світовою та європейською спільнотою»³⁴.

Дійсно, постреволюційні кроки нової влади досить переконливо засвідчили реальну перспективу виконання Україною в повному обсязі зобов'язань за Угодою про партнерство та співробітництво з ЄС. Так, у лютому 2005 р. Європейський Союз затвердив для України статус «спеціального сусідства», у вересні Україна скасувала візовий режим для громадян ЄС, у листопаді розпочалися переговори про реадмісію (повернення нелегальних мігрантів) та спрощення візового режиму для окремих категорій громадян України (політиків, дипломатів, студентів, легальних туристів) й Україна отримала право підтримувати зовнішньополітичні декларації, які робляться від імені ЄС. Нарешті, 1 грудня 2005 р. на IX саміті Україна – ЄС було прийнято політичне рішення про надання Україні статусу країни з ринковою економікою, до якого в лютому 2006 р. приєдналися США.

Тим часом провали впродовж травня–червня 2005 р. конституційних референдумів у Франції та Нідерландах підсилили позиції внутрішніх і зовнішніх європейських скептиків. Попри той факт, що Україна отримала право приєднуватися до зовнішньополітичних заяв ЄС, Брюссель прохолодно поставився до намагань Києва залучити його до розв'язання газової суперечки з Росією. З'ясувалося, що європейська інтеграція набагато дорожча за євроремонт.

Одним із ключових елементів європейської та євроатлантичної інтеграції України стає її нова регіональна політика. Зокрема своїми останніми діями Україна підтвердила лідерство в ГУАМ, головну мету, нові напрями розвитку й філософію якої на Кишинівському саміті у квітні 2005 р. Президент України В.Ющенко визначив досить чітко: «Наша мета – створення зони стабільності й безпеки в регіоні, який повинен стати частиною Євросоюзу. Наша філософія – це демократія, економічний розвиток і безпека»³⁵.

Україна виявляє також підвищену зацікавленість у співпраці в Чорноморському регіоні в рамках ОЧЕС із метою максимального використання свого потенціалу як надійної країни-транзитера енергоресурсів та партнера в забезпеченні стабільності й безпеки в цьому регіоні. Загалом Президент України В.Ющенко переконаний, що «саме Україні історично судилося бути основою інтеграційних процесів у регіоні Центрально-Східної Європи, стабільність якого є важливою не тільки для континенту, а й для цілого світу. Українці стануть нацією, яка запропонує світові високі духовні цінності, нові зразки демократичної культури, міжнародної єдності та міждержавного діалогу. У цьому полягає наш глобальний проект і наша місія»³⁶.

Також досить інтенсивно розвивалися відносини України зі Сполученими Штатами Америки. Президент України В.Ющенко впродовж 2005 р. двічі відвідав США. Було підписано спільну заяву «Порядок денний для нового сторіччя українсько-американського стратегічного партнерства». Виступаючи в Конгресі, Віктор Ющенко зазначав, що «вступ України до Євросоюзу – це подолання кордонів в Європі, це нова потужність нової цивілізації. ... Вступ України до альянсу – це якісно новий рівень стабільності на стратегічно важливому просторі – від Варшави до Тбілісі й Баку...»³⁷.

Водночас Вашингтон визнав внесок України в стабілізацію становища в Іраку, а Україна підтримала процес демократизації країн Близького Сходу. У першу річницю Помаранчевої революції Конгрес США скасував поправку Джексона-Веніка. Нарешті 6 березня 2006 р. Сполучені Штати Америки підписали протокол про умови вступу України до СОТ. Але Україні не доводилося розраховувати на демонстративну американську підтримку в питанні газової конфронтації з Росією.

Події довкола Тузли (осінь 2003 р.) яскраво продемонстрували, що про будапештський меморандум гарантій безпеки, яку ядерні держави надали Україні в обмін на вивезення з її території ядерної зброї (5 грудня 1994 р.), пам'ятають лише українські дипломати.

Нарешті треба розуміти, що ніхто за Україну її проблеми з Росією, або будь-якою іншою країною, вирішувати не буде. Сучасна система міжнародних відносин – це не клуб альтруїстів, які тільки й мріють, як захистити слабшого від сильного. Реальність є такою, що кожна країна понад усе дбає про власні інтереси, які найчастіше не збігаються з українським національним інтересом.

Тож, мабуть, головний урок перших кроків нової української дипломатії полягає в тому, що наша зовнішня політика має бути еґотичною. Оскільки домінував маятниковий підхід, коли переважно російська орієнтація передчасно до виведення українсько-російських відносин на рівень конструктивного, прагматичного, рівноправного й взаємовигідного партнерства була замінена на домінуючу євроатлантичну орієнтацію, не спостерігалася внутрішньополітична консолідація навколо зовнішньополітичних пріоритетів України. Отже, зовнішньополітичний вибір був важливим індикатором обрання внутрішньополітичних цінностей на парламентських виборах 2006 р.

Провідною темою для конфронтації між партіями стала проблема вступу України в НАТО. На думку експертів із питань оборони, «декларуючи курс вступу до НАТО, Україна не створила заділу в вигляді спільних проектів із країнами НАТО»³⁸. Адже слід було розуміти, що в НАТО вступають не лише збройні сили, а вся країна. На думку британського аналітика Дж.Шерра, альтернативний євроатлантичному євразійський інтеграційний вибір «менш демократичний, менш інтервенціоністський, ніж НАТО, зате набагато більше схильний до внутрішніх конфліктів; модель, за якої питання бізнесу й політики вирішуються не суспільством, а на рівні вузького кола осіб». Нарешті, євразійському співтовариству байдуже, закінчатся успішно українські реформи, чи ні»³⁹.

Прихильники ідеї вступу України до НАТО вважали, що внаслідок євроатлантичної інтеграції Україна отримає якісно нові гарантії військової безпеки, збереження суверенітету та територіальної цілісності. Українські атлантисти сподівалися, що національним інтересам України відповідає співробітництво з НАТО в боротьбі проти міжнародного тероризму, нерозповсюдження зброї масового враження, нелегального обігу наркотиків та торгівлі людьми. Зрештою сам процес підготовки України до вступу в НАТО міг стати стимулом для демократичної трансформації суспільства, удосконалення всіх державних механізмів шляхом приведення стандартів життя у відповідність із нормами буття країн із розвинутою ринковою економікою. Адже й доступ до сучасної інформації є пи-

танням національної безпеки. Наприклад, НАТО фінансує проект циклотрона на базі Інституту ядерних досліджень у Харкові⁴⁰.

Натомість опоненти атлантизму підкреслювали, що «НАТО потрібна українська територія, аби з цього плацдарму «демократизувати» Російську Федерацію до президентських виборів 2008 р.»⁴¹ Крім того, критикуючи євроатлантичні наміри, опоненти звертали увагу на можливість направлення українських військових захищати західні цінності, воюючи в Афганістані, чи Ірані. Адже перемога в цих локальних війнах є шансом для НАТО довести свою ефективність у XXI ст.

Загалом, розглядаючи військово-політичні аспекти асиметричних відносин, В.А.Манжола та Г.М.Перепелиця цілком слушно зазначають, що «виконання союзницьких зобов'язань перед Україною створило б для НАТО, на думку його керівництва, значні військово-стратегічні та військово-політичні проблеми, спричинені насамперед ескалацією напруження з Росією»⁴². До речі, стаття 6 Договору про дружбу, співробітництво й партнерство між Україною та РФ від 30 травня 1997 р. констатує, що сторони зобов'язалися утримуватися від участі чи підтримки будь-яких дій, спрямованих одна проти одної, і не укладати з третіми країнами будь-яких договорів, спрямованих проти іншої сторони.

Водночас вітчизняні європейські скептики вважали, що з неефективною економікою, нестабільною політичною системою та непрогнозованим істеблiшментом Україна становить загрозу замкнення дуги нестабільності, яка від Балкан іде до Центральної Азії. Але за умов нівелювання зазначених ризиків Україна могла виконувати в сучасних регіональних міжнародних відносинах стабілізуючу функцію.

Позитивна тенденція в цьому контексті пов'язана з рішенням, яке було прийняте на 60-й сесії Генасамблеї ООН у вересні 2005 р. в Нью-Йорку, коли Україна ввійшла до групи 13 країн, які готували пропозиції до проекту реформ ООН⁴³. А на початку травня 2006 р. Україна була обрана до Ради ООН із прав людини⁴⁴.

Водночас слід мати на увазі, що успішність зазначеного зовнішньополітичного курсу України залежить від можливості максимального використання міжнародних чинників для підвищення рівня життя в Україні до сучасних європейських стандартів та консенсусу української політичної нації щодо ієрархії стратегічних і тактичних завдань зовнішньої політики України.

Долаючи цивілізаційний розлам

Розв'язання наведених вище завдань значною мірою залежить від нової якості дипломатичної служби зокрема, та загалом усієї системи влади України. Виступаючи в серпні 2005 р. на нараді з послами України в МЗС, Президент В.Ющенко слушно висловлював критичні зауваження з приводу того, що «поли не мають найпривабливіших проектів, на основі яких можна вести переговори з діловими колами певної країни». Пропонувалося посилити кадровий потенціал дипломатичних місій України, поліпшити консульську й культурну підтримку українських громадян у світі⁴⁵. Серйозні проблеми зберігались і з досягненням консенсусу всередині українського суспільства щодо основних напрямків вітчизняної зовнішньої політики.

Напередодні парламентських виборів 26 березня 2006 р. констатовалося, що «в Україні політичні партії не мають значного впливу на прийняття та реалізацію зовнішньополітичних рішень», але «найбільший вплив на зовнішню політику мають саме провладні партії»⁴⁶. Наприклад, згідно з програмними положеннями партій помаранчевого спектра, «основним стратегічним курсом зовнішньої політики України ... є активне просування країни шляхом європейсь-

кої та євроатлантичної інтеграції». Водночас «кожна з партій помаранчевого спектра має власний погляд на стратегію реалізації цього зовнішньополітичного курсу». Зокрема частина помаранчевої коаліції ставила питання «...про зняття з порядку денного терміну вступу до ЄС», а набуття членства в НАТО ставилося в «...залежність від результатів всеукраїнського референдуму»⁴⁷.

На нашу думку, на початку ХХІ ст. Україна опинилася між молотом Росії, яка збільшує потугу, спираючись на нафтогазові прибутки, та ковадлом гігантської зони відповідальності США. Одночасно серйозну проблему становить стратегічна невизначеність ЄС щодо України, яку не влаштовує розрахований до 2008 р. план «спеціального сусідства», що не дає гарантій членства в ЄС після виконання так званих «копенгагенських критеріїв».

Звичайно, географічні кордони ЄС мають проходити там, де визнаються європейські цінності, але після масштабних розширень ЄС мав зайнятись іманентною інтеграцією нових членів європейської родини. У цьому зв'язку ЄС закликав Україну гідно скористатися з політики особливого сусідства.

Виступаючи 24 серпня 2005 р. на Майдані Незалежності, Президент В.Ющенко справедливо зазначав, що «ми не просто бачимо своє майбутнє в об'єднаній Європі. Успіх України здатен відкрити нові горизонти для всього нашого континенту»⁴⁸. Але в цьому питанні слід бути європейським реалістом, тобто визнавати, що Україні необхідно розробити стратегію поетапного вступу до ЄС принаймні на період 2009–2019 рр.⁴⁹ Зокрема поетапне приєднання до ЄС передбачає проходження мінімум 7 етапів: створення зони вільної торгівлі; митний союз щодо промислових товарів; встановлення безвізового режиму; вільний рух товарів, капіталів, послуг, робочої сили; приєднання до Шенгенської зони; інституційне приєднання до ЄС; входження до зони євро. За підсумками парламентських виборів 2006 р., Європарламент рекомендував Єврокомісії підготувати угоду щодо створення зони вільної торгівлі. По суті це автоматична зміна тарифів після вступу України до СОТ⁵⁰.

Водночас, реалізуючи європейську стратегію України, слід мати на увазі тенденції, які відбуваються в глобальному міжнародному середовищі, особливо в нервово напружених для України відносинах у трикутнику США–ЄС–РФ. Зокрема неоконсервативна євроатлантична еліта вважає, що «прагматизм В.Путіна спотворений нездоровою геополітичною логікою»⁵¹. Фактично неоконсервативне устремління Президента США Джорджа Буша до «толерантної глобальної гегемонії» Сполучених Штатів Америки ввійшло в суперечність із російськими національними інтересами. Кремль не був готовий зближуватись із Заходом за рахунок автоматичного підпорядкування своїх національних інтересів західним порядкам. Це свідчить про високий рейтинг чинного російського президента. Фактично громадяни РФ готові обрати В.Путіна президентом і втретє, і вчетверте, як американці обирали Франкліна Рузвельта, якщо до 2008 р. не буде підготовлено «спадкоємця».

Водночас слід мати на увазі, що «у ХХІ ст. питання нафти й газу (енергетичної дипломатії) є основними й системоутворюючими як для зовнішньої політики держав, так і для визначення їхніх статусних позицій у сучасному світі»⁵². Урешті 4 травня 2006 р. у Вільнюсі віце-президент США Ричард Чейні звинуватив Росію в неоімперських амбіціях. Слід зазначити, що в російському істеблішменті вбачається, нібито «балтійсько-чорноморсько-каспійська вісь вважається американським поясом в Європі, метою якого є американський контроль за російськими енергетичними потоками в Європу». Тому «Європейський Союз потребує Україну, яка спроможна досягти компромісів у своїх відносинах з Росією»⁵³.

У відповідь російський лідер В.Путін, виступаючи 10 травня 2006 р. із щорічним посланням до Федеральних зборів, поставив завдання подолання демо-

графічної кризи й суттєвого збільшення військового потенціалу до 2011 р. Завданнями російської армії було визначено набуття спроможності до одночасного розв'язання глобального, регіонального та, якщо знадобиться, кількох локальних конфліктів. На думку кремлівських стратегів, прискорення процесу вступу України в НАТО та відмова від проекту ЄП на тлі акцентування уваги на конфліктних питаннях українсько-російських відносин засвідчували факт наближення Москви та Києва до своєї «точки неповернення», досягнення якої потребує суцільного перегляду основ так званого «стратегічного партнерства». Принаймні в листопаді 2006 р. на ризькому саміті НАТО Президент України В.Ющенко сподівається отримати офіційне запрошення на вступ до НАТО, якщо до того часу у внутрішньополітичному житті країни не відбудеться ніяких катаклізмів.

На думку експерта із зовнішньополітичних питань О.Чалого, «після Помаранчевої революції ... ми лише підвищили конфронтаційний запал нашої зовнішньої політики»⁵⁴. На жаль, взаємні звинувачення лідерів Помаранчевої революції у вересні 2005 р. значною мірою дискредитували позитивний імідж України у світі. Росія намагалася довести Україні, що її зовнішня політика занадто орієнтована на західні цінності, навіть за рахунок прагматичних національних інтересів.

Ураховуючи ці тенденції, американські зовнішньополітичні стратеги вважають, що у відносинах Москви та Вашингтона відсутня взаємна довіра, якої потребує партнерство. Прогнозувалося, що «після виборів 2008 р. російське керівництво матиме проблеми з легітимністю»⁵⁵.

Україні в контексті запеклої російсько-американської конкуренції за домінування на пострадянському просторі все ще треба вчитися платити тільки за власні інтереси. Адже реальна перспектива суттєвого загострення російсько-американських відносин, особливо після президентських виборів 2008 р. в Росії, принаймні теоретично могла змусити Україну повернутися до класичної моделі активного нейтралітету. Подібна політика не є синонімом «багатовекторності» як вічних коливань між Сходом та Заходом, а може бути використана для виживання Соборної України в жорсткій системі міжнародних відносин доби глобального зіткнення локальних цивілізацій, якщо, звичайно, до того часу Україна не ввійде до ексклюзивного клубу «золотого мільярда» та не опиниться під парасолькою безпеки НАТО.

Таким чином, нова парадигма зовнішньої політики України, визначена чинним українським керівництвом після Помаранчевої революції 2004 р., ще потребує забезпечення її схвалення й активної підтримки українським політикумом і суспільством у цілому, а реалізація стратегічних цілей української державної політики вимагає взаємодоповнення зовнішньої та внутрішньої політики.

Урешті, лише за один–два роки приваблива мета європейської та євроатлантичної інтеграції не могла перетворитися на інтегральну українську національну ідею. Адже сучасна демократія – це не лише справедливі вибори, а й звільнення людини, причому не в красивих деклараціях, а на ділі.

Історія вчить, що блискуча зовнішня політика, як правило, не може реалізовуватися на тлі тьмяної внутрішньої політики. Адже за претензіями держави, які мають формалізувати національну могутність на міжнародній арені, повинен стояти раціональний розрахунок на основі всіх наявних ресурсів та усвідомлених актуальних суспільних потреб.

¹ Хонин В.Н. Теория международных отношений. Общая часть. – К., 2005. – С.159.

² Михайленко М. Наша геополітика: правительство борется с химерами // Ежедневник 2000. – 2005. – 9 сентября. – С.4.

³ Кучма Л. Україна – не Росія. – М., 2003. – С.491.

- ⁴ Голос України. – 2003. – 5 серпня. – С.3.
- ⁵ Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994–2003. – К., 2003. – С.98.
- ⁶ Корнєєнко Б.І. Спогади посла (перші кроки української дипломатії). – К., 2005. – С.13.
- ⁷ Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. – Харків, 2003. – С.323.
- ⁸ Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003). – К., 2003. – С.19–95.
- ⁹ Політика і час. – 2000. – №7–8. – С.5.
- ¹⁰ Голос України. – 2002. – 17 жовтня. – С.1.
- ¹¹ Там само. – 29 листопада. – С.1.
- ¹² Угода про формування Єдиного економічного простору // Урядовий кур'єр. – 2003. – 23 вересня. – С.2.
- ¹³ Голос України. – 2003. – 9 грудня. – С.2.
- ¹⁴ Мошес А. Парадокси українських президентських виборів // Современная Европа. – 2004. – №1. – С.116.
- ¹⁵ День. – 2004. – 18 травня. – С.3.
- ¹⁶ Независимая газета. – 2004. – 14 июня. – С.3.
- ¹⁷ Известия. – 2004. – 13 ноября. – С.1.
- ¹⁸ Суліма Є.М. Глобальний соціальний порядок постіндустріалізму. – К., 2004. – С.3.
- ¹⁹ Der Spiegel. – 2005. – №1 – S.23.
- ²⁰ Handelsblatt. – 2005. – 3 Jahnuar. – S.2.
- ²¹ Независимая газета. – 2005. – 25 февраля. – С.3.
- ²² Фомин С. Перспектива «разбитого корыта». ЕЭП не хотим мы, ЕС не хочет нас // Еженедельник 2000. – 2006. – 14 апреля.
- ²³ Заява фракції Народного Руху України «Щодо українсько-російських відносин» // Голос України. – 2006. – 14 січня. – С.3.
- ²⁴ Асиметрія міжнародних відносин. – К., 2005. – С.111.
- ²⁵ Гузенкова Т. «Какая Россия нужна Украине?». Новые мифы о старом северном соседе // Киевский телеграф. – 2006. – 5–18 мая. – С.5.
- ²⁶ Кара-Мурза С.Г. Экспорт революции. Ющенко, Саакашвили... – М., 2005. – С.5.
- ²⁷ Асиметрія міжнародних відносин. – С.35.
- ²⁸ Звернення Президента України В.Ющенка до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2005 р. // Урядовий кур'єр. – 2006. – 10 лютого. – С.3.
- ²⁹ Сушко О. Росія – СНД: прощання з регіональним лідерством // Дзеркало тижня. – №16–17. – 2006. – 29 квітня – 12 травня. – С.6.
- ³⁰ Голос України. – 2006. – 11 травня. – С.4.
- ³¹ Там само. – 13 травня. – С.3.
- ³² Орел А. Суперництво з Москвою смерті подібно // День. – 2006. – 7 березня. – С.5.
- ³³ Тарасюк Б. Головна мета – реалізації європейського покликання України // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – К., 2005. – Вип.6. – С.7.
- ³⁴ Звернення Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2005 році». – С.3.
- ³⁵ Перепелиця Г. Україна та ГУАМ у новій архітектурі регіональної безпеки // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – К., 2005. – Вип.6. – С.635.
- ³⁶ Урядовий кур'єр. – 2006. – 10 лютого. – С.2.
- ³⁷ Там само. – 2005. – 8 квітня. – С.2.
- ³⁸ Тепляков В. Фактор НАТО // Киевский телеграф. – 2005. – 11–17 ноября. – С.8.
- ³⁹ Шерр Дж. Україна і НАТО: реалізм сьогодні, членство завтра? // Дзеркало тижня. – №42. – 2005. – 29 жовтня – 4 листопада. – С.4.
- ⁴⁰ Голос України. – 2006. – 13 травня. – С.4.
- ⁴¹ Маначинский А. 2008-й: Украина в НАТО к выборам в РФ // Еженедельник 2000. – 2006. – 14–20 апреля – С.1.
- ⁴² Асиметрія міжнародних відносин. – С.198.
- ⁴³ Урядовий кур'єр. – 2005. – 27 вересня. – С.3.
- ⁴⁴ Голос України. – 2006. – 11 травня. – С.1.
- ⁴⁵ Там само. – 2005. – 23 серпня. – С.3.

- ⁴⁶ Асиметрія міжнародних відносин. – С.65.
- ⁴⁷ Зовнішньополітичний курс у передвиборчих програмах політичних партій та блоків. – К., 2006. – С.10.
- ⁴⁸ Урядовий кур'єр. – 2005. – 26 серпня. – С.2.
- ⁴⁹ *Посельський Є.* У пошуках оптимальної стратегії євроінтеграції // Дзеркало тижня. – №5. – 2006. – 11–17 лютого. – С.4.
- ⁵⁰ Голос України. – 2006. – 11 квітня. – С.2.
- ⁵¹ *Шерр Дж.* Міжрежим'я: між внутрішніми та зовнішніми чинниками // Дзеркало тижня. – 2005. – №1. – 15 січня. – С.4.
- ⁵² *Чалий О.* Енергетична дипломатія України: план дій на час «Ч» // Дзеркало тижня. – 2005. – №51. – 30 грудня. – С.4.
- ⁵³ *Лозунько С.* Сообщество американских энергетических интересов // Еженедельник 2000. – 2006. – 3 марта. – С.4.
- ⁵⁴ День. – 2006. – 5 травня. – С.5.
- ⁵⁵ *Сестанович С.* Дружить против Москвы // Независимая газета. – 2006. – 14 апреля. – С.8.

Author's analyzed the process evolution of foreign policy independent Ukraine in the strategically and conceptually context.

М.Ф.Котляр*

ФЕНОМЕН КНЯЖОГО ДВОРУ НА РУСІ

Діяльність двору государя в Давньоруській державі охоплювала основні сторони її життя. Розглянуто історію виникнення й розвитку двору як владної інституції, діяльність його посадовців (дворський, печатник, тисяцький тощо) і міністерялів на матеріалі Київського XII ст., Галицько-Волинського XI–XII ст. та інших літописів.

Останніми роками поживались інтереси й зусилля вчених щодо досліджень проблематики владних інститутів середньовічних суспільств. Вони вивчаються, головним чином, у західноєвропейських країнах. Студіювання в названому напрямку з останніх років минулого століття ведуться також у Росії¹. Удосконалення методології досліджень, зокрема, впровадження нових методик у поєднанні з підвищенням уваги до мікроісторичних процесів і явищ, зосередження її на конкретних персонажах дозволяють поступово формувати сучасний образ княжого двора як владного інституту, у внутрішньому світі та діяльності якого фокусувалися всі сторони життя середньовічного суспільства².

Як слушно писав М.С.Грушевський, «діяльність двору обіймала всі сфери тодішньої політики й управи». Своєю владою князь міг розпочати війну, призначити воєнний похід, укласти союз із будь-якою державою та підписати мир із нею. Він видавав закони, «у своїх руках мав усю адміністрацію землі й провадив її безпосередньо», розпоряджався прибутками князівства, визначав рівень і характер податків, призначав свою адміністрацію: тисяцького, сотників, десяцьких та ін.»³. Двір монарха як інститут влади регулював економічні відносини, був осередком культурного, релігійного, узагалі духовного життя, стимулював усі процеси, що відбувалися у державі. Особа государя вирішальним чином впливала на її діяльність і згуртовувала націю в тому разі, коли він відповідав своєму призначенню.

* *Котляр Микола Федорович – д-р іст. наук, член-кореспондент НАНУ, гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.*

Не може бути сумніву в тому, що на Русі княжий двір мав свої особливості соціального, економічного, політичного та іншого характеру, через що не варто поширювати на нього всі висновки, зроблені вченими на матеріалі західноєвропейських країн – Франції, Германії чи Англії. Разом із тим загальноєвропейські закономірності еволюції людського суспільства поширювались і на весь східнослов'янський світ. Тому не варто вивчати процеси суспільно-політичного життя на Русі в ізоляції від аналогічних явищ у Центральній та Західній Європі.

Отож, двір государя був серцем середньовічної держави. Однак він не існував вічно. Принаймні наївним було б думати, що останній складається одночасно з виникненням того чи іншого державного утворення. Адже давньоруська державність народилась і розвивалась певний час у родоплемінному середовищі й більше ста років мала дружинний характер⁴. Панівна верства цієї держави була представлена верхівкою дружини. З її членів протягом десятиліть складався елементарний апарат управління. Вона здійснювала збирання данини та судові функції.

Державна структура і система управління Давньої Русі з початку їх формувань представлена в договорах Олега й Ігоря 911 та 944 рр. Суспільство складалося тоді з київського князя, світлич і великих князів або «всякого князья»⁵, великих бояр та всіх руських людей⁶. Дружинники у текстах угод із греками чомусь не названі. Але ж великі бояри й, мабуть, племінні князі входили до дружини київського князя, до її привілейованої верхівки, бо іншої панівної верстви тоді просто не існувало. Вони ж мусили складати первинний, ще зовсім примітивний апарат управління.

Дружина в управлінні країною

Дружину досліджувало багато вчених. Інтерес до неї не вщухає і в наш час. Серед них особливо багато працював із даної проблеми А.А.Горський. Він вважає, що цей інститут був властивий суспільствам доби генезису феодалізму, а дружинна знать складалася лише у часи виникнення ранньофеодального суспільства⁷. Однак, як мені доводилося відзначати раніше, працям А.А.Горського притаманна певна модернізація східнослов'янського суспільства.

На мою думку, дружина була продуктом не стільки кардинальних змін у суспільно-економічних відносинах, скільки процесів зародження та розвитку елементів державності. У руках государя вона являла собою засіб примусу й управління, збирання данини, захисту його власних інтересів і населення країни від ворогів. А.А.Горський та інші дослідники наводять археологічні докази того, що найбільш великі контингенти дружинників зосереджувалися на Середній Наддніпрянщині⁸. А це якраз і свідчить про конструктивну діяльність дружини у добу становлення східнослов'янської державності.

Участі її в державному управлінні Русі пізніших часів (тоді, коли вже сформується, власне, двір) буде присвячено кілька наступних сторінок. Тут же скажу кілька слів про взаємини між князем і дружинниками на початковому етапі існування Давньоруської держави, що можуть пролити світло на певні особливості її соціального й політичного устрою. Свідчення про це запозичені переважно з фольклорних джерел (які відбилися в літопису), через що їм властиві хронологічна нечіткість та ідеалізація князівсько-дружинних зв'язків.

Джерельні свідчення про відносини між князем і дружиною у Повісті временних літ беруть початок із часів Ігоря, після 912 р. Та й саме слово «дружина» з'являється у літописах досить пізно, лише в опису походу Ігоря на греків 941 р.⁹ Очевидно, це зовсім не випадково і може свідчити про зрослу роль останньої у тодішньому суспільстві та початку перетворення її верхівки на елементарний апарат державного управління й раду при государі. В ході другого похо-

ду на Царгород у 944 р. Ігор «созва дружину и нача думати» з приводу пропозиції візантійського імператора укласти мир. Дружинники запропонували своєму князеві взяти запропоновані греками золоті паволоки й «не воевати их», і «послуша ихъ Игорь»¹⁰. Як бачимо, дружина по суті вирішувала питання війни та миру в мало ще зрілій державі. Як дотепно зауважив В.І.Сергеевич, «дружині не можна наказувати, її слід переконувати»¹¹. Так діялося, слід гадати, до встановлення ранньофеодальної монархії на Русі в останні роки князювання Володимира Святославича.

У літопису Ігор виглядає залежним від своєї дружини князем. А це означає, що в його час державна влада не була ще достатньо сильною й організованою, а сам він не мав авторитету серед воїнів, на відміну від свого попередника Олега. Ігор слухається дружинників у всьому і не лише в найважливішій державній справі – підписанні миру з Візантійською імперією. Дружина спонукує князя піти в останній, згубний для нього похід за древлянською даниною¹².

Государі Русі другої половини X ст. Святослав та Володимир зображені в літопису як справжні дружинні князі. Це при тому, що обидва вони володіли сильним і незалежним характером. Таким виступає Святослав у розповіді джерела за 964 р. про початки його самостійної державної діяльності (коли він перейняв владу від своєї матері Ольги). Його дружина в усьому слухається свого князя, але й він рахується з її думкою та цінує її. Так, на умовляння Ольги хреститися Святослав з ніяковістю відповідає: «Како азъ хочю инъ законъ прияти единъ? А дружина моа сему смѣяться начнуть!» Она же рече ему: «Аще ты креститися, вси имуть тоже створити!». Он же не послуша матере...»¹³. Можливо, Святослав Ігоревич не розумів важливості прилучення государя до універсальної світової релігії, як це розуміла його державна матір... Але якщо й розумів би, то все одно не міг, певно, зважитися здійснити такий важливий крок без ради із своєю дружиною, насамперед з її верхівкою.

Докладно розповідає Повість временних літ про увагу та любов Володимира Святославича до своєї дружини. Маю на увазі епізод із заміною дерев'яних ложок на срібні. Розповідаючи про учти, що їх влаштував останній у своїй грідниці, літописець сповіщає: «Егда же подъпьяхуться [дружинники], начьняхуть роптати на князь, глаголюще: «Зло есть нашим головамъ: да намъ ясти деревяными лъжицами, а не сребряными». Се слышавъ Володимеръ, повелѣ исковати лжицѣ сребрены ясти дружинѣ, рек сице, яко: «Сребромъ и златом не имам налѣсти дружины, а дружиною налѣзу сребро и злато, якоже дѣдъ мой и отець мой доискася дружиною злата и сребра»¹⁴.

Поза сумнівом, літописець вписав у свій текст уривок твору з дружинного фольклору, мабуть, якоїсь пісні, що нею воїни оспівували свого князя, не забуваючи при тому й про себе. Навряд чи подібний епізод взагалі мав місце і не лише у стосунках Володимира з дружиною, а і його попередників. Для нас є важливою донесена джерелом суспільна думка, за якою государ із дружиною становив немовби єдине ціле. Як зауважував М.С.Грушевський, відносини між князем та нею були і службові, й неформальні, теплі; вона поділяла успіхи та неспіхи свого государя. Адже «дружина – головна підпора княжої власті, і йому, окрім дружини, властиво, нема на кого покластись. Тому радитися з дружиною, держати її в курсі своїх планів – цього вимагає не тільки амбіція або інтереси дружини, але й інтерес самого князя»¹⁵.

Дружина – не лише давньоруське явище. У західноєвропейській історії її відповідають рицарі, що складали загони добірних воїнів короля, герцога, графа тощо. Вони були важкоозброєними, закутими в броню вершниками. Їхня верхівка становила найближче коло сюзерена, якась частина була його радниками та адміністраторами. Рицарів так само, як і дружинників, було небагато (дружини навіть головних руських князів склалися з кількох сотень воїнів).

Збільшити їхню кількість було непросто, бо озброєння й добрі коні коштували дорого. Крім того, дружинники, як і рицарі, повинні були мати високі бойові риси. Як писав дослідник цієї теми Ф.Кардіні, вже у X ст. на Заході розвинулася і стабілізувалася «культура й самосвідомість професіоналів ратної справи, що складались, як правило, з вільних людей»¹⁶. Це саме можна сказати і про давньоруських дружинників, особливо «передних», старших.

Своєрідним гімном їм звучать слова літописця: «Бѣ бо Володимерь любя дружину, и с ними думая о строи земленѣмъ, и о ратехъ, и о уставѣ земленѣмъ...»¹⁷.

За доби Володимира Святославича завершується існування дружинної форми держави. Вже у літописних розповідях про князювання його сина Ярослава дружина відіграє виключно військову роль. Та все ж таки дружинність держави не могла скінчитися раптово, в один день. Ярославу теж до часу доводилося рахуватись із своїми дружинниками, і не лише на полі битви. Розповідаючи про його вокняжіння у Києві, Нестор не забуває згадати про тих, хто забезпечив йому перемогу: «Ярославъ же сѣде Кыевѣ, утеръ пота с дружиною своєю, показавъ побѣду и трудъ великъ»¹⁸.

Так само в описах подій першої половини XI ст. Повість временних літ слідом за фольклорною традицією, віддаючи данину громадській думці, продовжує оспівувати любов князя до дружини як найвищу чесноту. Брата Ярослава, тмутороканського, а далі чернігівського князя Мстислава джерела зображують останнім дружинним государем. У посмертному панегірику Мстиславу мовиться, що він «любяше дружину по велику»¹⁹, тоді як у розлогій посмертній похвалі Ярославу підноситься мудрість князя, але ні словом не згадано про дружину.

Доводиться визнати, що в часи Ярослава дружина як фактор соціально-політичного життя втрачала свої позиції, що відзначено О.Є.Пресняковим при вивченні ним пам'яток давньоруського права. Він помітив, що в найдавнішій частині Руської Правди збереглися риси дружинного права, але вони опинилися на другому плані, оскільки новгородцям пощастило добитися від князя захисту проти сваволі дружинників. «Якщо це так, – підсумував свої спостереження вчений, – то князівська влада вперше за Ярослава спочатку на новгородському ґрунті одержує характер урядової влади й князь із «начальника дружини» робиться «земською владою»²⁰, тобто владою для всього народу, а не виразником інтересів лише дружинників, як це було раніше.

Разом із тим необхідно відзначити, що дружина продовжувала посідати помітне місце в давньоруському феодальному суспільстві також після часів Володимира Святославича. Проте сказане не означає, що держава і в XI–XII ст. зберігала дружинну форму управління. Сама дружина все більше розшаровується, з неї виділяється боярство. У літописах кінця X – початку XI ст. дружинники виступають під загальним найменням «гриді». Нагадаємо знамените місце «Повісті» Нестора про банкеті Володимира Святославича під 996 р. : «По вся нѣделя устави [Володимир] на дворѣ в гридьницѣ пирь творити, и приходить болярим, и гридем, и съцьскимъ, и десяцьскимъ, и нарочитымъ мужем...»²¹. Однорідною виглядає й дружина Ярослава в період перебування його у Новгороді: «Ярославу же сущю Новѣгородѣ, и уроком дающю Кыеву двѣ тысячѣ гривенъ от года до года, а тысячю Новѣгородѣ гридемъ раздаваху...»²².

Джерела пізнішого часу – другої половини XII–XIII ст. – розрізняють старших та молодших дружинників – отроків, «детських» й ін. Разом із тим у літописах, переважно у новгородських, зберігається термін «гриді» – здебільшого для позначення верхівки дружинників. Під 1166 р. Новгородський перший літопис відзначив: «Приде Ростиславъ [Мстиславич] ис Кыева на Луку и позва новгородце на порядъ: огнищане, гридь, купцѣ вячьшее»²³. А в 1195 р. володимиро-суздальський великий князь Всеволод Юрійович закликав новгородців у

похід на Чернігів, «на Ярослава и на все Ольгово племя... Идоша съ княземъ Ярославъмъ [Володимировичем] огнищане и гридьба и купци»²⁴. Обидва рази гриді згадуються новгородським книжником у колі заможних людей – «вячьших» купців та огнищан, котрі теж були багатими громадянами Новгороду. Це наводить на думку, що частина тих гридів також належала до дружинної верхівки.

Дружина з XII ст. перестає бути єдиним правлячим шаром. До нього відтоді входить лише її верхівка. А зародження протягом другої половини XI–XII ст. індивідуального феодального землеволодіння висунуло на перший план іншу соціальну верству – земельну аристократію з числа все тих же старших дружинників і частини старої племінної знаті, що зуміла перетворитися на бояр.

Поступово переростаючи у феодальну знать, дружинна верхівка продовжувала відігравати певну роль і в соціально-політичному житті Давньоруської держави XII–XIII ст. З неї виходили адміністратори та радники князя. Напередодні походу проти половців 1103 р. «сѣде Святополкъ с своею дружиною, а Володимеръ с своею в единомъ шатрѣ. И почаша думати» про майбутню війну з кочовиками²⁵. А Мономах у «Повчанні» розповідає про повсякденне життя князя, його сповнений турбот день та згадує про своїх радників: «Сѣдше думати с дружиною...»²⁶. У тому й в іншому випадках ідеться, поза сумнівом, про вищий шар дружинників.

Не варто говорити про існування княжого двору на Русі в X–XI ст., як це часто пишуть у наш час, особливо західні вчені. Про двір як владну структуру довгий час не доводиться і згадувати. Країною управляли князь та його найближче оточення. Адаже государ і був державою – іншої не існувало. Довірені люди князя, найближчі до нього дружинники й бояри від його імені збирали данину, вершили суд та здійснювали адміністративні функції. Однак твердого правила щодо цього не існувало. Так, Ігор віддав древлянську данину воєводі Свенельду, але не визначив точно, яку саме частку її воєвода брав собі, а яку мав віддати государю. Завдяки цьому князь і загинув, намагаючись зібрати з древлян надмірну данину, яка йому не належала. Важливо відзначити, що Ігор пішов збирати її під тиском власних дружинників, котрі заздрили Свенельдовим, що, на їх думку, були багатшими від них²⁷.

О.Є.Пресняков намагався розібратися в термінології джерел – літописів та Руської Правди. Він звернув увагу на паралелізм використання пам'ятками писемності виразів «огнищанин-княж муж», «огнищане и гриди» – «бояре и гриди». Дослідник дійшов висновку, що огнищани були членами княжого огнища, дому свого государя, тобто дружини. Вони належали до її верхівки, були старшими дружинниками. Вчений підкреслив, що на кінець XII ст. «поняття про княжу дружину дуже розширилося... Воно обіймає впливові верхи суспільства й усю військову силу князівства. Дружина розділилась на княжий двір та боярство, велике і рядове»²⁸.

Один із найбільш тонких знавців проблеми державотворення на Русі дослідник зауважив: «Дружина уявляється мені не головною військовою силою князівства, як її іноді називають, а лише відбірним ядром княжих воїнів-тілохранителів, його «двором»,... постійними супутниками й радниками і штабом, котрий давав організаторів та вождів від руки князя народному ополченню». У широкому сенсі «двору княжого» дружина була й головним знаряддям княжої адміністрації, як і його господарства»²⁹.

Пресняков називав дружину, точніше її верхівку, «двором» лише умовно, писав це слово в лапках. Дійсно, такої владної структури Русь X–XI ст. ще не знала. Про це свідчить відсутність терміна «двір» та похідного від нього «дворяни» у джерелах того часу.

Складання й еволюція княжого двору в XII–XIII ст.

Виникає природне запитання: яким же чином здійснювалось управління князівством у часи, коли двору як владної структури ще не існувало?

Півстоліття тому історики, серед них і дуже авторитетні, уявляли керівний апарат давньоруського князя в XII–XIII ст. таким чином. Із виникненням та розвитком вотчинного господарства, князівського й боярського, дедалі більшу роль почали відігравати слуги-управителі. «Князь постійно оточений ними; вони управляють його домом, двором, господарством, що приносить все більший прибуток; з ними він звик радитися, вони входять до складу княжої молодшої дружини. Представники попередньої, старшої дружини тепер самі впритул зайнялися вотчинними та господарськими справами. ... Їх менше цікавлять княжі справи, а князь тепер менше відчуває потребу в «мужах батьків своїх». Тільки «думають» про всі важливі справи вони, як і раніше, разом»³⁰. Зрозуміло, що йдеться про часи XII–XIII ст. А як було перед тим?

В намальованій знаменитим ученим В.В.Мавродіним яскравій та емоційній картині багато було переглянуто пізнішими дослідниками. Але головна теза щодо значення управителів у княжому дворі є вірною. Однак чи зберігає значення це положення для часів X–XI ст.? Навряд. Купка старшої дружини (й боярства, що входило до неї) не була структурована. Обов'язки по управлінню державою чи хоч би маєтком князя не були розподілені та чітко визначені. Безумовно, на практиці подібна спеціалізація серед оточення князя могла існувати. Хтось серед дружинників чи бояр вправніше від інших збирав данину, інший мав нахил до судових справ тощо. Проте спеціалізація, і то не абсолютна, з'явиться лише тоді, коли утвориться княжий двір як постійна й неодмінна складова частина державного організму.

Отже, термін «княжий двір» у значенні владної структури зафіксовано джерелами з XII ст. У такому значенні він продовжує виступати протягом усього XIII ст. та пізніше.

Чинники, рушійні сили й обставини виникнення княжого двору як владної структури необхідно досліджувати в рамках вивчення суспільно-економічного й політичного розвитку Русі доби удільної роздробленості – тоді, коли він утворюється. Розвиток князівського та боярського землеволодіння, що призвів до політичного роздроблення країни й перетворив Русь на федеративну монархію (середина XII ст.), відіграв визначальну роль у зміні давньої примітивної системи управління, яка уособлювалася в княжій дружині, коли держава була відносно єдиною і централізованою, на нову структуру та організацію – княжий двір³¹. Безумовно, така трансформація проходила болісно для верхівки суспільства, бо в її перебігу частина бояр неминуче відсторонювалася від управління, а на її місце приходили інші, з часом все більш незнатні люди.

Історики по-різному пояснювали причини зміни дружини двором. Виглядає ймовірною гіпотеза, за якою це сталося внаслідок розділення до того відносно єдиної Давньоруської держави на окремі князівства й землі, із становленням і розвитком князівських доменів (володінь) та, головне, з втратою панівним класом загальнодержавної корпоративності у вигляді дружини в міру розвитку боярської вотчинної власності³².

Сфера діяльності княжого двору, принаймні в XIII ст., не обмежувалася збиранням данини, судовими й адміністративними функціями. Виключне становище суверена, від якого залежали всі інші в князівстві, зумовлювало статус двора протягом усієї історії середньовіччя як осередку політичної системи, що виходить за межі приватного життя й житла монарха. Двір був резиденцією государя та політичним центром держави. У своєму складі він налічував кілька десятків, а то й сотень чоловік (так бувало у великих князівствах: Галицько-Во-

линському, Чернігівському, Володимиро-Суздальському). Це пояснюється не лише суто управлінськими функціями, а й тим, що люди двору були водночас і охороною, і адміністраторами, і радниками, та навіть воєнною силою, що завжди перебувала в руках суверена.

Сучасна наука вважає, що членів двору, як посадовців, так і нижчих службовців–міністеріалів, поряд із несенням служби государю об'єднували неформальні особисті зв'язки, які охоплювали також охорону князя, його слуг та улюбленців. Стосункам між людьми двору були притаманні суперництво та інтриги, що якоюсь мірою врівноважувалися відносинами солідарності й взаємодопомоги³³. Це особливо наочно видно на прикладі двору Данила Романовича Галицького, в якому постійно суперничали бояри різного походження і різної політичної орієнтації, воєводи, що прагнули до першості, й посадовці, та навіть міністеріали, які не обов'язково бували шляхетного роду.

Певна і відносна в умовах роздроблення Русі стабільність двору як державної структури спиралася на традицію служби княжих дружинників, що бере початок у сивій давнині. Ще в XIX ст. історики (М.П.Погодін та інші) дійшли висновку, що вже у XII–XIII ст. їх служба була нерідко спадковою. Тим більше підстав, здається, вважати, що остання мала місце й у попередній час: у X–XI ст., коли дружинники не мали ні землі, ні цінностей, повністю перебували на утриманні свого князя і залежали від нього в усьому. Коли вони (а далі й члени двору, особливо міністеріали, котрі звичайно належали до отроків та молодших дружинників) вступали на службу до князя, то складали присягу за себе і за своїх дітей вірно служити йому.

«Двір великого князя складався поступово, з місцевих та приїжджих слуг, котрі в час вступу на службу за своєю попередньою бойовою репутацією й за особистими заслугами розміщувались у встановленому порядку. В кожного було своє «місце» та своя «честь», і кожний дорожив своєю службовою честю. Двір великого князя як апарат влади був міцним організмом, що повільно складався, а зовсім не випадковим набродом випадкових людей»³⁴.

Історикові середньовіччя особливо важливим уявляється вивчення ролі двору у становленні й розвитку державності, про що маємо, на жаль, лише випадкові вказівки джерел, насамперед Галицько-Волинського літопису.

Чільними питаннями є вивчення обставин та встановлення часу виникнення самої владної структури, що називається «княжий двір». В.Д.Назаров, якому належить одне з небагатьох серйозних досліджень з теми, впевнено писав: «Сам інститут двору виник ... не пізніше останньої третини XII ст.»³⁵ Свої висновки він побудував на новгородському й володимиро-суздальському літописанні. Проте є серйозні підстави поширити їх на давньоруське суспільство XII–XIII ст. взагалі.

Сильний і постійний імпульс для розвитку двір постійно одержував саме завдяки тому, що ця структура, породжена настанням роздробленості, була особливо важлива для государя та його влади за доби політичного роз'єднання країни, оскільки вона як близьке оточення монарха й бойовий загін, що завжди перебував під рукою, була конче потрібна в роки, коли князі боролися між собою за все нові й нові володіння, часто змінювали столи, перебираючись з менш вигідного та престижного на кращий. Тоді двір теж перебирався в нове для нього місто, вирішальним чином впливаючи на його життя й тієї волості, яку воно відтоді очолювало.

Вже зазначалося, що двір як особлива структура вірних монарху служилих людей зберігався при переїзді государя з одного князівства до іншого. Тому він – спадкоємець дружини – являв собою завжди готову до дій внутрішню структуровану організацію бояр і дворян, загін воїнів, адміністративний апарат та довірених слуг. Попередніх молодших членів дружини «отроків» замінили слуги-

дворяни. Літописи й інші джерела знають різновиди людей двору – таких, як ті-уни, стольники, «меченоші», сидельничі та ін. Однак то спочатку ще не були придворні титули чи посади, а лише слуги, які виконували тимчасові доручення.

Княжий двір спершу виконував ті самі функції, що і дружинна управа. Бояри представляли государя на місцях, у найвизначніших містах князівства. Данини та судові мита на користь монарха, як і раніше, збирали посадники й ті-уни – адміністратори князівського господарства. Із зібраного вони виділяли десятину церкві та залишали частину собі як утримання за службу. Податна й адміністративно-судова система матеріально забезпечувала княжих людей грошовим і натуральним кормом за виконання посадових обов'язків. Як писав знавець проблеми М.Б.Свердлов, «особливим видом такого забезпечення за васальну службу залишалися прямі роздачі князем із скарбниці матеріальних цінностей: золота та срібла»³⁶. Такі винагороди беруть коріння в сивій давнині.

У вступній статті до Новгородського першого літопису молодшого ізводу книжник із захопленням і ностальгією згадує про ідеальні часи відносин між князем та дружиною: «Како быша древни князи и мужие ихъ, и како отбараху Руския землѣ, и ины страны придаху под ся; тѣи бо князи не збираху многа имѣния, ни творимыхъ вирь, ни продаж вѣскладаху люди; но оже будяше правая вира, а ту возмя, дааше дружинѣ в оружье, А дружина его кормяхуся, воюющее ины страны и бьющееся и рекуще: «Братие, потягнемъ по своемъ князѣ и по Русской землѣ»³⁷. Процитовані слова відносяться не лише до дружини. З перебігом часу вони дедалі більше стосувалися всіх васалів князя – бояр, урядовців та слуг.

Зовні все у XII–XIII ст. виглядало, як і раніше. Ті самі люди здійснювали від імені государя владні та інші функції, одержуючи за це звичну винагороду. Але в дійсності все було набагато складніше. Організація служилих князю людей зазнала серйозних змін під впливом загальних та універсальних для всієї Русі процесів соціального, економічного й духовного життя, викликаних знову-таки наростанням удільної роздробленості. Купка слабо організованих дружинників, що забезпечувала функціонування влади, поступово переростає в організацію державного управління – княжий двір.

Двір і дворяни

Зростання ролі й значення двору у всіх сферах державного буття неминуче впливало і на появу середньої та нижньої верстви служилих людей. Протягом кінця XII–XIII ст. багато бояр і старших дружинників замінюються в апараті державного керівництва молодшими, а також людьми, не пов'язаними з дружиною й боярством. Тому у джерелах з'являється термін «дворяни» – тобто люди княжого двору. Вони перебували в жорсткій залежності від государя³⁸. Це поняття, що позначало служилих князю людей із поєднаними адміністративно-судовими, воєнними та суто службовими у дворі функціями, увібрало в себе різних за походженням і становищем осіб. То були чини двору й міністеріали, дрібні чиновники, що часом перебували у феодалній залежності від государя. Дружинні реальності та традиції так само, як і самі дружинники, поступово відійшли в минуле. Відзначена дослідниками на матеріалі Північно-Східної Русі ця закономірність може бути, на мій погляд, застосована до всіх руських земель XII–XIII ст.

Лінгвісти вказують два значення терміну «двір»: 1. огорожене місце навколо житлового будинку (княжого теж) та служб; 2. маєток, господарство. В прикладах, наведених у дослідженні О.С.Львова, бачимо ще одне значення слова, в нашому випадку – основне. Княжий двір був резиденцією государя, місцем відправлення ним судових й адміністративних функцій, центром надходження та перерозподілу державних податків, судових штрафів³⁹.

Згідно із статтею 38 Короткої редакції Руської Правди затриманий до світанку злодій мав бути відведений на княжий двір для судової процедури, а у статті 20 Поширеної редакції описано прихід постраждалого для вчинення позову туди ж⁴⁰. О.С.Львов розглянув уставні княжі грамоти XII ст. із згадками про двір государя. Згідно з однією з них новгородського князя Святослава Ольговича 1136/37 р., собору Св. Софії в Новгороді давалася десятина від «данинь и отъ виръ, и продажъ, что входит въ княжь дворъ всего», а смоленский государь Ростислав Мстиславич пожалував 1136 р. місцевій єпископії «из двора своего осмь капи воску»⁴¹.

Прямої згадки про княжий двір у джерелах зовсім мало. Доводиться використовувати побіжні, непрямі свідчення літописних й інших писемних пам'яток. Єдине джерело, де двір виступає порівняно часто, це новгородські літописи. Скористаюся найбільш відомим та авторитетним серед них – Новгородським першим літописом старшого і молодшого ізводів. Але перед тим варто сказати кілька слів про значення й вартість джерельних свідчень такого роду, а також про систему термінів, за допомогою яких позначалися люди двору. Насамперед слід виділити з масиву таких термінів лише ті, які можуть стати ключовими для вивчення феномена двору й конкретної діяльності його членів, визначити хронологічні межі використання їх у джерелах, відрізки часу, коли вони вживалися більш-менш систематично.

Мені відома лише одна праця, в якій дослідник спробував окреслити рамки вживання у літописах та інших писемних пам'ятках термінів «двір» та «дворяни», – вже згадана стаття В.Д.Назарова⁴². Серед тих, де порушувався цей сюжет, назву багатомну працю Х.Ловмянського, в якій учений слушно зауважив, що зміни у термінології джерел на межі XII–XIII ст., зокрема поява двору і дворян, відбили суттєві зміни в структурі, організації та й самій чисельності феодального класу⁴³. Назаров склав добірку місць з літописів, у яких згадуються двір і дворяни. Це майже виключно новгородські джерела.

Однак не слід думати, що існування княжого двору було виключною прерогативою Новгородської боярської республіки й запрошеного нею князя зі сторони. Без двору на Русі та й в усіх інших країнах государ не міг правити та існувати. Просто у Новгороді, як більше ніде (за винятком хіба що сусіднього Пскова), існувало постійне протистояння князя з його двором і новгородської громади на чолі з вічем. Воно змушувало літописців відділяти государя та його оточення від новгородців, насамперед від віча. Княжий двір виступає в новгородських джерелах самостійно як особлива політична сила і тому згадується частіше, ніж у будь-яких інших давньоруських літописах.

Як століття тому підсумував свої студії щодо політичної влади на Русі XII–XIII ст. М.С.Грушевський, «до органів центрального управління належав ще й княжий двір, бо й на Русі, як і в інших примітивних державних організаціях, в організації двора й функціях двірських урядників нерозлучно в'язалися функції державні з приватним характером княжих господарських агентів»⁴⁴. Крізь це стилістично неохайне формулювання (взагалі властиве для стилю величезної за обсягом багатомної праці Грушевського, яку він швидко писав та, мабуть, не встигав як слід редагувати) проступає вірна ідея: двір сполучав у собі діяльність державну з приватною, бо він був разом із тим ще й садибою князя.

Двір на Русі, зокрема Галицько-Волинській, прихований за іншими термінами літописів. Про нього майже немає прямих згадок. Але в контекстах джерельних звісток південноруських літописів княжий двір стольних міст Південної Русі як владна структура виступає не менш активно діючим, ніж у Новгороді.

Отже, він неодмінно існував у кожного государя, великого чи малого. Зрозуміла річ, найчисленніші двори мали великий київський князь та государі значних, найбільших на Русі князівств: галицький, волинський (у XIII ст. га-

лицько-волинський), чернігівський, володимиро-суздальський, рязанський, смоленський, тверський. Новгородський перший літопис старшого й молодшого ізводів містить часті згадки про княжий двір, починаючи з останньої чверті XII ст. Розгляну їх у хронологічному порядку.

В 1192 р. новгородський князь Ярослав Володимирович під час перебування у Пскові (що політично залежав від Новгороду) «дворъ свой послав съ плесковици [псковичами] воевать [на німців] и шьдъше възяша городъ Медвежую голову и пожьгоша...»⁴⁵. Так само в ратних справах 1220 р. діє двір іншого новгородського государя Всеволода Мстиславича (сина тодішнього київського князя Мстислава Романовича), коли той посварився з посадником Твердиславом, за спиною якого стояла новгородська громада: «И поиде князь Всеволодъ съ Городища⁴⁶ съ всѣмъ дворомъ своимъ, и скрутился в бърне, акы на рать, и приеха на Ярославль дворъ; новгородци к нему в оружии и сташа пълкомъ на княжи дворѣ»⁴⁷. У цьому контексті слово «двір» виглядає синонімом дружини.

А через два роки в звістці Новгородського літопису двір виступає вже у традиційному значенні цього поняття: «На ту же зиму князь Всѣволодъ⁴⁸ побеже въ ночь, утаивъся из Новагорода, съ всемъ дворомъ своимъ»⁴⁹, мабуть, посварившись із посадником та вічем. Те ж саме бачимо у повідомленні цього джерела 1224 р.: Всеволод Юрійович знову утік з «Новгорода въ ночь, утаивъся, съ всѣмъ дворомъ своимъ», після чого сів у Торжку – на межі з Володимиро-Суздальським князівством. Стався традиційний для Новгороду конфлікт між князем, з одного боку, й вічем з посадником, – з іншого. Про це свідчить та обставина, що до Торжка «приеха къ нему отецъ Гюрги съ пълкы и брат его Ярославъ и Василько Костянтиновиць съ ростовци, Михайль с черниговьци». Юрій поставив вимогу перед новгородцями видати йому призвідців сварки з його сином, на що ті відповіли відмовою. За це останній разом з іншими князями розорив Новгородську землю поблизу Торжка⁵⁰.

Наступного року, коли в місті сидів уже інший князь – Ярослав Всеволодич, запрошений вічем на княжіння з Переславля Залеського, 7000 литовців напали на Новгородську землю й завдали їй багато шкоди, захопивши Торопецьку волость та пограбувавши купців. Тоді «князь же, Ярославъ и Володимиръ⁵¹ съ сыномъ и с новотържъци, княж дворъ, новгородцевъ мало, торопцяне съ князьмъ своимъ Давыдомъ, поидоша на нихъ» та завдали литовцям вирішальної поразки, знищивши 2000 воїнів ворога й відібравши «полон»⁵². Підкреслені мною слова свідчать про те, що основною ударною силою в переможній кампанії Ярослава був його двір, що налічував, можна гадати, не одну сотню бійців.

Те ж саме спостерігаємо у літописній звістці 1245 р. Тоді знову напали литовці, розбивали нечисленні контингенти новоторжців, тверичів та дмитрівців. Князь Олександр Ярославич «погонися по них съ своимъ дворомъ, и би я... и не упусти ихъ ни мужа», а далі «в малѣ дружинѣ... срѣте иную рать у Въсвята; ...и тѣхъ изби, а самъ приде сдравъ и дружина его»⁵³. В цьому контексті двір виступає як сильний воїнський контингент, а «мала дружина» – як його частина. Звідси може скластися враження, що двір був дружиною, але великою, може, навіть княжим військом.

І все ж такі двір часто фігурує в новгородських літописах у традиційному розумінні терміна – як владна структура при князеві. Під 1240 р. у джерелі зазначено: «Выиде князь Олександръ [Ярославич] из Новагорода къ отцю в Переславль съ матерью и с женою и со всѣмъ дворомъ своимъ, роспрѣвся с новгородци»⁵⁴ – типова картина для Новгороду XIII ст.: князь не бажав підкорятися вічу та посаднику й залишив місто разом із двором і дружиною. А в 1282 р. посварилися брати-князі Дмитрій та Андрій Олександровичі у Північно-Східній Русі. Андрій з татарською допомогою виганяє Дмитрія з Переславля, й той «вы-

ступи [з цього міста]с мужи своїми и со дворомъ своимъ, и поиха мимо Новъгорода, хотя в Копорью»⁵⁵.

Так само, як і «двір», похідний від нього термін «дворяни» зустрічається найчастіше теж у новгородських літописах. Подібно до двору вони були загальноруським явищем, нижчою ланкою панівної верстви. Складання двору як осередку державного управління вирішальним чином вплинуло на еволюцію середніх та нижчих шарів служилих князеві людей. Уперше у писемних джерелах дворяни згадуються під 1174/75 р. Після вбивства Андрія Боголюбського змовниками з його найближчого оточення в Боголюбові (що був резиденцією князя) зчинилося повстання, що одразу, як звичайно буває у подібних випадках, набуло кримінального характеру: «Горожане же боголюбскыи и дворяне разграбиша домъ княжь, ... и много зла створиша в волости его; посадникъ его и тиуновъ его домы пограбиша, а самѣхъ избиша. Дѣтъцкыѣ и мечники избиша, а домы ихъ пограбиша...»⁵⁶

Цей короткий запис джерела свідчить багато про що. По-перше, дворяни пристали до городян у виступі проти посадовців князя. По-друге, вони грабували дома посадників, тиунів, детських та мечників – людей із середньої ланки управління. Отже, ті дворяни вважали себе знедоленими й ображеними государем. Та чи належали вони взагалі до княжого двору? Гадаю, що так.

Довгий час термін «дворяни» і його зміст залишались однією із загадок соціальної термінології давньоруських джерел. М.Б.Свердлов ретельно дослідив думки своїх попередників й акумулював їхні висновки в таких словах: «Дворяни (слуги, слуги двірні) були вільними служилими князеві людьми. Не існує даних про те, що серед них були холопи або інші категорії залежних [людей]». Таке враження могло скластися, продовжує дослідник, тому, що їх часом необгрунтовано об'єднували із слугами княжого господарства – міністеріалами, до числа яких входили як особисто вільні, так і залежні люди – рядовичі та холопи. Оскільки служили люди належали до княжого двору, то молодших серед них стали називати словом «дворянин», тобто належний до останнього»⁵⁷.

Багато хто серед істориків вважає, що поєднання військових, судових, адміністративних й інших службових обов'язків групою людей на княжому дворі доводить генетичну спадковість дворян від детських і отроків так само, як двір став спадкоємцем дружини»⁵⁸. Як образно зазначив І.Я.Фроянов, «з кінця XII ст. ми одержуємо можливість спостерігати, як молодша дружина (отроки, детські, милостники й ін.) мало-помалу поглинається княжим двором у міру розкладу дружинних відносин»⁵⁹.

Погоджуючись з такими думками, спробуємо пояснити дивну, на перший погляд, майже повну відсутність терміну «дворяни» в південноруських літописах – Київському XII ст. і Галицько-Волинському XIII ст. Їх заступають тотожні за сенсом слова «отрок», «детський» та ін.

Звернімося до згадок терміна «дворяни» у Новгородському літопису, що дає змогу конкретизувати коло обов'язків останніх і місце в княжій адміністрації – дворі. Їх небагато (порівняно з більш частими згадками слова «двір»), але вони є досить красномовними.

У 1210 р. новгородці повстали проти свого князя Святослава Всеволодича, будучи інспіровані прихильниками Мстислава Мстиславича Удалого з династії смоленських Ростиславичів. Підбадьорений ними, останній захопив Торжок й «изма дворянѣ Святославлѣ», а далі уклав угоду з новгородським віче, після чого воно покликало «сѣ великою честью» його на стіл та «посадиша вѣ владычѣни дворѣ [ув'язнили] и сѣ мужи его, Святослава Всеволодича»⁶⁰. У цій звітці джерела дворяни є найближчим оточенням останнього. Вони утримували порубіжне новгородське місто Торжок, стратегічно надзвичайно важливе, й, поза сумнівом, мають на увазі за словами «мужи его», яких кинули до в'язниці разом з їхнім государем.

А у 1214 р. Мстислав, котрий, як мало хто, вмів ладити з новгородським вічем та з посадником, пішов на чудь. «И чудь поклонишася ему, и Мьстиславъ же князь възя на нихъ дань, и да новгородцемъ двѣ чясти дани, а третьюю часть дворяномъ»⁶¹. З контексту повідомлення випливає, що термін «дворяни» охоплює не тільки та не стільки, власне, двір, а й дружину цього государя. Найімовірніше, ними назване все новгородське військо. Адже на початку розповіді про похід сказано, що Мстислав «иде ... съ новгородьци на чудь»! Отже, термін «дворяни» не мав строгих рамок і точного змісту. В якихось випадках його застосовували до війська, яке було із згаданим князем, а ймовірніше, – до княжої дружини. Убачаю в цьому відгомін традиційного прикладання слова «дружина» в джерелах до будь-якого військового контингенту руського государя.

Наступного року Мстислав «по своей воли» подався до Києва – важливе уточнення в устах літописця. Адже звичайно князя змушували залишити Новгород самі городяни. Вони закликали на стіл Ярослава Всеволодича – онука Юрія Долгорукого й з шаною, урочисто зустріли його. Однак князь одразу почав воювати з міською владою, насамперед з тисяцьким та посадником. Переслідуючи власні цілі, Ярослав перепинив довіз хліба до міста, через що там розпочався голод. «И бысть Новѣгородѣ печаль и въплъ». Мстислав довідався про зло, вчинене князем Ярославом, в'їхав до міста й «я Хота Григоревиця, намѣстника Ярославя, и всѣ дворяны искова»⁶².

З наведеного тексту можна зрозуміти, що ті закуті новгородцями у залізо дворяни Ярослава й були його посадовцями, котрі чинили насильства над жителями. Незабаром після того Мстислав вибив Ярослава з Новгорода та зайняв його стіл⁶³.

Серед згадок про дворян в інших руських землях виділимо запис того самого Новгородського літопису під 1218 р. Тоді рязанський государ Гліб Володимирович наважився вбити кількох князів. Ті довірливо відгукнулися на його запрошення «на честь пирения»: «Всеи князь, каждо со своими бояры и дворяны, придоша в шатъръ ею», а Гліб «пряже прихода ихъ изнарядивъ свое дворяне и братие и поганыхъ половчъ множество въ оружии»⁶⁴. У цьому контексті дворяни можуть розглядатися і як, власне, двір князя, так і його дружина.

Отже, княжий двір на Русі у XI–XIII ст. був рушійною силою влади, інструментом здійснення государем завдань внутрішньої та зовнішньої політики. У його діяльності, як у краплині води, відбилися закономірності поступу давньоруського суспільства з усіма суперечностями й складностями цього явища.

¹ Див.: Двор монарха в средневековой Европе: явление, модель, среда / Под ред. Н.А.Хачатурян. – Вып.1. – М.; СПб, 2001; Королевский двор в политической культуре средневековой Европы. Теория. Символика. Церемониал / Под ред. Н.А.Хачатурян. – М., 2004.

² Хачатурян Н.А. Запретный плод... или Новая жизнь монаршего двора в отечественной медиевистике // Двор монарха в средневековой Европе... – С.13.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Львів, 1905. – С.224–226.

⁴ Мельникова Е.А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе // Образование древнерусского государства. Спорные проблемы. – М., 1992. – С.39.

⁵ І ті й інші були вождями племінних союзів та княжінь.

⁶ Повесть временных лет / Подг. текста, перев., статьи и комм. Д.С.Лихачева. – 2-е изд. – СПб., 1999. – С.17, 23, 24.

⁷ Горский А.А. Древнерусская дружина. – М., 1989. – С.10–11, 35, 118 та ін.

⁸ Там же. – С.29.

⁹ Повесть временных лет. – С.22.

¹⁰ Там же. – С.23.

¹¹ Сергеевич В.И. Русские юридические древности. – Т.1: Территория и население. – СПб., 1890. – С.305.

- ¹² Повесть временных лет. – С.26–27.
- ¹³ Там же. – С.30.
- ¹⁴ Там же. – С.56.
- ¹⁵ Грушевський М. Назв. праця. – С.227–228.
- ¹⁶ Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. – М., 1987. – С.339.
- ¹⁷ Повесть временных лет. – С.56.
- ¹⁸ Там же. – С.64.
- ¹⁹ Там же. – С.66.
- ²⁰ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X–XII ст. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М., 1993. – С.370.
- ²¹ Повесть временных лет. – С.56.
- ²² Там же. – С.58.
- ²³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – М.; Л., 1950. – С.32.
- ²⁴ Там же. – С.42.
- ²⁵ Повесть временных лет. – С.117–118.
- ²⁶ Там же. – С.102.
- ²⁷ Там же. – С.26–27.
- ²⁸ Пресняков А.Е. Указ. соч. – С.214.
- ²⁹ Там же. – С.412.
- ³⁰ Мавродин В.В. Социально-политический строй // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. – Т.II: Общественный строй и духовная культура / Под ред. Н.Н.Воронина, М.К.Каргера. – М.; Л., 1951. – С.23.
- ³¹ Свердлов М.Б. Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI–первой трети XIII в. – СПб., 2003. – С.591.
- ³² Горский А.А. Указ. соч. – С.81.
- ³³ Хачатурян Н.А. Указ. соч. – С.17.
- ³⁴ Веселовский С.Б. Исследования по истории класса служилых землевладельцев. – М., 1969. – С.466–469.
- ³⁵ Назаров В.Д. «Двор» и «дворяне» по данным новгородского и северо-восточного летописания (XII–XIV вв.) // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1979. – С.104.
- ³⁶ Свердлов М.Б. Указ. соч. – С.591, 596.
- ³⁷ Новгородская первая летопись.... – С.104.
- ³⁸ Кобрин В.Б., Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в России // История СССР. – 1991. – №4. – С.56–57.
- ³⁹ Львов А.С. Лексика «Повести временных лет». – М., 1975. – С.109–110.
- ⁴⁰ Правда Русская. – Т.1. – М.;Л., 1940. – С.72, 81, 106, 108, 124, 126.
- ⁴¹ Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / Подг. Я.Н.Щапов. – М., 1976. – С.147, 144.
- ⁴² Назаров В.Д. Указ. соч. – С.106–122.
- ⁴³ Łowmiański H. Początki Polski. – Т.IV. – Warszawa, 1970. – S.177–178.
- ⁴⁴ Грушевський М. Назв. праця. – С.231.
- ⁴⁵ Новгородская первая летопись... – С.40.
- ⁴⁶ Резиденція новгородських князів за кілька верст від Новгороду.
- ⁴⁷ Там же. – С.60. Ярославів двір був місцем перебування князів у Новгороді в X–XI ст.
- ⁴⁸ Юрійович – син Юрія Всеволодича – онука Юрія Долгорукого.
- ⁴⁹ Там же. – С.61.
- ⁵⁰ Там же. – С.64.
- ⁵¹ Мстиславич, псковський князь.
- ⁵² Там же. – С.64.
- ⁵³ Там же. – С.79.
- ⁵⁴ Там же. – С.78.
- ⁵⁵ Там же. – С.324.
- ⁵⁶ ПСРЛ. – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Вып.2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – Л., 1927. – Стлб. 369–370.
- ⁵⁷ Свердлов М.Б. Указ. соч. – С.593–596.
- ⁵⁸ Див., напр.: Горский А.А. Указ. соч. – С.80–81; Свердлов М.Б. Указ. соч. – С.593–595.

⁵⁹ Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. – Л., 1980. – С.95.

⁶⁰ Новгородская первая летопись... – С.51.

⁶¹ Там же. – С.52–53.

⁶² Там же. – С.54–55.

⁶³ Там же. – С.54–57.

⁶⁴ Там же. – С.58.

The activity of sovereign's court included main sides of its life in Old Rus'. The article reviews history of beginning and development of court as a power institution, activity of its officials (dvors'kyi, pechatnyk, tysiats'kyi and others) and ministries on the material of Kyiv chronicle of 12th c., Halych-Volyn' chronicle of 13th century and others.

О.Г.Сокирко*

ЖОЛДАЦЬКІ ФОРМУВАННЯ В ГЕТЬМАНЩИНІ 1669–1765 рр.

Стаття подає історію виникнення й розвитку маловідомого складника гетьманського війська кінця XVII – початку XVIII ст. – жолдацьких команд, що несли караульну службу при гетьманах та центральних установах козацької держави. Автор розглядає соціальний та службовий статус жолдаків, їх соціальне походження, майновий стан, умови служби.

Історія жолдацьких формувань навряд чи зможе зацікавити дослідника військової історії Гетьманщини. Трохи більше, ніж за півстолітню свою історію, ці підрозділи не встигли взяти участі в жодній військовій виправі, ба більше – зробити бодай один постріл на справжньому бойовищі. Утім, їхня історія є, без сумніву, вельми показовою, як приклад того, в який спосіб народжувалися й еволюціонували дрібні військово-служилі групи Гетьманщини, їхні права, цінності, корпоративна свідомість.

Уперше жолдаками зацікавилися збирачі малоросійської старовини О.Шафонський та В.Ломиковський, для яких вони були не більше, ніж колоритним елементом старого гетьманського побуту. Зібрані ними відомості згодом доповнив і узагальнив О.Лазаревський, що у своєму «Описании старой Малороссии» детально зупинився на історії жолдацьких осад у Ніжинському полку – селах Спаському та Жолдаках. Через те, що жолдацькі команди існували недовго і посідали досить невизначений статус (з одного боку, належачи до рейментарського двору, а з іншого – до гетьманського війська), їхня історія опинилася на маргінесі наукових студій, уряди-годи спливаючи стислими абзацами на сторінках оглядових праць з історії Гетьманщини¹.

Назва «жолдак» походить від польського слова *żołd* – плата за службу, яке своєю чергою є запозиченням із синонімічного чеського *řold*. До слов'янських мов це слово, найімовірніше, проникло з пізньосередньовічної італійської, де *soldo*, *soldino* було назвою дрібної монети, якою сплачували жалування тамтешнім найманцям-кондотьерам. Із XV ст. для цієї різношерстної та авантюристичної братії військових заробітчани з'являється і власна назва, що підкреслювала їхню пожадливість до *soldo* – солдати. На сході й у центрі Європи через німецьке, чеське та польське посередництво термін трансформувалася у «жовнір», «жолнер», «*žolnierz*» або «*žoldak*», уживаючись на позначення найманих вояків,

* Сокирко Олексій Григорович – канд. іст. наук, доцент Київського національного університету ім. Т.Шевченка.

що служили за плату (жолд). В українській військовій лексиці це слово поступово вийшло з ужитку після Козацької революції, лише зрідка стосуючись гетьманських найманців – сердюків та компанійців².

На першу згадку про жовнірів-жолдаків у гетьманаті натрапляємо в статейному списку царського посланця Ф.Бобровича під час його відвідин ставки А.Дорошенка в Гадячі у січні 1669 р. Залишений старшим братом гетьманом П.Дорошенком наказним над частиною лівобережних полків, Андрій почувався тут не досить упевнено, про що свідчив Ф.Бобрович, описуючи також і підвищені заходи безпеки: «а караул денно и ночью в сенех жолдаков по дванадцати человек, да около избы по пяти человек козаков по вся ночи, да плечавые крепкие сторожи»³. Загрожений московськими військами й недоброзичливістю місцевої старшини, А.Дорошенко зізнавався царському посланцеві, «что де я и сам боюсь, и без жолдаков без двух и без трех десятков, где не позовут на честь, нигде не ходит»⁴. Уривчастість цих згадок не дає шансу з'ясувати, чи були ці воюючі тілоохоронцями наказного гетьмана, входячи до складу його почту, чи то просто прибічною вартою, найнятою на час резидування в місті. Цікаво, що того ж дня, як Ф.Бобрович відвідав гетьманський двір, А.Дорошенко посварився із гадяцьким отаманом Ю.Вечіркою та старшиною, наказавши «жолдаков атаманиних сажать и ковать на пушки»⁵. Важливим, однак, видається те, що ця охорона вже налічувала кілька десятків чоловік і виконувала ті функції, котрі за деякий час стануть основою жолдацької служби, – тримала варту й караули.

На деякий час, аж до початку XVIII ст., жодних інших даних про жолдацькі формування джерела не повідомляють. Із цієї причини дуже важко з'ясувати, коли вони розпочинають своє перманентне існування як караульний підрозділ при гетьманському дворі та «генеральних» установах столиці. Уперше родовід жолдацької служби був озвучений у спеціальній доповіді П.Полуботка до Сенату 1722 р., укладеній із приводу витрат на неї. Першопочатки жолдаків ховаються в її тексті за традиційною формулою «за прежде бывших гетманов», згадуючи, утім, точне число команди, починаючи тільки із гетьманування Мазепи⁶. Ця деталь, на нашу думку, є опосередкованим свідченням, що саме за його реґіментарства відбувається виокремлення спеціального підрозділу для караульної служби.

Традиційно подібні функції, окрім жолдаків, виконували підрозділи надвірного війська – піші та кінні наймані хоругви, котрі не тільки охороняли гетьманське подвір'я, але й супроводжували ясновельможного в усіх позаміських виправах – походах, посольствах, поїздках тощо. Від Хмельниччини й до «Руїни» включно, надвірні підрозділи долучали до себе як кавалерію, так і піхоту, будучи придатними як для мобільної, так і для стаціонарної служби. В особливих випадках до охорони гетьманів залучалися й наймані полки. Так, навесні 1672 р. Дем'ян Многогрішний, який не довіряв стрільцям батуринської залози, підозрюючи їх у змові зі старшинською опозицією, замінив їх охочепіхотним полком П.Ворошила⁷. За гетьманування І.Самойловича маємо також згадки про охорону його двору в Батурині пішими сердюками, що вказує на поступове відсепарування функцій збройного почту (надвірних хоругв) від власне варті (сторожів, караульних)⁸.

Близькими аналогами надвірного війська володарів Східної Європи були чисельні й пишні вбрані лейб-гвардії монархів Західної Європи. Взірцем організації та вишуканості зовнішнього вигляду гвардії XVIII ст., який намагалися наслідувати сусіди, була військовий почет французьких королів. Вона поділялася на дві різновеликі групи гвардійських частин – внутрішню гвардію Лувра (Garde du dedans du Louvre) та зовнішню гвардію Лувра (Garde du dehors du Louvre), кожна з яких мала свою службу спеціалізацію, старшинство й цілу низку персональних привілеїв. Певна подібність із жолдацькою командою вгадуєть-

ся в роті 50 «привратників» (*garde de porte*) і особливій «швейцарській сотні» (*les cent-suisse*s), котрі несли денну варту біля головних дверей королівських апартаментів⁹. Увечері її на постах змінювали роти шотландської лейб-гвардії, що вартували до ранку. Солдати й офіцери французької гвардії, залежно від родовідної того підрозділу, в якому вони служили, користувалися масою переваг і преференцій, чимало з яких були даниною середньовічним традиціям. Так, на церемоніях особливого роду, – наприклад, коронація, або весілля короля – поруч із монархом мали право знаходитися лише солдати елітного підрозділу «Гарде де ла манш». Полк французької гвардії користувався пріоритетом при виборі житла в гарнізонах і навіть позиції на полі бою (!), а його офіцери харчувалися за одним столом із королем¹⁰.

У гвардіях Польської Корони та Великого князівства Литовського, котрі могли виступати потенційними взірцями для козацького гетьманату, подібної вузької спеціалізації не існувало. Обмежені у своїх владних і фінансових можливостях королі, не могли тримати при собі великих збройних почтів. Кістяк гвардії становили т.зв. «прибічні» частини, котрі утримувалися коштом палацових видатків. 1649–1655 рр. як їхнє доповнення постала «компутова» гвардія, фінансована державним скарбом. Король вважався її шефом, а справжнім командувачем був великий коронний гетьман¹¹. До кінця XVII ст. двір і резиденції королів охоронялися обома гвардіями аж до утвердження на престолі Августа II, який послуговувався почтами полку пішої коронної гвардії та полку кінної коронної гвардії. Перший із цих полків тримав караули на зовнішніх входах до королівського палацу й замку. Крім того, з нього виряджались окремі команди для «асистенції» при коронному трибуналі в Любліні, трибуналах у Радомі та Пйотркові¹². Полк кінної гвардії (т.зв. «*migowscy*» – від прізвища шефа полку генерала Вільгельма Міера) охороняв передпокої королівського палацу та всі зовнішні входи до нього, а також супроводжував монарха в поїздках до сенату, сейму й частково поза столицю¹³. Певний час, коли королі із саксонської династії оточили себе власними драбантами, привезеними із Дрездену, «міровчики» перебували в столиці практично без служби. За Августа III більшість саксонських військ було виведено з Польщі й кінна гвардія знов повернула собі найпочесніші караули – біля апартаментів, залу й королівського трону¹⁴. Окрім цих двох частин, існували ще спеціальні караульні підрозділи при інших регіментарях – дві яничарські та три угорські (гайдучькі) хоругви (роти). Перші дві з них асистували відповідно великим гетьманам коронним та литовським; дві угорські – польним гетьманам, а третя – великому маршалку коронному, відправляючи при ньому ще й поліційні функції¹⁵.

В який саме спосіб приклади військового облаштування дворів європейських монархів могли вплинути на формування спеціалізованої гетьманської варті в Україні сказати наразі важко. Очевидним є лише те, що виокремлення жолдаків у самостійний підрозділ було наслідком подальшої еволюції гетьманського двору, який за каденції Мазепа взурувався на королівський двір у Варшаві із притаманним йому дробленням функцій між двірськими службами, їх спеціалізацією й кількісним збільшенням (не варто забувати, що майбутній гетьман починав свою службу пажем при Яні II Казимірі)¹⁶. Чисельність жолдацької команди відтоді тісно залежала від смаків і уподобань ясновельможних, котрі пильно дбали про пишність і репрезентативність свого почту. Так, при Мазепі їх перебувало 80 чоловік на чолі з отаманом; при П.Скоропадському кількість жовнірів поступово скорочується, очевидно через брак фінансів, спочатку до 50, а згодом – до 30 осіб¹⁷.

Згадана нами доповідь П.Полуботка вперше подає відомості й про самий зміст жолдацької служби: «за прежде бывших гетманов опроч частных служителей их гетманских были в услугах дому их же жолдаки на стороне меш-

каючыє, которые помесячно приездачи переменою в дворе гетманском варту отбывали и до всяких недалеких посилок тут же в городе или в самом дворе одправуемых употребляемы были вместо жолнеров»¹⁸. Пов'язаність у такий спосіб із гетьманською службою невдовзі поставила саме існування жолдаків під величезний знак питання. Як відомо, після смерті П.Скоропадського й заснування Малоросійської колегії, справа виборів нового гетьмана була залишена «до воли его императорского величества». Позбавлені протегування свого колишнього патрона, і не набувши нового, жолдаки в цій ситуації опинилися в ролі зайвих слуг, по суті не належних нікому. Уже в жовтні 1722 р. колегія заявила чернігівському полковнику П.Полуботку, котрий виконував обов'язки управителя Гетьманщини, що на відміну від сердюків і компанійців, котрі несуть караули, посильну й форпостну службу, жолдакам «во услужбе быть не у кого», тому й жалування їм сплачувати теж не слід¹⁹. П.Полуботок звернувся за вказівками до Сенату, але чим було полагоджено справу, ми наразі не знаємо.

Відродження жолдацької служби в її колишніх формах відбулося вже за нового господаря Гетьманщини – Данила Апостола. Облаштуваючи свій двір, новопоставлений гетьман збільшив штат команди до 60 осіб, перетворивши її на окрему роту на чолі з капітаном. 5 листопада 1731 р. із Генеральної військової канцелярії командиру роти капітану А.Негефелю було надіслано гетьманський указ та інструкцію, яка стала фактично першим писаним регламентом жолдацької служби²⁰. Усі питання комплектування, поточного поповнення, управління, фінансування, забезпечення та використання роти вирішував особисто гетьман, віддаючи їх через Генеральну військову канцелярію. Жолдацькому капітану належало підтримувати у своєму підрозділі належний порядок і дисципліну, до того ж і «самого себе содержать трезвенно, и по посылаемым от нас указам надлежащее чинить исполнение». Жолдацькі караули до рейментарського двору мали надсилатися по черзі, а капітану наказувалося «если который жолдакъ по своем преступлении подлегий будет вине[н], того по важности дела наказовать без жадних накладовъ и взятковъ»²¹.

У черговий раз залишившись без служби після смерті Д.Апостола, жолдаки, однак, не були кинуті напризволяще. Правління Генеральної військової канцелярії, яка займалася поточним управлінням ротою, вирішило залучити жолдаків для караулів у власних присутствіях та інших «генеральних» установах столиці. Щоправда, нова менш престижна й непоказна служба, судячи з усього, не припала жолдакам до серця, котрі й до того відбували її «не входя в излишнее регулярство». Стурбоване недисциплінованістю караульних і загальним безладом, який коївся в канцеляріях і конторах, правління ГВК у вересні 1737 р. суворо наказало наряжати на службу «жолдаковъ в исправности лутшихъ и тую должность по настоящому исправлять могущихъ переменно по две недели, и кто с нихъ жолдаковъ к тому определенъ будет, тому при выше показанной канторе иметь всегдашнее смотрение, чтобъ непременно содержана была, и ежедневно чисто пометена»²². Окрім цього, жолдацький отаман мусив слідкувати за тим, щоб у приміщенні присутствій не вешталися сторонні особи, а канцелярські столи були вкриті регламентним червоним сукном, а в чорнильницях завжди був «атрамент». Поважна персона жолдака, вдягнена в «барву» – ліврейний одяг – була першим, що бачив прохач-чолобитник перш, ніж потрапити всередину канцелярського присутствія. Караульному належало обов'язково «поклонитися» копієчкою, а більш далекоглядні відвідувачі, що вчачали до генеральних установ, особливо ж до Генерального військового суду, завойовували «респект» жолдаків ще й підношенням калачів і баранок²³.

Порядок служби караульних жовнірів і надалі рідко коли вдовольняв ГВК. На заваді його справності ставала як сезонність служби жолдаків, які з'являлися в столиці почергово, із нехиттю приїжджаючи зі своїх слобід, де домашнє гос-

подарство доводилося кидати на дружин і свояків, так і хронічна некомплектність штатів роти, яку через брак коштів і організаційні труднощі поповнювали нерегулярно.

При всіх своїх мінусах, які мав жолдацький «обряд служби», рота все ж таки справлялася зі своїми прямими завданнями, що засвідчила, наприклад, глухівська пожежа у травні 1748 р. Полум'я завдало нищівної шкоди не тільки «партикулярной» дерев'яній забудові гетьманської столиці, але й державним установам, де зберігалися важливі документи, матеріальні цінності тощо. У перші ж години пожежі глухівське городове правління оточило жолдацькою вартою всі більш-менш важливі владні установи, особливо цінність серед яких становив архів ГВК, частина якого («перебранные дела... в книги введенные и по нумерам и по годам снаряженные») знаходилася в кам'яній дзвіниці Михайлівської церкви²⁴. Виняток становило поточне діловодство, нерозібрані папери, а також справи, видані з архіву в канцелярію «для справок и переписок», що частково зберігалися безпосередньо в канцелярському присутствії, котре резидувало в будинку бунчукового товарища Піроцького, та «особливо в деревяной избе». Із приміщення канцелярії «начальствующему» над архівом військовому товаришу Кондзеровському й іншим канцеляристам вдалося витягти скрині з імператорськими грамотами й під караулом жолдаків перенести їх у дім генерального осавула Валькевича. Після пожежі архів було ще раз упорядковано й складено нові реєстри ушкоджених і неушкоджених справ²⁵. Жолдаки брали участь у гасінні пожежі, охороні майна й інших канцелярій та установ.

За якийсь десяток років вартова й караульна спеціалізація роти стала її основним призначенням, без якої не давала собі ради жодна вища установа гетьманату. У лютому 1752 р. Генеральна скарбова канцелярія просила ГВК не присилати для охорони присутствія виборних козаків Глухівської сотні через їх непризвичаєність до такої служби. Тоді ж генеральний підскарбій вимагав, аби козацька варта, якби й наряджалася до канцелярії, то лише в супроводі жолдацьких отаманів. Стратегічно ж важливі пости «при погребі анастасиевской церкви, где содержится денежная казна» мали бути обсажені виключно жолдацькими караулами²⁶.

Жолдацьке утримання, яке складалося з грошового жалування, продуктивних «дач» і одягу, сплачувалося військовим скарбом за рахунок зборів із гетьманських маєтностей. Власне, грошові виплати становили порівняно невелику його частку, яка видавалася з перебоями, а її збільшення не відповідало зростанню цін. Ставки старшинського жалування встановлювалися за індивідуальними мірками, тоді як оклади жовнірів дорівнювали жалуванню рядових найманих полків. Останні, хоч і не становили значних сум, але за своїм рівнем сягали пересічної платні козацьких сотенних осавулів, що, без сумніву, підкреслювало високий службовий статус жолдаків²⁷. Протягом першої третини XVIII ст. жалування командира роти зросло з 4 до 86 руб., а рядового – з 2 до 4 руб. на рік, до яких долучалися ще й «мундирні» гроші – відповідно по 4 й 3 руб. щорічно²⁸.

Істотне підвищення жалування відбулося після масштабної реорганізації жолдацької служби за Розумовського. Як видно зі штатного розпису 1763 р., особливо високі оклади, збільшені майже учетверо в порівнянні з попередніми часами, діставали старшини та підстаршини. Достатньо сказати, що річний оклад жолдацького капітана перевищував жалування навіть полкових обозних (воно на середину століття становило 150 руб.²⁹), які посідали в старшинській ієрархії наступну сходинку одразу після полковників. По виході у відставку капітани діставали особливу гетьманську пенсію у 100 руб. щорічно³⁰.

Грошові оклади чинів жолдацьких рот за штатами 1763 р.³¹

Чин	Жалування (руб.)
Капітан	180
Поручник	120
Прапорщик	90
Сержант старший	36
Сержант молодший	15
Каптенармус	16
Підпрапорщик	16
Фур'єр	16
Капрал	15
Писар	15
Цирульник	10
Барабанщик	10
Флейтист	10
Жолдак	10
Слюсар	10
Підлікар	60

Утім, видатки скарбу на жолдацькі формування не обмежувалися лише жалуванням, поширюючись на обмундирування, амуніцію, зброю, боеприпаси та інші витрати. Їх зростання протягом XVIII ст., яке відображено в таблиці, що подається нижче, наочно демонструвало, яким коштом обходилося захоплення кожної нової влади облаштуванням свого побуту куртуазними церемоніями:

Витрати військового скарбу на жолдацькі роти в 1731–1764 рр.³²

Рік	Сума (руб.)
1731	535, 9
1732–1733	1534
1753	4296,8
1763	11079
1765*	2368

Окрім грошового утримання, жолдаки певний час діставали ще й продуктове, поки його не було конвертовано в грошові «порції». Обсяг продуктових «дач» для рядових, котрі склалися звичайно із борошна, протягом першої чверті XVIII ст. коливався від 12 осмачок до 12 четвериків. Старшини одержували хлібну пайку в подвійному обсязі³³.

Справжній розквіт жолдацької служби припав на роки правління останнього гетьмана Кирила Розумовського, який трактував це формування, перш за все як церемоніальне військо, а не допоміжний підрозділ при столичних канцеляріях. Жолдаки мали стати почесною вартою, посівши чільне місце серед прибічної гвардії рейментарського двору, котрий, за влучним зауваженням А.Васильчикова, був «миниатюрної копией со двора петербургского». Ревізія жолдацької роти, проведена в березні 1752 р., однак, виявила її малоприсадною на цю роль: із 62 осіб, котрі рахувалися у компуті, 2 було перестарілих, 1 – з ушкодженою рукою, 10 – малорослих, 9 – козацьких підсусідків, «желающих служити», і ще 29 – «их желдаков детей в службе несостоящих»³⁴. Гетьман розпорядився вибракувати непридатних до служби й розгорнути жолдацьку команду

* Бюджет роти після її переформування на фузилерну роту при Малоросійській колегії (ЦДІАК України. – Ф.246. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.16).

у дві роти загальною чисельністю в 200 осіб. За новими штатами рота мала складатися з капітана, 2 ротних і 4 вартових отаманів, писаря, 2 барабанщиків і 90 рядових. Навесні 1753 р. доукомплектація старих і формування нових підрозділів були завершені й новонабраних жолдаків привели до присяги³⁵. Командирами рот було призначено в 1-й («старій») роті капітана Федора Вільчика, а в 2-й («новонабраной») капітана Габріеля (Гаврила) Гаузена³⁶. Частина жолдаків продовжувала нести почергову службу при канцеляріях, решта ж вартувала при гетьманській ставці й супроводжувала Розумовського в подорожах.

Розбудова двірського життя й плани облаштування батуринської резиденції призвели до чергової реорганізації жолдацьких рот, яким у липні 1763 р. було присвоєно нові штати. Згідно з ними, кожен підрозділ мав складатися з капітана, поручника**, прапорщика, підпрапорщика, писаря, каптенармуса, фур'єра, цирульника, слюсаря, 3 сержантів, 4 капралів, 2 барабанщиків, 2 флейтистів і 120 жолдаків³⁷. Капітани й управитель гетьманського двору генеральний підскарбій Василь Гудович дістали ордери з інструкціями про новий порядок служби. Відтепер жолдацькі караули мали мінятися щодвятижні, «наряжаясь» в будинок гетьмана (капітан із прапорщиком і 60 жовнірами), ГВК (поручник і 60 жовнірів), Генеральний військовий суд, Генеральну скарбову канцелярію, будинок присутствія генеральних старшин (скрізь по 2 жовніри)³⁸. Окрім цього, під час перебування ясновельможного в Санкт-Петербурзі й Москві, на виїздах, балах, полюваннях, придворних урочистостях його конвоювала зведена команда гайдуків, музикантів, скороходів, компанійців надвірної хоругви, до складу якої входило 12 жолдаків на чолі із поручником, капралом і барабанщиком, умундированих «в немецкое платье»³⁹.

Вершини витонченості й видовищності тодішнього військового церемоніалу, який гетьман спостерігав на парадах і маневрах у Петербурзі, а згодом під час муштрових вправ Голштинського корпусу, змушували його подбати й про стройовий вишкіл своїх жолдаків. Одразу ж після доукомплектування підрозділів, новобранців і старих жолдаків заходилися «экзерцировать в воинских артикулах»⁴⁰, а за кілька років спеціальний гетьманський ордер приписував вербувати в роти «бывших в голштинской службе ундер-афицеров и рядовых... знающих довольно военную регулу»⁴¹.

Як і личило прибічним гетьманським військам, які перебували на утриманні скарбу, жолдаки мали одноманітний одяг – «барву», котрий видавався їм як частина жалування. Найраніші згадки про нього, що є в нашому розпорядженні, належать часу правління П.Скоропадського. Зокрема, жолдацькому отаману, окрім грошової плати, належав «кунтуш тузинкового сукна, (да) кафтан киндяковий», а рядовим «по габяному беляку»⁴². Більшість жолдаків, таким чином, вдягалася на кшталт сердюцької піхоти, котра так само діставала «барву» у вигляді сукняних каптанів або жупанів, що кроїлися із довізного турецького сукна білого кольору – габи. Можливо, що жолдаки відрізнялися від них хіба що кольоровими «вершками» шапок. Протягом 20–40-х рр. XVIII ст. барва лишалася малоуніфікованим одягом – одноманітним у ній був здебільшого верхній одяг, який шився хоч і за різними фасонами, однак із однакової матерії.

За гетьманування Апостола трапляються перші згадки про жолдацький «мундир», котрий вони одержували, окрім звичних габ'яків та шапок. Про його зовнішній вигляд точних відомостей не збереглося, але можна припустити, що він вдягався на відміну від габ'яків, в особливо урочистих випадках і своїми основними елементами нагадував «мундирне плаття» виборних козаків. На користь цього припущення свідчить те, що згідно з документацією Канцелярії малоросійських зборів та Генеральної військової канцелярії, до 1763 р. жол-

** Згодом було додано чин підпоручника.

дацькі мундири шилися «как и прежде», себто наслідуючи попередні фасони. У жовтні 1759 р. для їхнього поновлення було закуплено «сукно василковое бреславское», «василковое и красное каруновое», «красное», «алое тонкое», а також червона крашенина й «полотна толстого», які йшли на підшивку⁴³. Власне мундир складався з густо-синього («василкового», «лазоревого») кунтуша з шаловим червоним коміром і «вильотами» (прорізними рукавами, котрі при потребі могли відкидатися назад і зав'язуватися на спині) із червоними обшлагами. Застібки кунтуша обшивалися чотирма парами гарусних петлиць. Під нього одягалася коротша, застібнута на гапlickи червона черкеска зі сторчковим коміром. Вилоги й комір кунтуша, й, можливо, верхки шапок старшини, крім цього, обшивалися «пузументом одноличным золотым»; посадовою відзнакою також був колір околиць – чорних «баранкових» в рядових і «белих смушковых» у старшин, що мали одноманітні червоні верхки. Усі жолдаки взувалися в однакові червоні чоботи козлової шкіри⁴⁴. Такий мундир жолдаки мали носити «чрез два года, з бережением, и то когда бывають в Глухове при содержании караулов»⁴⁵.

Реорганізуючи надвірну хоругву та жолдацькі роти у справжню гетьманську гвардію, яку було б не соромно продемонструвати перед петербурзькими вельможами, Кирило Розумовський вирішив розпроцятися з милим його серцю, але дещо провінційним «національним» стилем мундирів, замінивши його на німецькі стандарти. До цього рішення спонукав і загально невтішний стан обмундирування жолдаків, котрі, за свідченням старшин, геть пообносилися, а деякі відбувають караули «в собственном их мужичом платье, в старых свитах и нагольных драных шубах, в такой гнусности, что и смотреть на них дурно»⁴⁶. 1760 р. генеральному підскарбю Василю Гудовичу було велено умундирувати «в немецкое платье» перші сто жолдаків із капралом і барабанщиком, котрі мали нести службу при гетьманській персоні (потім їх число зменшили до 12)⁴⁷. Оскільки ця забава виявилася досить витратною, жолдаків вирішили перевдягати поступово, так щоб частина із них продовжувала носити одяг «по прежнему малороссийскому обычаю»⁴⁸. Згідно з новою мундирною відомістю 1763 р., верхній одяг рядового жолдацької роти мав складатися із сукняного каптану блакитного (найімовірніше, темно-блакитного або густо-синього) кольору. Мундир мав невеликий відкладний комір, лацкани й обшлагаи червоного сукна⁴⁹. Під каптаном носився вузький червоний камзол з коміром та обшлагами такого ж кольору⁵⁰. Жолдаку також належало дві пари штанів – червоного сукна (парадні) й полотняні (для повсякденного носіння), чорні полотняні штиблети «з особливими накладками на колена», круглоносі чоботи й «башмаки» з яловичої шкіри⁵¹. Рядові й старшини носили чорні вовняні капелюхи-бікорни, обшиті нитяним зубчастим галуном білого кольору⁵². У негоду жолдаки мали носити опанчу «василкового сукна», а в урочистих випадках – лосині рукавички⁵³.

Мундир офіцерів та підофіцерів відрізнявся від жолдацького посадовими відзнаками, а також додатковими аксесуарами. Так, капітани й поручники носили мундири з оторочкою широким срібним галуном, а також шарфи й особливі нагрудні знаки, описи яких, на жаль, не збереглися⁵⁴. У сержантів срібний галун нашивався по коміру в один ряд, на обшлагах – у три, в інших унтер-офіцерів – на комірі в один ряд, на обшлагах – у два ряди, у капралів – на комірі та обшлагах в один ряд. Для старшинських мундирів назагал використовували кращі матерії⁵⁵.

Окрім яскравих синьо-червоних мундирів, жолдацькі роти мали й колективні відзнаки – прапори. На жаль, документальні відомості щодо них відносяться лише до середини XVIII ст. і говорити про час появи перших жолдацьких клейнодів, їх колір і форму дуже важко. У 1751 р. у ГВК дебатовалося питання про колір жолдацьких «значків», один з яких мав бути білого, а інший блакитного

кольору. Водночас генеральний писар А.Безбородько пропонував зробити їх у кольорах гербових барв гетьмана – відповідно червоної та блакитній⁵⁶. Подібно до полкових короги гетьманського війська, жолдацькі інсигнії мали сполучати в собі «національну» символіку, впроваджену Розумовським, із зображенням ознак, власне, гетьманської влади: «на правой стороне герб малороссийской нации, а на другой стороне при арматуре гетманские клейноты: булава и бунчук навхрест»⁵⁷.

Про характер і систему поповнення перших жолдацьких формувань джерела не згадують. Попри те, що за суто формальними ознаками їх службове становище було близьким до найманців («охочий» вступ на службу, грошове, продуктове й речове утримання зі скарбу), на відміну від компанійських і сердюцьких частин, жолдаки практично відразу ж дістали від гетьмана окрему «осаду», ставши територіальним формуванням. На думку О.Лазаревського, спочатку жолдаки «нанимались на службу из ближайших к гетманской резиденции сел» Батурицької округи⁵⁸. Нащадки жолдаків мешкали також і в Котопській сотні, де їх фіксують ревізії 20-х рр. XVIII ст.⁵⁹ За Скоропадського менша частина з них, яка проживала у Глухові, обзавелася сім'ями, решті ж було виділено села Жолдаки Глухівської та Спаське Кралецької сотень Ніжинського полку. Саме звідси із жолдацьких «родственников и свойственников» і здійснювали подальше поповнення роти, так що служба в ній швидко набула ознак спадкової⁶⁰.

Справна служба предків і родичів була універсальною підставою для клопотань про зарахування в компут як для козаків, так і для жолдаків. У рапортах про заміщення вакансій часто фігурують прохання капітанів та рядових про прийняття на службу дітей, братів, племінників, родичів яких у різний час перебували в жолдаках і мали заслуги. Так, у супліці І.Бартка із проханням вивістити його у сержанти, зазначалося, що в роті свого часу служив його батько, відбувши у її складі очаківський та хотинський походи й кілька «посылок» до Москви й Санкт-Петербурга⁶¹. Нерідко рядові та підстаршини, котрі «просили о увольнении ихъ из службы жолдацкой» одразу ж клопоталися «и о принятии же синовъ жолдаками»⁶². Родинний характер служби спричинився не тільки до формування сильної корпоративної свідомості жолдаків, але й численних зловживань, коли на місця «убылых» вписувалися діти й підлітки, що до свого повноліття жодного дня не з'являлися на службі. У ревізованій 1752 р. генеральними осавулами роті виявилася мало не половина «мертвих душ» від її списочного складу, а жолдаків, яких бракувало в караулах, заміняли компанійцями й солдатами Глухівського гарнізонного полку⁶³.

У разі необхідності до жолдаків, як і раніше, приймали «охочих» – безземельних і посполитих, бобилів, підсусідків і навіть козаків, хоч формально це й було заборонено. При доукомплектуванні «старої» жолдацької роти й заснуванні «нової», гетьман Розумовський видав ордер, згідно з яким 1-а рота мала набиратися з мешканців с. Жолдаки, а 2-а – із вільних і охочих до служби людей. Можливості вербунку до рот жолдацьких родичів були досить обмеженими через їх небажання служити. Бракувало охочих і з-поміж неосілих людей. До останньої категорії надвірна канцелярія гетьмана та ГВК, котрі відали поповненням, ставилися взагалі з підозрою, маючи наказ не приймати в компут підданських селян і вільних людей без певного місця проживання й свідоцтв. Згаданий ордер велів здійснювати набори «с предосторожностью и з некоторым посредством, в том числе, дабы служащих (чтоб в службе умаления не было) козаков не принимать». Проте гетьманські розпорядження далеко не завжди досягали своєї мети. У січні 1757 р. отаман с. Спаського П.Прасол скаржився на жолдацького капітана, котрий «не толко виборнихъ козаковъ собою уписуетъ в жолдаки, но и виборнихъ козаковъ села нашего, наряженныхъ в нынешний походъ, а именно Левка Тузника, Ивана Щербаня и Ивана Чортка, кои уже и на

смотру полковникомъ были позаписовал, и в походъ им не велит ити, и такимъ кои толко сами в одних дворах по одному живутъ, а имуществомъ довольные, и такихъхъ свобождаеть...»⁶⁴. Зарахування в жолдаки козаків, «которые... службу безнужно могут отбывать», зменшувало реєстр виборного й підпомічного товариства, перекладаючи несення державних повинностей на решту козацької громади, чому й намагалася протидіяти полкова влада.

Іншою проблемою, пов'язаною із невизначеністю системи комплектування, була розмитість соціального та службового статусу жолдаків. Звільненими від місцевих та загальнодержавних податків і повинностей, згідно зі звичаєм, вважалися, власне, жолдаки, що мали бути готові до повсякчасного відбуття служби, тоді як їхні родичі і члени сімей продовжували належати до тих соціальних груп, звідки вони походили з народження. У березні 1765 р. ГВК суворо наказувала жолдацьким капітанам, щоб глухівські козаки, котрі перебували в роті «свойственниковъ своихъ отъ указныхъ дачъ и общенародныхъ повинностей ни под какимъ образомъ не защищать, но должны оны какъ указание дачи и общенародные повинности несть, такъ и наряды по своему званию отправлять з прочими сотни глуховской обывательми равномерно»⁶⁵. Траплялися й діаметрально протилежні випадки, як-от під час укладення ревізії 1726 р., коли необізнані зі специфікою соціального устрою Гетьманщини російські офіцери вписали жолдаків Конотопської сотні до батуринського поспільства. Скаржачись на дії Малоросійської колегії, жовніри обстоювали свою належність до «войсковыхъ людей, которые при гетманах и после при Енеральной Малоросійской канцелярии службу и караули одправляли и были, и ныне суть войскового звания, а не посполитого»⁶⁶. Прецедентне право зрівнювало становище жолдаків із іншими військово-служилими групами гетьманату (компанійцями, служителями Генеральної артилерії, палубничими, бобровниками та іншими), статус яких визначався лише юрисдикційною належністю, але не був детально регламентований законодавчо. Це своєю чергою призводило до сум'яття й плутанини в питаннях управління й оподаткування козацького й посполитого населення, утруднювало поповнення роти новобранцями, перешкоджало справності їх служби.

В обмін на несення служби жолдаки, подібно до інших категорій службового люду Гетьманщини, діставали звільнення від усіх загальнодержавних та місцевих зборів і повинностей, а також окремішню юрисдикцію, підлягаючи суду гетьмана та ГВК. Надавчі привілеї І.Скоропадського, про які маємо лише опосередковані згадки, створили економічне підґрунтя, що значно посилювало відчуття корпоративності гетьманських жовнірів⁶⁷. У травні 1728 р. вони навіть дозволяли собі скаржитися до Малоросійської колегії на «обида» від власних батуринських управителів і домоглися спеціального перепису своїх домогосподарств із підтвердженням привілеїв⁶⁸. Іншим фактором, котрий сприяв інтеграції жолдацької громади, стало тривале протистояння з Батуринським Крупицьким монастирем, у маєтності якого – селі Спаському – проживала частина жовнірів. Монастирська братія час від часу намагалася повернути їх у підданство, перешкоджаючи вільному землекористуванню, нападаючи на промислові артілі тощо. Мабуть, через це основним жолдацьким осідком стало не більше й заможніше Спаське, а однойменне сільце на лівому березі Сейма – Жолдаки. За часів Апостола тут було зведено храм Св. Трійці – наочне втілення самостійності жолдацької громади, котра дістала окрему парафію, збудувавши своїм коштом церкву. У серпні 1737 р. храм згорів і був відбудований лише 1759 р. Для нової церкви жолдаки замовили претензійний «іконостас в сніцарской и молярской работе», який обійшовся їм у 20 руб., але грошей забракло й рахунки врешті оплатив гетьманський скарб⁶⁹.

Як впливає з описів Лівобережної України кінця XVIII ст., кожне із сіл мало свою господарську специфіку⁷⁰. Спаське мало більшу кількість мешканців, які «упражнялись» у традиційних для козацького господарського укладу рільництві, тваринництві й садівництві. Менш виграшним у цьому відношенні було становище Жолдаків, котрі спеціалізувалися на заготівлі лісу й випалюванні деревного вугілля, забезпечуючи ним глухівську та кролевецьку округу. Очевидно, частину прибутків жовнірів становила також дрібна торгівля й шинкування.

Перебування в гетьманській протекції, яка невидимою парасолькою охороняла від цюнайменших турбацій ззовні, гарантуючи протекцію, службу й відтак безбідне існування, виробило з жолдацтва соціальну мікрогрупу зі специфічною свідомістю й традиціями служби. Ця специфіка, густо замішана на відрубності від козацько-посполитського середовища, усвідомленні своїх привілеїв, а надто – готовністю відчайдушно їх боронити, зіграла важливу, але фатальну роль в їхній подальшій історії.

Причиною бурі, яка знялася над непокірними жовнірськими головами, став власне той «старосвітський» обряд служби жолдаків із її розважливою необов'язковістю, про який мовилося вище. Суворому президентові Малоросійської колегії Петру Рум'янцеву – кадровому військовому, зрощеному на уявленнях про солдата, як про «механизм, артикулом предусмотренный» – прийшлися не до вподоби ухиляння жолдаків від служби. У лютому 1765 р. у 2-й жолдацькій роті стався конфлікт між черговим офіцером поручником Левицьким, що розподіляв караули, і прапорщиком Орловським, котрий відмовився замінити поза чергою на «гобвахте» хворого прапорщика Троцину⁷¹. Спостерігаючи з прискіпливим невдоволенням за цими буденними, з погляду ще недавнього минулого, непорозуміннями, нова влада почала заводити в службовому побуті жолдаків жорсткий порядок: 1 червня 1765 р. імператорським указом генеральній старшині було велено підготувати до огляду в Глухові «состоящие здесь жолдацкие роты и надворную компанейскую хорунгу, собрав изо всех мест всех чинов осмотреть, нет ли из них таких, кои только имя служивших носят, и число рот составляют, а в прочем ни к чему не способны, также в ружье, в мундире и амуниции в какой прочности состоят, и какую они службу отправляют, или некоторые и совсем праздно находятся». Бригадиру Платону Мещерському, котрий мав ревізувати колишні надвірні війська, також наказувалося «и в жолдацкое село съездить и их образ жития и имущества досмотреть и сообразить с тем, имеют ли они достаток себя содержать»⁷². Тим часом невдоволені «введением их в излишнее регулирство» жолдаки почали подавати масові рапорти про відставлення від служби. Лише за три місяці (із серпня по жовтень) ГВК була буквально засипана подібними зверненнями, які, покликаючись на традиційні для подібного роду суплік «старость и дряхлость», «крайнее убожество и одиночество», хором заявляли про небажання служити й благали абшиту⁷³.

Терпець П.Рум'янцеву урвався після втечі з-під варти трьох польських драгунів-дезертирів, яких пильнували безталанні жолдаки. 4 грудня 1765 р., обурені покаранням за цей проступок своїх товаришів, частина 1-ї роти вислала до президента Малоросійської колегії депутатів, котрі «хотели спрашивать, какую оне службу впредь исправлять будут, объявляя, что оне в регулярной вовсе быть не хотят, а желают так, как их деды служили вольно, однако ж ни один из них подлинно не знает, какая в то время служба была»⁷⁴. Навряд чи можна погодитися зі слідством, яке згодом з'ясувало, що цей виступ був стихійним. Швидше за все, він став наслідком зростаючого невдоволення ламанням традиційних «прав і вольностей», котре накопичувалося у попередні місяці урядування Рум'янцева. Так, напередодні маніфестації деякі жовніри «перед афицерами своими чинили ослушание, и амуницию, данную им, прочь от себя бросали»⁷⁵. Показово, що з настроями рядових виявила солідарність і частина старшин. Під

час слідства поручник 1-ї роти М.Базилевич зізнався в тому, що «когда первой роты желдаки собрались в селе Жолдаках к дьячку, где и он, Базилевич, обще с сержантом Бартком случился, и им желдакам сказывал поступать в том, как сами схотят»⁷⁶.

Розправа над збунтованою гетьманською гвардією була короткою. Уже в середині грудня керуючий слідством бригадир Мещерський рапортував Рум'янцеву, що попри непохитність жолдаків, котрі «так заупрямились, что никак ни между себя, ни с прочих зачинщиков не показали», з бунтівників четверо «принося чистосердечное раскаяние ... просили о помиловании» й були зараховані знов до служби, а решту – 34 «при собрании показанной фузилерной роты по наказании плетми для употребления в городовую работу в здешний острог отдано»⁷⁷. Капітана 1-ї роти П.Бубличенка, поручника М.Базилевича, сержантів Я.Степенка, Р.Облавана, І.Бартка та ще 5 жолдаків, «как незнающих никакова военнова порятка, в разсуждении, что если б они были сведущи, то конечно и подчиненни их до такой подлости и дерзновенни неслыханных доведены и допущены не были», віддали під військової суд.

Подальше існування жолдацьких команд в їх попередньому вигляді Рум'янцева вважав непотрібним і обтяжливим для скарбу. Після заколоту обидві роти було розкасовано, вибракувано із них старих, немічних і неохочих до служби солдат, а із залишків сформовано одну фузилерну роту по штату польового мушкетерського полку, котра, подібно до аналогічної Сенатської роти й рот при губернських правліннях, мала нести караульно-вартову службу «при коллегии, архиве, генеральном суде, скарбовой и щетной комиссиям». Командиром нової роти, у складі якої відтепер перебувало 134 особи, став колишній капітан І.Пулчевський⁷⁸. Зайві мундирні речі, а також амуніцію й прапори із символікою колишнього жолдацького патрона – гетьмана К.Розумовського – було навечно здано до Глухівського цейхгаузу.

Тихе й малопомітне скасування інституту гетьманської влади не сколихнуло ані старшин-автономістів, ані козацьких мас, яким Петербург гарантував їхні станові права й привілеї. Виступ жолдаків невдовзі після «абшиту» їхнього покровителя К.Розумовського, за своїми масштабами звичайно ж, не міг претендувати на якісь серйозні наслідки, утім, саме в ньому чи не найвиразніше оприявнилися ті вузли суперечностей, котрі за кілька десятиліть переростуть у затяжне протистояння «гетьманського» та «імперського».

¹ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця 17 – початку 18 ст. – К., 1959. – С.134.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.53. – Оп.2. – Спр.153. – Арк.13.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1875. – Т.8. – С.27–28.

⁴ Там же. – С.28.

⁵ Там же. – С.31. Перелік гадяцької старшини, серед якої можна ідентифікувати перших жолдацьких командирів див.: Там же. – С.36.

⁶ Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР). – Ф.1. – Спр.55022. – Арк.131.

⁷ Сокирко О.Г. Українські найманці (Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1672 рр.). – К., 1998. – С.28–29.

⁸ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.145.

⁹ Функен Ф. Европа 18 век: Франция: королевская свита и пехота. Великобритания и Пруссия: пехота / Пер. с франц. – М., 2003. – С.10–13.

¹⁰ Там же. – С.12, 28.

¹¹ Nagielski M. Liczebność i organizacja gwardii przybocznej i komputerowej za ostatniego Wazy (1648–1668). – Warszawa, 1989.

¹² Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III. – Warszawa, 2003. – S.188–194.

¹³ У виїздах на полювання гвардійський почет супроводжував короля лише за чверть милі, повертаючись після цього до Варшави: неповоротким першеронам гвардійців було важко встигнути за мисливським кортежем. Безпекою ж короля надалі мав опікуватися загін надвірних уланів полку Адама Брониковського, котрі перебирали естафету від гвардійців.

¹⁴ *Kitowicz J.* Op.cit. – S.194–198.

¹⁵ *Ibid.* – S.198–201.

¹⁶ На жаль, у вітчизняній історіографії проблематика гетьманського двору та його функцій зовсім не розроблена, обмежуючись лише поодинокими згадками: *Дядиченко В.А.* Вказ. праця. – С.129–132; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники. – К., 2004. – С.200–205.

¹⁷ НБУВ. IP. – Ф.1. – Спр.55022. – Арк.131.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – Ф.1. – Спр.54482 (Лаз 31). – Арк.64.

²⁰ Там само. – Ф.1. – Спр.51207. – Арк.47; спр.51208. – Арк.48.

²¹ Там само. – Ф.1. – Спр.51208. – Арк.48.

²² ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.6139. – Арк.3 – 3 зв.

²³ НБУВ. IP. – Ф.1. – Спр.53993. – Арк.52 зв., 53 зв.

²⁴ *Романовський В.* Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Харків, 1927. – С.73; *Швидько А.К.* Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина 17 – середина 18 ст.). – Дн., 1986. – С.13.

²⁵ *Романовський В.* До історії архівних фондів старої Гетьманщини // Архівна справа. – 1927. – Кн.2/3. – С.57–62.

²⁶ ЦДІАК. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.2162. – Арк.2–3.

²⁷ Пор. ставки жалування козацьких сотенних осавулів і хорунжих та рядових жолдаків у 40-х рр. XVIII ст. // Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф.44. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.6 зв.

²⁸ НБУВ. IP. – Ф.1. – Спр.55022. – Арк.131; Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 248. – Оп.7. – Кн.398. – Арк.443.

²⁹ *Аланович О.М.* Збройні сили України першої половини 18 ст. – К., 1969. – С.93.

³⁰ ЦДІАК. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.4023. – Арк.2 зв.

³¹ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.4111. – Арк.4–4 зв.

³² Складено на підставі: РДАДА. – Ф.248. – Оп.7. – Кн.398. – Арк.445; ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 4253. – Арк.15; Спр.11813. – Арк.12 зв.; Ф.269. – Оп.1. – Спр.4111. – Арк.11 зв.

³³ НБУВ. IP. – Ф.1. – Спр.55022. – Арк.131; РДАДА. – Ф.248. – Оп.7. – Кн.398. – Арк.443.

³⁴ ЦДІАК. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.855. – Арк.7 – 7 зв., 8 – 8 зв.

³⁵ ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 11315. – Арк.2 – 2 зв., 5–6; Ф.269. – Оп.1. – Спр.1054. – Арк.2. Реєстр «новонабраної» роти див.: НБУВ. IP. – Ф.1. – Спр.51211. – Арк.52 – 53 зв.

³⁶ ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.20142. – Арк.2; Ф.269. – Оп.1. – Спр.671. – Арк.2–4.

³⁷ ЦДІАК. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.4111. – Арк.4 – 4 зв.

³⁸ Там само. – Арк.12 зв.

³⁹ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр. 3997. – Арк.2.

⁴⁰ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.668. – Арк.4.

⁴¹ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3824. – Арк.4 зв.

⁴² НБУВ. IP. – Ф.1. – Спр.55022. – Арк.131.

⁴³ ЦДІАК. – Ф.108. – Оп.2. – Спр.530. – Арк.1 а.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 12104. – Арк.3.

⁴⁶ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3824. – Арк.2.

⁴⁷ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3997. – Арк.2.

⁴⁸ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3824. – Арк.2 зв.

⁴⁹ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.4111. – Арк.4 – 4 зв.

⁵⁰ Там само. – Арк.4 зв., 6 зв.

⁵¹ Там само. – Арк.5 – 5 зв.

- ⁵² Там само. – Арк.3.
⁵³ Там само. – Арк.3 зв.; Спр.3997. – Арк.2 зв. – 3.
⁵⁴ Там само. – Спр. 4002. – Арк.2 – 2 зв.; Спр.4111. – Арк.3 зв., 4 зв.
⁵⁵ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3985. – Арк.3 – 3 зв., 4.
⁵⁶ Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19063. – Арк.6.
⁵⁷ Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19005. – Арк.33.
⁵⁸ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. – Т. 2: Нежинский полк. – К., 1893. – С.221–222.
⁵⁹ Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 тут и по отъезде его вельможности записки щоденные при конце одного же года 1728. – Одесса, 1913. – С.6.
⁶⁰ ЦДІАК. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.4111. – Арк.12 – 12 зв.
⁶¹ Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.20146. – Арк.2.
⁶² Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.20137. – Арк.2.
⁶³ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.855. – Арк.8 – 8 зв.
⁶⁴ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.2335. – Арк.2 зв.
⁶⁵ Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.20153. – Арк.4.
⁶⁶ Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 тут и по отъезде его вельможности записки щоденные при конце одного же года 1728. – С.6.
⁶⁷ Документально підтвердженою є згадка про надавчий універсал жолдацькому отаману І.Горєцькому з громадою на лісові угіддя й ґрунти у с. Жолдаках від жовтня 1727 р. // Протокол отпускных писем... – С.73.
⁶⁸ Там же. – С.41.
⁶⁹ ЦДІАК. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.2961. – Арк.2–3.
⁷⁰ Дані про кількість мешканців і господарський уклад сіл див. у: Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К., 1931. – С.365–366, 494; Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997. – С.152.
⁷¹ ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.20155. – Арк.2 – 2 зв.
⁷² Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.20157. – Арк.2 – 2 зв.
⁷³ Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.20151. – Арк.2–7.
⁷⁴ Два документа о состоянии малороссийского казачества в половине XVIII ст. // КС. – 1882. – №10. – С.129.
⁷⁵ ЦДІАК. – Ф.246. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.3 зв.
⁷⁶ Там само.
⁷⁷ Там само. – Арк.3–4.
⁷⁸ Там само. – Арк.1, 4, 5 – 6 зв., 9 зв. – 10.

The article deals with the history of origin and evolution of the Zholdak companies (sentry formations) in the end of XVII–XVIII centuries. The author analyses social and official status, property situation, social origin, and service conditions of the Zholadks.

В.Л.Маслійчук*

СУМСЬКИЙ ПОЛКОВНИК ГЕРАСИМ КОНДРАТЬЄВ

У статті йдеться про першого сумського полковника Герасима Кондратьєва (?–1701 рр.). Походження полковника невідоме, проте він повсякчас згадується як керівник сумської громади (1655–1701 рр.). Описується заснування міста Сум, утворення слобідських полків, початок утворення родинного клану Кондратьєвих, зв'язки слобідських старшин із Гетьманщиною, уявлення про родоначальника значного слобідського роду в історіографії.

* Маслійчук Володимир Леонтійович – канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна.

Так сталося, що особа Герасима Кондратьєва з невідомих нам на те причин, залишається немов у затінку історико-біографічних досліджень. Не знайдемо даних про нього й у численних сучасних довідниках з історії України. Однак Герасим Кондратьєв – отаман-осадчий міста Суми (1655 р.), найбільшого міста слобідських полків кінця XVII–XVIII ст., претендент на гетьманство (1669 р.), респондент гетьмана П.Дорошенка та єпископа Й.Шумлянського, особа, без якої годі уявити минуле Слобожанщини і Гетьманщини другої половини XVII ст.

Напевно, треба зазначити й певну історіографічну проблематику довкола постаті Г.Кондратьєва. Річ у тім, що ім'я цього полковника згадувалося у жалуваних грамотах царського уряду Сумському полку другої половини XVII ст, тих документах, які безпосередньо підтверджували статус нащадків старшин та козаків слобідських полків. Тому згадки про сумського полковника непоодинокі, особливо у тих творах, де цитувалися ці грамоти, зокрема, у «Топографічному описі Харківського намісництва з історичною передмовою» 1788 р.¹ Інтенсивна меценатська й благодійницька діяльність Г.Кондратьєва, його «осадницькі» справи дуже істотно висвітлені у хрестоматійному для істориків Слобожанщини «Історико-статистичному описі Харківської єпархії» преосв. Філарета Гумілевського². Зауваження ж щодо життєпису сумського осадчого, спроби науково висвітлити частини біографії Г.Кондратьєва належать Д.І.Багалію, В.Ю.Данилевичу, Є.Альбовському³. Досить важливу характеристику сумському отаману, а потім і полковнику, дослідивши перші роки існування м. Сум, дав учень Грушевського В.Юркевич⁴. Радянська історіографія розглядала діяльність слобідських старшин, насамперед, через призму соціально-економічних процесів у регіоні, тому у творах З.К.Звездіна та А.Г.Слюсарського, насамперед, наголошувалося на накопиченні земель володіння Г.Кондратьєвим, методах нагромадження маєтностей із величезними зловживаннями⁵. Однак наявність великої кількості історичних праць, де згадується сумський полковник, широка джерельна база, зокрема, частково збережений архів Кондратьєвих⁶ не призвели до біографічних нарисів про цього досить непересічного діяча історії Слобідської України другої половини XVII ст.

Перші згадки про Г.Кондратьєва – очолення ним громади переселенців із міста Ставищ Білоцерківського полку, що поклали початок місту Суми⁷. Усі студії щодо м. Ставищ часів Хмельниччини та використання даних переписів не дали поки що жодних наслідків. Особа з ім'ям Герасим Кондратьєв та інші різночитання цього прізвища не згадуються. Легенда пізніших часів, намагаючись пояснити назву міста, свідчить, що цей полковник буцімто загубив тут під час полювання суми (торби) і, облюбувавши це місце, вирішив осадити тут поселення⁸. Хоча легенди про виникнення поселень за допомогою віщих снів, знаків під час полювання – розповсюжене явище серед родинних переказів річпосполитського шляхетства, до якого виразно тяжіли козацькі старшини слобідських полків. «Небезпечне» для історика питання про походження, в даному разі Г.Кондратьєва, залишається нез'ясованим.

Різночитання прізвища цієї особи свідчать про значний вплив на переселенців-слобожан російської помісної системи, нечіткість ідентифікацій на прикордонні, дають змогу зробити припущення про «дослобожанську» діяльність сумського осадчого. У більшості документів сумський полковник зветься «Кондратьєвим», інколи гетьманська старшина називає його «Кондратьєвич»⁹. Походження прізвища патронімне, себто батьком Герасима був Кіндрат. Однак в одному російському документі, «отказной книге», прізвище полковника дається як «Шустиков»¹⁰, першою вотчиною між тим, якою заволодів цей діяч, було село Шустикове¹¹. Це дає змогу припустити попередню до 1655 р. службу Герасима на південному російському прикордонні, але це лише припущення.

Усі відомі нам перші згадки про Г.Кондратьєва стосуються заснування та перших років існування Сум. На початку 1655 р. під час Великого посту на Су-

мине чи Берліцьке городище прийшли переселенці на чолі з отаманом «Герасимкой Кондратьевым», як зветься він у чолобитній від липня 1655 р.¹² Того ж 1655 р. громаді відмежовано землі, почався процес займанщини, упродовж 1656–1658 рр. – збудовано Сумську фортецю, місцеве населення інтенсивно займалося пасічництвом, поблизу міста збудовано 10 млинів, спільними силами громади зведена ґуральня¹³.

Суми були збудовані в т. зв. запіллі, захищені від татарських нападів, і розрослися незалежно від розпоряджень місцевої воєводської адміністрації, хоча вже 1656 р. сюди призначили воєводу, намагаючись організувати переселенців. Міське українське керівництво порозумілося з російською адміністрацією – явище рідкісне для тогочасної Слобожанщини¹⁴.

У січні 1658 р. Г.Кондратьєв їздив до Москви з кресленням новозбудованої фортеці і проханням відновити «варницю», яку розламав воєвода, не заважати продавати тютюн, влаштувати в Сумах 2 ярмарки й дозволити безмитно торгувати¹⁵. Упродовж 1655–1658 рр. отаман Кондратьєв досить вміло керував місцевою сумською громадою, переймаючись більше проблемами будівництва фортеці та господарювання, ніж політичними клопотами.

Але політичні події в Гетьманщині 1658 р. вивели м. Суми на досить помітне місце на початку Руїни. Ідеться про те, що після поразки заколоту М.Пушкаря його найближче оточення, старшини, які неприхильно ставилися до гетьмана І.Виговського, знайшли собі прихисток у прикордонних російських містах: Путивлі, Охтирці та Харкові. Іван Донець – один із найдіяльніших прихильників М.Пушкаря у червні 1658 р., взявши із собою родину, втік до Сум¹⁶. Війська І.Виговського «вчинили раду» й вирішили йти походом на прикордонні «московські міста» Путивль, Сівськ, Суми¹⁷. Російський уряд теж збільшував і реформував прикордонні війська, вербуючи українців у козацькі підрозділи Белгородського полку. Реформування помісного війська на півдні російської держави призвело до утворення слобідських козацьких полків 1658–1660 рр. Восени 1658 р. опозиція І.Виговському разом із російським військом вторглася на територію Миргородського та Полтавського полків.

На початку 1659 р. І.Виговський розсилає у слобідсько-українські міста листи «и грозит черкасам, чтобы ему сдавались, а под Сумы де город большим собранием хочет приходиться и их хочет разорить»¹⁸. За таких умов із сумських переселенців і покаяного люду сіл Верхньої та Нижньої Сироваток й Ворожби було утворено Сумський полк, полковником якого став Г.Кондратьєв¹⁹.

Власне, як уже зазначалося, ім'я першого сумського полковника пов'язане з великою кількістю переказів та легенд, які часто, напевно, не відповідають історичній дійсності. Один із цих переказів, між тим, згаданий уже першими істориками слобідських полків²⁰, свідчить, що гетьман І.Виговський надіслав сумському полковнику універсал, який Г.Кондратьєв «театрально» розірвав і висловив при зібранні люду запевнення у вірності Москві. Даний переказ не базований на жодній письмовій згадці²¹ й віддзеркалює пізніші докази вірності московським царям, характерні для часу легітимізації слобідсько-українською старшиною свого дворянського статусу у другій половині XVIII ст.

Однак певним є те, що Сумський полк підтримував промосковських полковника І.Іскру та наказного гетьмана І.Безпалого під час подій 1659 р. У відписці Г.Кондратьєва, датованій цим часом, сказано: «Сумского полку черкасы побиты все под Варвою» та з полковником І.Іскрою під Пісками²². Уже в лютому 1659 р. союзники І.Виговського – кримські татари «приходили под Суми» і «был бой»²³.

Втягнення Сум та сумського полковника у велику політику багато в чому визначило як розвиток міста, так і подальші функції Сумського полку. 1660 р. у полку проведено перепис²⁴. Значна частина козаків, що перебувала у війську

з Г.Кондратьєвим на Гетьманщині, окрім всього, здійснювала виразно розвідувальні та шпигунські операції на Правобережжі²⁵. Упродовж 60-х–80-х рр. донесення про татар, «Турского султана» та «цесаря» були притаманні відпискам сумських старшин, про що вони й відзначали у своїх чолобитних²⁶. У квітні 1661 р. Сумський полк навіть взяв участь у виборах гетьмана в с. Бикові²⁷, а у червні під керівництвом того ж таки Г.Кондратьєва приводив до присяги російському цареві «черкас» по Дніпру²⁸. Упродовж 1663–1665 рр. сумські козаки були задіяні в російській політиці на Гетьманщині й Запоріжжі, беручи участь у російських залогах під керівництвом Г.Косагова²⁹.

Характеризуючи Г.Кондратьєва, В.Юркевич зазначав, що те, як Г.Кондратьєв став полковником «і робить полковий уряд спадковим у своїм роді, це явище, виняткове в умовах мінливого життя часів першого оселення слобідських міст»³⁰. Попри те, що Г.Кондратьєв знаходив спільну мову з місцевим російським керівництвом, оцінювати стосунки сумського полковника із загалом населення міста Сум не слід однобоко. 1660 р. сумський простолюд зібрав «чорну раду», де проголосив полковником К.Леонтєва. І незважаючи на те, що белгородський воєвода від полковництва К.Леонтєва відставив, «а на Кондратьєво место велел быть по прежнему полковнику Герасиму Кондратьєву», боротьба за сумське полковництво та сварки місцевого люду з воєводою Умаєм Шамордіним тривали 1661–1663 рр. Усі ці події свідчать про неоднорідність соціального розвитку та особливості соціальної мобільності на початку існування слобідських полків. Нарешті К.Леонтєв та його приятель чаклун Ф.Кристиненко були схоплені й заслані до Сибірска³¹. Утвердження Г.Кондратьєва у Сумах проходило не надто гладко.

60–70-ті рр. XVII ст. – визначальні для будівничої діяльності Герасима Кондратьєва. У 60-х рр. XVII ст. до «полку» були приписані міста Суми, Олешня, Боромля, Лебедин, Кам'яне, Недригайлів, навіть Охтирка. 1666 р. після відновлення Охтирського полку у полковника залишилися лише Суми, Лебедин та Суджа³². Ішлося про збільшення населення та зростання території полку. Упродовж цього часу до полку приєднувалися нові міста та місцевості; «старі міста» реконструювалися, перероблялися, ремонтувалися. Ідеться про Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля, Городню, Білопілля, Межиріч. За ці фортеці полковник пізніше просив жалування, ставлячи їх заснування та розвій і собі в заслугу³³.

Поза всяким сумнівом, забудова полкового міста, перетворення Сум на важливий центр пов'язані з щедрими пожертвуваннями та керівництвом Г.Кондратьєва. Під керівництвом осадчого і полковника був збудований головний храм Сум – Спасо-Преображенський собор, на кошти Г.Кондратьєва його відновили після пожежі 1694 р.³⁴ «Герасим Кондратьєвич» був фундатором 2-х монастирів біля Сум – Успенського та жіночого Предтечєвого³⁵. Саме місто кінця XVII – початку XVIII ст. годі уявити без будівель, подвір'їв, левад, зайнятих та щедро скупованих Кондратьєвими. Заповіт полковника 1696 р. – яскравий приклад господарської діяльності родини в Сумах³⁶.

60-ті–70-ті рр. XVII ст. – вирішальний час для політичної кар'єри Г.Кондратьєва. Задіяний у справах Гетьманщини, полковник перетворювався на досить знакову постать доби Руїни. Заворушення 1667 р., виступ проти Москви гетьмана І.Брюховецького та поведінка під час цих подій Г.Кондратьєва свідчать про його двояку, вичікувальну позицію. Населення містечок полку найбільшчих до Гетьманщини – Недригайлова, Вільшани, Лебедина – виявило свою прихильність до повстання гетьмана, сам Кондратьєв відіслав І.Брюховецькому «цидулу» із завіренням у своїй підтримці й вірності³⁷. Водночас 30 березня 1668 р. Г.Кондратьєв повідомляв белгородському воєводі Ромодановському, що бився «с изменики из Недрыгайлова» під Сумами і захопив полонених³⁸.

Після сумнозвісних подій 8 червня 1668 р., убивства І.Брюховецького й проголошення гетьманом обох сторін Дніпра П.Дорошенка, сумський полковник

став посередником у листуванні між гетьманом і російською адміністрацією, князем Г.Ромодановським, респондентом П.Дорошенка. Листи гетьмана возив лебединський сотник Сумського полку Семен Шкарабка³⁹. Між тим історик Д.Дорошенко відзначав, що «Кондратієв прихильно ставився до Дорошенка»⁴⁰, те важко нам підтвердити чи спростувати. Але сам гетьман П.Дорошенко вважав Г.Кондратьєва «малоросійським», себто «своїм» полковником, що виявилось трохи пізніше під час походів російських військ на Правобережжя 1676 р.⁴¹ У листуванні з І.Брюховецьким Г.Кондратьєв переймається «Малою Росією», завіряючи у своїй «завзятій любові» до «вашої милості»⁴². Близькі стосунки з гетьманами багато у чому вплинули на подальші дії сумського полковника.

Стрімка зміна ситуації у Гетьманщині 1668 р., поїздка Г.Кондратьєва до Москви, де його похвалили за «вірність», підсилили вплив полковника. Саме тому, вважаючи нового гетьмана Д.Многогрішного слабкішим і недостойним займати провідну посаду, Г.Кондратьєв почав розсилати листи в прикордонні з Сумським полком міста Гетьманщини, «в полки в полтавський, в миргородський и в лубенський», із запевненням, щоб населення тих полків «не піддавалися» новому гетьману, й свавільно «себя имянуючи гетьманом». Сам Д.Многогрішний відписував цареві щодо того «гетьманства» та Г.Кондратьєва: «и я в то время себе не желал, как он, вижу, желает того чину»⁴³. Претензії на гетьманство Г.Кондратьєва були досить істотні, навіть у пізніші часи під його парсуною було підписано, що він гетьман, а сам «герб» Кондратьєвих – перетин булав – яскраво відображав прагнення могутнього полковника⁴⁴. Царський уряд не підтримав претензій «контркандидата» на гетьманство, у Суми було введено російські війська, а Кондратьєву заборонено писати від себе листи у «малороссийские города»⁴⁵.

Фіаско, що зазнав Г.Кондратьєв у боротьбі за гетьманську булаву, досить істотно вплинуло на його діяльність. Сумський полковник бере участь у всіх подальших заходах царського уряду і виявляє себе людиною, на яку можна поклатися російським урядовцям. 1670 р. – Сумський полк на чолі з Г.Кондратьєвим брав участь у придушенні повстання С.Разіна⁴⁶, під час відомих подій 1672 р. – усунення Д.Многогрішного, полковник передавав листи белгородському воєводі Г.Ромодановському від гетьманських старшин-змовників⁴⁷. 1674–1676 рр. – полковник Г.Кондратьєв разом зі згаданим щойно Г.Ромодановським та численною гетьманською старшиною й козаками у поході на Правобережжі розташовується у Переяславі, приводить населення Жаботина й Медведівки до вірності цареві, розбиває табори по річці Тясмин, керує розвідкою й засилає шпигунів⁴⁸, і напевно присутній під час здачі П.Дорошенка 1676 р. У 1677–1678 рр. Г.Кондратьєв – у Чигиринських походах⁴⁹, а 1679 р. під час заворушення козаків Охтирського полку у таборі біля м. Путивля Герасим Кондратьєв їздив їх умовляти й схилити до послуху, та був побитий повстанцями⁵⁰. Уже 1680 р. Г.Кондратьєв пише (чи диктує) в одній із чолобитних, що «он де остарелъ и отъ ранъ увеченъ и болеить и ходитъ и на лошади сидеть не сможетъ»⁵¹. Прохає жалування, а поруч із собою призначити «за старістю» свого сина Григорія сумським полковником. Складається враження, що Герасим відходить від полкових справ і зосереджується винятково на господарських та сімейних проблемах.

У цьому контексті цікавим є відзначення зв'язків сумського полковника із Москвою. Уперше Г.Кондратьєв їздив на уклін до Москви, будучи сумським отаманом, 1658 р.⁵², після того під час вагомих подій 1668 р.⁵³, після Чигиринських походів 1678 р., певно, 1679 р.⁵⁴ Щоразу «вірний» старшина доволі добре нагороджувався, існує низка згадок про «дачу» йому не лише «яств», «питья», корму для коней, але й тканин, соболів тощо⁵⁵.

Г.Кондратьєв мав чотирьох синів, трьох із яких він пережив. Уже 1664 р. згадується син полковника, «сумський полковник Иван Герасимов» у Каневі⁵⁶.

Однак за грамотою 1678 р. «онъ полковникъ и сын его Иванъ ранены и тотъ сынъ его отъ ранъ умре»⁵⁷. Поруч із батьком почав служити другий син, Григорій, але «во 191 году (1683) волею Божие Сумской полковникъ Григорий Кондратьев умре»⁵⁸. І сумським полковником біля батька став Андрій Герасимович Кондратьєв, єдиний із синів, що помер пізніше батька. Доля молодшої дитини – Романа Кондратьєва – була також невітшною, 1688 р. за сприяння батька він став охтирським козацьким полковником і опонентом важливої політичної постаті, колишнього полковника І.Перехреста⁵⁹. Однак Роман не знайшов спільної мови з белгородським воеводою Б.П.Шереметьєвим⁶⁰, і попри те, що добре витратився й ходив у другий Кримський похід з охтирчанами 1689 р.⁶¹, Романа було усунуто від полковницького уряду на користь згаданого І.Перехреста. Займаючись маєтностями, цей наймолодший із синів Г.Кондратьєва помер 1700 р.⁶²

Через численних нащадків уже наприкінці XVII ст. Г.Кондратьєв почав ріднитися з провідними гетьманськими старшинами. Його наступник у Сумському полку – Андрій Кондратьєв був «шурином родной»⁶³ лубенського полковника Д.Зеленського, пізніше – 1708 р. – вагомого мазепинця. Доньки Андрія, онуки Г.Кондратьєва, віддані за генерального осавулу Антона Гамалію (теж у подальшому мазепинця)⁶⁴ та за Василя Савича зі знатної гетьманської родини⁶⁵. Інший онук Кондратьєва – Петро Григорович – одружився з Ганною Сулимою, донькою генерального хорунжого часів П.Скоропадського⁶⁶. Уже в першій третині XVIII ст. родинні зв'язки Кондратьєвих істотно розширилися, правнук першого сумського полковника у 1728 р. І.І.Кондратьєв водночас був небожем гетьмана Д.Апостола⁶⁷.

Дуже шкода, але генеалогія Кондратьєвих майже зовсім не досліджена, вона ще чекає на свого розробника й, переконані, приховує чимало істотних спостережень про систему кровноспоріднених зв'язків та успадкування земельної ділянки на Слобожанщині XVII–XVIII ст. Навіть архівний документ із родинного фонду з промовистою назвою «Поколѣнная роспись рода дворянъ Кондратьевыхъ»⁶⁸ – лише побіжне висвітлення зв'язків потужної родини.

Між тим відомо, що Герасим Кондратьєв був двічі одруженим. Уперше з невідомою нам жінкою, від якої і мав синів. Удруге – із удовою Катериною Дем'янівною Юрїївською, від якої прижив доньку Марію⁶⁹.

Звичайно, маючи таку численну родину, слід було б розподілити між нею свої набутки та «добра». Саме у накопиченні земельних багатств Г.Кондратьєв, певною мірою, – хрестоматійний приклад старшини, що не уникає жодних засобів для збільшення маєтностей⁷⁰. У цікавій справі-копії з дивною назвою «Показание о происхождении Герасима Кондратьева» йдеться не лише про те, що полковник захистив Суми «от прихода поляков» (?), але «населил села и деревни, а именно выръ, старое сѣло, кровню, Рудневку, Хотѣнь, Пещаное»⁷¹. Важко не відзначити «зиску», сваволі й експлуаторських намірів гетьманських та слобідських старшин у цих купівлях, займанщинах, оселеннях, але треба віддати належне – величезна територія Сумського полку була заселена саме за керівництва і завдяки старанням того ж таки Г.Кондратьєва: обробка землі, побудова церков, комор, крамниць, млинів теж відбувались за його управління. Саме таке «окультурення» простору часто залежить від власних, особистих ініціатив, і у цьому, в початках функціонування цих сіл визначна заслуга належить цьому сумському полковнику.

Крім згаданих сіл, Г.Кондратьєв на своїх землях осадив села й хутори Біловід, Залізник та Істороп⁷² (Вистороп). Можемо із впевненістю відзначити, що сумський полковник був наприкінці XVII ст. одним із найбагатших людей у слобідських полках. Свої маєтки він буцімто розподілив на 4 частини по кількості синів для їх нащадків. В одній із чолобитних щодо розподілу маєтностей онука Г.Кондратьєва – Мануїла Романовича – і натрапляємо, що «и в прошлом 1701 году волею божьею дѣда его не стало»⁷³.

Але точна дата смерті полковника аж ніяк не є кінцевою для оцінки його значення чи окреслення кола діяльності. Навпаки, з іменем Г.Кондратьєва до сьогодні пов'язується не тільки заснування міста Суми і початок надзвичайно вагомому у XVIII ст. старшинсько-дворянського роду, але частково і сама рецепція регіонального минулого в уявленнях XVIII–XIX ст. Образ жодного слобідсько-українського козацького старшини не витягнув на світ такої кількості легенд та переказів як образ сумського осадчого. Це згадані розповіді про загублені «суми»⁷⁴ чи порвану грамоту І.Виговського. Досить істотний переказ про діяльність цього полковника подає у своїй роботі про церкви та монастирі Слобожанщини преосв. Філарет. Ідеться про сестру Г.Кондратьєва – ватажка розбійницької зграї, яку, спіймавши, славетний полковник наказав замурувати живцем, не зважаючи на родинні почуття⁷⁵. Ім'я Г.Кондратьєва набувало популярності та вагомості й з інших утилітарних причин. Полковник поклав початок величезному землеволодінню Кондратьєвих, сварки між якими через маєтки спалахнули щойно помер сумський осадчий.

Навіть після смерті образ цього діяча, покликання на його діяння стають діяльним чинником для доведення не лише шляхетськості й благородності самих Кондратьєвих, але й усього загалу старшинських родин Сумського полку. Розповіді та перекази про Г.Кондратьєва почали інтенсивно використовуватися у 20-х – 40-х рр. XVIII ст. і в різноманітних документах слобідських полків і пізніше як доказ славетних заслуг й особливої історії Сумського полку. Дані апеляції до минулого й згадки про славетного полковника стосувалися, насамперед, того, що претендентами на сумське полковництво були представники роду Кондратьєвих, яким необхідно було підкреслити та легітимізувати своє становище й процес⁷⁶ зайняття посад. «Беглый из Польши казак, пробыв долго на полковничестве оставил своему роду ныне совсем захудавшему колоссальное богатство»⁷⁷, як відзначив особу Г.Кондратьєва історик слобідських полків Є.Альбовський. Предмети обладунку, сума червоного оксамиту з коштовним камінням до початку XX ст. зберігалися в родині Кондратьєвих. Будучи родоначальником потужного слобідсько-українського роду, Г.Кондратьєв бодай опосередковано шанувався нащадками уже з родин лише дотично пов'язаних із цим родом, Камбурлеїв, Анненкових, Кованьків. Його «парсуна» тривалий час зберігалася в маєтках нащадків, принаймні згадки про неї датуються 1917 р.⁷⁸ Що й говорити, на костюмованому балу, присвяченому Росії XVII ст., у лютому 1903 р. у Петербурзі великий князь Дмитрій Константинович був убраний у костюм полковника Сумського слобідського полку⁷⁹.

Розуміємо, що слід уникати цитатних кінцівок, але закінчити біографію Г.Кондратьєва хотілося б закликком до істориків продовжувати студії над біографіями діячів тривожної доби Руїни та Мазепинового гетьманства. Свого часу тоді ще молодий професор О.Оглоблин слушно відзначив у вступі до біографії М.Вуяхевича важливість цього: «Щоб правдиво зрозуміти ту епоху, неодмінно треба зв'язати Руїну, з одного боку – з революційними часами Хмельниччини, з другого боку – з добою Мазепинського ренесансу, господарчого та культурного; треба з того хаотичного матеріалу виділити окремі процеси, в тій невиразній купі «людей Руїни» роздивитися живі обличчя діячів тогочасної України, вивчити їхнє громадське й особисте життя на тлі великих подій того часу. Іноді-бо люди, що переживали певну добу, якнайкраще зв'язували її з новою добою. Це, безперечно, стане нам у пригоді для розуміння розвитку української державної думки та й усього українського життя тогочасного»⁸⁰.

¹ Див. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К., 1991. – С.22, 23.

² *Філарет*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1857–1859. Особливо див.: Отд. III. – Харьков, 1857. – С.323–325.

³ *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С.29, 68, 72–76; *Данилевич В.Ю.* Время образования слободских черкасских полков // Сборник статей, посвященных В.О.Ключевскому. – М., 1909. – С.637; *Альбовский Е.* Харьковские казаки: Вторая половина XVII в. – СПб., 1914. – С.42, 76.

⁴ *Юркевич В.* Еміграція на схід та залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. – К., 1932. – С.128–135.

⁵ *Звездин З.* К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине XVII – начале XVIII в. // Исторические записки. – Т.39. – 1952. – С.185; *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое положение Слобожанщины в XVII–XVIII вв. – Харьков, 1963.

⁶ Зараз це фонд 1717 Центрального державного історичного архіву України в м. Києві.

⁷ Детально про осадження Сум: *Юркевич В.* Еміграція на схід: залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. – С.128–134.

⁸ Легенда про заснування Сум: *Головинский П.* Слободские казачьи полки. – СПб., 1864. – С.233; *Альбовский Е.* Харьковские казаки: Вторая половина XVII в. – С.42.

⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1879. – Т.9. – №13. – С.64 (далі – АЮЗР), у листі до нього Йосифа Шумлянського – *Narazum Kondratowicz*. Див. копію листа: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІРНБУВ). – Ф.ХХІХ. – Спр.148. – Арк.124 зв.; переклад: Ф.ХХІХ. – Спр.152. – Арк.49. Сам у своєму заповіті «Герасим Кондратьевич» – Миллер Д. Архивы Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-археологического общества. – Т.13. – Харьков, 1902. – С.208.

¹⁰ *Миклашевский И.Н.* К истории хозяйственного быта Московского государства. – Б. м., 1894. – С.197.

¹¹ ІРНБУВ. – Ф.П. – Спр.1539. – Арк.1 зв.

¹² *Юркевич В.* Назв. праця. – С.129.

¹³ Там само. – С.130, 131.

¹⁴ В.Юркевич досить цікаво подає характеристику сумської громади й воєводи Кирила Арсенєва 1656–1658 рр.: «У Сумах, здається, ускладнень не було, це ми мусимо пояснювати спеціальними місцевими умовами, в оточенні московських міст, а може особливостями складу громади і вдачі отамана й самого воєводи, що, як ми зараз бачимо, ставив за свою мету більше обопільні вигоди, ніж адміністративні нагінки» (Назв. праця. – С.133); і далі: «Можливо, що накреслена картина сумського побуту залежала не тільки від вигідного географічного становища міста і близькості до московських фортець «Черти», а й від спеціального добору людності, яка концентрувалася тут, на півночі, складаючись із «людей пашених» і міщан, себто з елементів, призвичаєних до спокійної і регулярної праці» (с.134).

¹⁵ *Юркевич В.* Назв. праця. – С.132.

¹⁶ АЮЗР. – СПб., 1892. – Т.15. – С.116.

¹⁷ Акты Московского государства (далі – АМГ). – СПб., 1894. – Т.2. – №1057. – С.626.

¹⁸ *Альбовский Е.* Харьковские казаки: Вторая половина XVII в. – С.76.

¹⁹ Див. *Данилевич В.Е.* Время образования Слободских черкасских полков // Сборник статей, посвященных В.О.Ключевскому. – С.637. Див., окрім того: ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.3. – Арк.3.

²⁰ *Срезневский И.И.* Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени её заселения до преобразования в Харьковскую губернию. – Х., 1883 – С.9; *Филарет.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Х., 1857. – Отд.ІІІ (далі – Филарет (отд.)). – С.34.

²¹ *Альбовский Е.* Указ. соч. – С.76.

²² Там же.

²³ АМГ. – Т.2. – №1118. – С.656.

²⁴ *Сторожев В.Н.* К вопросу о колонизации Левобережной Украины // Киевская старина. – 1990. – №6. – С.547.

²⁵ *Сторожев В.Н.* Из архивных мелочей // Киевская старина. – 1892. – №5. – С.296.

²⁶ ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.8. – Арк.43.

²⁷ *Стецюк К.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. – К., 1960. – С.192.

- ²⁸ АЮЗР. – СПб., 1867. – Т.5. – №34. – С.64.
- ²⁹ Там же. – №63. – С.158.
- ³⁰ Юркевич В. Назв. праця. – С.133.
- ³¹ Про чорну раду: АМГ. – СПб., 1901. – Т.3. – №507. – С.436; Деталі про повстання К.Леонтієва: ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.151. – Арк.170–172, 190 зв., 192, 196. Цікава характеристика осіб, які вчинили раду: «собрався с винокуреными ярыжными и с пивными работниками, и с пьяницами» (Арк.170). Порівняй характеристику гультяйства в Самовидця: Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.52.
- ³² ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.151. – Арк.197.
- ³³ Описание документов и бумаг, хранящихся в московском отделении архива Министерства юстиции (далі – Описание в АМЮ). – М., 1903. – Т.13. – С.539; ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.151. – Арк.280.
- ³⁴ Філарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд.ІІІ. – Харьков, 1857. – С.283, Перлина сучасних Сум – барокова Воскресенська церква фундована сином полковника – Андрієм, збудована 1702 р. // Філарет. – Отд.ІІІ. – С.293.
- ³⁵ Філарет. Отд.І. – С.199, 222, 251.
- ³⁶ У заповіті Г.Кондратьєва 1696 р. «двор новопостроеный в Сумахъ, стоячий подле башти Млиновой на росковском пляцѣ, зо всемъ строениемъ що есть и прикуплиными пляцами да и к тому жъ двору комора в ринку стоячая ... да поле да сѣножать верх Сумки ... садокъ с хатою и с огородомъ ... да млин подъ городомъ Сумами» // Миллер Д.П. Архивы Харьковской губернии. – С.208, 209. У жалуваній грамоті сину Герасима Андрію відзначається «в Сумах и в Сумском уезде десять дворов» (без підданих) тощо (див.: Миллер Д.П. Архивы ... – С.213, 215). Загалом Кондратьєви у першій третині ХVІІІ ст. мешкали не лише в «городѣ» (себто фортеці) Сумах. Відомий завдяки своєму щоденнику гетьманський підскарбій Я.Маркович 12.V.1730 р. мешкав у «загородном дворѣ» Івана Кондратьєва (правнука полковника) «на холодной горе» за Пслон (Маркович Я. Дневник. – Ч.3. – К., 1893. – С.28).
- ³⁷ Див. копію цієї цидули: ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.148. – Арк.123; про ці події: Описание в АМЮ ... – Т.13. – С.81.
- ³⁸ ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.151. – Арк.205.
- ³⁹ АЮЗР. – СПб., 1872. – Т.7. – №57. – С.165.
- ⁴⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С.240, прим.48.
- ⁴¹ АЮЗР. – СПб., 1882. – Т.12. – №165. – С.598.
- ⁴² ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.148. – Арк.123.
- ⁴³ АЮЗР. – СПб., 1879. – Т.9. – №13. – С.64.
- ⁴⁴ Герб на парсуні Кондратьєва в: Лукомский Г.К. Старинные усадьбы Харьковской губернии. – СПб., 1917. – Фото не нумеровані. – С.35, с. Карасівка, Харківський повіт.
- ⁴⁵ Описание в АМЮ ... – Т.13. – С.168. Цей епізод, між іншим, згадує український історик І.Джиджора: Матеріали Московського «Архива Министерства Юстиции» до історії Гетьманщини // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.86. – Львів, 1908. – С.62.
- ⁴⁶ Дополнение к актам историческим. Собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1857. – Т.6. – №13. – С.60; Стецюк К. Вплив повстання Степана Разина на Україну. – К., 1947. – С.67, 69, 71.
- ⁴⁷ АЮЗР. – Т.9. – №178. – С.927, 928, 930, №180. – С.970.
- ⁴⁸ АЮЗР. – Т.11. – СПб., 1879. – №141. – С.463, №176. – С.595, №180. – С.602; Т.12. – №165. – С.598, №172. – С.626, №180. – С.656.
- ⁴⁹ Дневник генерала Патрика Гордона, ведений им во время пребывания в России от 1661 до 1699 гг. – Ч.2 (1661–1684). – М., 1892. – С.133, 134, 168, 178. У цій праці (с.104) цікавий опис Гордоном Сум 1677 р.
- ⁵⁰ Волис В. Выступления народных масс в Ахтырском полку в 1679 году // Краеведческие записки Ахтырского краеведческого музея. – Ахтырка, 1960. – Вып.1. – С.122.
- ⁵¹ ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.151. – Арк.280 зв.
- ⁵² Юркевич В. Вказ. праця. – С.132.
- ⁵³ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф.210: Белгородський стол. – Столп.505. – Скл.6.
- ⁵⁴ Описание в АМЮ ... – Т.13. – С.299, 278, 304; Альбовский Е. Харьковские казаки ... – С.198.

- ⁵⁵ Багалей Д.И. Материалы для истории г. Харькова в XVII в. – Харьков, 1905. – С.81.
- ⁵⁶ АМГ. – Т.3. – №700. – С.578.
- ⁵⁷ Филарет. Отд.ІІІ. – С.320.
- ⁵⁸ ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.151. – Арк. 304 зв.
- ⁵⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.1721. – Спр.1г. – Арк.1–3; Альбовский Е. Харьковские казаки ... – С.180; ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.152. – Арк.40–54.
- ⁶⁰ Багалей Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии в XVI–XVIII ст.). – Харьков, 1886. – Т.1. – С.164.
- ⁶¹ Филарет. Отд.ІІІ. – С.325;
- ⁶² Там же.
- ⁶³ Новомбергский Н. Очерки внутреннего управления в Московской Руси XVII ст. Продовольственное строение. Материалы // Записки Московского археологического института. – Т.ХХ. – М., 1914. – С.260.
- ⁶⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С.241.
- ⁶⁵ Там же. – Т.4. – К., 1914. – С.435.
- ⁶⁶ Там же. – С.809.
- ⁶⁷ Твердохлебов А. Наследственное полковничество // Киевская старина. – 1887. – №5. – С.156, 158, 169, 170.
- ⁶⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.1717. – Спр.4.
- ⁶⁹ ЦДІАК. – Ф.1717. – Спр.1820. – Арк.1, 14 зв.
- ⁷⁰ Див. про здирства старшин: Звездин З.К. К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII в. – начале XVIII в. // Исторические записки. – Т.39. – 1952. – С.185.
- ⁷¹ ЦДІАК. – Ф.1717. – Спр.1212. – Арк.1.
- ⁷² Там само. – Спр.1820. – Арк.4; Миллер Д.П. Архивы ... – С.207. Цих сіл значно більше, даємо більш-менш точні дані, що ці села засновані саме Г.Кондратьєвим, а не його дітьми: ЦДІАК. – Ф.1717. – Спр.4. – Арк.1 примітки.
- ⁷³ Миллер Д.П. Архивы... – С.357. Див. також: Филарет. Отд.ІІІ. – С.325.
- ⁷⁴ Альбовский Е. Харьковские казаки. – С.42.
- ⁷⁵ Филарет. Отд.ІІІ. – С.320.
- ⁷⁶ Див. низку копій і посилянь в особистому фонді Кондратьєвих: ЦДІАК. – Ф.1717. – Спр.1–7, 125, 324, 328, 332, 335, 816 тощо.
- ⁷⁷ Альбовский Е. Харьковские казаки ... – С.42.
- ⁷⁸ Лукомский В.К. Старинные усадьбы ... – С.35.
- ⁷⁹ Міллер О. Емський указ // Україна модерна. – Число 4–5. – Львів, 2000. – С.47.
- ⁸⁰ Оглоблін О. До історії Руїни // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – К., 1928. – Т.ХVІ. – С.200.

In article deals with first Cossack Colonel of Sumy (Sloboda Ukraine) Herasym Kondratiev (?–1701). The origin of Colonel Kondratiev is unknow. He was forever remembered as leader of Sumy's community (1655–1701). The paper gives an foundation of city (Sumy), forming of Cossack Regiments in Sloboda Ukraine, connections with cossack officers, start of forming Kondratiev's family-clan, notion of Herasym Kondratiev in the Ukrainian Historiography.

О.П.Рабенчук*

СОЦІАЛЬНІ НАСТРОЇ ТА ПОВЕДІНКА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ГОЛОДУ 1946–1947 рр.

У пропонованій розвідці розглядається проблема штучно створеного радянською владою голоду 1946–1947 рр. в її соціальному аспекті. Автором вивчається суспільна атмосфера, морально-психологічний стан, настрої населення України під час голоду та з'ясовуються особливості поведінки й реакції людей на продовольчу скруту.

Післявоєнний період є одним із ключових етапів історії радянського державного устрою і суспільства. Ці роки залишили практично без змін політичну й економічну систему в СРСР, хоча у суспільстві після переможного завершення війни відбувалися зміни, пов'язані з надіями та очікуваннями, які викликали особливий психологічний клімат і настрої. Населення країни увійшло в мирне життя, сподіваючись, що за порогом війни залишилось усе найстрашніше і важке. У масовій свідомості виник образ «життя-свята», із допомогою якого моделювалася особлива концепція післявоєнного життя – без протиріч, без напруги. Стимулом розвитку цієї концепції був лише один фактор – надія. Вона викликала небувалий оптимізм, емоційне завзяття народу, що дозволило досить швидко вирішити основні завдання відбудови¹. Однак ейфорія перемоги з її духом свободи й ідеологізацією минулого мирного існування була розвіяна реальними життєвими обставинами. Уже у 1946–1947 рр. економічна й сільськогосподарська політика ВКП(б) викликала штучний голод. Він забрав із собою сотні тисяч людських життів, спотворив, як і голодомор 1932–1933 рр., моральні норми й життєві цінності, але, разом із тим, посилив критичні настрої у радянському суспільстві, викликав прихований та відкритий спротив як безпартійних, так і партійних громадян існуючій політичній системі й похитнув велич вождя-ікони – Й.Сталіна.

Від голоду 1946–1947 рр. найбільше постраждало населення 16 східних областей України, а також Ізмаїльської і Чернівецької областей. Його спричинили несприятливі погодні умови: сильна посуха, дуже низький врожай (у деяких районах Ізмаїльської області – 1 ц із 1 га), мала кількість та недосконалість техніки, але, головним чином, намагання виконати за таких критичних обставин надмірно високий план хлібозаготівель, який до того ж було збільшено у липні 1946 р. із 340 млн. пудів до 362,7 млн. пудів збіжжя.

До цього спонукало те, що в першій післявоєнній 1946 р. Й.Сталін і його політичне оточення шляхом максимального розширення посівних площ та підвищення норм хлібоздачі всіма категоріями господарств розраховували отримати таку кількість зерна, яка б забезпечила амбіційні плани зростання промислового і оборонного потенціалу СРСР, надання продовольчої допомоги країнам із табору «народної демократії» та скасування карткової системи постачання населення, введеної у період війни². Тому вже з весни 1946 р. керівництво республіки, виконуючи вказівки союзного центру, розпочинає «битву за врожай», спрямовану проти колгоспів і районних ланок управління. Для кожного господарства і районів у цілому, відповідно до видової (приблизної) оцінки врожаю, вводились плани хлібозаготівель. Реакція низової ланки господарських управлінь на такі плани виявилась неоднозначною. Розуміючи, що ці плани надто перебільшені і з господарств доведеться в майбутньому вилучати увесь зібраний

* Рабенчук Олег Петрович – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

урожай, деякі голови колгоспів та представники районних партійних і радянських органів намагалися знизити видову оцінку. Про таку тенденцію ЦСУ УРСР доповіло ЦК КП(б)У та Раді Міністрів республіки і для протидії організувало повторну перевірку видової врожайності в Україні³.

У ході жнив усе ж таки виявилось, що план щодо врожаю, навіть за зменшеними прогнозами голів колгоспів і районного керівництва, виконати буде неможливо. Оцінюючи критичність ситуації, до керівництва республіки у липні 1946 р. звертаються голови партійних організацій ряду областей із проханням зменшити планові завдання хлібозаготівель для господарств, які знаходилися у регіонах, що найбільше постраждали від посухи. Проте такі звернення залишилися поза увагою партійного центру республіки. Натомість пленум ЦК КП(б)У, який відбувся того ж місяця й розглянув питання збирання врожаю й проведення хлібозаготівель, зажадав від партійного і радянського керівництва усіх рівнів безумовного виконання плану, а також повернення боргів із насінневої, продовольчої та фуражної позик⁴. Таким чином, почалася справжня «битва за врожай», де по один бік «фронту» були вищі посадові особи республіки та армія сумлінних виконавців їх наказів, а з іншого – мільйони голодних селян, що стали заручниками політики ВКП(б). У цій кризовій ситуації вкотре за роки існування радянського державного устрою змінюються життєві орієнтири, система мислення, настрої людей, що, у свою чергу, позначилося на пріоритетах у поведінці населення, його взаємодії із владою.

Перш за все перед владою постала проблема голів колгоспів та управлінців районного рівня, від яких залежало, наскільки швидко і як буде виконуватись план хлібоздачі. Виявилось, що сумлінність низових працівників була далеко не такою, якою її хотіли бачити в ЦК КП(б)У та Раді Міністрів УРСР. Більшість із них, звичайно, з ентузіазмом намагалися виконувати спущені з гори плани, деякі, використовуючи своє службове положення, займалися крадіжками зерна для власного збагачення, але були й такі, які в масовому порядку почали приховувати частину зерна від хлібозаготівель, хоча знали і переконувались на прикладі інших, що в разі виявлення подібних фактів численними уповноваженими та перевіряючими, вони будуть засуджені за пунктами 7 і 14 статті 58 як «шкідники і саботажники»⁵.

Для того, щоб зберегти хоч якусь кількість врожаю, у колгоспах ховали зерно на горищах, змішували з відходами, зволікали з його обмолотом і здачею на заготівельні пункти, складали «кулацькі» хлібофуражні баланси⁶. Непоодинокими були такі факти, як у Лебединському районі Сумської області, де голова колгоспу «Радянське село» намагався сховати на горищах колгоспних комор 312 ц очищеного зерна і більш як 700 пудів – змішаного з відходами. У Миропільському районі цієї ж області у серпні 1946 р. було виявлено 160 т відходів змішаних із зерном, у Краснопільському – 400 т⁷. У вересні у Переяслав-Хмельницькому районі Київської області на токах і в коморах колгоспів було 15 тис. ц зерна, у Хмельницькому районі Вінницької області – 8,5 тис. ц. Серед найпоширеніших методів приховування зерна практикувалось його засипання в насінневі фонди господарств⁸. Також голови ряду колгоспів, незважаючи на урядову заборону до повного розрахування із державою використовувати на свої внутрішні потреби більше 15% від кількості зданого зерна, витрачали все ж значну його кількість на оплату трудовнів, організацію громадського харчування під час збиральної кампанії навіть ще до вивозу врожаю на заготівельні пункти. При цьому деякі керівники районного рівня, знаючи про існуючу тенденцію й розуміючи неможливість виконання хлібозаготівельних планів, не вживали санкцій до голів колгоспів, а інколи навіть видавали накази, щоб загальмувати здавання зерна державі⁹.

Із метою впливу на місцевий апарат та активізації в республіці хлібозаготівельної кампанії ЦК КП(б)У і Рада міністрів УРСР були змушені регулярно приймати та надсилати в регіони відповідні секретні постанови. На кінець вересня, який вважався вирішальним у проведенні хлібозаготівлі, влада обвинувачувала керівників окремих партійних і радянських організацій Кіровоградської, Чернігівської, Сталінської, Одеської, Херсонської, Чернівецької, Київської, Дніпропетровської, Запорізької, Вінницької областей у тому, що вони «перебували у полоні відсталих настроїв, ліберально ставилися до порушників державної дисципліни в справі хлібопостачання, не відчували відповідальності перед партією й державою за хід хлібоздачі...». Подібні постанови із такими ж звинуваченнями продовжували виходити і в жовтні, і в листопаді 1946 р., незважаючи на те, що все частіше до центральної влади УРСР надходили офіційні листи та звіти від управлінців як районного, так і обласного рівня про надзвичайно важке матеріальне становище населення, голод, захворюваність на дистрофію й прохання надати продовольчої допомоги. Однак партійний центр республіки під тиском союзного прагнув лише одного – виконання плану, тому від обкомів і райкомів КП(б)У, обласних і районних виконкомів вимагалось рішуче припинити усі «антидержавні дії, викривати й піддавати суду приховувачів хліба, злодіїв і розкрадачів, повністю виявляти прихований хліб і забезпечити здавання його державі»¹⁰.

Опір голів колгоспів надто жорсткій хлібозаготівельній кампанії, попри звинувачення органів суду і прокуратури в ігноруванні подібних «злочинних дій», активно придушувався¹¹. Відповідно до інформації прокурора УРСР Р.Руденка в 1946 р. та в першому кварталі 1947 р. в Україні судовими органами, за ініціативи головних районних прокуратур, виконкомів, комітетів КП(б)У, уповноважених Міністерства заготівель СРСР, місцевих газет була розглянута 1681 справа про злочини голів колгоспів. Із цієї кількості справ упродовж вересня–жовтня 1946 р., тобто в розпал кампанії із заготівлі зерна, у Прокуратуру УРСР поступило й було перевірено нею 1325 справ – 79%. Засуджено за ними до різних термінів і видів покарання – 1312 голів (99,1%). Найбільше випадків притягнення голів колгоспів до кримінальної відповідальності було в Чернігівській, Полтавській, Сталінській, Київській, Кам'янець-Подільській, Ворошиловградській, Одеській областях (65%)¹².

Потрібно відзначити, що більшість засуджених голів колгоспів працювали на своїх посадах лише впродовж одного–двох років, причому 70,4% із них (934 особи) були учасниками й інвалідами Вітчизняної війни. До того ж кожен четвертий із засуджених (27,2%) був членом ВКП(б)¹³.

Крім вилучення усього зібраного врожаю, влада вдалася до зменшення контингенту осіб, які забезпечувалися продовольчим пайком. 30 вересня 1946 р. Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У прийняли таємну постанову про економію у витрачання хліба. Згідно з нею, кількість осіб, що постачалися у сільській місцевості, скорочувалася майже на 3 млн. осіб, у містах і робітничих поселеннях – на 742 тис. осіб. Також було зменшене виробництво сортового борошна¹⁴. Та все ж тотальне вилучення хліба, його «економія», затримання видачі зерна колгоспникам на трудодні, майже повне припинення використання зерна на фураж, шалений галас у пресі не забезпечили виконання республікою плану хлібоздачі. Україна його виконала приблизно на 60%.

У жодній із постанов – ані союзних, ані республіканських, які стосувались хлібозаготівельної кампанії, ніяк не згадувались і не брались до уваги продовольчі труднощі населення, хоча вони існували вже задовго до жнив і влада про них знала. Ще навесні 1946 р. мешканці села почали потерпати від голоду, оскільки на вироблені трудодні майже не отримували зерна. Про свою скруту й біди селяни висловлювались у листах, зокрема, до родичів, що служили в армії. Пові-

домлялося про примусову позику державі, відбирання продуктів, худоби, речей, масове опухання і смертність від голоду. Ситуація порівнювалась із 1933 р. Люди волали про допомогу: «...Дорогой муж ...мы скоро подохнем с голода... Приезжай и заberi нас отсюда, ибо я не имею надежды, что переживу эту весну... я и дети имеем только на тебя надежду, что ты вырвешь нас из этого пекла...» (Кам'янець-Подільська область); «...Милентий, помоги нам, а то я пухну с голода со всеми своими детьми...» (Одеська область). Військова цензура МДБ УРСР при перегляді поштової кореспонденції за час від 10 квітня до 15 травня 1946 р. виявила 7330 подібних листів зі скаргами на нестачу продовольства. Найбільше їх було надіслано з Київської (3557 листів), Кіровоградської (2815), Кам'янець-Подільської (589), Запорізької (171), Вінницької (125) областей¹⁵.

Частина населення, яка вважала, що причини голоду лежать у некомпетентності місцевих можновладців, зверталася із проханням допомоги в органи КП(б)У, ВКП(б) та особисто до керівників республіки чи держави. Один із таких листів колгоспники села Попелюхи Піщанського району Вінницької області у червні направили до секретаря ЦК КП(б) України М.Хрущова, називаючи його батьком та заступником: «Никита Сергеевич, ...люди наши с голоду мрут, ...у нас сил уже не хватает, а из области нас никто не слышит, ...колхозу все равно, как ни работай, а гарантии нет, что получишь. ...В газетах пишут, что все хорошо, а где это хорошо, а у нас все плохо... Люди все изменились – худые, черные, злые, говорят, что теперь правды нет, но правда должна быть...»¹⁶. Попри очевидне погіршення життя і наступ голоду, у деяких селян все ж залишалась надія, що центральна влада зарадить їх становищу.

Але з кожним місяцем ситуація в республіці погіршувалася і в кінці вересня міністр держбезпеки УРСР Савченко доповідав ЦК КП(б)У про виявлення вже 44431 листа зі скаргами населення на посуху, несплату за працю й голод. Зокрема з Київської області їх було надіслано 15507, Вінницької – 13011, Кіровоградської – 6751, Житомирської – 4676, Чернігівської – 2924, Кам'янець-Подільської – 1562¹⁷. Більше 1000 листів зі скаргами на продовольчі труднощі було виявлено військовою цензурою у грудні–листопаді 1947 р. при «обробці» кореспонденції в лави радянської армії з Полтавської області¹⁸.

Із посиленням голоду у наступні місяці висловлювання людей у листах стають усе гострішими. Серед населення, і не лише сільського, наростало розчарування політикою ЦК ВКП(б) і прийшло розуміння, що від радянської влади, за яку люди боролися на фронтах війни, не надійде ніякої допомоги: «Дети! Хлеба и овощи погорели, и мы голодаем. Мать ходила собирать колоски в поле, там, где уже собраны снопы. Председатель колхоза Скорыч ее побил, отобрал мешок и перерубил жилы у нее на руке, теперь она ею не может работать»¹⁹; «...Безвыходное положение, хоть бери детей потрави, и сама ложись под поезд...» (Вінницька область); «...Есть ...нечего. Сельсовет налоги тянет, и не знаем, как быть...» (Кам'янець-Подільська область); «...Демобилизовался, приехал домой, но лучше бы меня убили на фронте, чем мучиться дома, где умирают все с голода. ...Не вижу никакой помощи со стороны государства» (Ізмаїльська область)²⁰.

Іншим більш дієвим виявом реакції людей на нестачу продовольства і голод став масовий виїзд населення із районів, що страждали від посухи, у Західну Україну за сільськогосподарськими продуктами. Він почався ще в лютому 1946 р., а влітку почав становити загрозу для влади не лише за масштабами явища, а й за його наслідками. Населення з Харківської, Дніпропетровської, Херсонської, Полтавської, Вінницької та інших областей України, а також ряду областей Білорусії й Росії переїжджало із села в село західного регіону²¹, який не був колективізований²² і розповідало правду про становище в колгоспах, голод, невиплати за вироблені трудодні, сильно заважаючи таким чином прове-

денню агітації «переваг» колгоспного ладу. На лютий 1947 р. у західних областях України відновили лише 507 колгоспів із 2866, які були створені тут 1939–1940 рр.²³ Тож вислови типу: «На Сході посуха, хліба немає», «У колгоспах немає сенсу працювати, тому що хліб забирають», «Де колгоспи – там немає хліба», «Добре вам, що у вас землю не відібрали», «У нас землю забрали в колгосп. Почекайте – ось і у вас будуть колгоспи – тоді будете знати»²⁴, – цьому процесу сприяти аж ніяк не могли, й місцеве населення залишалось байдужим до радянських господарчо-політичних ініціатив.

Деякі із приїжджих тимчасово наймалися на роботу за харчі, деякі залишалися назавсім, але більшість, побувши два–три місяці і скупивши за гроші чи вимінявши за речі хліб, крупу, картоплю чи інші продукти, поверталися додому. Серед них, звичайно, була категорія людей, які їздили не з крайньої потреби, а з метою наступного перепродажу цих продуктів на місцевих базарах, на що влада звертала особливо свою увагу.

Приїжджі зосереджувалися в основному в районах, де проходила залізниця. Їх кількість невпинно збільшувалася, про що свідчила офіційна статистика. Якщо в червні 1946 р. органи транспортної міліції УРСР зняли лише з товарних потягів 62 тис. 400 осіб, то за дві декади липня – уже 97 тис. 633 особи. Зокрема у Львівській області, як свідчив секретар обкому КП(б)У І.Грушецький, у Краснянський район щоденно в червні прибувало 300–400 осіб, головне жінок, у Жовковський – 80–100 осіб, Глинянський – 100–150 осіб, Городокський – 40–50 осіб. Також багато колгоспників зупинялося в населених пунктах Івано-Франківського, Бродського, Поніковецького, Львівського та інших районів області. До того ж внаслідок голоду та необлаштованості життя на нових місцях в область у «неорганізованому порядку» прибували переселенці із Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської, Одеської, Ворошиловградської і Тернопільської областей²⁵.

Для протидії напливу населення в Західну Україну керівництво республіки вживало заходи, які були направлені не на усунення причин, що спонукали людей на масовий виїзд за продуктами, тобто голод, а лише ті, які б дозволили зменшити потік мас і ліквідувати шкоду, що завдавали приїжджі авторитету радянської влади у західному регіоні.

31 липня 1946 р. Рада міністрів УРСР заборонила продаж хліба на базарах колгоспами, колгоспниками й одноосібниками аж до виконання ними плану хлібоздачі державі із врожаю 1945–1946 рр. Тож для боротьби із тепер уже незаконним перевезенням селянами хліба залізницею органи транспортної міліції УРСР почали організовувати на великих залізничних станціях спеціальні загороджувальні загоны, які не дозволяли продавати й купувати на базарах зерно й борошно. Крім цього, райкомам КП(б)У на місцях давалися вказівки посилювати масово-політичну роботу серед селян, щоб «нездорові висловлювання окремих приїжджих осіб негативно не впливали на морально-політичний стан колгоспників і селян». Органам МДБ і МВС при виявленні людей, які поширювали антирадянські й «наклепницькі» розмови, спрямовані проти колгоспного ладу, доручалось арештувати й судити²⁶.

Однак подібні дії влади особливо успіху не мали. Оскільки ситуація в республіці погіршувалася, тисячі людей продовжували їхати у Західну Україну і в наступному 1947 р. Навесні, крім продуктів харчування, селяни конче потребували ще й посівного матеріалу. Зокрема у Вінницькій області, як повідомляв секретарю обкому КП(б)У Стахурському завідувач обласного відділу охорони здоров'я Лобанов, щоденно з кожного села виїздили і поверталися десятки й сотні селян, частина з яких здійснювала свої поїздки систематично, одна за одною. Тривали вони в середньому 2–3 тижні²⁷. В області було сім залізничних станцій (Козятин, Жмеринка, Вапнярка, Рудниця, Гайворон, Калинівка, Погребище),

де постійно скупчувалася велика кількість людей. Так, лише у березні на станції Козятин щоденно продавалося близько 9 тис. білетів, а за підрахунками санітарної служби і транспортної міліції через вокзал із транспортними поїздами їхало ще 18–20 тис. осіб, тобто більше 25 тис. осіб у день. Ще більший потік людей проходив через Жмеринку, оскільки його поповнювало населення з Бессарабії та Одеської області. Люди перебували у виснаженому стані, багато хто дорогою вмирав; внаслідок тривалих поїздок, ночівлі на залізничних вокзалах та у переповнених вагонах усі були вкрай завошивлені. Санітарна служба також була на сполох через поширення тифу²⁸. Проте таким чином вижити в умовах голоду було чи не найпростіше.

У той час, як частина населення їхала за продуктами й поверталася, інша намагалася врятуватися від голоду втечею із села. Поодинокі або цілими сім'ями селяни кидали свої домівки й направлялися у міста²⁹ чи менш постраждалі від посухи райони. За даними Міністерства сільського господарства УРСР, із 1 січня 1946 р. по 1 січня 1947 р. кількість працездатних жінок і підлітків до 16 років у колгоспах України зменшилася на 283,9 тис. осіб³⁰. Хто ж не наважувався тікати, але й не бажав помирати з голоду в колгоспах, влаштовувався працювати на місцевих підприємствах чи установах, які забезпечували своїх робітників картками на продовольчі товари. Однак такий шлях порятунку виявився недалекоглядним, оскільки, як уже згадувалося вище, держава суттєво зменшила у вересні 1946 р. кількість осіб, особливо у сільській місцевості, які забезпечувалися пайком. Щоб завадити селянам самовільно залишати колгоспи й повернути тих, хто так учинив, Міністерство сільського господарства УРСР пропонувало Раді міністрів УРСР та ЦК КП(б)У прийняти постанову про заборону відпуску колгоспників із села та прийняття їх на роботу керівниками підприємств, організацій чи установ. Однак, як не дивно, останні на такий крок не пішли, оскільки вважали, що прийняття подібної постанови суперечить положенням сільгоспартії та Конституції СРСР. Але з призначенням у березні на пост секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича ситуація змінилася. За його підписом низовим партійним та радянським органам навесні було розіслано лист ЦК КП(б)У, в якому їм доручалося надавати допомогу правлінням колгоспів у поверненні назад у господарства колгоспників. Без виданих у колгоспі документів сільські мешканці тепер не могли ніде влаштуватися на роботу³¹. Таким чином, була поставлена ще одна перепона на шляху селян до виживання.

Екстремальні умови голоду мали стресовий характер впливу на суспільство, вони несли загрозу як фізичному, так і психологічному здоров'ю особи. У ситуації небезпеки, постійного напруження, невпевненості у завтрашньому дні, відчаю зазнала кардинальної зміни поведінка людей, яка призвела до руйнації соціальних, правових, моральних норм та ціннісних орієнтацій.

Одним із проявів такої руйнації стало залишення батьками своїх дітей, причому робилося це часто привселюдно. Дітей кидали на дорогах, у сільрадах, у райздороввідділах, в яслах, лікарнях, біля дитбудинків, у райвиконкомах, відділах МВС. В основному це були малюки від народження до чотирирічного віку. Про характерний випадок доповідав у лютому 1947 р. секретар Чечельницького райкому КП(б)У Вінницької області В.Грабовський. Він наводив приклад, коли в райздороввідділі опухла від голоду вдова принесла двох дітей у вкрай виснаженому стані і з окриками: «Дівайте їх, де хочете!», залишила приміщення³².

Проте свідченням ще більшого відхилення поведінки людини в умовах голоду від усталених норм життя став канібалізм та вживання у їжу людських трупів³³. Із метою виживання дехто переступав межу людськості і, щоб прогодуватися, вбивав власних чи чужих дітей, членів своїх сімей, жебраків, дехто їв уже померлих родичів. Траплялися випадки, коли вбивства людей чинилися для виготовлення і наступного продажу продуктів харчування. Убивали навіть

12–13-річні діти. При цьому не всі з тих, хто наважувався на подібні вчинки, були виснажені чи у стані, близькому до божевілля. За перше півріччя 1947 р. органи МВС УРСР на території 15 областей республіки зафіксували 130 випадків людоїдства та 189 випадків труподства. Найбільш частими вони були в Ізмаїльській (відповідно 53 і 82 випадки), Дніпропетровській (16 і 21), Одеській (10 і 2), Сталінській (11 і 15) областях³⁴. Виявити справжню кількість подібних фактів у той час, коли люди вмирали сотнями тисяч, було неможливо, проте навіть ті випадки, які влада зафіксувала, свідчать, що це страхітливе явище було поширене у всіх регіонах України, де панував голод.

Пік голоду припав на зиму 1946–1947 рр. та весну 1947 р. Від недоїдання населення масово хворіло на дистрофію, особливо страждали діти й літні люди. Лікарні були переповнені, хоча потрапляння туди не гарантувало врятування життя, оскільки у цих установах теж катастрофічно не вистачало продуктів харчування. Та ж сама ситуація існувала в переповнених дитячих будинках. Населення масово зверталося по допомогу в органи місцевої влади, багато хто з регіональних керівних працівників просив з центру продовольчої позики, проте для вищого керівництва республіки головною проблемою був не голод, а невиконання плану хлібоздачі. Тому вся допомога, яка надходила, усі заходи, які формально сприяли поліпшенню ситуації, зокрема, організація на місцях їдалень для голодуючих, налагодження по селах харчової взаємодопомоги, вилування риби у річках і ставках, навесні – вирощування ранньої городи – кардинально змінити існуючий стан речей не могли. За офіційними повідомленнями на початку 1947 р. в Україні нараховувалося 448 тис. хворих на дистрофію, серед яких 150 тис. перебували у важкому стані й потребували термінової госпіталізації³⁵. На травень 1947 р. вже було зареєстровано понад 900 тис. таких хворих. Що ж до людських втрат, то їх визначити важко, оскільки масштаби трагедії, попри те, що вони були меншими ніж у 1932–1933 рр., надто великі. Лише органи ЗАГСУ УРСР зафіксували у 16 східних та Ізмаїльській і Чернівецькій областях 1946 р. 282 тис. померлих, а 1947 р. – більш ніж 528 тис.³⁶

Незважаючи на голод і скрутне продовольче становище більшості населення України, влада досить успішно провела у лютому 1947 р. таку важливу політичну кампанію, як вибори до Верховної Ради УРСР. Із остраху перед можливими протестами людей, оскільки лунали висловлювання невдоволення, або про те, що «голосувати будете без нас, ми не доживемо до виборів» по республіці скликалися спеціальні пленуми і наради парткомів усіх рангів, збори пропагандистів та агітаторів із метою нейтралізації негативних настроїв. У результаті вибори пройшли спокійно і за «блок комуністів і безпартійних» проголосувало 99,47% виборців³⁷. Але навіть 0,52% тих, хто був проти, а це 111832 особи, було досить багато, хоча менше, ніж 1946 р., коли проти виставлених кандидатів від України у Верховну Раду Союзу РСР голосувало 178552 виборці. Люди висловлювали своє невдоволення не стільки недемократичністю процедури голосування за єдиних кандидатів, скільки нестерпними умовами життя. Воно виражалось у формі написів на виборчих бюлетенях, які виявляли після відкриття виборчих урн. Частина громадян у такий спосіб намагалася звернути увагу посадовців на своє вкрай важке становище: «Нагодуйте народ», «Приділяйте більше уваги трудовому народу», «Врятуйте від голоду»³⁸. Зокрема в інформаційному повідомленні до ЦК КП(б)У про підсумки виборів на Полтавщині секретар обкому партії із пропаганди В.Волгін констатував, що на багатьох бюлетенях були типові приписки: «Дайте хліба, хочу їсти!», «Я буду голосувати за того, хто дає життя, а не голод», «Товаришу депутат! Дайте хліба – гину!»³⁹. У Кам'янець-Подільській області поряд із патріотичними написами: «Хай живе і процвітає могутня Батьківщина», «Привіт Сталіну», «Голосую за комуністичну партію», «Голосую за улюбленого батька і друга Й.Сталіна», також були й протилежно-

го характеру: «Прошу налагодити життя», «За світло, воду і хліб», «Дайте хліба»⁴⁰.

Від початку 1947 р. критичність настроїв як сільських, так і міських жителів усе ж зростала, про що з тривогою спецслужби доповідали керівникам республіки. Так, на Полтавщині колгоспник сільськогосподарської артіль «Певний шлях» Кобелецького району Ф.Колісник у приватній розмові заявляв: «Нам говорили, коли ми їхали з фронту: ви будете забезпечені і ваші сім'ї також. Ось нас і забезпечили. Так, питається, за що ж ми воювали, за що ми стали каліками, а інші голови покляли? За те, щоб бути голодними і пухнути з голоду?». Більш категоричними були слова жительки Полтави М.Андрусенко: «Просто вирішили виморити людей голодом; наша держава має достатню кількість хліба, але зовсім не проявляє піклування про людей»⁴¹. Із метою всебічного виявлення подібних настроїв та реакції населення на голод МВС УРСР доручалося Управлінню боротьби з бандитизмом збирати усю інформацію, що стосувалась цієї проблеми. Ще з 20 грудня 1946 р. працівники управління розпочали роботу, пов'язану з аналізом, узагальненням і надсиланням її у вищі органи державної влади⁴². Однак, маючи таку інформацію, керівництво республіки реагувало не на факти катастрофічного становища людей, а лише на те, що загрожувало існуючій політичній системі і порядкам, які у ній панували.

Голод суттєво вплинув на криміногенну ситуацію, особливо збільшилась кількість грабунків особистого майна громадян і запасів продовольства. У II половині 1946 р. та I половині 1947 р. кримінальні злочини такого характеру у країні становили 70%. Усе нагадувало війну за шматок хліба голодних проти голодних (В.Зима), оскільки городяни грабували село, а сільські мешканці – місто. Об'єктами нападів ставали магазини, сховища, бази, а також помешкання і господарчі будівлі жителів міст і сіл. Ішли грабувати, часто зі зброєю в руках, організовуючись у групи, робітники, службовці, колгоспники, військовослужбовці, члени ВКП(б), комсомольці і вчорашні фронтовики, які до цього не вчиняли навіть дрібних крадіжок⁴³.

Населення із страхом виходило на вулицю. У Вінницькій області, наприклад, було встановлено, що грабунками займались місцеві жителі із Бершадського, Ольгопільського, Чечельницького, Плисківського, Оратівського районів. Зокрема, у Бершадському районі у жовтні 1946 р. була заарештована група із 17 осіб, мешканців Бершаді й с. Флорино, які працювали на виробництві. Вони вчинили вісім пограбувань і вбивство⁴⁴.

Влада досить дієво відреагувала на таку ситуацію із настанням літа, коли почались масові крадіжки зернових голодним населенням. Однак знову її метою було не поліпшення продовольчого забезпечення, а чергове посилення покарання людей за їх спроби врятуватися від голодної смерті. До «закону про п'ять колосків» від 7 серпня 1932 р., яким передбачалося покарання 10-річним ув'язненням того, хто самовільно зрізав чи зібрав на полі десяток колосків, узяв кілограм зерна, додавалися укази президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного й суспільного майна» та «Про посилення охорони особистої власності громадян». Відповідно до них мінімальний строк позбавлення волі за крадіжку, привласнення чи розтрату державного майна складав від 7 до 10 років, а за повторний чи здійснений групою осіб подібний злочин – до 25 років виправно-трудова робіт⁴⁵. Розпочалася небувала кампанія боротьби із розкрадачами і в найкоротший термін суди провели сотні й тисячі показових процесів. Тож через півроку, внаслідок того, що населення не припиняло крадіжок зерна навіть попри загрозу довготривалого позбавлення волі, тюрми й табори країни були переповнені. Всього ж за кримінальні злочини у 1947 р. у СРСР покарали більш ніж 1,3 млн. осіб⁴⁶. Найбільш поширеним видом злочинів стали дрібні крадіжки, що стосувалося у першу чергу зерна.

Реакція населення на нову хлібозаготівельну кампанію 1947 р., маючи досвід минулого року, була набагато різкішою й різнобічною за своїми проявами. Усі боялися найстрашнішого – повторення голоду, тому змінюється характер настроїв, посилюється критика дій влади, стає агресивнішою поведінка. Про ворожі антирадянські прояви керівництву республіки регулярно доповідали спецслужби та секретарі обласних комітетів КП(б)У у звітах про політичні настрої людей.

Серед населення почали відкрито лунати звинувачення у бік влади. Так, у Лозоватській сільраді Ново-Празького району Кіровоградської області колгоспник М.Горбенко у розмові із селянами заявив: «З якого часу існує радянська влада, то народу життя немає й очікувати його немає чого. Що зберемо, то все вивезуть, а народ знову буде голодати. Далі існувати ми так не можемо, а при комунізмі ще буде гірше». За своє висловлювання колгоспник був арештований⁴⁷. Така ж доля спіткала колгоспника Онуфрієвського району М.Баранова, що звернувся із прямим запитанням-докором до райпрокурора Макаренка і начальника РВ МВС Тарасюка: «До яких пор вы будете забирать весь хлеб у нас и отдавать Сталину?»⁴⁸. У Сумській області колишній агроном контори «Росткаучук» С.-Будського району говорив: «Славянские страны стали нашими сателлитами, там пока массы не знают, что представляет из себя советский демократизм, они не знают, что у нас существует сталинский монархизм, они не знают, что у нас нищета, бедность... Местные монархические колхозы привели к разорению села...»⁴⁹. У бідах народу і виникненні голоду обвинувачувались комуністи та місцевий апарат, що жив за рахунок простих людей: «Коммунисты забрали весь хлеб, а теперь мы умрем с голода» (Кіровоградська область)⁵⁰, «...Если город Сталино представит одной семье, то в нем на одного работника, производящего материальные ценности, приходится 10 тунеядцев – работников облисполкома, обкома партии, комсомольских и профсоюзных комитетов и других, все они, не производя ничего, кушают в пять раз больше тех людей, которые добывают уголь и хлеб. И такое положение по всей стране... Они поделали из нас бродяг, превратили весь народ в скот...» (Сталінська область)⁵¹. Матері картали своїх дітей за їх рішення вступити у цей скрутний для основної маси населення час у Комуністичну партію: «Я узнала, что ты без моего разрешения вступил в партию. Для меня очень обидно. Ты должен был спросить совета матери. Я не одобряю твой поступок. Ты партийный, а я здесь страдаю без хлеба. Людей судят за колоски, за кражу хлеба, соломы» (Херсонська область)⁵².

Попри кращий врожай, ніж 1946 р., із настанням жнив 1947 р. продовольчі труднощі населення були досить відчутними, оскільки основна увага влади знову зосереджувалась на обов'язковому виконанні плану хлібозаготівлі. При цьому було відомо, що держава могла б у достатній кількості забезпечити людей продовольством, якби зерно у першу чергу використовували для потреб власного народу: «Хлеба нам бы хватило на несколько лет, ели бы его не отправляли за границу. Но видно так надо, чтобы мы ели сор, а за границей ели наши булки» (Херсонська область), «Вот дождались урожая, а хлеб от нас увозят, нам опять придется голодать. Обещали, что с нового урожая будет коммерческий хлеб, а его нет, потому, что хлеб от нас увозят в другие страны» (Полтавська область)⁵³. Тож цілком закономірно у масовій свідомості побутувало переконання, що хто вкраде, той буде ситим: «На трудодни ничего не дают. Так что, если украд – поел, а нет – пропадай, а поймашься – судить будут. Так или иначе – все равно погибать» (Херсонська область), «Тот, кто украд хлеб, тот будет с хлебом. Это мы знаем по прошлому году» (Миколаївська область)⁵⁴.

Доповідаючи, наприклад, в управлінні з перевірки партійних органів при ЦК КП(б)У про політичні настрої населення завідувач оргінструкторським відділом Миколаївського обкому КП(б)У Віщун зазначав, що в період жнив «анти-

радянські елементи» намагалися будь-що зірвати чи загальмувати виконання «першої заповіді перед державою», тобто хлібозаготівлі. Для досягнення цієї мети вони поширювали думку про те, що крадіжки в колгоспах і радгоспах не є злочином, і «красти можна, особливо тепер». Навіть один із колгоспних партторгів (Казанковський район, колгосп «15 років ВЛКСМ») на запитання: «Чому ви слабо ведете боротьбу з расхитителями?», відповів: «Тепер такое время – не украдешь, не проживешь». У його колгоспі була відмічена масова участь колгоспників у крадіжках зерна⁵⁵.

На селі крали зерно, незаконно збирали чи зрізали колоски як прості колгоспники, так і голови колгоспів, сільрад, секретарі партійних чи комсомольських організацій. Чим вища посада, тим більше було можливостей для привласнення зерна, особливо, якщо з цією метою об'єднувалось декілька осіб. Нерідко крадіжки здійснювались із застосуванням зброї. Займались ними, звичайно ж, і голодні жителі міст.

Особливістю поведінки населення під час хлібозаготівельної кампанії 1947 р., на відміну від більш голодного 1946 р., є те, що набуває поширення така форма спротиву політиці влади на селі, як вбивства голів колгоспів та партійно-радянського активу, якщо останні були надто заповзятими у виконанні розпоряджень цієї влади. Офіційно такі дії класифікувались керівництвом держави як терористичні акти. Основним мотивом убивств та замахів була помста за активне проведення хлібозаготівлі й за переслідування тих, хто вимушено займався крадіжками зерна. Крім цього, спалювались помешкання, господарчі будівлі, нищилась домашня худоба активістів і голів. Іншою загрозою для влади стали загони ОУН і УПА, які проникали із Західної України і також убивали місцевий актив та голів колгоспів, грабували токи, зернохосовища, кооперації⁵⁶. Представники спецслужб і слідчих органів намагалися будь-що встановити виконавців чи завадити подібним терористичним актам і їм це часто вдавалось, оскільки нерідко наміри вбивства проголошувались відкрито та при свідках, або в очі тому, кого мали вбити. Зокрема за 20 днів – із кінця вересня до середини жовтня 1947 р. у Дніпропетровській, Полтавській, Запорізькій, Житомирській, Київській областях органи МДБ завадили здійсненню 13 замахів на партійно-радянський актив у колгоспах, арештувавши осіб, які намагалися їх учинити⁵⁷.

Як і попереднього року, 1947 р. владі прийшлося зіткнутися під час хлібозаготівлі із небажанням деяких керівників колгоспів, районних партійних і радянських органів сумлінно виконувати розпорядження республіканського та союзного центру. Цих керівників звинувачували у саботажі, оскільки вони затягували молотьбу і здавання зерна державі, знову приховували його, заплутували облік, списували, залишали як втрати на полях, видавали на трудовні та використовували на внутрішні потреби більше дозволених 15%. Наприклад, у Кам'янець-Подільській області за період жнив було притягнуто до відповідальності 185 осіб: голів колгоспів – 72, голів сільрад – 13, директорів МТС – 8, бригадирів колгоспів – 23, секретарів парторганізацій колгоспів – 21, секретарів райкомів КП(б)У – 5, голів райвиконкомів – 2 та інших робітників – 41. Із них виключено з партії 30 осіб, переведено із членів ВКП(б) у кандидати – 5, засуджено – 8, знято з роботи – 17, на інших було накладено партійні стягнення⁵⁸.

Також, як і влітку 1946 р., практикувались диверсії: навмисно псувались комбайни, молотильні агрегати, у покоси чи у робочі частини машин підкидалися металеві предмети, міни, гранати.

Але й цими засобами арсенал народної непокори не вичерпувався. Влада зіткнулася ще й із проблемою анонімних листів, агітаційних листівок та відкритої агітації громадян проти радянського устрою. Зокрема Г.Петров, секретар Кіровоградського обкому КП(б)У, інформував у серпні 1947 р. секретаря ЦК КП(б)У

Л.Кагановича про активізацію під час виконання плану хлібозаготівлі «ворожих елементів із числа колишніх куркулів, націоналістів, колишніх німецьких помічників, сектантів, які в деяких районах і колгоспах проводили ворожу агітацію і прихований саботаж, а в окремих випадках чинили активні дії, а також намагалися у своїй антирадянській роботі використовувати окремих відсталих, із низьким рівнем політичної свідомості із середовища робітників, селян і службовців»⁵⁹. В анонімках та агітаційних листівках виражалися протестні настрої людей, які не бажали миритися зі своїм важким становищем та політикою, що на той час домінувала в республіці. Анонімки надсилалися як на адресу місцевих керівників, так і в центральні органи влади. Часто їх регулярно писали одні й ті ж особи, причому дехто, не обмежуючись цим, вдавався ще й до відкритої агітації своїх поглядів, направлених проти колгоспного ладу, хлібозаготівлі тощо. Подібна «нерозсудливість» останніх сприяла владі у здійсненні заходів з їх швидкого виявлення і нейтралізації шляхом арешту. Так, із 20 вересня по 10 жовтня 1947 р. органи МДБ УРСР арештували у східних областях України 126 осіб, які проводили антирадянську агітацію із метою зриву здавання зерна державі. Багато анонімок із погрозами вбивства надсилалося чи підкидалося колгоспним активістам⁶⁰.

В агітаційних листівках, які розвішувались чи залишались у громадських місцях, лунали заклики саботажу, не працювати у колгоспах, красти. Наприклад, у Підвисоцькому районі Кіровоградської області на будівлі Полінайської сільради була вивішена листівка з військовою стилістикою такого змісту: «Товарищи колхозники и колхозницы! Воруйте хлеб по всех фронтах, где б он вам не попадался, тащите беспощадно, без мер и границ на это, а кто будет отбирать у вас, тому будет собачья смерть»⁶¹. Проте найбільш загрозливими для влади були листівки із закликами до відкритої антирадянської боротьби. Причому заклики лунали до різних категорій громадян (до свідомих українців, бійців і командирів Червоної армії і навіть прихильників білогвардійців): «Дорогие замученные в большевистской и фашистской неволе украинцы и украинки, к Вам обращаются друзья Ваши! Нет слов, чтобы можно было выразить нашу неволю, нашу несчастную жизнь, подобную собачьей у плохого хозяина... Кучка большевистских наемников жестоко посмеялась над тобой, несчастный народ. Ты воевал за Сталина, за колхозное рабство, за большевистский рай, а дети твои пухнут с голода на родной украинской земле. ...Народ, проснись, расправь свои руки, и никакая сила не сломит тебя в борьбе. Счастья и зажиточной жизни нам никто не даст, если мы это сами не завоюем. Смерть кровавому фашизму! Смерть кровавому большевизму. Да здравствует свободная, вольная, независимая Украина! Народ, создавай подпольные партизанские организации, вооружайся, уничтожай большевистских угнетателей, приberi власть в свои руки!»⁶²; «Червоноармійці! Організуйте революційну боротьбу проти Сталіна під гаслом: Воля народів і людини! Геть тиранів і диктатуру Сталінської кліки! Смерть Сталіну!» (Вінницька область); «...Більшовики хочуть викликати в Україні голод, подібно, як це було в 1930–1933 рр., коли загинуло понад 7 млн. українців. Чи хочете, щоб жили Ви і Ваші діти? Чи хочете мати чим прогодувати худобу? Чи хочете, щоб не було кривавих війн? Коли так – тоді є вихід один: все, що тільки можливо – ховайте! Не давайте нічого з України ворогові! Допомогайте сусід сусідові! Ваша праця – ваш хліб! Українські повстанці» (Кам'янець-Подільська область)⁶³; «Товарищи рабочие и крестьяне колхозники, поднимайтесь на борьбу с советским варварством, организуйте белогвардейские отряды против советской власти, чтобы после ее свержения – жить зажиточно. До каких пор будем терпеть? Нас хотят поморить с голода и поработить. Поднимайтесь все, собирайте оружие...» (Сталінська область)⁶⁴.

Досить небажаним для влади було також поширення впродовж 1947 р. чуток про наближення чи початок війни з капіталістичними країнами (в основному із США, Англією та Туреччиною), в якій Радянський Союз мав неминуче зазнати поразки. Ці чутки існували в багатьох областях України, де населення потерпало від нестачі продовольства і голоду. Незважаючи на те, що минуло лише два роки від закінчення виснажливої війни з фашистською Німеччиною, в якій був значним прояв патріотизму, у свідомості багатьох людей, внаслідок несправедливої політики радянської влади, визріло переконання, що потрібна нова війна, яка б призвела до знищення колгоспів і звільнення селян від їх експлуатації: «...Необходима другая война, которую требуют Англия и Америка, которая должна уничтожить колхозы...» (Сумська область); «При немцах было хлеба сколько угодно, а сейчас мы голодаем, потому что весь хлеб от нас забирают. Хотя бы скорее была война, может быть, придет другая власть и будет лучше» (Миколаївська область); «Колхозы должны развалиться, они не оправдали себя. Скоро будет война Америки и Англии против Советского Союза и они нас освободят от этого колхозного строя» (Одеська область)⁶⁵; «...Будутъ знищені колгоспи. Землю роздадутъ, і хто як захоче, так і буде жити, війна обов'язково буде, бо всі знають, що таке совєцька власть...», «Колгоспи існувати не будуть. Бо війна вже на носі. Англія і США вимагають від Сталіна вивести війська з Німеччини. Я хоть і поранений, але пішов би ще воювати, тільки, щоб цієї влади не було. Це не влада, а якісь здирники...» (Вінницька область)⁶⁶.

Спецслужби фіксували у висловлюваннях людей недовіру до влади й розуміння того, що голод був спричинений не посухою, а радянським державним устроєм: «Наше правительство нас обманывает, оно на обмане и построено. Турция обязательно скоро будет воевать с нами и она должна забрать Украину потому, что она принадлежит Турции» (Кіровоградська область); «Если Америка и Англия объявят войну, то СССР не будет в состоянии оказать серьезного сопротивления и пойдет на любые условия мира, так как внутренняя обстановка в стране, в материальном отношении крайне напряженная, во многих местах люди умирают от голода. Ухудшение материального положения в этом году объясняется не засухой, а причину нужно искать в существующем у нас строе...» (Сталінська область)⁶⁷.

Вияв реакції людей на голод знайшов своє відображення і в народному фольклорі: «До колгоспу не піду, Бо я знаю ту біду. Колгосп – рідна мати, Не вкрадеш, не будеш мати. Виконала п'ятирічку: Бери торбу, або в річку. Дають грами, Щоб не розібралися з ділами»; «Усе літо проробила – Кіло проса заробила, На стакани продала – Холостяцьке віддала. Тепер треба вербуватись, Щоб на плаття пристаратись»⁶⁸. Мізерний заробіток, необхідність красти чи тікати з колгоспу – не широкий арсенал засобів для селянина, щоб прожити у післявоєнному колгоспі.

Із метою протидії зростанню антирадянських проявів і настроїв та поширенню чуток, крім власне репресивних кримінально-процесуальних заходів, у республіці проводилась маса зборів та роз'яснювальних бесід із селянами й робітниками силами тисяч агітаторів і пропагандистів, які переконували населення у перевагах радянського способу життя над ворожим капіталістичним. Успіху цих кроків спряло й те, що під кінець 1947 р. план хлібозаготівлі внаслідок кращого врожаю, ніж попереднього року, виконувався, у селян перестали відбирати останнє, тож поступово вияв народної непокори почав затихати і морально-психологічний клімат суспільства ставав «здоровішим», тобто адекватним радянським ідеологічним настановам. Вдовольняючись мінімумом, який давала держава, більшість населення поверталася до звичного життя, і тих, хто наважувався висловити свою незгоду з діями влади, ставало все менше. Проте голод вкотре негативно вплинув на свідомість, психологію, моральне здоров'я людей,

що позначилось на їх поведінці та вчинках як під час продовольчої скрути 1946–1947 рр., так і в подальші роки. Багато хто бачив та розумів сутність існуючої державної системи, однак продовжував покійно жити, чи скоріше існувати у звичному ритмі, пристосовуючись до труднощів, залишаючи своє невдоволення при собі. Голод засвідчив, що позбавлене державної підтримки населення було змушене рятуватись самотужки, часто йдучи на злочини та нелюдські вчинки, переступаючи моральні норми. В основному протести проти дій влади виражались у розмовах чи у листах до рідних. Проте серед безпартійних і партійців траплялися й ті, хто відкрито чинив опір владі, знаючи, що за свою непокору, буде жорстоко покараний. Ця категорія громадян, попри пасивність та аполітичність більшості населення, становила потенційну загрозу радянській владі, оскільки при нагоді завжди виражала своє невдоволення нею вчинками та антирадянськими висловлюваннями.

¹ *Зубкова Е.* Общественная атмосфера после войны (1945–1946) // Свободная мысль. – 1992. – №6. – С.10–11.

² *Єрмак О.* Трагічна сторінка історії Полтавщини: Голод 1946–1947 років // Голод 1946–1947 років на Полтавщині (до п'ятдесятиріччя трагедії). Матеріали і документи. – Полтава, 1996. – С.8.

³ *Маковійчук І., Пилявець Ю.* Голод на Україні у 1946–1947 рр. // УІЖ. – 1990. – №8. – С.18.

⁴ Там само. – С.19.

⁵ Там само. – С.21.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3940. – Арк.1.

⁷ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С.61.

⁸ *Маковійчук І.* Вказ. праця. – С.22–23.

⁹ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.П.136. – Оп.13. – Спр.94. – Арк.75.

¹⁰ Голод в Україні 1946–1947. Вказ. праця. – С.66, 86, 90, 104, 113, 119, 133.

¹¹ Там само. – С.132.

¹² Там само. – С.302–305.

¹³ Там само. – С.303.

¹⁴ Там само. – С.72–75.

¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3669. – Арк.1–6.

¹⁶ Голод в Україні 1946–1947. Вказ. праця. – С.26.

¹⁷ Там само. – С.82.

¹⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4560. – Арк.2.

¹⁹ *Хандрос Б.* Голод-47. За матеріалами військової цензури та спогадів очевидців // Вінниччина. – 1996. – 26 серпня. – С.6.

²⁰ Голод в Україні 1946–1947. Вказ. праця. – С.112, 139.

²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3940. – Арк.40.

²² Там само. – Спр.3496. – Арк.4.

²³ Там само. – Спр.4575. – Арк.6, 42.

²⁴ *Кононенко В.* Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – С.169.

²⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3940. – Арк.40–42.

²⁶ Там само. – Арк.42.

²⁷ ДАВО. – Ф.П.136. – Оп.13. – Спр.129. – Арк.147.

²⁸ Там само. – Арк.145–147, 182.

²⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2842. – Арк.5, 7.

³⁰ *Маковійчук І.* Вказ. праця. – С.27.

³¹ Там само. – С.28.

³² ДАВО. – Ф.П.136. – Оп.13. – Спр.129. – Арк.21, 90.

³³ *Хандрос Б.* Голодомор-47 // Вінниччина. – 1996. – 3 серпня. – С.3.

³⁴ Голод в Україні 1946–1947. Вказ. праця. – С.173–174, 181, 185, 205, 213, 215, 217, 229–231, 248.

- ³⁵ Білас І. Репресивна каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історично-правовий аналіз: У 2-х кн. – Кн.1. – К., 1994. – С.344.
- ³⁶ Маковійчук І. Вказ. праця. – С.29.
- ³⁷ Радянська Україна. – 1947. – 12 лютого.
- ³⁸ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої... – С.121–122.
- ³⁹ Єрмак О. Вказ. праця. – С.21.
- ⁴⁰ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої... – С.121.
- ⁴¹ Єрмак О. Вказ. праця. – С.21.
- ⁴² Білас І. Вказ. праця. – С.339.
- ⁴³ Зима В. Соціологія безправия. Реакція сталінської юстиції на голод в СРСР 1946–1947 гг. // Соціологіческие исследования. – 1999. – №2. – С.92.
- ⁴⁴ ДАВО. – Ф.П.136. – Оп.13. – Спр.99. – Арк.149–150.
- ⁴⁵ Зима В. Вказ. праця. – С.88–89.
- ⁴⁶ Там само. – С.97.
- ⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4557. – Арк.61.
- ⁴⁸ Там само. – Спр.4562. – Арк.3.
- ⁴⁹ Там само. – Спр.4557. – Арк.34.
- ⁵⁰ Там само. – Спр.4561. – Арк.2.
- ⁵¹ Там само. – Спр.4978. – Арк.2–3.
- ⁵² Там само. – Спр.4561. – Арк.11.
- ⁵³ Там само. – Спр.4557. – Арк.11.
- ⁵⁴ Там само. – Спр.4557. – Арк.15, 26, 42.
- ⁵⁵ Там само. – Арк.36, 44.
- ⁵⁶ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої... – С.168.
- ⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4561. – Арк.11; Там само. – Спр.4978. – Арк.25–74; Там само. – Спр.4557. – Арк.28, 33, 39, 64.
- ⁵⁸ Там само. – Спр.4561. – Арк.2; Там само. – Спр.4557. – Арк.38, 65–66, 74.
- ⁵⁹ Там само. – Спр.4561. – Арк.1–2.
- ⁶⁰ Там само. – Спр.4978. – Арк.27.
- ⁶¹ Там само. – Спр.4561. – Арк.3.
- ⁶² Матушак К. «Забрали хліб і вигнали з хати» // Молодь України. – 2003. – 13 лютого. – С.2.
- ⁶³ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої... – С.168.
- ⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4978. – Арк.4.
- ⁶⁵ Там само. – Спр.4557. – Арк.34, 41, 52.
- ⁶⁶ Матушак К. Про що не писали газети... // Молодь України. – 2003. – 30 лютого. – С.2.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4557. – Арк.64; Там само. – Спр.4978. – Арк.2.
- ⁶⁸ Кононенко В. Оцінка голоду 1946–1947 років населенням Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 2. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2000. – С.178–182.

The suggested intelligence reviews the problem of artificially created 1946–1947 famine by soviet regime in its social aspect. The author studies social atmosphere, moral and psychological condition, attitude of population of Ukraine during the famine and clarifies peculiarities of people behavior and reaction on lack of food.

Н.М.Юсова*

**ІДЕЙНА Й ТЕРМІНОЛОГІЧНА ГЕНЕАЛОГІЯ ПОНЯТТЯ
«ДАВНЬОРУСЬКА НАРОДНІСТЬ»****

У статті робиться спроба простежити ідейні та термінологічні витоки складових частин поняття «давньоруська народність», а також з'ясувати причини та проілюструвати сам процес утвердження цього поняття в історичній науці СРСР. Для розкриття теми залучено як архівні, так і суто історіографічні джерела.

Етноніми й політоніми, як і будь-яка термінологія, належать до сфери найменувань. Первісні імена етносу чи держави апріорі вважаються онтологічними, такими, що ніби є органічно-споконвічними, на відміну від штучних кабінетних конструкцій науковців. Назви, витворені вченими, за своєю сутністю є термінами, необхідними знаряддями для дослідницької роботи. Таким штучно сконструйованим термінологічним словосполученням є й «давньоруська народність». У цьому понятті закладена сутність сформованої в сталінську добу відповідної концепції.

Указане поняття розкривається через дефініцію, а саме: «давньоруська народність» – це східнослов'янська етнічна спільнота IX–XIII ст., спільний предок білорусів, росіян і українців. Відповідно до концепції, радянські історики розпочали трактувати конгломерат «руських племен» давньокіївського часу як єдину народність, а також як певну проміжну етноспільноту, відмінну від попередніх та майбутніх етнічних утворень східних слов'ян, як спільного предка росіян, білорусів і українців. У цих двох моментах і полягала основна відмінність суті концепції давньоруської народності від поглядів традиційної російської історіографії. Представники останньої переважно вбачали, по-перше, у східному слов'янстві періоду Київської Русі або сукупність окремих племен (чи союзів племен), або етнопонятійно невизначений «руський народ» (як правило, багато-племінний). В обох випадках (це – по-друге) східні слов'яни, за переконанням більшості дореволюційних істориків, переживали в давньоруську добу один із перших періодів свого історичного розвитку – період становлення так званого «єдиного руського народу», який у майбутньому розділився на три гілки – великоруську, малоруську й білоруську, але (незбагненним чином!) продовжував зберігати свою метафізичну єдність.

На узагальнену думку радянських істориків, давньоруська народність сформувалася (або ж тільки знаходилася на стадії формування) в процесі злиття східнослов'янських племен, каталізатором чого стало їх об'єднання в єдиній давньоруській державі. Через зовнішні й / або внутрішні причини вона розпалася (чи зупинила свою подальшу консолідацію). Унаслідок цих процесів упродовж певного часу виникли три нові народності східних слов'ян¹.

* Юсова Наталія Миколаївна – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

** В основу статті покладено монографічне дослідження: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2005. – 543 с. + П. Однак безпосередньо звернути увагу на термінологічний аспект досліджуваної проблематики спонукали розмови з О.Толочком, М.Мандриком ще впродовж осені 2004 р. Хоча ідеї так і могли залишитися на рівні розрізнених уривків, якби вже наприкінці 2005 р. Л.Горизонтов фактично не наполіг на реалізації задуму – саме під час тієї творчої бесіди визріли можливі інваріанти підходів. Водночас складаємо глибоку подяку А.Атаманенку, І.Колеснику за вияв щирої зацікавленості в завершенні опрацювання та оприлюдненні студії.

На перший погляд, поєднання термінів «давньоруська» та «народність» в одному термінологічному виразі здається цілком очевидним. Але, насправді, це поєднання мало довгу ідейну та термінологічну генеалогію й сталося лише в певних історіографічних умовах – унаслідок суголосності деяких результатів поточного розвитку історичної науки в СРСР 1930-х – початку 1950-х рр. відповідним політико-ідеологічним запитам комуністичного керівництва країни. Отже, завданням даної статті є простеження ідейної та термінологічної генеалогії поняття «давньоруська народність». За браком відповідної історіографії проблеми можемо вказати лише наші попередні праці з тематики генезису концепції давньоруської народності, але враховуючи ту обставину, що їх перелік (станом на весну 2005 р.) поданий нами в монографії², то поклики на частину з них зробимо в подальшому тексті (де в цьому є історіографічна необхідність), як і на ті, що вийшли після зазначеного часу. Що стосується джерельної бази, то вона представлена (опублікованими й неопублікованими) науковими та науково-популярними працями дослідників, причетних як до процесу генезису концепції, так і до розробки радянської етногенетичної теорії; документальним матеріалом, пов'язаним із діяльністю наукових установ історичного профілю; статтями з різних російських і радянських енциклопедичних видань XIX–XX ст. (наголошуємо, що в нашому випадку це законні джерела!) тощо.

Обидва названих терміни («давньоруська» й «народність») самі по собі далеко не однозначні. Точна хронологічна фіксація виникнення першого з них поки що не встановлена. Зрештою, це не так уже й важливо. Відомо, що лексикон архаїчних мов, як правило, не містить складних слів, зокрема таких, що утворюються з поєднання двох прикметників. Поєднання простих слів у більш складні в східнослов'янських мовах відбувається в процесі формування літературних мов. Очевидно, що й прикметник «давньоруська» виникає саме в цей період – XIX ст. У цьому ж столітті до лексикону освічених верств знову повертається етнополітонім «Русь», а для того, щоби розрізнити модерну «Русь» від середньовічної, до цього терміну починають додавати слово «давня». Можливо, першим таке словосполучення застосував один із фундаторів російської літературної мови О.С.Пушкін. Так, оцінюючи в цілому «Історію держави Російської» М.М.Карамзина, поет зазначив: «... Давня Русь, здавалось, знайдена Карамзином, як Америка Колумбом»³. Зауважимо, що термін «Давня Русь» уживався як для означення «общеруської» держави (або конфедерації руських князівств удільного періоду) домонгольської доби, так і застосовувався до Північно-Східної Русі уже після монгольської доби, а згодом – і до Московської держави.

Просте, здавалося б, поєднання слів «давній» і «руський» в одне слово відбулося десь в середині XIX ст. – уперше в працях філологів, зокрема І.І.Срезневського. Узагалі питання давньоруської етномовної спільності вперше на науковому рівні порушили східнослов'янські мовознавці в першій половині XIX ст.; вони й створили теоретичні передумови для виникнення в майбутньому концепції про давньоруську народність⁴.

Понятійно-категоріальний апарат етногенетики в XIX ст. (як і значно пізніше) ще не був розроблений. Власне, не існувало й такої дисципліни. Назагал терміни «нація», «національність», «народність», навіть «плем'я», уживалися синонімічно⁵. Про це, певною мірою, свідчать, наприклад, статті в тогочасних енциклопедичних словниках. Так, у словнику за редакцією Ф.Толля (видання 1864 р.) зазначається, що «національність – те ж саме, що й народність, але вже більш розвинена»⁶. А в дефініції нації йдеться, що це – «народ, який досяг національності (тут і далі курсив – Н.Ю.)»⁷. Під поняттям «народність» у наведеному прикладі розуміється «сукупність фізичних і моральних особливостей, що відрізняють один народ від усіх інших одного племені»⁸. Водночас, народ – це «частина племені, що відокремилася під впливом своєрідних умов свого роз-

виту»⁹. Важливою в цьому словнику є заувага, що народність передуює національності¹⁰. Аналогічним чином розкривається поняття «народність» і в глосарії І.М.Березина (видання 1878 р.)¹¹. Щодо національності, то в цьому словнику вона не відділяється від нації, а є особливою рисою останньої¹².

На початку ХХ ст. в енциклопедичному виданні за редакцією С.І.Южакова зазначалося, що народність і національність – це групи людей, які етнічно об'єднані, а різниця між даними спільнотами полягає в тому, що друга з них є «багаточисельною й культурно-самобутньою»¹³. До того ж народність, на відміну від національності, є більш етнічно однорідною. Нація – «вища форма єдності» спільноти, що відрізняється від народності й національності свідомістю своєї єдності¹⁴. На думку С.І.Южакова (який був автором відповідних статей), етногенетична ієрархія виглядає таким чином: «народність, що об'єднана походженням і мовою, національність – мовою й культурою, нація – культурою й свідомістю своєї єдності»¹⁵. Під культурою автор, як можна здогадатися, розумів цивілізаційно розвинену її іпостась. Утім, ще на початку 1890-х рр. в енциклопедичній статті «Великороси» російський антрополог Д.М.Анучин писав, що народність відрізняється такими ознаками, як мова й своєрідні риси в побуті та норі¹⁶. У пізнішій праці він уже зазначав, що мовна ознака – головна для племені, а народність повинна мати «спільну культуру, історію, народну самосвідомість»¹⁷.

У відповідних статтях з «Нового енциклопедичного словника» (1916 р.) поняття «народ» уживається в політичному розумінні¹⁸, а поняття «народність» та «національність» розуміються однаково¹⁹. Проте автор статті про націю (дехто В.Водовозов) відзначає, що великі труднощі в розумінні національних явищ пов'язані з невиробленістю та заплутаністю термінів – «нація», «народ», «національність» і «народність». Далі автор подає їх значення в німецькій, французькій, англійській та російській соціології. Він констатує розповсюдженість синонімічного розуміння названих термінів у Росії²⁰. Головною ознакою нації, згідно з В.Водовозовим, є національна самосвідомість. Поняття «народність» і «національність» цей науковець уживав щодо означення маленьких народів у Росії.

Таке становище з етногенетичною термінологією простежується в працях як російських, так і українських істориків початку ХХ ст. Так, наприклад, неусталеність етногенетичного лексикону відзначав у 1907 р. російський історик О.Є.Пресняков²¹. Він скептично поставився до можливості дати вичерпні дефініції цим поняттям. Натомість дослідник пропонує розглядати їх як поступові перехідні ланки еволюційного ряду складного історичного розвитку: «Воно (поняття – *Н.Ю.*), як і багато історичних понять, розгортаються при аналізі в еволюційну ланку – від расового інстинкту через суб'єктивну народність до політично свідомої нації»²². Український історик І.А.Линниченко вважав плем'я й народ синонімічними поняттями, які складають першу ланку етногенетичної ієрархії. Відразу за ними йде поняття нації. Ці поняття є родовими, а народність, яка є складовою частиною нації, згідно з логікою І.А.Линниченка, є видовим поняттям²³.

У 1913 р. з'явилася стаття Й.В.Сталіна «Марксизм і національне питання»²⁴, де подавалося визначення нації, яке згодом, у радянській етногенетиці, стало класичним: «Нація є історично усталена стійка спільнота людей, що виникла на базі спільності мови, території, економічного життя й психологічного складу, що проявляється в спільності культури. При цьому само собою зрозуміло, що нація, як і будь-яке історичне явище, підлягає законам змін, має свою історію, початок і кінець»²⁵. Згідно з Й.В.Сталіним, нації виникають під час переходу від феодалізму до капіталізму; «чистих» націй не буває, вони «складаються з різних рас і племен»²⁶. Він трактував «націю» як історичне поняття, а «плем'я» – як етнографічне. Що стосується термінів «народність» та «національність», то Й.В.Сталін уживав їх синонімічно, в основному аналогічно до статей у тогочасних російських енциклопедіях і словниках²⁷.

Після Жовтневого перевороту науковці продовжують констатувати неусталеність термінів у галузі етнонаціональних категорій. Так, у статті відомого соціолога М.Ковалевського (енциклопедичний словник «Гранат») зазначалося, що існує велике число дефініцій²⁸. У першому виданні «Великої радянської енциклопедії» взагалі не було статей про поняття «народ» та «народність», а «національність» розумілася в юридичних термінах²⁹. На сторінках 41-го тому названої енциклопедії, що вийшов у світ у 1939 р., уже з'являється сталінська дефініція нації³⁰. Але до початку 1940-х рр. у науці не було випрацьовано чітких визначень інших етногенетичних понять. Так, хоча термін «народність» використовувався в радянських історичних працях, але в нього не вкладалося розуміння певної етногенетичної категорії³¹, тим більше – у значенні перехідної етнічної спільноти (часів середньовіччя) між племінним союзом і народністю доби складання ранньомодерних централізованих держав, наприклад, у Східній Європі.

Аналогічна ситуація з термінологією простежується і з застосуванням найменувань щодо середньовічних східних слов'ян: поряд із термінологічним виразом «східні слов'яни» побутують інші формулювання в синонімічному значенні. Для прикладу назвемо такі: «руський народ», «руські», «руське плем'я», «руські племена», «давньоруські племена», «руські слов'яни» й навіть просто «слов'яни»³². Так, кандидатська дисертація Б.О.Рибакова називалася «Давньоруське плем'я радимичів»³³. Інше плем'я – древляни – у словнику «Гранат» іменувалося «староруським»³⁴. Утім, стосовно найменування всіх східних слов'ян, усе ж таки переважало застосування виразу «руський народ». Не кажучи вже про неоднозначність цього терміна, коли здебільшого широкий загал у СРСР та іноземці розуміли під ним – російський народ, а російські радянські історики традиційно продовжували розуміти східне слов'янство як «триєдиний руський народ»³⁵, хоча, звичайно, останній термін не вживався. Переважно застосовували термін «єдиний руський народ» (або «народність»). Розуміння східнослов'янських народів як єдиного етнічного («племінного») цілого зі споконвічних часів до сучасності має спільність із концепцією давньоруської народності, адже ця народність (на думку фундаторів ідеї) й була таким єдиним етнічним цілим хоча б у середньовічний період східнослов'янської історії.

Частина дореволюційних російських істориків, хоча й не визнавала українців і білорусів за цілком окремі народи чи народності, але приймала їх етномовну диференціацію в межах єдиного «руського» народу, починаючи або з удільного періоду, або з часу монголо-татарського погрому Русі. Зазвичай, для означення трьох складових частин «общеруського» народу використовувався термін «гілка», «галузь», іноді – «плем'я». Таких поглядів, наприклад, дотримувався В.О.Ключевський. Історик висловив тезу про «розрив народності», що стався в удільний період: «руський народ, який зародився в перший період (тобто – у добу Київської Русі – Н.Ю.), упродовж другого розірвався навпіл»³⁶. Згодом виникає ще й третя «гілка» – білоруська³⁷. Отже, за В.О.Ключевським, у давньоруську добу зародився «руський» народ, який породив три «гілки» «общеруського» народу сучасного періоду.

Поділяв парадигму «єдиної руської народності» й М.І.Костомаров, а також він визнавав існування в «удільно-вічову» добу єдиного «руського» народу³⁸ як великого етнічного цілого, що однак не виключало етнографічної своєрідності окремих його частин³⁹. «Руський народ» тієї доби складався, за М.І.Костомаровим, із шести народностей (південноруської, білоруської, сіверської, псковської, новгородської та великоруської), інакше кажучи – не був монолітною етноспільнотою, існування цього народу уявлялося йому у вигляді «загальноруської народної стихії»⁴⁰. Ознаками єдності «руського народу» дослідник уважав походження, побут, мову, єдиний княжий рід, християнську віру та єдину церкву⁴¹. Вчений детально розкривав і аргументував ці основи єдності⁴². Найважли-

вішою ланкою єдності частин «руського» народу стала, на думку М.І.Костомарова, православна віра і єдина церква⁴³. Так, православ'я «утворювало й стверджувало вищу єдину народність (виділено – *Н.Ю.*) замість окремих»⁴⁴. М.І.Костомаров запропонував розглядати етнічну консолідацію певної спільноти через виокремлення ознак її єдності чи ж спільності її окремих частин. Такий теоретичний підхід став характерним для радянських фундаторів концепції давньоруської народності.

Дотримувався думки про те, що всі три східнослов'янські народи впродовж усієї своєї історії складають «єдиний руський народ» також і О.Є.Пресняков⁴⁵. Так, у вступній лекції свого університетського курсу другої редакції (1915 р.), вчений, оцінюючи роль Київської Русі в історії східного слов'янства, указував, що «в загальному поступі руської історії Київська Русь має величезне значення як період вироблення всіх основ пізнього національного життя, як би далеко не відрізнявся пізніше подальший розвиток цих основ із розподілу населення Київської Русі на нові культурно-історичні типи: малоросів, білоросів, великоросів»⁴⁶. Важливо відзначити, що історик найбільше наблизився до уявлення, яке нагадувало пізніший концепт «давньоруська народність», підкреслюючи одночасно відмінність цієї спільноти від тих, що розвинулися в пізніший час. Зокрема, у вступній лекції другої редакції О.Є.Пресняков зазначав: «Київська Русь уперше виробила із етнографічного матеріалу східнослов'янських племен **історичну народність** (виділено – *Н.Ю.*)»⁴⁷. Ця східнослов'янська основа «руської народності» була «надто міцна й визначена в Київській Русі, щоби не визначити навіки долю й характер усього східноєвропейського історичного життя»⁴⁸. У вступній лекції навчального курсу 1907–1908 рр. О.Є.Пресняков наголошує, що «виділення східнослов'янських племен із загальної маси племен слов'янських, початок їх культурно-історичної індивідуалізації й поступового об'єднання в **нову народність** (виділено – *Н.Ю.*) і складає перше питання курсу давньоруської історії»⁴⁹. На думку В.С.Брачова й А.Ю.Дворниченка, положення О.Є.Преснякова отримали свій розвиток у працях головного фундатора концепції давньоруської народності й творця самого цього термінологічного виразу – В.В.Мавродіна⁵⁰.

З утвердженням сталінського варіанту тоталітаризму все більшу роль у розвитку історичної науки виконують політико-ідеологічні чинники. Провідним напрямом історичних досліджень для академічних науково-дослідних закладів після виходу відомих партійно-державних документів 1934–1936 рр. визнавалося вивчення історії СРСР як історії народів СРСР⁵¹. Це пояснювалося надзавданням, що ставило перед істориками партійне керівництво – обґрунтування історичної обумовленості виникнення багатонаціонального СРСР⁵². З одного боку, це (зовні – інтернаціоналістське завдання) мало сприяти ідеологічному зміцненню («дружба народів») союзної держави, а, з іншого, слугувати зовнішньо-експансіоністській пропаганді в сенсі обґрунтування можливого приєднання до СРСР нових союзних республік із числа навколишніх держав⁵³.

Від середини 1930-х рр. в історичній науці СРСР формується нова парадигма історії Київської Русі, у рамках якої було вироблено положення про Київську Русь як спільну державу або як спільний період історії східних слов'янських народів (або їх предків). Ця теза створювала підстави для обґрунтування споконвічної спільності історичного процесу в східних слов'ян, а, отже, це як найкраще відповідало обґрунтуванню історичної обумовленості виникнення багатонаціонального СРСР. Актуалізація й упродовження даної концепції збіглися з актуалізацією та початком досліджень у галузі східнослов'янського етногенезу. Врешті, і те, і те слугувало справі вирішення вказаного вище політичного надзавдання. Утім, етногенетичні дослідження відродилися в СРСР наприкінці 1930-х рр., насамперед як реакція на зовнішньополітичні виклики – пропаганду расових доктрин пангерманізму в нацистській інтерпретації⁵⁴.

З огляду на зовнішню загрозу сталінське керівництво зробило ставку на відродження великодержавницької парадигми. Остання з необхідністю мусила базуватися на ідеології російського патріотизму-націоналізму. Ця ідеологія потребувала онтологічного зміцнення, що його мали надати дослідження східнослов'янського етногенезу, під яким тоді здебільшого розумівся етногенез «руського» народу. Однак, повне повернення до концепцій імперської історіографії «єдиного руського народу» (у складі білорусів, росіян та українців) суперечило інтернаціоналістичній складовій більшовицької ідеології та реаліям національної політики більшовиків. Тому дослідницька думка радянських істориків-етногенетиків розвивалася в напрямку визнання етнокультурної спільності східних слов'ян давньоруської доби в сенсі трактування її як спільного предка білорусів, росіян і українців, що визнавалися окремими народами. Отже, генезис концепції про давньоруську етноспільноту мав безпосередній зв'язок як із парадигмою Київської Русі як спільного періоду історії східнослов'янських народів, так і з дослідженнями в галузі їх етногенезу.

Відлік зародження концепції давньоруської народності в радянській науці, можливо, належить розпочинати з першої половини 1930-х рр., коли, зокрема, прикметник «давньоруський» був застосований у контексті, наближеному до поняття «давньоруська народність». Це зробив провідний лєнінградський історик М.М.Цвібак, що обіймав офіційні посади в академії історії матеріальної культури. На його думку, Київську державу утворили різні етнічні елементи під спільною назвою «Русь», що поклали початок процесу феодалізації східних слов'ян. «Русь» же, згідно з М.М.Цвібаком, була пануючою феодальною верствою⁵⁵. Науковець пробував дати пояснення етнічним процесам у давній Русі. Вони, за К.Марксом (і М.М.Цвібаком), тісно пов'язані з процесом феодалізації давньоруського суспільства. Злиття племен у Русі відбувалося шляхом феодалізації, що направлялася пануючою верствою з Києва. Цьому процесу також сприяло прийняття християнства⁵⁶. М.М.Цвібак фактично стверджував існування давньоруської народності на рівні провідної верстви суспільства: «Цей феодальний клас, підкоряючи численні народи, сам усе більше етнічно кристалізується як «давньоруський» (виділено – Н.Ю.) на візантійсько-церковно-слов'янській основі по мові»⁵⁷.

У контексті теми стосовно запровадження в історичній науці СРСР концепції «спільноруськості» Київської Русі слід також торкнутися питання закріплення положень про високий рівень розвитку давньоруської держави. Запровадження останніх було зумовлене суто політико-ідеологічними чинниками. Із початком боротьби з нацистськими фальсифікаціями історії слов'янства (передусім – східного), радянські історики з середини 1930-х рр. починають доводити, що слов'янські племена й народи в давні періоди історії стояли на вищому рівні (чи на аналогічному) соціально-культурного розвитку, порівняно з німецькими⁵⁸.

Положення про високий щабель (політичний, соціально-економічний, культурний тощо) розвитку Київської Русі водночас із положеннями про «спільноруськість» цього державного об'єднання створювали підґрунтя для виникнення міркувань щодо зрілості й значної консолідованості східнослов'янського суспільства Київської Русі. Тези про могутню державу, феодальне суспільство, високу культуру призводили до думки, що творцем усього цього був «великий руський народ» (тобто – спільноруський або східнослов'янський), а не примітивні племена. А, отже, етнічна єдність східнослов'янських племен, згідно з цією логікою, була досить високою, щоб застосовувати до неї відповідну етнокатегорію вищої етногенетичної ієрархії, інакше кажучи – «народ» або «народність».

Науковим імпульсом для розробки проблем слов'янської етногонії академічними інститутами стала робота над багатотомною «Історією СРСР», що спричи-

нила необхідність створення цілісної концепції походження слов'ян і їх східного відгалуження⁵⁹. Дослідження питань етногенезу слов'ян, насамперед східних, із кінця 1930-х рр. зайняли міцні позиції в планах Інституту історії АН СРСР⁶⁰ та Інституту історії матеріальної культури ім. М.Я.Марра (далі – ПМК)⁶¹. У 1939 р. в ПМК був створений спеціальний колектив науковців, що займався дослідженнями етногенезу слов'ян при підготовці I-го тому⁶². Під час роботи над томом провідні співробітники ПМК П.М.Третьяков і М.І.Артамонов розробили спільну концепцію етногонії східного слов'янства, за якою давньоруська культура й державність поступово постали внаслідок злиття або консолідації двох груп (північної та південної) племен східних слов'ян, які формуються в «певну етнічну цілість»⁶³.

У доповіді «Спірні питання давньої історії слов'ян і Русі» (виголошена на березневій 1940 р. сесії Відділення історії й філософії (далі – ВІФ)) М.І.Артамонов (директор ПМК з жовтня 1939 р.⁶⁴) з приводу роботи над II-м томом зазначив, що в ньому велику увагу було приділено історії «руських слов'ян» з огляду на зауваження рецензентів про недостатність висвітлення цього питання⁶⁵. У своїй науковій промові директор ПМК розглянув теоретичні аспекти східнослов'янського етногенезу на стадії союзу племен. Вчений вважав, що умовою створення певної «етнічної єдності» може бути дійсне об'єднання племінних груп, при якому індивідуальні ознаки цих груп нівелюються й поступаються місцем спільним, загальним (як кількісно, так і якісно) ознакам єдності⁶⁶. Уже в VI ст., на думку М.І.Артамонова, у низки східнослов'янських племен виникають ознаки етнічної спільності і єдності, що робить їх цілісним етнічним утворенням⁶⁷. Далі археолог докладно зупинився на з'ясуванні ознак єдності племінних союзів як певної цілісної спільності⁶⁸. Близько підійшовши до означення цієї спільності як народності, М.І.Артамонов усе ж таки не вжив дану етнокатегорію. Академік Ю.В.Готьє, який виступив в обговоренні доповіді М.І.Артамонова, а також як співдоповідач, зазначив, що необхідно віднайти чітке формулювання стосовно такого етнічного явища, як племінний союз⁶⁹. У цьому Ю.В.Готьє підтримав директор Інституту етнографії АН СРСР С.П.Толстов⁷⁰.

У травні 1940 р. відбулася нарада ВІФ АН СРСР, де обговорювався стан роботи над I-м і II-м томами «Історії СРСР». Під час наради Б.Д.Греков торкнувся проблеми термінологічно-понятійного лексикону етногенетики. Офіційний керівник історичної науки порушив питання про необхідність встановити відмінність між такими етнічними категоріями, як «плем'я», «племінний союз» та «племінні об'єднання»⁷¹. В обговоренні цього питання виступили М.С.Державін і М.І.Артамонов. Перший уважав за доцільне при викладі етногенезу східних слов'ян на етапі державоутворення застосовувати термінологічне словосполучення «союз племен», оскільки, на його думку, воно підкреслює політичний момент, що відображає початок формування державності в східних слов'ян⁷². У своєму виступі з цього приводу М.І.Артамонов нарешті (і, як припускаємо, уперше серед радянських науковців) запропонував розуміти під «племінним союзом» із відповідними ознаками єдності саме «народність» як певну етнокатегорію⁷³.

Провідні вчені, які тією чи іншою мірою були причетними до створення багатотомної «Історії СРСР» – академіки Ю.В.Готьє, Б.Д.Греков, М.С.Державін та інші, – використовували термін «руський народ» нарівні з терміном «східні слов'яни», як уже відзначалося⁷⁴. Розглянемо етногенетичну термінологію й найбільш показові міркування радянських істориків щодо етногенетичних процесів у давньоруському суспільстві.

У своїх працях М.С.Державін переважно використовував стосовно східних слов'ян терміни «руський народ» або «руські слов'яни». Згідно з глотогонічною теорією М.Я.Марра, М.С.Державін уважав, що «руський народ» виник поступово, починаючи з доісторичних часів, із міжплемінних схрещень, що розчинили

попередню племінну спадщину в новому племінному утворенні⁷⁵. Період Київської Русі, згідно з М.С.Державіним, є лише одним з етапів етногенезу („етнографічного становлення або етнографічної формації») «руського народу»⁷⁶. Від цього моменту, за вченим, починається посилений процес диференціації або складання «цих племен у своєрідні етнічні чи лінгвістичні одиниці, якими є великоруський, український і білоруський народ»⁷⁷. Однак культура Київської Русі була однорідною й спільною для всіх племен «руського народу»⁷⁸. На думку М.С.Державіна, народ утворюється тоді, коли існує усвідомлення представниками цієї етнічної спільноти себе як політично й культурно зміцнілого цілого, як «конкретної живої й активної одиниці в міжнародному оточенні»⁷⁹.

Також і в Б.Д.Грекова простежується залежність від традиційних уявлень дореволюційної історіографії стосовно погляду на східнослов'янські народи в минулому й сучасному як на певне етнічне ціле – один «руський народ». Про це, скажімо, свідчать деякі вирази історика. Так, на нараді істориків у травні 1940 р. академік прямо висловився, що «руський народ» складається з трьох «гілок» (або «частин») ⁸⁰. У «дофеодальний» (за Б.Д.Грековим, цей етап тривав приблизно до XI ст.) період існування Київської держави «руський народ» у соціально-економічному аспекті не був достатньо консолідованим, бо він тоді становив собою «сукупність дрібних сільських громад», слабо пов'язаних між собою економічно⁸¹. Тому умовою подальшого існування народу як «етнічного цілого», на думку Б.Д.Грекова, на цьому етапі й стає державна влада⁸². Вчений трактував найменування «русь» в етнічному сенсі. Народ «руси», тобто східнослов'янська етнічна єдність, уже існував до утворення держави⁸³.

Велику увагу етногенетичним питанням і проблемам етнічної єдності східних слов'ян давньоруської доби приділяв В.І.Пічета⁸⁴. Він одним із перших став активно застосовувати у своїх теоретичних побудовах положення Й.В.Сталіна з праці «Марксизм і національне питання». Так, в одній із науково-популярних лекцій 1939 р. В.І.Пічета, зазначаючи як аксіому, – нація є категорією історичною, – вказує, що й утворення народу, переростання його в націю є також категорією історичною. Згідно з В.І.Пічетою, має «пройти певний відтинок часу, коли первісні етнічні елементи, розкидані, не зв'язані нічим, урешті зіллються», а тоді внаслідок цього етнічного злиття «утворюється новий етнічний елемент, що отримує найменування того чи іншого народу»⁸⁵. У грудневому числі «Радянської книги» за 1939 р. він відносить і поняття «народність» до історичної категорії, але ніякої дефініції не дав, а також не вказав її місця в етногенетичній ієрархії⁸⁶.

У згаданій лекції В.І.Пічета відзначає, що майбутні народності східних слов'ян ранньомодерного часу сформувалися на основі всіх східнослов'янських племен⁸⁷, іншими словами – на основі «руського народу». Якщо доводити цю думку до логічного завершення, то, очевидно, що цей «руський народ» є спільним предком білорусів, росіян та українців. В іншому випадку В.І.Пічета зазначає, що термін «руський народ» він застосовує стосовно давньоруської доби в «широкому» розумінні⁸⁸ (очевидно, що не в значенні «великоруського», а в сенсі «спільноруського» народу).

У книзі «Утворення російської національної держави» (1941 р., друге видання) В.В.Мавродін висуває тезу про те, що «руські» часів Київської Русі «стали основою для формування не тільки власне російської, тобто великоруської, але також української й білоруської національностей»⁸⁹. Історик має на увазі під «руськими» – всі східнослов'янські племена, інакше кажучи, вони всі разом були предками названих народів. Звідси логічно випливає, що ці племена являли собою якусь «певну етнічну цілість» (формулювання П.М.Третьякова⁹⁰). Проте В.В.Мавродін не наважується застосувати до цієї «етнічної цілості» термін «національність» чи «народність» (як це робив, наприклад, В.І.Пічета), бо ж у

працях Й.В.Сталіна цей термін ужитий лише стосовно періоду утворення на територіях Східної Європи централізованих держав. Тому В.В.Мавродін зупиняється на термінах «руські» та «руські племена»⁹¹.

Дослідники, які розпочали в кінці 1930-х рр. розробляти проблеми етногенезу східних слов'ян, зіштовхнулися з відчутними прогалинами в теоретичній площині. Насамперед не був розроблений термінологічно-понятійний лексикон. Ці лакуни не сприяли теоретичному обґрунтуванню застосування етнокатегоріального поняття «народність» до більш ранніх періодів формаційного й політичного розвитку етнічних спільнот, зокрема східнослов'янської. Лише під час німецько-радянської війни була, нарешті, розроблена понятійно-термінологічна частина етногенетики, зокрема в етногенетичному таксономічному ряді були легалізовані проміжні між етнокатегоріями «плем'я» й ранньомодерна «народність» ланки – етнокатегорії «народ» і доранньомодерна «народність».

Важливе значення для легітимації етногенетичної термінології та для формування концепції давньоруської народності відіграла перша сесія воєнних років комісії з питань етногенезу та етнографії, що відбулася 27 серпня – 3 вересня 1942 р. в Ташкенті⁹². Із доповіддю загальнотеоретичного характеру – «Теоретичні основи етногенетичних досліджень» – виступив голова комісії О.Д.Удальцов⁹³. Названий виступ О.Д.Удальцова ліг в основу його статті з тогочною назвою, що її опубліковано 1944 р.⁹⁴ У цій доповіді в контексті розгляду основних засад етногенетики було вперше зроблено постановку питання про давньоруську народність (у О.Д.Удальцова – «руська» або «загальноруська народність») у теоретичній площині.

Важливу в методичному аспекті О.Д.Удальцов уважав створення наукової термінології етногенетики. Це, у першу чергу, стосувалося основних етнічних одиниць – плем'я, народ, народність або національність⁹⁵. О.Д.Удальцов зробив спробу подати власні визначення зазначеним основним етнічним категоріям. У відповідності зі сталінською національною теорією, О.Д.Удальцов трактує плем'я як поняття етнографічне, а націю – як історичне⁹⁶. Під племенем О.Д.Удальцов мав на увазі первісне утворення – «дещо первинне, висхідне»; плем'я є характерним для первісної общини. Слідом за племенем О.Д.Удальцов виділяє певною мірою аморфну етнічну категорію – «союз племен». Далі дослідник виокремлює «при переході від первісної общини до класового суспільства» на стадії «військової демократії» особливу етнічну категорію – народ, який з'являється «на основі злиття декількох племен»⁹⁷.

Вчений відрізняв поняття «народ» від «народності». Важливим моментом є введення О.Д.Удальцовим до наукового обігу етнокатегорії «народність» у більш широкому діапазоні її застосування, ніж це впливало з праць Й.В.Сталіна (в того використовувався здебільшого синонімічний до «народності» термін «національність»). На думку О.Д.Удальцова, народності можуть виникати в добу рабовласницьких і ранніх дофеодальних держав поруч із народом. На відміну від народу, народності значно крупніші етнічні спільноти «відносно мови й життєвого укладу», хоча й менш стійкі, ніж нації, і зі зменшенням кількості загальних ознак спільності, характерних для нації. О.Д.Удальцов вирізняє різні форми народностей, які, згідно з його міркуваннями, бувають різноманітних ступенів спільності. На його думку, як «народи», так і «народності», можуть існувати й на початку феодального періоду⁹⁸.

В етнічному розвитку відбуваються, згідно з О.Д.Удальцовим, процеси консолідації й диференціації. Початковим процесом є процес консолідації або інтеграції. Тому, наприклад, східне слов'янство обов'язково мусило пройти етап своєї «одності». Дійсно, за О.Д.Удальцовим, ця «одність» утворюється поступово шляхом об'єднання різноманітних племінних угруповань⁹⁹. У доповіді 1942 р. вчений відзначає, що цей процес йде приблизно до VIII ст., «коли складається

єдина народність, руська» (виділено – *Н.Ю.*) або «єдиний руський народ»¹⁰⁰. Ця народність створила свою державу – Київську Русь, хронологічні межі якої О.Д.Удальцов відносить до VIII–XIII ст. У статті 1944 р. вчений інакше називає цю народність, а саме – «загальноруська багатоплемінна народність»¹⁰¹. На цей раз О.Д.Удальцов відносить завершення її складання до VII ст., а виникнення Київської держави до X ст. У статті «Початковий період східнослов'янського етногенезу» (1943 р.) виникнення давньоруської етнопільноти ним відноситься вже до часу Київської держави, коли «з окремих східнослов'янських племен» утворився «великий руський народ», який він ще називає «давньоруським народом»¹⁰² (виділено – *Н.Ю.*). Тому цю державу створювали не народність або народ, а східнослов'янські племена. Тут підкреслюється (враховуючи «злобу дня»), що вони її створили в боротьбі із зовнішніми завойовниками¹⁰³.

Важливим для нашого дослідження моментом в еволюції поглядів О.Д.Удальцова є те, що він, починаючи приблизно з 1943 р., став уживати термін «народ» стосовно східнослов'янської етнопільноти давніх часів. Однак зауважимо, що в статті «Теоретичні засади етногенетичних досліджень» 1944 р. О.Д.Удальцов обходить при побудові схеми етногенезу східного слов'янства без застосування етнокатегорії «народ». У доповіді на сесії Комісії з питань етногенезу й етнографії 1942 р. він уживає останнє поняття побіжно – не в строгому значенні етнокатегорії¹⁰⁴. У цьому розумінні термін «народ» ужито вченим у згаданій студії 1943 р.¹⁰⁵, а також в інших працях воєнних і повоєнних років¹⁰⁶. У статті 1943 р. О.Д.Удальцов уперше вводить у науковий обіг поряд з етнокатегорією «народ» уточнюючий прикметник «давньоруський». Це словосполучення вживає вчений і після війни. Тільки у 1950 р. історик визнав термінологічне словосполучення, що його запропонував у 1945 р. В.В.Мавродін, – «давньоруська народність»¹⁰⁷.

Доповідь О.Д.Удальцова від 27 серпня 1942 р. на ташкентській сесії комісії з питань етногенезу та етнографії викликала жваве обговорення серед учасників цього наукового форуму. У цілому доповідь була оцінена ними надзвичайно позитивно. Учасники сесії найбільше обговорювали питання щодо термінологічно-понятійного лексикону етногенетики, насамперед, – етнокатегорії «народ» та «народність». Академік В.Струве висловив думку про те, що зручніше вживати стосовно розвитку докапіталістичних суспільств категорію «народ». Академік-сходознавець визначив це поняття як велику групу людей, пов'язану лише культурою й мовою. У такому розумінні поняття «народ» відповідало би в мініатюрному масштабі поняттю «нації». Термін «народність» В.Струве пропонував уживати лише стосовно епохи розкладу феодального суспільства¹⁰⁸, тобто навіть до більш пізнього історичного часу, ніж це було прийнято в радянській історичній науці. Нагадаємо, що в ній було підхоплено (й стало цілком прийнятним), згідно з положеннями Й.В.Сталіна, уживати етнокатегорію «народність» тільки для доби ліквідації феодальної роздробленості та утворення централізованих держав.

Із приводу понять «народ» і «народність» висловили свої міркування мовознавці В.Д.Левін і Б.В.Горнунг¹⁰⁹. Перший із названих науковців піддав сумніву трактування О.Д.Удальцовим поняття «народність» (а також і категорії «плем'я») як не стійкої спільноти, адже «в межах певної формації народність і плем'я були цілком стійкими категоріями», навіть являли собою певні історичні константи¹¹⁰. На думку В.Д.Левіна, відмінності між нацією, племенем і народом слід визначати не по лінії стійкості або нестійкості, а іншим шляхом. Цей мовознавець зауважив, що з положень Й.В.Сталіна можна вивести більш чіткі й більш повні визначення вказаних понять або термінів. В.Д.Левін запропонував вирізняти вказані етнокатегорії за допомогою додавання нових ознак єдності, адже «будь яка привнесена в суспільство спільність трансформує, модифікує на-

род»¹¹¹. Власне, підхід В.Д.Левіна не суперечив підходові О.Д.Удальцова, а доповнював його. За В.Д.Левіним, якщо в рабовласницькому суспільстві існує тільки культурно-мовна спільність, то вже у феодальному додається ще й територіальна. Нація – це поєднання зазначених спільностей, зміцнених і скріплених економічною єдністю. Остання має особливо важливе значення. Вона, на думку В.Д.Левіна, навіть «відтісняє на периферію спільність походження»¹¹². Хоча В.Д.Левін не вказує, коли і які етнокатегорії вживати, але з контексту виступу очевидно, що він допускає вживання поняття «народності» не тільки для доби ліквідації феодальної роздробленості та утворення централізованих держав.

У своєму виступі в контексті обговорення доповіді О.Д.Удальцова інший мовознавець, Б.В.Горнунг, констатував, що чітко установленими є два поняття: нація й плем'я. А от проміжна ланка між ними залишається нез'ясованою. На думку Б.В.Горнунга, під терміном «народність» слід розуміти не тільки кількісну категорію, але і якісно відмінну від «племені». Зауважимо, що подібним чином висловлювалися й інші виступаючі¹¹³. Водночас, згідно з міркуваннями Б.В.Горнунга, «народність» потрібно визначати і як «плем'я», як етнографічну, а не історичну категорію. Народності, на його думку, утворюються із союзів племен, коли ці об'єднання довготривалі та стійкі. Тоді й відбуваються більш тісні зрощення певних племен і їх зміцнення та утворюються народності¹¹⁴. Очевидно, що ці міркування Б.В.Горнунга також підводили теоретичну базу під концепцію давньоруської народності. Що ж до поняття «народ», то з контексту виступу Б.В.Горнунга він відносив це поняття до історичної категорії, але не наважувався дати йому визначення¹¹⁵.

Незалежно від О.Д.Удальцова етногенетичну теорію в роки війни розробляв член-кореспондент АН УРСР С.В.Юшков¹¹⁶. Однак його напрацювання не були оприлюднені (принаймні – опубліковані). У цілому його міркування в галузі категоріального апарату етногенетики суголосні поглядам О.Д.Удальцова. Згідно з матеріалами неопублікованих праць С.В.Юшкова¹¹⁷, таксономічна схема етногенезу виглядає таким чином: племена – примітивні народності (період розкладу родового ладу) – народності (періоди рабовласницький і феодальний) – національності (період розкладу феодалізму та утворення централізованих держав) – нації (капіталістична доба)¹¹⁸. Як бачимо, вчений обходиться без застосування в цій схемі поняття «народ». Узагалі, у центрі уваги С.В.Юшкова були закономірності виникнення саме народностей. Причому він розглядав генезис тих народностей, що виникали внаслідок розкладу первісно-суспільного ладу під час утворення варварських дофеодальних держав (такою, якою спочатку була, згідно з радянською інтерпретацією, «імперія Рюриковичів») або тих, що поставали в період утворення феодальної держави (якою, на думку радянських істориків, стала Київська Русь пізніше). Якщо прикладати теорію С.В.Юшкова до реалій давньоруської історії, то в обох випадках ішлося би про утворення єдиної народності зі східнослов'янських племен, а, отже, про утворення давньоруської народності. На жаль, за нашими спостереженнями, розробки С.В.Юшкова не були враховані творцями концепції давньоруської народності, оскільки не були їм відомими.

Як уже про це писалося в попередніх працях автора даних рядків¹¹⁹, український історик М.Н.Петровський приблизно в той же час, що й О.Д.Удальцов, висунув концепцію «єдиного народу» Київської Русі й феодальних князівств. У публікації 1942 р. М.Н.Петровський обґрунтував, зокрема, існування в давньоруську добу «єдиного народу» через виокремлення ознак його єдності й спільності. На думку історика, Київську державу й феодальні князівства XII–XIII ст. населяв «єдиний народ», усі східнослов'янські племена «становили один народ»¹²⁰. Отже, за логікою, поділ на племена зберігався, інакше б М.Н.Петровському не потрібно було їх згадувати. У цьому аспекті його погляд на «давньо-

руський» народ збігається з поглядами М.С.Державіна, А.М.Насонова, В.І.Пічети, Б.Д.Грекова та інших радянських дослідників, що вже нами розглядалися.

Прикметно, що східнослов'янську спільноту давньоруської доби М.Н.Петровський фактично ніяк не називає («єдиний народ Київської Русі й феодальних князівств»). Це вказує на те, що назвати її «руським народом», як то робили російські радянські історики, вчений тоді не наважувався, але іншого, більш коректного, терміну запропонувати не міг чи не хотів брати на себе відповідальність за вирішення подібного завдання¹²¹. Ця обставина, а також весь контекст праці М.Н.Петровського, указує на те, що український історик не поділяв парадигми «триєдиноруського народу». А отже, він розумів під «єдиним народом Київської Русі й феодальних князівств» дійсно спільного предка білорусів, росіян і українців (однак, зауважимо наступне: вчений, усе ж таки, не вживав виразу «спільний предок»), а не першу (або ж одну з перших) історичну стадію розвитку «загальноруського народу» в складі трьох його «гілок» чи «племен».

Етногенезом слов'ян, зокрема східної гілки, у воєнні роки продовжив займатися академік М.С.Державін. Насамперед, його напрацювання вилилися в монографію «Походження руського народу – великоруського, українського, білоруського» (1944 р.), що в цілому відображала суть його доповіді, виголошеної на сесії ВІФ АН СРСР 1940 р.¹²² Також продовжив свої дослідження в галузі етногенезу східного слов'янства, насамперед білорусів, і В.І.Пічета¹²³. Результати своїх дослідів він оприлюднював на багатьох наукових сесіях під час війни, у популярних лекціях, а також на сторінках наукових видань. Так, у 1943 р. він виступив із доповіддю «Походження білоруського народу» на сесії Інституту етнології АН СРСР¹²⁴, а в грудні 1943 р. цю ж промову виголосив на сесії Комісії з питань етногенезу й етнології при ВІФ АН СРСР, присвяченій етногенезу слов'ян¹²⁵. Із публікацій необхідно відзначити розгорнуту рецензію (вийшла на початку 1945 р.) на монографію М.С.Державіна¹²⁶.

Як у названій доповіді, так і в рецензії В.І.Пічета відзначав, що в радянській науці продовжує існувати плутанина в сфері етногенетичної термінології, а тому важливо розробити термінологічний апарат етногенетики¹²⁷. Утім, у рецензії він відмічає, що з цим завданням упорався О.Д.Удальцов. Тут В.І.Пічета зазначав: у дофеодальний період суспільно-політичного життя східних слов'ян «створюються передумови для формування нової категорії, – «народу» – на основі злиття декількох племен». В.І.Пічета, відповідно до загальнотеоретичної схеми О.Д.Удальцова, використовує категорію «народ» стосовно даного етапу процесу етногенезу східного слов'янства, хоча сам О.Д.Удальцов у статті «Теоретичні засади етногенетичних досліджень» конкретно щодо східної гілки слов'ян подібного не робить. Саме ж утворення цього народу, на думку В.І.Пічети, відбувалося з об'єднанням «слов'янських князівств під владою київського князя», коли вони зливаються в «єдиний народ». Цю думку дослідник підкріплює посиланням на «Повість временних літ». В.І.Пічета відмічає, що «її укладач намагався дати історичне обґрунтування проблеми, звідки «Руская земля стала есть» – як певної етнічної й політичної єдності»¹²⁸.

Найбільш виразно й розгорнуто сформулював і виклав свій погляд на проблему «давньоруської народності» лєнінградський історик В.В.Мавродін¹²⁹. Це було зроблено, як уже відзначалося, на сторінках монографії «Утворення Давньоруської держави» (1945 р.)¹³⁰. У ній же вчений уперше запропонував новий термін на означення східнослов'янської етноспільноти часів Київської Русі – «давньоруська народність»¹³¹. В одному з листів до М.С.Державіна В.В.Мавродін згадує про свою роботу над новою монографією так: «Я зараз зайнявся історією Київської Русі, але зовсім не в тому аспекті, який характерний для роботи Б.Д.Грекова й С.В.Юшкова. Я хочу спробувати викласти історію формування руських тієї пори як народності певної стадії складання (виділено – Н.Ю.)»¹³².

У своїй монографії В.В.Мавродін здебільшого вживає для позначення етнічного утворення східних слов'ян часів Київської Русі традиційне для російської історіографії термінологічне словосполучення «руський народ». Як і в інших радянських істориків, це поняття не носить строгого наукового характеру певної етнічної категорії з цілком визначеним змістом. Термін же «народність», який він у дев'ятому розділі використовує з прикметником «давньоруська» (іноді просто «руська»), В.В.Мавродін уживає саме як етнічну категорію, хоча конкретного визначення їй не дає¹³³. Він тільки повторює слідом за О.Є.Пресняковим, що нова концентрація східного слов'янства внаслідок утворення держави заклала «основи для нової історичної народності»¹³⁴.

На якій стадії етногенезу виникає народність В.В.Мавродін не вказує, хоча з контексту можемо зрозуміти: ця етнічна категорія слідує за племенами й племінними об'єднаннями. Не даючи чіткого визначення давньоруської народності, вчений розкриває своє розуміння її суті через виокремлення факторів, що спричинюють її утворення та спільних рис, які підкреслюють її відносну етнокультурну спільність чи єдність. Народність, у конкретному випадку – давньоруська народність, за В.В.Мавродіном, – динамічна етнічна категорія, яка перебуває в процесі формування¹³⁵. Тут вплив націоналістичного вчення Й.В.Сталіна простежується опосередковано. Адже В.В.Мавродін, подібно до відомих положень вождя (згідно з якими нація вирізняється через сукупність ознак єдності та спільності), визначає народність здебільшого аналогічним чином до статті Й.В.Сталіна «Марксизм і національне питання», де це робиться стосовно нації¹³⁶. А от із приводу проблем слов'янського етногенезу в методико-методологічному аспекті В.В.Мавродін, як і інші радянські вчені того часу (М.С.Державін, О.Д.Удальцов), спирається на глотогонічну теорію мовознавця М.Я.Марра.

Доцільність уведення в науковий обіг нового термінологічного словосполучення – «давньоруська народність» – для означення етнічного утворення східної гілки слов'янства періоду Київської Русі вчений обґрунтовує опосередковано в подальшому викладі. А в тому місці, де до нього вчений удався вперше, він мимохідь зауважує, що воно «точніше», ніж «руська народність»¹³⁷. Поняття «давньоруська народність» В.В.Мавродін розуміє в значенні «предка» (він уживає саме це слово – до речі, уперше серед радянських істориків!)¹³⁸ майбутніх трьох народностей східних слов'ян.

Отже, у монографії «Утворення давньоруської держави», що побачила світ у 1945 р., уперше було оприлюднене сконструйоване В.В.Мавродіном найменування середньовічної східнослов'янської етноспільноти – «**давньоруська народність**». Утім, обґрунтування цього поняття як певної етнокатегорії історик не зробив. У більш популярній формі В.В.Мавродін виклав концепцію давньоруської народності в книжці «Давня Русь», яка вийшла 1946 р.¹³⁹

Монографія В.В.Мавродіна, як свідчать архівні матеріали¹⁴⁰, зазнала критики з боку працівників пропаганди ЦК ВКП(б), а також «пророблялася» з наказу Ленінградського обкому партії на спеціальних зборах в науково-дослідному інституті історії при Ленінградському державному університеті. У числі хиб монографії інкримінувався «норманізм», що в умовах ідеологічних кампаній повоєнного часу призводив до репресій щодо вчених (В.В.Мавродін був звільнений із посади декана історичного факультету ЛДУ¹⁴¹) та відповідного штучного «забуття» їхніх творів. Згадаємо також, що праці М.Н.Петровського воєнних років були засуджені серпневою 1947 р. постановою ЦК КП(б)У¹⁴², а сам вчений був згодом звільнений із посади директора Інституту історії України.

У такій ситуації В.В.Мавродін у повоєнний час хоча й не зрікається своєї концепції (основні її тези він повторює в публікаціях другої половини 1940-х рр.¹⁴³), але відмовляється від етнокатегорії «народність» на користь терміна «народ» та від самого термінологічного словосполучення «давньоруська народність», що йо-

го послідовно замінено в нових працях історика на вже інше – «руський народ»¹⁴⁴. Однією з головних причин цього було також і те, що академік Б.Д.Греков у своїх працях послідовно застосував словосполучення «руський народ»¹⁴⁵, тим самим подавав приклад іншим науковцям. Однак принаймні один раз академік ужив, як і в статті «Західна Україна» (1939 р.), найменування «русь» стосовно народу Київської Русі¹⁴⁶.

Субституція термінологічного виразу (здавалося б, звичайна заміна зовні подібних за значенням слів!) досить відчутно відбилася на самому сприйнятті концепції давньоруської народності. Це вчення, у першому наближенні, стало виглядати більш деталізованим (для давньоруської доби) варіантом концепції «триєдиноруськості», а тому, імовірно, не сприймалося як щось принципово нове. Тим паче, що тези концепції В.В.Мавродін викладав у працях присвячених націо- та політогенезу росіян (!). І саме як відродження парадигми «триєдиноруськості» й була оцінена підставова концепція українськими істориками в діаспорі¹⁴⁷. Так чи інакше, але комуністичні ідеологи на той час не углядели в концепції В.В.Мавродіна політичної актуальності, а тому вона не отримала наукової й політичної легітимності.

Очевидно, творчий розвиток етногенетичних постулатів радянського вождя, що його оприлюднив у статті «Теоретичні засади етногенетичних досліджень» О.Д.Удальцов, також не отримав офіційної підтримки. Як зазначалося, сам О.Д.Удальцов в інших своїх публікаціях воєнних років, надавав перевагу термінові «народ». Цей термін вчений уживає й у повоєнні роки. Так, зокрема, у статті «Походження слов'ян», що вийшла в 1947 р., етногенетик використовує стосовно східнослов'янської спільноти термінологічний вираз «давньоруський народ»¹⁴⁸.

Отже, як свідчить наведений матеріал, у повоєнний період перемагає схоластичне потрактування етногенетичних постулатів Й.В.Сталіна, а не їх творчий розвиток, що його спостерігаємо в працях О.Д.Удальцова, С.В.Юшкова, В.В.Мавродіна та інших радянських гуманітаріїв (здебільшого воєнних років). Їхні міркування з приводу існування народностей у давніші (відповідно до сталінського розуміння) періоди історії зазнають штучного забуття.

Дослідження етногенезу українського народу, відновлені в АН УРСР у повоєнний час, могли розвиватися лише з огляду на провідні тенденції, що панували в Москві. Головний розробник теми «Походження українського народу» в Інституті історії України (далі – ІУ) К.Г.Гусликий¹⁴⁹ під час доповідей на наукових форумах (опублікованих праць із теми в 1940-х рр. у нього не було) із усіх важливих дискусійних питань займає позиції, аналогічні поглядам найбільш авторитетних радянських фахівців (згідно з його висловом: «поки не порадишся з московськими (виділено – Н.Ю.) істориками, не знаєш, де стати»¹⁵⁰). Узагалі, як видно з неопублікованих етногенетичних праць К.Г.Гусликого 1946–1947 рр., вони переважно являють собою реферування основних поглядів фахівців із проблем східнослов'янського та українського етногенезу¹⁵¹. Також і в галузі термінологічно-понятійної таксономії вчений приєднується до поглядів авторитетів, не наважуючись запропонувати щось своє.

У неопублікованих працях 1946–1947 рр. К.Г.Гусликий приєднується до концепції давньоруської народності. Детально розглядаючи «питання про єдиний руський народ у Київській Русі» (так науковець назвав окремий підрозділ у доповіді 1947 р.)¹⁵², К.Г.Гусликий притримується поглядів О.Є.Преснякова, Б.Д.Грекова та В.В.Мавродіна; зокрема, український історик згоден із ними в тому, що саме об'єднання східнослов'янських племен в єдиній державі – Київській Русі – сприяло їх злиттю в один народ. К.Г.Гусликий іменує цей народ як «єдиний руський або древнеруський багатоплемінний народ»¹⁵³. Останній термін (без слова «багатоплемінний») вчений зужиткував ще у вересні 1946 р. в

статті, опублікованій на шпальтах газети «Радянська Україна». У ній у контексті висвітлення походження трьох східнослов'янських народностей була дана одна з перших спроб популяризації вчення про давньоруську народність¹⁵⁴. Термінологічний вираз «древнеруський народ» К.Г.Гуслистий повсякчас використовував у своїх виступах на різних заходах та в публікаціях другої половини 1940-х – початку 1950-х рр.¹⁵⁵ Виклад концепції давньоруської народності в опублікованих лекціях (1949 р. та 1950 р.) К.Г.Гуслистий подає за статтю В.В.Мавродіна «Про складання великоруської народності й російської нації» (1947 р.). В останній статті В.В.Мавродін удається до словосполучення – «руський народ», а К.Г.Гуслистий користується одночасно й «старим» терміном В.В.Мавродіна – «давньоруська народність», щоправда зі специфічним орфографічним транскрибуванням, і «своїм» (нагадаємо, що цей термін уперше застосував О.Д.Удальцов) – «древне(-о)руський народ» (спостерігаємо інваріанти орфографічного оформлення слова «давньоруський»)¹⁵⁶.

Окрім К.Г.Гуслистого, концепцію давньоруської народності поділяли в цей період і інші українські історики; зокрема колега К.Г.Гуслистого по відділу історії феодалізму І.Д.Бойко. В одній з неопублікованих статей 1947 р. він писав, що ще до виникнення Київської держави Східну Європу населяли слов'янські племена, які мали між собою економічні й політичні зв'язки, творили єдину культуру. Ці племена в період Київської держави «виступали як єдиний руський народ»¹⁵⁷, тобто, на відміну від К.Г.Гуслистого, І.Д.Бойко дотримувався більш поширеної на той час термінології. Однак він не поділяв (власне, як і К.Г.Гуслистий) парадигми «триєдиноруськості». Це стає зрозумілим із наступної тези І.Д.Бойка: «Київська Русь – це колиска державності й культури трьох братніх народів, предки яких жили на території Східної Європи з найдавніших часів»¹⁵⁸.

Репрезентувати погляди українських археологів у ці роки (друга половина 1940-х рр.) може позиція Б.І.Бліфельда¹⁵⁹. Поділяючи загальне спрямування концепції давньоруської народності, археолог уживає термін «руський народ»¹⁶⁰. Д.І.Бліфельд, визнаючи Київську Русь спільним етапом історії східних слов'ян, їх колискою, вносить уточнюючі нюанси: «... на базі етнічної єдності й спільності соціально-економічного життя виробились єдність і високий рівень культури...»¹⁶¹. Якраз ця культура стала основою «споріднених національних культур східнослов'янських народів», і в Київській Русі «гніздяться коріння» їх братерства¹⁶². Спростовується (уже власне заперечена на союзному рівні) і теза про відсталість цього державного утворення порівняно з іншими європейськими країнами.

Нова політична актуалізація досліджень у галузі етногенезу східних слов'ян настала в 1949 р. (рік 70-річчя Й.В.Сталіна), коли вперше була опублікована (написана ще 1929 р.) в XI томі творів вождя стаття «Національне питання й лєнінізм»¹⁶³. Як це вже стало традицією, по всьому СРСР відбулися різноманітні заходи з метою обговорення та популяризування сталінської праці. Насамперед вона мала бути засвоєна й взята на «озброєння» представниками гуманітарної науки, зокрема, істориками¹⁶⁴. У жовтні 1949 р. відбулося спільне засідання науковців Інституту археології та ІУ АН УРСР, присвячене розгляду дослідження під назвою «Етногенезис Східно-Слов'янських народів і походження Київської держави», що його підготував викладач Полтавського педінституту К.Кушнірчук, але яке майже рік «лежало» в ІУ¹⁶⁵. Автор дослідження поділяв концепцію давньоруської народності й, що прикметно, використовував для означення східнослов'янської спільноти паралельно чотири найменування – «русь», «руський народ», «староруський народ» і, навіть, «стародревнеруський народ»¹⁶⁶. Науковці обох академічних установ при обговоренні ніяк не прокоментували ці найменування; інакше кажучи, вони не викликали особливого спро-

тиву. Присутній на засіданні К.Г.Гуслистый у наступному році запропонував один із наведених термінів – «староруський народ». І сталося це під час обговорення розділів I-го тому «Історії УРСР» на засіданні відділу історії феодалізму ІУ. Однак К.Г.Гуслисту запропонували замінити згадане термінологічне словосполучення на «єдиний руський народ», як це доти вживалося¹⁶⁷.

Теоретичні питання етногенезу у «світлі праць тов. Сталіна», з-поміж іншого й питання етнокатегоріального апарату, були порушені в 1949 р. низкою науковців, зокрема С.А.Токарьовим¹⁶⁸, П.І.Кушнером, М.Каммарі та іншими. Етнографи П.І.Кушнер і М.Каммарі вживали терміни «народ» і «народність» синонімічно. На думку першого, народності утворюються, починаючи з феодальної доби¹⁶⁹. Обидва терміни М.Каммарі визначає як етнографічні категорії, що передують нації¹⁷⁰. На відміну від П.І.Кушнера, М.Каммарі вважав, що народності можуть бути утворені «шляхом об'єднання й злиття окремих племен на базі розкладу первісного ладу й утворення класового, рабовласницького та феодального суспільств»¹⁷¹. Окреслені питання розглянув також і В.В.Мавродін, стаття якого вийшла вже в 1950 р. Ленінградський історик уважав що слово «народ» (як етнічна й історична категорія) має більш ширше значення, ніж терміни «народність» і «нація». Термін «народ», згідно з В.В.Мавродіном, слід уживати стосовно будь-яких етапів складання історичних спільностей людей¹⁷². Вчений погоджувався з М.Каммарі щодо механізму й часу утворення народностей, однак відзначав, що М.Каммарі не подав чіткого визначення цієї етнокатегорії.

Етнокатегорію «народність» у прикладенні до єдиної спільноти східних слов'ян у давньоруську добу в цьому ж таки 1949 р. вжив у відповідній лекції свого курсу з історії СРСР К.В.Базилевич¹⁷³. Він щодо цієї народності використовує найменування «русь» і, зокрема, зазначає, що економічне й культурне зближення між східнослов'янськими племенами «об'єднало їх у спільній народності – русі»¹⁷⁴. Ця «єдина народність русі», на його думку, ще тільки почала складатися, але феодальна роздробленість і татаро-монгольська навала призвели до того, що вона розпалася на три окремі народності – великоруську (російську), українську й білоруську. Лекційний курс К.В.Базилевича був перевиданий і наступного року. У новому виданні повторювалися ті ж самі тези про «народність русі»¹⁷⁵. Зазначене найменування стало ще однією альтернативою поняттю «давньоруська народність». На нашу думку, найменування народності «русь», яке ще в 1939 р. вжив Б.Д.Греков (утім, у поєднанні з терміном «народ»), найбільш відповідало історичним реаліям давньоруської доби, а тому в науковому аспекті було коректнішим, ніж «давньоруська народність».

Інспірована «згори»¹⁷⁶ в травні 1950 р. дискусія з приводу глотогонічної теорії М.Я.Марра, започаткувала чергову ідеологічну кампанію, яка захопила гуманітарні галузі науки. Напрямок кампанії задавався опублікованими літом цього року в газеті «Правда» сталінськими замітками й відповідями на листи читачів із приводу розуміння названої теорії. У тому ж році сталінські нотатки були об'єднані в книзі «Марксизм і питання мовознавства». Контroversійні щодо теорії М.Я.Марра сталінські постулати спричинили специфічну вибухову «революцію» в етногенетиці й активізували дослідження етногенетичних питань академічними інститутами гуманітарного профілю. У СРСР розгорнулися інтенсивні дискусії, до яких залучалося багато наукових колективів¹⁷⁷.

У звіті ІУ за 1950 р. вказано, що вихід у світ книги «Марксизм і питання мовознавства» надав можливість авторському колективу I-го тому короткого курсу «Історії УРСР» висвітлити низку питань, які до цього часу ще залишалися нез'ясованими, зокрема, це питання «... про походження української народності й формування її в націю, питання про історичну спільність слов'янських народів і, особливо, східнослов'янських»¹⁷⁸. У звіті ж ІУ за 1952 р. вказувало-

ся, що в розділах I-го тому короткого курсу «Історії УРСР», які готував К.Г.Гусликий, – «на засадах геніальних творів тов. Сталіна “Марксизм і питання мовознавства” розроблені питання про утворення давньоруської народності (виділено – Н.Ю.) та формування української народності»¹⁷⁹. Дійсно, вказана книга «вождя» надала легітимності як у цілому концепції давньоруської народності, так і безпосередньо самому терміну.

Ще до початку дискусії з приводу «марксизму в мовознавстві» вийшла стаття В.В.Мавродіна «Основні етапи етнічного розвитку російського народу»¹⁸⁰, де в черговий раз викладено основні риси концепції давньоруської народності й заново запропоновано термінологічний вираз «давньоруська народність»¹⁸¹. Цей термін був тоді ж підтриманий О.Д.Удальцовим¹⁸². Утім, справа з його науковою легітимацією виявилася не такою простою, хоча друга частина словосполучення («народність») у зв'язку з мовознавчими творами Й.В.Сталіна нарешті отримала офіційну підтримку. У відповіді на питання мовознавця «товариша Санжеєва» (ймовірно – це філолог Г.Д.Санжеєв – Н.Ю.) Й.В.Сталін допустив можливість застосування етнокатегорії «народність» до ранніх формаційних етапів розвитку людства, чого не було в його попередніх працях. Сталінська думка про нестійкість мови (а, отже, самої етноспільноти) певної народності, яка ще не стала нацією («Бувають...процеси, коли єдина мова народності, яка не стала ще нацією через відсутність необхідних економічних умов розвитку, зазнає краху внаслідок державного розпаду цієї народності, а місцеві діалекти, які не встигли перемолотися в єдиній мові, – оживають і дають початок утворенню окремих самостійних мов»¹⁸³), допускала існування етноспільнот у докапіталістичні періоди розвитку, які були менш стійкими, ніж нації, а тому за певних обставин могли розпастися. Тим більше, це стосувалося тих етноспільнот, які ще не встигли достатньо сформуватися.

Концепція давньоруської народності, але без уживання самого терміна, напевне, уперше стала фігурувати в ширшому науковому вжитку у зв'язку з заключним моментом відомої дискусії з проблем періодизації історії СРСР. Обговорення періодизації, яке до цього часу відбувалося на сторінках часопису «Вопросы истории», у фінальній своїй частині пройшло в стінах Інституту історії АН СРСР (грудень 1950 р.). Під час обговорення окремі елементи концепції В.В.Мавродіна знайшли, так би мовити, своє місце в доповіді І.І.Смирнова¹⁸⁴, а також і в спільній науковій промові Л.В.Черепніна й В.Т.Пашута. Доповідь останній стала основою статті, опублікованої на початку 1951 р. в тому ж часописі¹⁸⁵. Утім, названі історики продовжували вживати щодо східнослов'янської етноспільноти давньоруської доби термінологічний вираз «руський народ»¹⁸⁶. Лютневий випуск офіційного журналу радянської історичної науки, де було надруковано вказану студію, вийшов, напевно, дещо пізніше, ніж відбулася конференція й дискусія з приводу доповіді В.В.Мавродіна «Основні етапи етнічного розвитку російського народу» (в основу якої лягла однойменна розробка лєнінградського історика)¹⁸⁷. На конференції, нарешті, була приділена належна увага концепції давньоруської народності: вона спричинила жваве обговорення серед присутніх істориків та мовознавців. Хоча запропонований В.В.Мавродіном термінологічний вираз «давньоруська народність» не викликав серед учасників дискусії заперечень (але й ентузіазму також), вони піддали критиці деякі складові концепції, зокрема – ступінь консолідації народності і її стійкість.

Іншим головним агентом легітимації концепції (а також – поняття й терміна) давньоруської народності стала її змістова співзвучність парадигмі «воз'єднання» України з Росією, що через наближення 300-ї річниці Переяславської ради витиснула з наукового обігу парадигму «приєднання» та формулу «найменшого зла»¹⁸⁸. Суголосність тут акумулюється наступним чином: якщо в давньоруську добу існував єдиний предок сучасних східнослов'янських народів – дав-

ньоруська народність (нехай і в стадії формування), то приєднання в 1654 р. України (частково й білоруських земель) до Росії – закономірна та справедлива історична подія, адже колись єдиний народ знову возз'єднався¹⁸⁹. Зрозуміло, що політично незручно було називати спільного предка «руським народом» («русским»), позаяк складалося враження, що йдеться не стільки про спільного предка, скільки про предка російського («русского») народу. На рівні з термінологічними виразами «давньоруська (древнеруська) народність» чи «давньоруський (древньоруський) народ» на початку 1950-х рр. (власне – в 1951 р.) радянські науковці підшукували й інші терміни.

Спочатку в науковому середовищі нібито засвоюється термін «давньоруська народність». Так, 29 червня 1951 р. на засіданні вченої ради Інституту історії АН СРСР, присвяченому роковинам виходу першої публікації Й.В.Сталіна в галузі мовознавства, із доповіддю «До питання утворення давньоруської народності у світлі творів Й.В.Сталіна з мовознавства»¹⁹⁰ виступив А.М.Насонов. Але вже в грудні цього ж року вчений-літописознавець на методологічній нараді з етногенетичних питань виступив із доповіддю «Про деякі питання утворення киево-руської народності»¹⁹¹. Інший доповідач – на той час уже авторитетний археолог Б.О.Рибаків – теж скористався подібною назвою, але (і що особливо важливо!) в другій частині самого поняття вжито термін «народ», а не «народність» («києво-руський народ»)¹⁹². Наведений приклад наочно ілюструє й підкріплює гадку про те, що не тільки термін «давньоруська», але й термін «народність» продовжують викликати сумніви в дослідників.

Але от уже у виданій наприкінці того ж року брошурі з тезами доповідей указана доповідь Б.О.Рибаківа отримала іншу назву – «До питання про утворення давньоруської народності»¹⁹³ (тези наукової промови А.М.Насонова не були опубліковані). Імовірно, що найменування східнослов'янської народності давньоруської доби – «києво-руською» – видалося дещо «націоналістичним». До того ж воно не містило в собі чіткого й до певної міри конкретизуючого хронологічного й територіального маркеру.

У плані ж відділу історії феодалізму ІУ на 1952 р. значилося проведення дискусії на тему «До питання про єдиний древнеруський народ»¹⁹⁴. Власне, наукові дебати з цього приводу в середовищі українських вчених (переважно істориків) відбулися ще у квітні та червні 1951 р. Під час диспутів низка науковців (історики І.Д.Бойко, М.І.Марченко, Ф.П.Шевченко, мовознавець І.Ф.Жилко) піддавали сумніву як саме поняття «древнеруський народ» (чи «древнеруська народність»), так і концепцію загалом, причому іноді спираючись на ті ж праці Й.В.Сталіна з мовознавства¹⁹⁵. К.Г.Гуслисті у своїй доповіді «Проблема походження української народності у світлі творів тов. Сталіна “Марксизм і питання мовознавства”» на квітневій дискусії вів мову про сформовану давньоруську народність у період Київської Русі¹⁹⁶ (в історика фігурує поняття «древнеруська народність»¹⁹⁷). На цьому ж науковому форумі історик-козакознавець В.О.Голобуцький, використовуючи термінологічний вираз «древне-русская народность» / «древне-руська народність» (його виступ виголошувався російською мовою), водночас висловив сумнів щодо її монолітності¹⁹⁸. Археолог В.Й.Довженок, який виступав слідом за В.О.Голобуцьким, навпаки – категорично стверджував, що в часи Київської Русі «народність була вже монолітна, така, що вже сформувалася»¹⁹⁹. Вона, на думку В.Й.Довженка, почала створюватися ще в середині I тис. н. е., в антські часи, оскільки народність – це «явище класового суспільства ... рабовласницького або феодального – явище розкладу первіснообщинного ладу»²⁰⁰. Археолог, уживаючи термін «народність», разом не додавав до нього хронологічного уточнення – «давньоруська». Рівночасно він користувався термінологічним виразом «древне-русский народ» (його виступ також був російською мовою)²⁰¹, що свідчить про неусталеність терміна

«давньоруська народність». Деякі інші учасники дискусії вживали термінологічний вираз «старо-руська народність»²⁰².

У тому ж таки 1951 р. виходить монографія згаданого вище авторитетного етнографа П.І.Кушнера, де аргументується положення про те, що після племені слідує «нова форма етнічної спільності – народність»²⁰³. Урешті-решт 1952 р. термін «народність» остаточно входить у вжиток із приводу означення етнічної спільноти, яка формується на основі первісних союзів племен. Цьому впровадженню найбільше серед гуманітаріїв посприяли мовознавці. Так, у статті провідних московських лінгвістів-теоретиків – Б.В.Горнунга, В.Д.Левіна та В.М.Сидорова – категорично стверджувалася концептуальна домінанта: «Союз споріднених племен, виявившись унаслідок тих чи інших історичних умов міцним і довготривалим, неминує вже за одне-два століття перетворюється на народність»²⁰⁴.

У 1952 р. найменування «давньоруська народність» також вкорінюється в науковому вжитку. Воно подається без альтернатив у працях таких авторитетних дослідників і водночас представників офіційного історіописання, як Б.О.Рибаків і Л.В.Черепнін²⁰⁵. Як загальноживане, найменування фігурує в річному звіті ПУ за 1952 р.²⁰⁶ У цьому ж році для чергового варіанта I-го тому «Історії УРСР» К.Г.Гусликий пропонує навіть виділити окремий параграф під назвою «Утворення давньоруської народності»²⁰⁷.

У цей же час Л.В.Черепнін готує остаточний варіант своїх розділів у I-й частині академічної колективної праці «Нариси історії СРСР»²⁰⁸, що вийшла в 1953 р. На відміну від українського видання, Л.В.Черепнін концентровано виклав концепцію давньоруської народності в одному параграфі. А сама структурна одиниця книги отримала тож саме словесне вираження до назви, котру запропонував К.Г.Гусликий – «Утворення давньоруської народності». У параграфі російський вчений, спираючись на положення книги Й.В.Сталіна «Марксизм і питання мовознавства», стверджує, що вказана народність склалася в добу розкладу первісного ладу й виникнення класового суспільства. Л.В.Черепнін звертає увагу на такі ознаки єдності народності, як територія, мова, психічний склад, зазначаючи при цьому, що ці форми єдності могли мати місце лише на основі певної економічної спільності²⁰⁹. Історик надає великого значення мовній єдності давньоруської народності й особливо наголошує на почутті єдності всіх руських людей, національній свідомості, патріотизмі, що ними пройнятий фольклор, літературні твори, літописи давньої Русі²¹⁰. Автор параграфа робить висновки про те, що давньоруська народність склалася з окремих «слов'янських племен», а згодом з цієї народності постали «... народності великоруська, українська, білоруська, історична й мовна основа яких була єдиною»²¹¹.

Один із перших історіографів проблеми давньоруської народності московський науковець (історик та частково етнолог), українець за походженням, А.І.Козаченко відзначає, що узагальнення поглядів радянських фахівців стосовно давньоруської народності, зроблене Л.В.Черепніним, мало важливе значення для вирішення проблеми в цілому²¹². По суті, академічне видання за редакцією академіка Б.Д.Грекова нарівні з I-м томом «Історії Української РСР» (так само вийшов у 1953 р.) з відповідними параграфами, написаними К.Г.Гусликим²¹³, остаточно легітимізували як концепцію, так і власне термін «давньоруська народність» у науковому вжитку²¹⁴. Остаточна ж політична легітимація концепції й терміна була закріплена в тезах ЦК КПРС «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)»²¹⁵. Тут стверджувалося: «Російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня – давньоруської народності, яка створила давньоруську державу – Київську Русь»²¹⁶.

Тези ЦК КПРС підводили ризику під історіографічним процесом перегляду традиційних положень і концепцій української та російської історіографії²¹⁷. Слід зауважити, що тези вірогідно готувалися в основному українськими істо-

риками – співробітниками ПУ, як про це свідчать архівні матеріали²¹⁸. Для складання проекту партійних тез у названій академічній установі була створена спеціальна комісія²¹⁹. Як слушно, спираючись на архівний матеріал, відзначає С.Єкельчик, українські академічні історики «відігравали активну роль у створенні й перегляді офіційної політики пам'яті (історичної – Н.Ю.) ... були провідниками політики імперської влади в регіоні»²²⁰. Є підстави припускати, що текст першої тези, де йшлося про давньоруську народність, належав К.Г.Гусли-стому²²¹. Тут стверджувалося: «Російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня – древньоруської народності, яка створила древньоруську державу – Київську Русь»²²². У перспективі при проведенні глибшого й розширеного дослідження було б доцільним зробити порівняння правок, внесені рукою цього історика, з присланими йому тезами; а також простежити «офіційну» еволюцію формулювання положення про давньоруську народність, спираючись на документи Російського державного архіву новітньої історії²²³. У тоталітарному суспільстві подібні партійні тези набували, як відомо, догматичного значення, а тому поняття «давньоруська народність» відтоді було ідеологічно сакралізоване й політично легітимізоване.

Відзначимо, що в рік опублікування тез ЦК КПСС (1954 р.) вийшов черговий, 29-й том, другого видання «Великої радянської енциклопедії», де під гаслом «народність» була вміщена стаття, в якій декларувалося «марксистське» вчення про походження й ознаки народності. У ньому були присутні головні моменти синтезу сталінської націологічної теорії з її творчим розвитком, зробленим радянськими науковцями в період з початку 1940-х – до початку 1950-х рр. Під цим терміном розумілася передуюча нації людська спільнота, що склалася історично. На відміну від етнічних спільнот, таких, як родова та племінна, народність виникає «не на основі розгалуження зв'язків спорідненості, а під час процесу розпаду останніх»²²⁴. Механізм утворення народності відповідно до марксистсько-сталінської методології уявлявся авторові статті таким чином: розвиток виробничих сил руйнував первіснообщинний лад і призводив до виникнення приватної власності та класів; це «сприяло витісненню поділу людей згідно з ознаками спорідненості й призводило до заміни племінної спільноти новою формою спільності – народністю»²²⁵. Аналогічно з міркуваннями радянських етнологів (первісна думка належить археологові М.І.Артамонову) початок витвору народності збігався з періодом утворення племінних союзів і їх поступової консолідації. Тоді також відбувається перехід від племінної мови до мови народності й «формування певної спільності психічного складу й культури»²²⁶. Звісно, що для народності «є характерною певна територіальна спільність і наявність економічних зв'язків»²²⁷. Останні, на відміну від національної спільності, набагато менш розвинені й стійкі. Очевидно, що подібні дефініції народності аргументували її нестійкість, а, відповідно, засадничо допускали можливість незавершеності її формування. Таке теоретичне розуміння народності було співзвучним із міркуваннями В.В.Мавродіна про давньоруську народність. До того ж в енциклопедичній статті наголошувалося так само, як і в мавродінській монографії «Утворення давньоруської держави», що процес постання та зміцнення держави сприяв і зміцненню народності.

Не обійшов увагою автор енциклопедичного гасла й найменування народності. У випадку зі східним слов'янством згадувалося й первинне ім'я їх єдиної народності часів консолідації племінних союзів та утворення давньоруської держави – народність «русь», а також штучно сконструйоване В.В.Мавродіном – «давньоруська народність». У статті декларувалася теза про те, що народності виникають уже в рабовласницьких суспільствах. Давньоруська ж народність, згідно з автором, формувалася в умовах складання феодальних суспільних відносин. Вона стала основою («спільним коренем») для формування кількох на-

родностей – білоруської, російської, української²²⁸, а, отже (якщо логічно розвинути цю думку автора) – їх спільним предком.

Отже, історіографічний аналіз показує, що концепція й поняття «давньоруська народність» постали внаслідок суголосності деяких результатів поточного розвитку історичної науки в СРСР 1930-х – початку 1950-х рр. відповідним політико-ідеологічним запитам комуністичного керівництва країни, зокрема доктринам інтернаціоналізму й позірної рівноправності народів СРСР. Утім, репрезентована читачеві дана історіографічна розвідка свідчить, що процес створення як концепції, так і її квінтесенції у вигляді поняття «давньоруська народність», не слід зводити лише до політико-ідеологічних факторів. Взаємозв'язок науки та ідеології в цьому процесі був амбівалентним. Наука створювала теоретичні умови для виникнення й сутнісного наповнення концепції та поняття, а політико-ідеологічні фактори або актуалізували наукові конструкції, або ж виступали в ролі каталізатора розробки і / або впровадження до широкого вжитку теоретичних побудов у галузі етногенетики. Утім, сталінська націологічна теорія була на межі «територій» науки та ідеології, оскільки дану теорію слід розглядати і як наукові тези, і як ідеологічні постулати (такими вони неблаганно ставали в ситуації культа особи Й.В.Сталіна).

В етнокатегоріальному аспекті сталінська теорія і її творчий розвиток вирішувала й вирішила питання в площині можливості утворення чи / або існування народності (з певними ідентифікаційними ознаками) в період розкладу родоплемінного ладу й переходу до класового суспільства. Але ця теорія (навіть у подальшій еволюції) не розв'язувала питання про суспільну формацію в додержавний і ранньодержавний періоди східного слов'янства. Зазначена проблема випрацьовувалася під час суто наукових дискусій у середовищі радянських істориків 1930-х – 1940-х рр. Перемога концепту про початок феодалізації Київської Русі з моменту її утворення та перехід східних слов'ян від первісного ладу до феодального, минаючи рабовласницький етап, давала етногенетикам можливість стверджувати (базуючись на творчому розвитку сталінської теорії), що в часи Київської держави на основі окремих племен або племінних союзів східного слов'янства формувалася саме народність – як певна, відносно стійка етнічна спільнота.

Однак і останній аспект був лише складовою частиною поняття «давньоруська народність», оскільки визнання етнічності²²⁹ в конгломераті племен східних слов'ян давньоруської доби за ознаку народності ще не вирішувало питання – що це за народність? Одна з можливих відповідей – традиційна для російської й малоруської історіографії: народність Київської Русі – це один з історичних шаблів етнічного розвитку «общеруського» народу. Для більшовицької національної політики в галузі російсько-українських взаємин (білоруський аспект не відігравав значної ролі) щойно наведений варіант, що його поділяла більшість російських істориків, був ідеологічно неприйнятним. Більш придатною видавалася концепція народності як спільного предка («кореня») білорусів, росіян і українців. Тому, окрім уточнюючих цей момент дефініцій, важливо було підібрати більш-менш коректне поіменування. Таким найменуванням зрештою стала лексема «давньоруська», хоча й вона була далекою від ідеалу. Адже в російській орфографії вона прописувалася через дві літери «с» і, відповідно, для росіян або для іноземців звучала як хронологічне уточнення етнічного розвитку російського народу. В українській орфографії зазначений прикметник писався через одне «с» (тоді вживалося – «древньоруська») і, відповідно, це слово було ближче до історичного контексту²³⁰. У будь-якому випадку, під назвою народністю в українській радянській науковій і науково-популярній літературі мався на увазі «спільний предок» трьох східнослов'янських народів, а от у російській

– далеко не завжди²³¹. Утім, подальша доля поняття «давньоруська народність» після його наукової й політичної легітимації не є предметом цієї студії.

У підсумку ще раз більш виразно оконтуримо коло питань, що їх розгляд увійде в майбутнє авторське дослідження. З позиції практичного історіописання є перспективним моментом введення лінії, у межах якої здійснюватиметься аналітичне порівняння партійних документів із безпосередніми розробками радянських істориків (російських та українських). Одночасно доцільним уже для випрацювання напрямків інтелектуального моделювання є аналіз підставового поняття згідно зі структурними компонентами²³², закладеними в підґрунтя лінгвістичної семіотики. Через це постане необхідність зіставлення власне поняття «давньоруська народність» з уже сучасними дослідженнями етнологів. Однак при цьому не зможемо оминати увагою й теоретичні міркування радянської етнологічної школи 1960-х – 1980-х рр.

¹ Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – С.12.

² Там само. – С.450–453.

³ Цит. за: Сахаров А.Н. Карамзин Николай Михайлович (1766–1826) // Историки России. Биографии / Сост., отв. ред. А.А.Чернобаев. – М., 2001. – С.85.

⁴ Див.: Седов В.В. Древнерусская народность: историко-археологическое исследование. – М., 1999. – С.7–11.

⁵ Див.: Механизмы формирования украинской и белорусской наций в российском и общеславянском контексте (дореволюционный период) // На путях становления украинской и белорусской наций: Факторы, механизмы, соотношения. – М., 2004. – С.129.

⁶ Настольный словарь для справок по всем отраслям знания: В 3-х т. – СПб., 1864. – Т.II. – С.979.

⁷ Там же. – С.979.

⁸ Там же. – С.972.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

¹¹ Российский энциклопедический словарь. – Отдел III, т. II. – СПб., 1878. – С.558.

¹² Там же. – С.590.

¹³ Большая энциклопедия / Под ред. С.И.Южакова – СПб., 1903. – Т.13. – С.660, 714.

¹⁴ Там же. – С.715.

¹⁵ Там же. – С.714.

¹⁶ Анучин Д.Н. Великороссы // Энциклопедический словарь. – Т.V а. – СПб., 1892. – С.829

¹⁷ Див.: Левин М.Г. Очерки по истории антропологии в России. – М., 1960. – С.124–125.

¹⁸ Див.: Новый энциклопедический словарь / Под общей ред. акад. И.И.Арсеньева. – Пг., 1916. – Т.27. – С.950.

¹⁹ Там же. – Т.28. – С.107–111.

²⁰ Там же. – С.119–120.

²¹ Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – Т.І: Киевская Русь. – М., 1938. – С.8.

²² Там же.

²³ Див.: Линниченко И.А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. (Открытое письмо проф. М.Грушевскому) // Энциклопедическая библиотека обществоведения. Серия 1-я. Вопросы государственного строя. Вып. 3. – Пг.; Одесса, 1917. – С.25–26.

²⁴ Див., напр.: Сталин И.В. Марксизм и национальный вопрос // Сталин И.В. Марксизм и национально-колониальный вопрос / Сб. избр. ст. и речей. – М., 1937. – С.3–45.

²⁵ Там же. – С.11.

²⁶ Там же. – С.9.

²⁷ Там же. – С.4–10.

²⁸ Энциклопедический словарь Русского биографического института «Гранат». 13-е стереот. изд. – М., 6 / г. – Т.30. – С.59–68.

²⁹ Большая советская энциклопедия. – М., 1939. – Т.41. – С.371–372.

- ³⁰ Там же. – С.402.
- ³¹ Див., напр.: *Фроянов И.Я.* Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. – Л., 1990. – С.5.
- ³² Там же.
- ³³ Див.: Научно-отраслевой архив Института археологии Российской академии наук (далі – НОА ИА РАН). – Ф.Р-2. – Ед. хр.2481. – 141 лл.
- ³⁴ Энциклопедический словарь РБИ «Гранат». – Т.19. – С.75.
- ³⁵ Див., напр.: *Удальцов А.Д.* Теоретические основы этногенетических исследований // Известия АН СССР. – 1944. – Вып.І. – №6. – С.252–265; *Его же.* Начальный период восточнославянского этногенеза // Исторический журнал. – 1943. – №11–12. – С.67–72; *Державин Н.* Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944. – 101 с.; *Пичета В.* [Рец.] Державин Н. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944 // Вопросы истории. – 1945. – №1. – С.121–125.
- ³⁶ *Ключевский В.О.* Сочинения: В 9-ти т. Т.І: Курс русской истории. Ч.І. – М., 1987. – С.294, 295–296.
- ³⁷ Там же. – С.298.
- ³⁸ *Костомаров Н.И.* Мысли о федеративном начале в Древней Руси // *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. – Кн.І, т.І. – СПб., 1903. – С.24.
- ³⁹ Пор.: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь (Серія «Україна крізь віки». – Т.4). – К., 1998. – С.291.
- ⁴⁰ *Костомаров Н.И.* Мысли о федеративном начале в Древней Руси. – С.13.
- ⁴¹ Там же. – С.14.
- ⁴² Там же. – С.14–30.
- ⁴³ Там же. – С.25–29.
- ⁴⁴ Там же. – С.29.
- ⁴⁵ Див.: *Юсова Н.М.* Пресняков і схема історії східних слов'ян Михайла Грушевського // А се его серебро...: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С.259–268; *Її ж.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.72–94.
- ⁴⁶ *Пресняков А.Е.* Лекции по русской истории. – Т.І. – С.12.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ Там же. – Т. 2: Западная Русь и Литовско-Русское государство. – М., 1939. – С.53, 62.
- ⁴⁹ Там же. – Т.І. – С.10–11.
- ⁵⁰ *Брачев В.С., Дворниченко А.Ю.* Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004). – СПб., 2004. – С.114.
- ⁵¹ Див., напр., звіт Інституту історії феодальних суспільств Державної академії матеріальної культури за 1935 р.: Научный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук (далі – НА ИИМК РАН). – Ф.2. – 1936 г. – Ед. хр.1. – Л.6.
- ⁵² *Аксёнова Е.П., Васильев М.А.* Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов // Славяноведение. – 1993. – №2. – С.86.
- ⁵³ Пор.: *Єфіменко Г.* Сталінська національна політика серед українців Росії в 1930-ті рр.: правило чи виняток? // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип.11. – К., 2003. – С.364.
- ⁵⁴ Детальніше див.: *Юсова Н.М.* Започаткування в СРСР досліджень із проблем східнослов'янського етногенезу (кінець 1930-х – початок 1940-х рр.) // УІЖ. – 2005. – №4. – С.145–159.
- ⁵⁵ Див.: *Цвибак М.М.* К вопросу о генезисе феодализма в древней Руси // Основные проблемы генезиса и развития феодального общества // Известия ГАИМК. – Вып.103. – М., 1934. – С.86.
- ⁵⁶ Там же. – С.99–100.
- ⁵⁷ Там же. – С.100.
- ⁵⁸ Див.: НА ИИМК РАН. – Ф.2. – Оп.1935 г. – Ед. хр.196. – Л.6–7 (об.); *Левченко М.В.* Византия и славяне в VI–VII вв. // Вестник древней истории (далі – ВДИ). –

1938. – №4. – С.23–48; *Горянов Б.А.* Славянские поселения и их общественный строй // ВДИ. – 1939. – №1. – С.308–318; *Мишулин А.В.* Древние славяне и судьбы Восточно-римской империи // ВДИ. – 1939. – №1. – С.290–307.

⁵⁹ *Аксёнова Е.П., Васильев М.А.* Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С.87. Див., також: *Алаторцева А.И.* Журнал «Историк-марксист». 1926–1941. – М., 1979. – С.242.

⁶⁰ *Алаторцева А.И.* Журнал «Историк-марксист». 1926–1941. – С.241.

⁶¹ НА ИИМК РАН. – Ф.312. – Оп.1. – Ед. хр.14. – Л.19, 34; Там же. – Ед. хр.47. – Л.19; Там же. – Ед. хр.50. – Л.27.

⁶² Архив Российской академии наук (далі – АРАН). – Ф.457. – Оп.1-1940 г. – Ед. хр.13. – Л.3–4; НОА ИА РАН. – Ф.5. – Ед. хр.95. – Л.46.

⁶³ Див., напр.: *Третьяков П.Н.* Археологические памятники восточнославянских племён в связи с проблемой этногенеза // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Вып.2. – М.; Л., 1939. – С.5.

⁶⁴ НА ИИМК РАН. – Ф.35. – Оп.5. – Ед. хр.10. – Л.55.

⁶⁵ АРАН. – Ф.457. – Оп.1-1940 г. – Ед. хр.13. – Л.3, 4.

⁶⁶ Там же. – Л.10.

⁶⁷ Там же. – Л.11.

⁶⁸ Там же. – Л.20–23.

⁶⁹ Там же. – Л.30.

⁷⁰ Там же. – Ед. хр.11. – Л.11.

⁷¹ НА ИИМК РАН. – Ф.312. – Оп.1. – Ед. хр.88. – Л.14.

⁷² Там же. – Л.31.

⁷³ Там же. – Л.23.

⁷⁴ Пор.: *Фроянов И.Я.* Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. – С.6.

⁷⁵ АРАН. – Ф.457. – Оп.1-1940. – Ед. хр.11. – Л.83. Пор.: *Державин Н.С.* Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944. – С.48.

⁷⁶ АРАН. – Ф.457. – Оп.1-1940. – Ед. хр.11. – Л.83.

⁷⁷ Там же. – Л.106.

⁷⁸ Там же. – Л.94.

⁷⁹ АРАН. – Ф.394. – Оп.13. – Ед. хр.9. – Л.7 (докладніше див.: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.240–242).

⁸⁰ НА ИИМК РАН. – Ф.312. – Оп.1. – Ед. хр.88. – Л.8 (об.).

⁸¹ *Греков Б.* Спорные вопросы периодизации древней истории народов СССР // Исторический журнал. – 1940. – №6. – С.8.

⁸² Там же. – С.8.

⁸³ *Греков Б.Д.* Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. – 1939. – №10–11. – С.248–256 (докладніше див.: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.244–247).

⁸⁴ Про внесок цього вченого-слов'янознавця в процес формування концепції давньоруської народності див.: *Юсова Н.* В.Пічета та генезис концепції давньоруської народності // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. – Вип.14. – К., 2005. – С.381–403.

⁸⁵ АРАН. – Ф.1548. – Оп.1. – Ед. хр.110. – Л.7 (об.) – 8.

⁸⁶ *Пичета В.И.* Западная Украина и Западная Белоруссия // Советская книга. – 1939. – №12. – С.163.

⁸⁷ АРАН. – Ф.1548. – Оп.1. – Ед. хр.110. – Л.11–11 (об.).

⁸⁸ Там же. – Ед. хр.131. – Л.4.

⁸⁹ *Мавродин В.В.* Образование русского национального государства. – М.; Л., 1941. – С.4.

⁹⁰ *Третьяков П.Н.* Археологические памятники восточнославянских племён в связи с проблемой этногенеза. – С.5.

⁹¹ Про погляди В.В.Мавродіна в ці роки див.: *Юсова Н.* Володимир Мавродин та генезис концепції давньоруської народності в радянській історіографії: кінець 1930-х – початок 1940-х рр. // Український історичний збірник. 2004. – Вип.7. – К., 2004. – С.447–458; *Її ж.* Генезис концепції давньоруської народності в працях В.Мавродіна: від виникнення ідеї до розгорнутої постановки проблеми // Слов'янські обрії: Міждисциплінарний збірник наукових праць. – Вип.1. – К., 2006. – С.251–255.

- ⁹² АРАН. – Ф.142. – Оп.1. – Ед. хр.1. – 63 лл.; Там же. – Ед. хр.7. – 22 лл.
- ⁹³ Там же. – Ед. хр.1. – Л.1–11.
- ⁹⁴ *Удальцов А.Д.* Теоретические основы этногенетических исследований // Известия АН СССР. – 1944. – Вып.І. №6. – С.252–265.
- ⁹⁵ Там же. – С.253. Пор.: *Пресняков А.Е.* Лекции по русской истории. – Т.І. – С.5.
- ⁹⁶ Див.: *Пресняков А.Е.* Лекции по русской истории. – Т.І. – С.12.
- ⁹⁷ *Удальцов А.* Теоретические основы этногенетических исследований. – С.254.
- ⁹⁸ Там же. – С.254–255.
- ⁹⁹ АРАН. – Ф.142. – Оп.1. – Ед. хр.1. – Л.5 (об.).
- ¹⁰⁰ Там же. – Л.6.
- ¹⁰¹ *Удальцов А.* Теоретические основы этногенетических исследований. – С.258.
- ¹⁰² *Удальцов А.* Начальный период восточнославянского этногенеза // Исторический журнал. – 1943. – №11–12. – С.72.
- ¹⁰³ Там же. – С.72.
- ¹⁰⁴ АРАН. – Ф.142. – Оп.1. – Ед. хр.1. – Л.6.
- ¹⁰⁵ Див., напр.: *Удальцов А.* Начальный период восточнославянского этногенеза. – С.72.
- ¹⁰⁶ Див.: АРАН. – Ф.142. – Оп.1. – Ед. хр.33. – Л.50; *Удальцов А.Д.* Основные вопросы происхождения славян // Общее собрание АН СССР 14–17 октября 1944 г. – М.; Л., 1945. – С.107, 109; *Его же.* Происхождение славян в свете новейших исследований / Стеногр. публичной лекции. – М., 1950. – С.100.
- ¹⁰⁷ *Удальцов А.Д.* Происхождение славян в свете новейших исследований. – С.18.
- ¹⁰⁸ АРАН. – Ф.142. – Оп.1. – Ед. хр.1. – Л.44–45.
- ¹⁰⁹ Там же. – Л.55–63.
- ¹¹⁰ Там же. – Л.55 (об.).
- ¹¹¹ Там же. – Л.57.
- ¹¹² Там же. – Л.57 (об.).
- ¹¹³ Там же. – Л.52.
- ¹¹⁴ Там же. – Л.61–61 (об.).
- ¹¹⁵ Див.: Там же. – Л.62–63.
- ¹¹⁶ Наукова діяльність С.В.Юшкова і його етногенетичні праці докладно розглядаються в: *Юсова Н.* Розробка теоретичних питань етногенезу Серафимом Володимировичем Юшковим (1940-і рр.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр.: У 2-х ч. – К., 2005. – Число 12, ч.1. – С.105–140; *Її ж.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.227–228, 314–323, 495–514.
- ¹¹⁷ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф.1292. – Оп.І. – Од. зб.5. – Док.1. – Арк.1–6. – Док.2. – Арк.7–14.
- ¹¹⁸ Там само. – Арк.1 (зв.) – 2.
- ¹¹⁹ Див., напр.: *Юсова Н.* Возз'єднання українських земель і актуалізація проблем походження української народності в українській радянській історіографії: 1939–1947 рр. (В світлі нових архівних джерел) // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Число 11. – У 2-х ч. – К., 2004. – Ч.2. – С.174–208; *Її ж.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.323–331.
- ¹²⁰ *Петровський М.Н.* Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. – Ч.1: Доповіді відділу суспільних наук. – Уфа, 1942. – С.6.
- ¹²¹ Наприкінці війни М.Н.Петровський усе ж таки почав уживати термін «руська народність». Див.: *Петровський М.Н.* Західна Україна. – К., 1945. – С.9.
- ¹²² АРАН. – Ф.457. – Оп.1-1940. – Ед. хр.11. – Л.48–106.
- ¹²³ Див.: *Юсова Н.* В.Пічета та генезис концепції давньоруської народності. – С.393–397.
- ¹²⁴ АРАН. – Ф.142. – Оп.1 – Ед. хр.16. – Л.1–1 (об.).
- ¹²⁵ Там же. – Л.1–20; Ф.1548. – Оп.1. – Ед. хр.140. – 9 лл.
- ¹²⁶ *Пічета В.* [Рец.]: Державин Н. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944 // Вопросы истории (далі – ВИ). – 1945. – №1. – С.121–125.

- ¹²⁷ АРАН. – Ф.142. – Оп.1 – Ед. хр.16. – Л.2.
- ¹²⁸ Пичета В. [Рец.]: Державин Н. Происхождение русского народа. – С.123.
- ¹²⁹ Див.: Юсова Н. «Проблема давньоруської народності» в працях В.В.Мавродіна «Образование древнерусского государства» (1945 р.) // *Ruthenica*. – Т.І. – К., 2002. – С.152–163; *Її ж.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.342–383.
- ¹³⁰ Мавродин В.В. Образование древнерусского государства. – Л., 1945. – С.392–402.
- ¹³¹ Там же. – С.395–402.
- ¹³² Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук. – Ф.827. – Оп.4. – Ед. хр.331. – Л.4–4 (об.). Пор.: Бурдей Г.Д., Наумов С.Ю. Историческая литература в годы Великой Отечественной войны. Документы и материалы. Вып. 3. Историческая книга: системный анализ. – Саратов, 1995. – С.16.
- ¹³³ Мавродин В.В. Образование древнерусского государства. – С.392.
- ¹³⁴ Там же. – С.259.
- ¹³⁵ Там же. – С.395.
- ¹³⁶ Сталин И.В. Марксизм и национальный вопрос // Сталин И.В. Марксизм и национально-колониальный вопрос / Сб. избр. ст. и речей. – М., 1939. – С.9–16 (С.7–62).
- ¹³⁷ Мавродин В.В. Образование древнерусского государства. – С.395.
- ¹³⁸ Там же. – С.400.
- ¹³⁹ Мавродин В.В. Древняя Русь: Происхождение русского народа и образование Киевского государства. – М., 1946. – С.304–310.
- ¹⁴⁰ Центральный государственный архив Санкт-Петербурга (далі – ЦГА СПб). – Ф.7240. – Оп.14. – Ед. хр.2028. ЛГУ. Протоколы заседаний учёного совета исторического факультета. 9 января – 16 декабря 1943 г. На 12 лл. – Л.4–5. Див., також: Дворниченко А.Ю. Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни и творчества. – С.22
- ¹⁴¹ Дворниченко А.Ю. Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни и творчества. – С.25.
- ¹⁴² У лецатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). Збірник документів і матеріалів: У 2-х ч. – К., 1996. – Ч.ІІ. – С.80–89. Докладніше про становище, в якому опинився М.Н.Петровський та його колеги-історики – співробітники академічної інституції, див.: Бажан О.Г., Данилюк Ю.З., Рубльов О.С. Історія під пресом ідеології // Зневажена Клію. – К., 2005. – С.38–43.
- ¹⁴³ Мавродин В.В. Формирование русской нации. Стенограмма публичной лекции, прочитанной 7 июля 1947 г. в Ленинграде. – Л., 1947. – С.11–12; *Его же.* К вопросу о складывании великорусской народности и русской нации // Советская этнография (далі – СЭ), – 1947. – №4. – С.88; *Его же.* Основные моменты развития Русского государства до XVIII века // Вестник Ленинградского университета (далі – Вестник ЛГУ). – 1947. – №3. – С.87–91; *Его же.* Предпосылки возвышения Москвы // Вестник ЛГУ. – 1947. – №10. – С.57–58; *Его же.* Начальный этап в истории русского народа и государства // Труды юбилейной научной сессии. Секция исторических наук. – Л., 1948. – С.97–104; *Его же.* Сталин о феодальной России // Вестник ЛГУ. – 1949. – №12. – С.62–63; *Его же.* [Рец.]: Б.Д.Греков. Киевская Русь. Библиотека учителя. Государственное учебно-политическое издательство Министерства просвещения РСФСР. Москва. 1949 г. // Вестник ЛГУ. – 1950. – №7. – С.97–98.
- ¹⁴⁴ Юсова Н.М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці // Український історичний журнал. – 2001. – №6. – С.72–74.
- ¹⁴⁵ Див., напр.: Греков Б. Славяне. Возникновение и развитие Киевского государства (В помощь преподавателю дивизионной школы партактива истории СССР). – М., 1946. – 60 с.; *Его же.* Крестьяне на Руси с древнейших времён до XVII века. – М.; Л., 1946. – 960 с.; Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1949. – 510 с.
- ¹⁴⁶ Див.: Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времён до XVII века. – С.21.
- ¹⁴⁷ Мірчук І. Історико-ідеологічні основи теорії III Риму. – Мюнхен, 1954. – С.52; Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії. – Мюнхен, 1964 – С.48; Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1987. – С.111.
- ¹⁴⁸ Удальцов А.Д. Происхождение славян // ВИ. – 1947. – №7. – С.72, 100.
- ¹⁴⁹ Див.: Юсова Н. Участь Костя Гуслистого в розробці концепції «давньоруської народності» // Український історичний збірник. 2003. – Вип.6. – К., 2004. – С.403–411.

- ¹⁵⁰ У лекціях тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). Збірник документів і матеріалів: У 2-х ч. – К., 1996. – Ч. II. – С. 57.
- ¹⁵¹ Див.: Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф. 32. – Оп. 1. – Од. зб. 112. – 74 арк.; Од. зб. 26. – 87 арк.
- ¹⁵² Там само. – Од. зб. 26. – Арк. 10–20.
- ¹⁵³ Там само. – Арк. 15.
- ¹⁵⁴ *Гуслистий К.* Походження східнослов'янських народів і Київська Русь // Радянська Україна. – 1946. – 4 вересня. – С. 2.
- ¹⁵⁵ Див., напр.: Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі – НА ПУ НАН України). – Оп. 1. – Од. зб. 173. – Арк. 27; Од. зб. 380. – Арк. 5; *Гуслистий К.Г.* Київська Русь. Лекція для студентів-заочників історичних ф-тів пед. і учит. ін-тів. – К., 1949. – 56 с.; *Гуслистий К.Г.* Київська Русь – колиска трьох братніх народів – російського, українського і білоруського: Стенограма лекції. – К., 1950 – 51 с.
- ¹⁵⁶ Див., напр.: *Гуслистий К.Г.* Київська Русь – колиска трьох братніх народів – російського, українського і білоруського. – С. 38.
- ¹⁵⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 707. – Арк. 7.
- ¹⁵⁸ Там само.
- ¹⁵⁹ Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 12. – Оп. 2. – Спр. 268. – 25 арк.
- ¹⁶⁰ Там само. – Арк. 17.
- ¹⁶¹ Там само. – Арк. 13.
- ¹⁶² Там само.
- ¹⁶³ *Сталин И.В.* Национальный вопрос и ленинизм // *Сталин И.В.* Сочинения: В 16 т. – Т. 11: 1928 – март 1929. – М., 1949. – С. 333–355.
- ¹⁶⁴ Див., напр.: НА ПУ НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 165. – Арк. 4; Од. зб. 214–215. – Арк. 1, 8.
- ¹⁶⁵ Там само. – Од. зб. 173. – 35 арк.
- ¹⁶⁶ Там само. – Арк. 28, 31.
- ¹⁶⁷ Там само. – Од. зб. 266. – Арк. 2.
- ¹⁶⁸ *Токарев С.А.* К постановке проблем этногенеза // СЭ. – 1949. – № 3. – С. 12–36.
- ¹⁶⁹ *Кушнер П.И.* Учение Сталина о нации и национальной культуре // СЭ. – 1949. – № 4. – С. 5
- ¹⁷⁰ *Каммари М.* Создание и развитие И.В.Сталиным марксистской теории нации // ВИ. – 1949. – № 12. – С. 68–69.
- ¹⁷¹ Там же. – С. 69.
- ¹⁷² *Мавродин В.В.* Основные этапы этнического развития русского народа // ВИ. – 1950. – № 4. – С. 62.
- ¹⁷³ *Базилевич К.В.* История СССР от древнейших времён до конца XVII в. Курс лекций, прочитанных в Высшей партийной школе при ЦК ВКП(б). – М., 1949. – 490 с.
- ¹⁷⁴ Там же. – С. 102.
- ¹⁷⁵ Див.: *Базилевич К.В.* История СССР от древнейших времён до конца XVII в. Курс лекций, прочитанных в Высшей партийной школе при ЦК ВКП(б). – М., 1950. – С. 99 (498 с.).
- ¹⁷⁶ Див., напр.: *Мосенкіс Ю.* З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури. – К., 2004. – С. 389–394.
- ¹⁷⁷ *Юсова Н.М.* Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці. – С. 77–78; *Мосенкіс Ю.* З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні. – С. 404.
- ¹⁷⁸ НА ПУ НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 216. – Арк. 124.
- ¹⁷⁹ Там само. – Од. зб. 346. – Арк. 6.
- ¹⁸⁰ Журнал, де публікувалася стаття, був підписаний до друку в травні 1950 р., коли дискусія на сторінках газети «Правда» лише розпочалася. Див.: *Алпатов В.М.* Історія одного мифа. Марр і марризм. – М., 1991. – С. 161; *Мосенкіс Ю.* З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні. – С. 389.
- ¹⁸¹ *Мавродин В.В.* Основные этапы этнического развития русского народа. – С. 55–70; *Его же.* [Рец.]: Б.Д.Греков. Киевская Русь. Библиотека учителя. Государствен-

- ное учебно-политическое издательство Министерства просвещения РСФСР. Москва. 1949 г. // Вестник ЛГУ. – 1950. – №7. – С.91.
- ¹⁸² Див.: *Удальцов А.Д.* Происхождение славян в свете новейших исследований. – С.18.
- ¹⁸³ Див.: *Сталин Й.* Марксизм і питання мовознавства. – К., 1950. – С.41; *Сталин И.* Марксизм и вопросы языкознания. – М., 1950. – С.37.
- ¹⁸⁴ *Смирнов И.И.* Общие вопросы периодизации истории СССР // ВИ. – 1950. – №12. – С.95.
- ¹⁸⁵ *Пашуто В., Черепнин Л.* О периодизации истории России эпохи феодализма // ВИ. – 1951. – №2. – С.52–80.
- ¹⁸⁶ Там же. – С.58.
- ¹⁸⁷ В Институте истории АН СССР // ВИ. – 1951. – №5. – С.137–139. Див. також: *Юсова Н.М.* Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці – С.74–77.
- ¹⁸⁸ Див.: *Юсова Н.* Від розробки концепції «давньоруської народності» до легітимізації терміна «возз'єднання» України з Росією: друга пол. 40-х – поч. 50-х рр. XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Вип.14. – С.426–430.
- ¹⁸⁹ Саме за такою логікою розвивалась думка колеги К.Г.Гуслистою по відділу історії феодалізму І.Д.Бойка, автора VI розділу I-го тому колективної праці «Історія УРСР», в якому обґрунтовується «возз'єднання» України з Росією. Див.: *Історія Української РСР: У 2-х т.* – К., 1953. – Т.1. – С.258–259.
- ¹⁹⁰ Научный архив Института российской истории РАН. – Ф.1 «А». – Оп.2. – Ед. хр.592. – Л.1.
- ¹⁹¹ У лютому 1951 р. майбутня доповідь отримала назву «До питання про утворення руської народності». Див.: АРАН. – Ф.142. – Оп.1. – Ед. хр.363. – Л.9.
- ¹⁹² Там же. – Ф.1909. – Оп.1. – Ед. хр.155. – Л.28.
- ¹⁹³ *Рыбаков Б.А.* К вопросу об образовании древнерусской народности // Тезисы докладов и выступлений сотрудников ИИМК АН СССР, подготовленных к совещанию по методологии этногенетических исследований. – М., 1951. – С.15–22.
- ¹⁹⁴ НА ПУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Од. зб.380. – Арк.5.
- ¹⁹⁵ Там само. – Од. зб.294. – Арк.8, 21, 39–41; *Гудзенко П.П.* До річниці опублікування геніальної праці Й.В.Сталіна // Вісник АН УРСР. – 1951. – №7. – С.61–68.
- ¹⁹⁶ НА ПУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Од. зб.294. – Арк.34.
- ¹⁹⁷ Там само. – Арк.45, 153.
- ¹⁹⁸ Там само. – Арк.22–26.
- ¹⁹⁹ Там само. – Арк.37.
- ²⁰⁰ Там само. – Арк.34–37.
- ²⁰¹ Там само. – Арк.38–39.
- ²⁰² Там само. – Арк.67.
- ²⁰³ *Кушнер П.И. (Кнышев).* Этнические территории и этнические границы. – М., 1951. – С.44.
- ²⁰⁴ *Горнунг Б.В., Левин В.Д., Сидоров В.Н.* Проблемы образования и развития языковых семей // Вопросы языкознания. – 1952. – №1. – С.50.
- ²⁰⁵ *Рыбаков Б.А.* Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И.В.Сталина // ВИ. – 1952. – №9. – С.40–62; *Черепнин Л.В.* К вопросу о периодизации истории СССР периода феодализма // Известия АН СССР. Серия истории и философии. – 1952. – Т.IX. – №2. – С.115–132.
- ²⁰⁶ НА ПУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Од. зб.346. – Арк.6.
- ²⁰⁷ Там само. – Од. зб.382. – 14 арк.
- ²⁰⁸ *Очерки истории СССР: Период феодализма IX–XV вв.* / Под ред. Б.Д.Грекова. – Ч.1. – М., 1953. – С.251–258.
- ²⁰⁹ Там же. – С.258.
- ²¹⁰ Там же. – С.253–258.
- ²¹¹ Там же. – С.252.
- ²¹² *Козаченко А.И.* Древнерусская народность – общая этническая база русского, украинского и белорусского народов // СЭ. – 1954. – №2. – С.4–5.
- ²¹³ *Історія Української РСР.* – Т.1. – С.40–114.
- ²¹⁴ Див., також: *Рыбаков Б.А.* Древние русы (К вопросу образования ядра древнерусской народности в свете трудов И.В.Сталина) // Советская археология. – 1953. – №XVII.

– С.23–104; Довженок В.И. К вопросу о сложении древнерусской народности // Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР. – К., 1953. – С.40–59.

²¹⁵ Див.: Юсова Н.М., Юсов С.Л. Проблема «приєднання» України до Росії в оцінці істориків УРСР кінця 30-х – першої половини 40-х рр. // Український історичний журнал. – 2004. – №5. – С.97.

²¹⁶ Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.). Схвалені ЦК КПРС. – К., 1954. – С.16; Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). – М., 1954. – С.5.

²¹⁷ Див.: Оглоблин О. Думки про сучасну українську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.19–20; Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року. (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.509; Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Там само. – С.642–643 та ін.

²¹⁸ Див., напр.: НА ПУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Од. зб.352. – Арк.64; Од. зб.441. – Арк.8. Див., також: Івакін Г. Слово про історика // Брайчевський М. Вибрані твори: Історично-археологічні студії. – Нью-Йорк; К., 1999. – С.8; Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії. – С.509; Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії. – С.642–643; Юсова Н. Наукова діяльність Костя Гуслистого в останні роки роботи в Інституті історії АН УРСР (1949–1952 рр.) // Український історичний збірник. 2002 . – Вип.5. – К., 2003. – С.437–447 (прикметною рисою є віднайдені в особовому фонді К.Г.Гуслистого інваріанти тез, правлені рукою названого науковця. Див.: ІА НБУВ. – Ф.32. – Оп.2. – Од. зб.50. – 104 арк.).

²¹⁹ НА ПУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Од. зб.352. – Арк.64.

²²⁰ Екельчик С. Украинская историческая память и советский канон: как определялось национальное наследие Украины в сталинскую эпоху // Ab imperio (Казань, Російська Федерація). – 2004. – №2. – С.82–83.

²²¹ НА ПУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Од. зб.441. – Арк.8.

²²² Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.). – С.16; Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). – С.5.

²²³ ІА НБУВ. – Ф.32. – Оп.2. – Од. зб.50; Российский государственный архив новейшей истории. – Ф.5. – Оп.17. – Ед. хр.427. – Л.105, 163, 165; Оп.30. – Ед. хр.9. – Л.52–58; Ед. хр.52. – Л.1–5.

²²⁴ БСЭ. 2-е изд. – М., 1954. – Т.29. – С.159.

²²⁵ Там же. – С.159.

²²⁶ Там же.

²²⁷ Там же.

²²⁸ Там же.

²²⁹ Із приводу розуміння етнічності як такої та її співвідношення з так званою «слов'янською культурно-лінгвістичною спільністю» можна скористатися міркуваннями сучасного російського етнолог-слов'янознавця М.А.Васильєва. Див.: Васильев М.А. Анты, словене, немцы, греки: славянский культурно-лингвистический мир и его соседи в раннесредневековое время // Славяноведение. – 2005. – №2. – С.3–19.

²³⁰ Див.: Толочко П.П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – СПб., 2005. – С.5.

²³¹ Ісаєвич Я. Проблеми походження українського народу: історіографічний і політичний аспект // Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С.27–29.

²³² Див., наприклад: Понятие // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С.383–385.

In the article the attempt is made to trace ideological and terminological origins of component parts of the concept «Old Rus' nationality» as well as clarify the reasons and illustrate the process itself of this concept establishment in SRSR historical science. The archive as well as merely historiography sources were enabled for revealing the subject.

М.В.Скржинська*

НАЙДАВНІШІ ДЕРЖАВНІ НАГОРОДИ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Державні нагороди вперше з'явилися на території України в античних містах Північного Причорномор'я. На матеріалі епіграфічних джерел виділяються нагороди співвітчизникам, іноземцям і переможцям в атлетичних і кінних змаганнях. Усі види державних нагород, що існували в Елладі, мають аналогії в Тірі, Ольвії й Херсонесі, а на Боспорі їх було значно менше.

В європейській цивілізації система державних нагород, розділених за певними ієрархічними ознаками, уперше склалась у древній Елладі. Основні види нагород оформилися там у V ст. до н. е. і мало змінювалися до кінця існування античності, а багато принципів вибору достойних зберігаються у нагородних системах світу до нашого часу. Давньогрецькі державні нагороди, так само, як і сучасні, можна розділити на три категорії: одні надавали співвітчизникам за заслуги перед батьківщиною, інші – іноземцям, які зробили послуги державі, а треті – одержували переможці й призери спортивних, музичних і театральних змагань, що влаштовувалися державним коштом.

Грецькі колонії, які з'явились у Північному Причорномор'ї наприкінці VII–VI ст. до н. е., наслідували традиції своєї метрополії майже в усіх областях економічного, релігійного й культурного життя, розвиваючись до кінця свого існування в річищі античної цивілізації. Тому тут встановилася система заохочення громадян, подібна до систем інших грецьких держав. Згадки про місцеві нагороди збереглися, головним чином, у текстах почесних декретів, вирізьблених на кам'яних стелах, а деякі зразки спортивних призів знайдені в некрополях Ольвії та Боспора. Варто нагадати, що всі античні державні нагороди аж до римського часу одержували лише чоловіки, котрі мали право громадянства в тій чи іншій грецькій державі. Для жінок виняток робився іноді хіба що на музичних і поетичних змаганнях; тоді деякі грекині завойовували перші місця й одержували призи. Наприклад, на знаменитих загальногрецьких Піфійських іграх у Дельфах, що славились музичними агонами, у 134 р. до н. е. перемогла кіфаристка і співачка з міста Куми. Її увінчали вінком, нагородили тисячею срібних драхм, поставили статую й наділили низкою пільг¹. Однак у джерелах відсутні відомості про участь жінок із Північного Причорномор'я в яких-небудь агонах. Існує єдине свідчення про нагородження жінки вінком у Херсонесі в 174 р. н. е. Але вона була увінчана золотим вінком разом зі своїм чоловіком, найшвидше не за особисті заслуги, а як дружина могутнього римського прокуратора².

Нагороди співвітчизникам. *Статуя* вшановуваного громадянина належала до найпочесніших і, відповідно, рідкісних нагород. Такі скульптури мали три градації. Вища серед них – кінна статуя, наступна – фігура на повен зріст і остання – рельєфне погруддя. В античних містах Північного Причорномор'я збереглися лише три свідчення про кінні статуї. Сліди ніг коня є на двох мармурових постаментах із вирізьбленими на них почесними написами. Наприкінці IV ст. до н. е. ольвіополіти поставили на о. Левці такий пам'ятник своєму співвітчизнику (його ім'я не збереглося) за те, що він звільнив від піратів цей священний острів зі знаменитим в усій Елладі храмом Ахілла, який перебував під протекторатом Ольвії (IRE I². №325)**. У III ст. до н. е. херсонесити вшанували кінною статуєю

* Скржинська Марина Володимирівна – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

** Тут і далі зазначені номери за ізводами давньогрецьких написів. Назви ізводів подані в скороченнях, прийнятих у світовій науці (див. список скорочень).

Агасикла, котрий посідав багато державних посад і виконував важливі доручення (ІРЕ І². №418). В ольвійському декреті II ст. до н. е. йдеться про рішення поставити кінну статую Нікерата, який зробив чимало послуг державі й загинув, захищаючи співвітчизників під час нападу варварів (ІРЕ І². №34).

Статуєю на повен зріст ольвіополіти відзначили заслуги Калініка, який сприяв примиренню під час заворушень у місті, реорганізував державні фінанси й урегулював питання про податки та борги (ІРЕ І². №25 і 31). Так само в Тірі нагородили Автокла, котрий спорядив воєнну експедицію, здається, під час походу Зопіріона, одного з полководців Александра Македонського, до Північного Причорномор'я³. У середині II ст. н. е. в Херсонесі поставили статую Арістона за успішне виконання державних доручень під час посольств до імператора Антоніна Пія та боспорського царя Ріметалка (ІРЕ І². №423). Із серії подібних написів у Північному Причорномор'ї лише в цьому назване ім'я скульптора Кефісодота, який виконав статую⁴. Найпізніше свідцтво щодо поставлення статуї датується III ст. н. е. Це напис на мармуровому п'єдесталі пам'ятника херсонеському громадянину Демократу, котрий неодноразово й за власний кошт їздив послом до римських імператорів, виконував різні громадські обов'язки й був чудовим оратором (ІРЕ І². №425).

У Тірі, Ольвії та Херсонесі статуї та рельєфи встановлювали за постановою народних зборів або ради. Царі Боспора, наскільки відомо, не відзначали подібним чином своїх підданих, хоча самі були не проти того, щоб їх так ушановували в себе на батьківщині та за її межами⁵. Найдавніше письмове свідчення про нагородження статуями громадян Боспора стосується саме боспорського царя Перісада I та його родичів, статуї яких були поставлені в Афінах (Dein. I, 43)^{***}.

В епіграфічних джерелах із Північного Причорномор'я рідко мовиться про матеріал статуї. У тих же випадках, де про це згадується, ідеться про «мідяну статую», тобто відлиту із бронзи (ІРЕ І². №31, 355). Численні знахідки мармурових статуй у всіх причорноморських державах не виключають припущення, що якісь почесні скульптури могли бути кам'яними⁶.

Рельєфне зображення вшановуваної особи виконували із каменю або металу й воно мало менші розміри, ніж статуя. Така нагорода неодноразово згадується в почесних декретах Тіри, Ольвії та Херсонеса (ІРЕ І². №2, 34, 40, 67, 325, 355, 423, 424; НО. №28).

Сліди від ніг на вцілілих постаментах надають можливість уявити розміри фігур: здебільшого вони наближалися до зросту людини. Багато бронзових статуй мали вставні очі з кістки або каменю. Їх знахідки в Ольвії та Пантикапеї також близькі до натуральних розмірів очних яблук і зіниць⁷.

У містах Північного Причорномор'я, як і в інших грецьких державах, почесні статуї вміщували на видних місцях центральної площі та біля головних святилищ. У декреті Діофанта зазначено, що його статую слід поставити на акрополі Херсонеса біля вівтарів Діви й Херсонаса, а в декреті на честь херсонеситів згадано їхні зображення в ольвійському святилищі Аполлона. Іноді пам'ятник уміщували в місці, пов'язаному з діяльністю тієї людини. Так, зображення Феокла прикрашало відбудований ним ольвійський гімнасій (ІРЕ І². №40).

Золотий вінок, починаючи із класичного періоду, став у багатьох грецьких полісах поширеною нагородою за громадянські й воєнні доблесті, за фінансові, дипломатичні й інші послуги державі. Одне з найраніших свідцтв цього записане Фукидідом (IV, 121): у 423 р. до н. е. народні збори міста Скіони постановили увінчати золотим вінком полководця Брасида «як визволителя Еллади».

*** Тут і далі подано міжнародні скорочені посилання на древніх авторів: скорочене ім'я (у даному випадку Deinarchos – оратор Дінарх), далі римською цифрою номер його промови або книги, арабськими цифрами – номери розділів.

У IV ст. до н. е. відзначення золотим вінком в Афінах було настільки поширеним, що не всі лауреати удостоювалися проголошення декрету в найпочесніших місцях: у театрі перед трагедійною виставою або при величезному зібранні народу під час головного міського свята Панафіней (Dem. XVIII, 116, 120). Однак саме там нагороджували боспорських царів, починаючи з Левкона I, а, можливо, і з його батька – Сатира (МИС. №3, 4). Так, у IV–III ст. до н. е. афіняни дякували боспорянам за дружню політику й стабільні поставки великих партій хліба, частину якого привозили як дарунок.

Демократичні поліси Північного Причорномор'я слідом за містами Еллади запровадили в себе нагородження золотими вінками. Про це свідчать близько 30 написів з Ольвії⁸, понад 10 – із Херсонеса⁹, і 4 – з Тіри¹⁰. Написи римського часу кількісно переважають більш ранні. Усі декрети про нагородження вінками видано від імені ради та народу, і цим пояснюється відсутність знахідок подібних написів на Боспорі. У боспорських містах такі інститути відігравали незначну роль, або їх зовсім не було¹¹. Царі ж не вважали за потрібне відзначати своїх підданих подібними нагородами, хоча в перші століття нашої ери вони під впливом римської моди іноді надавали іноземцям золоті вінки. На це вказує один напис з Ольвії, в якому Боспор названо серед держав, що увінчали Феокла вінком (IPE I². №40).

У колекції написів із Північного Причорномор'я найдавніший декрет про нагороду такого роду знайдено в Тірі. Він датується межею IV–III ст. до н. е.¹² Громадянин, чие ім'я не збереглося, «за доблесть і доброзичливість щодо народу» одержав золотий вінок на місцевому святі. Крім того, вирішили, що його так само, як і інших благодійників, слід протягом усього життя продовжувати увінчувати під час свят. У цьому написі йдеться про порівняно рідкісний випадок відзначення не одного разу, а багато разів. У третій чверті III ст. до н. е. ольвіюполіти надали подібну нагороду Антестерію за успішну діяльність на користь громади¹³.

Молодший сучасник Антестерія – ольвійський багатій Протоген – жив у роки надто важкого становища Ольвії. Він обіймав різні державні посади, неодноразово надавав місту фінансову підтримку, у голодні роки виділяв гроші на купівлю хліба, оплачував будівництво оборонних споруд і ремонт державних суден, викупляв віддані архонтами в заставу священні храмові посудини, відмовлявся від одержання процентів із міських позик (IPE I². №32). У вдячність за це Протогена неодноразово увінчували золотим вінком.

Особливо варто виділити херсонеський декрет другої половини III ст. до н. е. на честь Сіріска (IPE I². №344). Це єдине для Північного Причорномор'я свідчення про нагородження письменника. У першій частині своєї праці Сіріск літературно опрацював усі відомості про чудеса Діви, верховної богині Херсонеса, а в другій – виклав історію стосунків держави з іншими полісами та царями Боспора. Видання почесного декрету від імені народу й увінчання золотим вінком дають підстави припускати, що Сіріск читав свою працю або в народному зібранні, або в театрі. Херсонеситам дуже припав до душі правдивий виклад їхньої історії та патріотичне забарвлення всього твору. Вони увінчали історика золотим вінком і зобразили його на фронтоні декрету на його честь¹⁴.

Почесний напис зі словами «Народ увінчує Агасикла, сина Ктесія» був вирізьблений у III ст. до н. е. на мармуровому постаменті вже згаданій кінної статуї цього видатного громадянина Херсонеса (IPE I². №418). П'єдестал прикрашали вісім рельєфних вінків, усередині яких були записані належні Агасиклові посади агоранома, жерця, гімнасіарха, стратега, а також виконані ним екстраординарні місії: проведення меж виноградної області Херсонеса, зведення оборонних murів, влаштування військового гарнізону й ринку. Три перших місії вважалися найважливішими, оскільки про них написано на лицевому боці постаменту у двох плющових та одному лавровому вінках, а про четверту –

на бічному боці в лавровому вінку¹⁵. Пам'ятник Агасикла свідчить, що вінки могли вручати не лише як єдину нагороду, а й одночасно з іншими відзнаками держави.

Рельєфи на мармуровому п'єдесталі Агасикла дають уявлення про те, як виглядали нагородні вінки: їх складали з двох перев'язаних стрічкою гілок. Особливо добре вони виконані на мармуровій стелі елліністичного часу з Тіри. Там були вирізані по два в ряд шість вінків, одержаних місцевим громадянином у різних містах. У середньому ряду вміщено лаврові, а у верхньому й нижньому – плющові вінки із вплетеними до них квітами і ягодами¹⁶.

Мармурові стели з вирізьбленими на них почесними декретами поряд із статуями й зображеннями служили нагородними пам'ятниками, щоб їх, як і статуї, бачили всі жителі міста й на які б звертали увагу приїжджі. У заключній частині декрету часто ідеться, що його текст слід вирізьбити на білокам'яній стелі й встановити в певному місці, звичайно там, де знаходилися статуї. В елліністичній Ольвії такий почесний простір для стел було відведено біля храму Аполлона (НО. №29, 35, 36), а в Херсонесі – біля храму й вівтаря Діви (ІРЕ І². №344; НЭПХ. №2), тобто на теменосах, священних ділянках верховних богів держави. Існує одна згадка про поставлення стели в приміщенні ольвійської колегії семи¹⁷, а в римські часи – в ольвійському святилищі Зевса (НО. №45) та в херсонеському святилищі Асклепія (ІРЕ І². №376). У більшості ж написів рекомендується встановити декрет на акрополі Херсонеса (ІРЕ І². №354, 357, 358, 360, 364, 368, 382; НЭПХ. №112, 121), а в Ольвії – на найвиднішому й найпочеснішому місці (ІРЕ І². №40; НО. №49).

Поширена в греків нагорода **проєдрія** давала право займати почесні перші місця в театрах, на стадіонах та в інших громадських місцях. Надання проєдрії існувало в Ольвії принаймні з IV ст. до н. е. До цього часу відноситься декрет про ісополітію ольвіополітів і мілетян (Syll³. №286; МИС. №35), в якому відзначено, що мілетяни можуть користуватися правом проєдрії в Ольвії, а ольвіополіти – у Мілеті. В ольвійському написі, близькому за часом до декрету про ісополітію, проєдрія названа серед пільг, наданих громадянину Істрії (НО. №7). Такими, на жаль, кущими відомостями підтверджується існування в Північному Причорномор'ї проєдрії як одного з видів нагород.

Частування. Деякі нагороди супроводжувалися запрошенням на прийом із частуванням за громадський кошт. У Північному Причорномор'ї нам відомо про такі прийоми лише в Ольвії. В елліністичну добу вони відбувались у жерця Аполлона, головного бога держави, і влаштовувалися, мабуть, в якомусь приміщенні на його теменосі поблизу агори. Про такі прийоми повідомляється в трьох написах (НО. №29, 35, 36), але лише в одному збереглися імена вшанованих таким чином людей: херсонесити Аполлодор, Аполлоній і Євфрон були нагороджені золотими вінками за великі фінансові послуги державі. Очевидно, у зв'язку із цим ольвіополіти влаштовували великий бенкет¹⁸.

В Афінах такі прийоми відбувались у громадському приміщенні – прітанеї. У 346 р. до н. е. там влаштовували частування на честь боспорських послів Сосія й Феодосія, котрі повідомили, що царі Спарток і Перісад, які вступили на престол, проводитимуть стосовно Афін таку ж дружню політику, як і їх попередники (IG II². №212; МИС. №3).

У текстах почесних написів, крім згадок про матеріальні винагороди, часто висловлювалася **похвала**¹⁹ за діяльність вшанованої особи. Про це можна дізнатися з декретів Каллініка, Антестерія та з багатьох **проксеній**. Слідом за похвалою йшла назва однієї або кількох нагород.

Нагороди іноземцям частково були тотожними тим, які надавалися співвітчизникам. Але існували й особливі, що призначалися лише для громадян інших держав. До них відносилися **проксеній** (почесні декрети, якими надавалися піль-

ги та привілеї іноземцям), що в греків були однією з найпоширеніших нагород іноземцям за видатні торгівельні, фінансові, дипломатичні й деякі інші послуги державі. Такою була, наприклад, проксенія, надана в Ольвії купцям із Гераклеї в другій половині IV ст. до н. е. Її текст вирізьбили на мармуровій плиті, знайденої археологами (НО. №6): «У добрий час! Ольвіополіти надали синам Феопропа, Феофану й Аристі, гераклеотам, їм самим і їхнім нащадкам проксенію, право громадянства, звільнення від мит на всі товари, які б не везли вони самі або їхні слуги і [дали право] входу [до гавані] і виходу [з гавані] у воєнний, і в мирний час, без конфіскації й укладення угоди».

Проксен у дружньому місті користувався певними пільгами, а в себе на батьківщині надавав підтримку й допомогу прибульцям із того міста, так що його функції були близькими до діяльності сучасної консульської служби²⁰. Порівняння текстів проксеній різних полів доводить, що їх складали із суворим дотриманням формул, які незначно змінювалися протягом багатьох століть. У римську добу проксенії поступово втрачали свій первинний зміст і часто перетворювалися на почесні титули²¹.

Звичайно, пільги, що надавалися проксеніями, включали звільнення від податків на товари, які довозилися і вивозилися, а також від сплати портових зборів. Вищою нагородою проксенів було надання йому громадянства, що зрівнювало його в усіх правах із повноправними жителями дружнього міста. Іноді пільги поширювалися на братів і синів проксена, а торгівельними перевагами могли за його дорученням користуватися слуги²².

Від імені народу й ради ольвіополіти й херсонесити надавали проксенії купцям та особам, які виконували різні дипломатичні доручення. При цьому обидва види діяльності в античні часи часто поєднували ті ж самі люди. Вони приїздили до Північного Причорномор'я з берегів Понта, з Еллади й Малої Азії (ІРЕ I². №20, 21, 23, 26–28, 30, 227, 340, 349, 356–359, 364, 365, 376, 380, 382, 497; НО. №21–27, 45; НЭПХ. №6, 7, 110). На Боспорі проксенії надавалися від імені царя й набагато рідше, ніж в Ольвії та Херсонесі (КБН. №1–5)²³.

Найдавніша проксенія Північного Причорномор'я знайдена в Ольвії. Це декрет на честь Іатрокла, громадянина Синопи, виданий у другій половині V ст. до н. е. (НО. №1). Проксенії продовжували надавати аж до пізньоримських часів. Останні серед уцілілих херсонеських проксеній датуються III ст. н. е. (НЭПХ. №114). Громадяни античних міст Північного Причорномор'я також удостоювалися проксеній, наприклад, ольвіополіти – у Херсонесі й Візантії (ІРЕ I². №79, 345), херсонесити – в Ольвії й Тії (НО. №3, 26; НЭПХ. №13), уродженці Тіри – у Томах (МИС. №8, 9).

Особливим було нагородження проксенією в Дельфах і на Делосі. Тут знаходилися уславлені по всій грецькій ойкумені святилища Аполлона, які відвідувала безліч паломників, особливо під час свят. Про початок урочистостей повідомляли спеціальні посольства феорів, котрі вирушали до різних міст і сповіщали, коли прибути на Піфійські ігри до Дельф і на Аполлонії на Делос. За надання гостинності феорам та, імовірно, за інші послуги, Дельфи дарували проксенію й низку привілеїв херсонеситові Сокриту, ольвіополіту Діонісію та боспорянину Главкону.

Поряд із правом не сплачувати податків при торговельних операціях, їм дозволялося позачергово звертатися до дельфійського оракула й вирішувати в суді спірні справи, а також користуватися недоторканістю й проєдрією, тобто займати перші місця в театрі й на стадіоні (Syll³. №585; МИС. №12). Пізніше, у 192 р. до н. е., подібних привілеїв удостоїлися послы херсонеситів Форміон і Гераклід, а також херсонесити Гімн і пантикапеєць Форміон (Syll³. №281; МИС. №13, 14).

Інші нагороди іноземцям не відрізнялися від тих, що надавалися співвітчизникам. Серед почесних скульптур у Херсонесі стояла статуя полководця Діофанта в повному воїнському обладунку. Уродженець Синопи був посланий Митри-

датом на допомогу у війні херсонеситів зі скіфами наприкінці II ст. до н. е. За перемогу його увінчали золотим вінком і поставили в центрі міста його бронзову статую (ІРЕ I². №352). За розв'язання суперечки між громадянами ольвіополіт Нікрат (про кінну статую якого на батьківщині вже згадувалося) був удостоєний у Херсонесі статуї й рельєфного зображення (ІРЕ I². №34). У III ст. до н. е. ольвіополіти увінчали золотими вінками трьох херсонеситів за фінансові послуги державі (НО. №28).

Нагороди за перемогу на святкових агонах відносяться до найдавніших знаків визнання, що з'явилися раніше від інших грецьких державних нагород. Вінок і статуя переможця спочатку правили за нагороди винятково для переможців змагань на честь богів і героїв і лише згодом набули також ролі відзнак за інші послуги. А от триніжки, тенії й амфори з певними малюнками так і залишилися спеціальними призами для спортсменів.

Усі визначні грецькі державні свята, звичайно, супроводжувались атлетичними, кінними й «мусичними» агонами. У перших агонах змагались у різних видах бігу, стрибків і боротьби, у метанні диску й списа, а також у стрільбі з лука. У других – виступали вершники й колісниці, запряжені парою або четвіркою коней. У третіх – поети, драматурги, музиканти й актори. Турбота про влаштування таких свят і забезпечення призами переможців лежала на вибраних державних посадовцях, котрих називали агонотетами. У написах елліністичного часу з Гермонасси (КБН. №1039), Німфея й Тіри є згадки про агонотетів²⁴, а імена переможців агонів неодноразово трапляються в ольвійських, херсонеських і боспорських епіграфічних пам'ятках (ІРЕ I². №130, 138, 155, 158, 434, 435, 436, 584; НЭПХ. №70, 21, 127; КБН. №1137).

На жаль, у жодному з написів не збереглося відомостей щодо призив на місцевих агонах. Однак із непрямих даних можна дійти висновку, що в Північному Причорномор'ї, так само, як і в інших областях грецької ойкумени, чемпіони одержували вінок зі священної рослини або ошатну пов'язку – *тенію*. Вона була поширеною нагородою у греків (Paus. VI, 20, 19) і зображена на знаменитій статуї Поліклета, яку називають «Діадумен», тобто той, хто зав'язує на голові переможну пов'язку²⁵. Нею прикрашена голова атлета на бронзовій статуї V ст. до н. е. з Німфея²⁶. Чотири широкі тенії із закругленими краями та з тасьмочками на кінцях для зав'язування представлені на надгробку херсонесита Феофана, який помер у молодому віці наприкінці IV ст. до н. е. (НЭПХ. №172). Поряд із теніями на стелі зображено приладдя атлета: стригиль, посудина із олією для натирання під час вправ і сітка. Напевне, тенії вказують на чотири перемоги Феофана, здобуті ним на херсонеських, а, можливо, і на загальногрецьких іграх²⁷.

Мабуть, видатний боспорський атлет був похований у склепі кінця IV – початку III ст. до н. е. На стіні поховальної камери намальовані переможні вінки й візерунчасті тенії, а також необхідні для спортсмена стригиль для очищення тіла й посудина для маслинової олії, якою намащувалися під час змагань і тренувань²⁸. Художник зобразив їх підвішеними на гвіздках, вбитих у стіну. Тому можна уявити, яким чином різноманітні призи прикрашали помешкання чемпіонів, які перемагали на святкових іграх.

Зображення теній на вазах, знайдених у Північному Причорномор'ї, дають змогу з'ясувати, з яких тканин чи якими візерунками оздоблювалися такі пов'язки. Найкращі малюнки збереглися на двох посудинах кінця IV ст. до н. е.: привізній чорнолаковій гідрії з Херсонеса та ойнохої місцевої роботи з Ольвії. Пов'язка на гідрії виконана однією світлою фарбою; на чорному тлі чітко виділяються контури рослинних і геометричних орнаментів на тенії, що охоплює верхню частину вази, біля ручки пов'язка намальована зав'язаною вузлом, від якого звисають кінці з торочками²⁹. Інша тенія зображена на плечиках ойнохої й частково на

її тулові. Основна частина пов'язки – широка, із закругленими краями, до яких прикріплені тонкі стрічки, зав'язані бантом. Особливо характерним є розфарбування тенії: на червоному тлі виділяється візерунок із пальмет і паростків рослин. Вони виконані білою й блакитною фарбами, що, імовірно, імітують шитво срібними нитками³⁰. Можливо в Ольвії елліністичної доби нагороджували теніями з подібним орнаментом, і майстер із натури відтворив одну з них.

Драматургам і вчителям хорів, які посідали перші місця, вручали **бронзові триніжки**, що їх нагороджені присвячували Діонісові. Триніжок уважався одним із символів Аполлона й нерідко служив призом на його святах, звичайно на «мусичних» агонах (Paus. IX, 31, 3; X, 7, 6), наприклад, на Піфійських іграх у Дельфах. Триніжки були цінними виробами з бронзи, і їх належало віддавати до храму, як присвяту богів (Paus. X, 7, 6). Порушників цієї традиції суворо карали (Her. I, 144). Бронзовий триніжок коштував дорого, тому через нестачу коштів його іноді виготовляли з дерева (Paus. IV, 12, 8). Можливо, триніжками нагороджували також на деяких найпрестижніших святах у Північному Причорномор'ї. З написів відомо, що в Ольвії триніжки присвячували Аполлонові (IRE I². №106). Там же знайдено мармурову капітель від колони, що правила за постамент для бронзового триніжка³¹.

На знаменитому святі Панафінеї в більшості змагань могли виступати громадяни будь-якої грецької держави й, відповідно, одержувати призи за перемогу. Серед них були спеціально замовлені для цього великі **амфори**, наповнені маслиновою олією.

У 1875 р. на мисі Ак-Бурун, неподалік від Керчі, археологи розкрили гробницю, споруджену в кінці IV ст. до н. е., в якій лежав знатний і багатий громадянин Боспорського царства. На його високе становище вказували золоті речі, насамперед чудовий головний убір. Про воєнні звитяги нагадувала зброя, а про перемоги на атлетичних змаганнях – почесний приз, завойований в Афінах на змаганнях із бігу³². Цим призом була велика панафінейська амфора, наповнена уславленою в древності маслиновою олією. На одному боці вази намальовані три бігуни, а на другому – Афіна поміж двох колон, увінчаних статуями богині перемоги Ніки й Ерота. Напис промовляє, що це «нагорода з Афін», надана за архонта, ім'я якого втрачене. За стилістичними особливостями розпису амфора датується першою половиною IV ст. до н. е., тобто часом молодості похованого³³.

У VI–IV ст. до н. е. афінські гончарі й вазописці одержували великі державні замовлення на виготовлення призових панафінейських амфор, а пізніше їх почали витісняти інші види нагород³⁴. Рідкісна призова амфора III ст. до н. е. із зображенням візничого на колісниці була покладена до поховання ольвіополіта як нагадування про перемогу померлого на Панафінеях³⁵. Дві інші, близькі за часом виготовлення, чорнофігурні амфори з некрополя Ольвії, що також рідко трапляються в знахідках, найшвидше, служили місцевими призами на кінних змаганнях і, певно, були спеціально замовлені для цього в Афінах³⁶. Там нагородні панафінейські амфори традиційно розписували в чорнофігурному стилі ще не одне століття після того, як цей стиль остаточно вийшов із моди в середині V ст. до н. е.³⁷ Згадані елліністичні амфори з Ольвії прикрашені рисунками колісниць і вершників, а також лавровими гірляндами, що символізують перемогу. Зміст і стиль тих розписів вказує на подібну роль амфор із панафінейськими призами.

Крім амфор, що правила за нагороди, збереглися також стели з почесними декретами й кілька нагородних золотих вінків із гілок лавра, маслини, мірта й дуба. Такі вінки клали до могил як нагадування про прижиттєві заслуги покійного. Більшість виявлених у похованнях вінків виготовлено винятково для поховального обряду. Вони дуже легкі, з тонісенькими пелюстками, на які витрачено мінімум дорогоцінного металу. Та іноді трапляються вінки, якими колись увінчували громадян за заслуги. Спочатку їх зберігали вдома, так само, як і ін-

ші нагороди (Aeschyn. III, 47), і надягали в урочистих випадках, а потім разом із лауреатом вміщували до поховання. Таким є маслиновий вінок вагою в 176,5 г (близько 40 драхм) із кургану Велика Близниця на азійському боці Боспора. У другій половині IV ст. до н. е. володар вінка багато разів його надягав, про що свідчать сліди древнього ремонту цього ювелірного виробу³⁸.

Більш масивний лавровий вінок середини IV ст. до н. е. знайдено в Керчі в кургані Кекуватського, який важить 246,3 г (близько 50 драхм)³⁹. Для порівняння згадаємо, що в Афінах переможець у грі на кіфарі одержував вінок вагою 80 драхм, а постановники трагедій – дещо менші. У скарбниці Парфенона великі посвячувальні вінки досягали ваги 250, ба навіть 273 драхми, тобто понад кілограм золота⁴⁰. Вінок із присвятою афінському народові від боспорського царя Спартока важив 189 драхм (IG II². №731)⁴¹.

Одержання нагороди було важливою подією в житті будь-якого громадянина. Сам акт відбувався в урочистій обстановці й мав в очах еллінів велике політичне та виховне значення (Dem. XVIII, 120). Воно чітко виражене в заключних словах декретів Каллініка й Нікерата (IPE I². №25, 34). У першому стверджувалося, що, подібно до Каллініка, «кожний одержить від народу почесні й винагороду, гідну благодіянь», а в другому мовилося, що почесні, надані Нікератові, повинні спонукати громадян «бути більш ревними до послуг батьківщини», бачачи, як благодійників прикрашають належними почеснями.

Оратори про нагороди повідомляли в народних зборах та на найвелелюдніших святах. Саме проголошення в присутності більшості громадян вважалося за високу честь. Недарма оратор Есхін оспорював не лише можливість нагородити Демосфена золотим вінком, а й заперечував право проголосити про це в театрі (Aeschyn. III, 32), а херсонесити в написі на постаменті статуї Демократа відзначили, що місто вшанувало його «вічним проголошенням» (IPE I². №425).

Із написів Північного Причорномор'я відомо, в яких місцях оголошували про нагороди. Оратор читав почесні декрети під час свята діонісій в ольвійському й херсонеському театрах (IPE I². №25, 344; HO. №28), у народних зборах (IPE I². №34; HO. №28, 34), на Ахілловому Дромі (IPE I². №34), на святах, супроводжуваних агонами, у Тірі⁴².

Отже, ми розглянули різноманітні нагороди, що їх одержували громадяни античних міст Північного Причорномор'я за послуги, надані державі в мирний та воєнний часи, а також за перемоги на агонах, які супроводжували багато свят. Сукупність епіграфічних, писемних і матеріальних джерел, що охоплюють період із V ст. до н. е. по III ст. н. е., свідчить, що багато еллінів, котрі жили на північних берегах Понта, удостоювалися різних грецьких нагород як у себе на батьківщині, так і в інших державах.

Для Боспору відома лише невелика кількість проксеній і про нагороди на атлетичних змаганнях, що завжди супроводжувалися призами для переможців. Водночас боспоряни одержували різні нагороди в інших містах, що не практикувалося в їхній країні. У Тірі, Ольвії та Херсонесі існувала система нагород, подібна до тієї, що була в Афінах та інших містах⁴³. Такими були похвала діяльності громадянина, увічнення його статуєю або рельєфом, поставлення на видному місці білокам'яної стели з вирізьбленим на ній почесним декретом, увінчання золотим вінком, надання права проєдрії, запрошення на громадську учту, видання проксенії для іноземців із наданням того чи іншого набору прав і пільг. Починаючи з IV ст. до н. е. й аж до кінця античності, цей склад нагород майже не змінювався. У римський період до нього додали деякі титули, наприклад, «батько вітчизни» або «батько міста» в Ольвії (IPE I². №42, 46, 174) (відповідник латинському «*pater patriae*»). Це було дуже високе й почесне звання (у написах його ставили завжди на перше місце), але сьогодні не можна з певністю сказати, за що його дарували в умовах невеликого міста на краю ойкумени.

Склад нагород на Боспорі та в інших грецьких містах Північного Причорномор'я відбиває подібність і різницю політичного ладу цих держав і характер ставлення уряду до громадян.

¹ Герцман Е.В. Музыка Древней Греции и Рима. – СПб., 1995. – С.157.

² Текст і переклад цього декрету опубліковано в статті: Антонова И.А., Яйленко В.П. Херсонес, Северное Причерноморье и Маркоманские войны по данным херсонесского декрета 174 г. н. э. в честь Тита Аврелия Кальпурниана Аполлониды // ВДИ. – 1995. – №4. – С.58–86.

³ Vinogradov Ju. Greek Epigraphy of the North Black Sea Coast, the Caucasus and Central Asia (1985–1990) // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. – V.1. – 1994. – N.13. – P.72; Трейстер М.Ю. Материалы к корпусу постаментов бронзовых статуй Северного Причерноморья // Херсонесский сборник. – Севастополь, 1999. – Вып.10. – №3. – С.121.

⁴ Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса. – Симферополь, 1990. – №43.

⁵ Див., наприклад, мармуровий торс статуї одного зі Спартокидів, що стояла в Пантикапей (Блаватский В.Д. Пантикапей. – М., 1964. – С.89. – Рис.27.); написи на п'єдесталах статуй Мітридата, Аспурга й Рескупоридів (КБН. – №40, 54, 59; Трейстер М.Ю. Указ. соч. – С.121–158. №1, 3, 6, 22, 23, 24, 26, 28); афінський декрет на честь Спартока III (МИС. – №4).

⁶ Трейстер М.Ю. Указ. соч. – С.121–158. №1, 3, 6, 22, 23, 24, 26, 28.

⁷ Там же. – С.127.

⁸ IRE I². №25, 26, 32, 34, 38–43, 45, 46, 51–53, 57, 61, 94,107, 198,279, 305; НО. №28, 34, 43, 80, 81; Виноградов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. – 1984. – №1. – С.57.

⁹ IRE I². №344, 352, 355, 418, 419, 420, 423, 424, 426, 427, 585; Антонова И.А., Яйленко В.П. Указ. соч. – С.63.

¹⁰ IRE I². №2, 4; Карышковский П.О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды // ВДИ. – 1959. – №4. – С.112; Фурманская А.И. Новый эпитафический памятник из Тиры // СА. – 1960. – №4. – С.173–179.

¹¹ Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. – М.; Л., 1949. – С.340; Шелов-Коведяев Ф.В. История Боспора в VI–IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР. 1984. – М., 1985. – С.164–167.

¹² Карышковский П.О. Материалы... // ВДИ. – 1959. – №4. – С.112.

¹³ Виноградов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия... – С.57.

¹⁴ Ростовцев М.И. Сирик – историк Херсонеса // ЖМНП. – 1915. – Апрель. – С.151–170; Белов Г.Д. Херсонес Таврический. – Л., 1948. – С.82–84.

¹⁵ Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Образование территории Херсонесского государства // Эллинизм. Экономика, культура, политика. – М., 1990. – С.350–358.

¹⁶ Фурманская А.И. Указ соч. – С.174–176.

¹⁷ Виноградов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия... – С.57.

¹⁸ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – М., 1989. – С.217–218.

¹⁹ У переліку нагород, згадуваних у грецьких написах, М.Гвардуччі виділяє похвалу першим пунктом, бо вона завжди передує повідомленню про інші нагороди (Guarducci M. Epigrafia Greca. – Roma, 1969. – Т.П. – P.20).

²⁰ Тюменев А.И. Херсонесские проксении // ВДИ. – 1950. – №4. – С.14.

²¹ Соломоник Э.И. Новые эпитафические памятники Херсонеса. – К., 1964. – С.31; Klaffenbach. Griechische Epigraphik. – Göttingen, 1957. – S.81.

²² Характерні зразки проксеній із різних грецьких міст див. у кн.: Guarducci M. Op.cit. – P.28–33.

²³ Див., також: Шелов-Коведяев Ф.В. Новые боспорские декреты // ВДИ. – 1985. – №1. – С.57–72.

²⁴ Карышковский П.О. Материалы... // ВДИ. – 1959. – №4. – С.112; Соколова О.Ю. Новая надпись из Нимфея // Древности Боспора. – М., 2001. – С.368–371.

²⁵ Виппер Б.Р. Искусство Древней Греции. – М., 1972. – С.184. – Рис.198.

²⁶ Античная художественная бронза. Каталог выставки в Государственном Эрмитаже. – Л., 1973. – №10. – С.13.

²⁷ Соломоник Э.И. Новые эпитафические памятники Херсонеса. – К., 1973. – С.181–183.

- ²⁸ Ростовцев М.И. Античная декоративная живопись на Юге России. – СПб., 1913. – С.71. – Табл.26, 27.
- ²⁹ Гриневич К.Э. Подстенный склеп №1012 // Херсонесский сборник. – Севастополь, 1926. – Т.1. – С.23; Стоянов Р.В. Чёрнолаковая гидрия с накладным орнаментом из склепа №1012 в Херсонесе Таврическом // *Vita antiqua*. – К., 2003. – №5–6. – С.123.
- ³⁰ Блаватський В.Д. Поліхромна ойнохоя з Ольвії // Археологія. – 1947. – №1. – С.158.
- ³¹ Сорокина Н.П. Мраморная капитель из Ольвии // Культура античного мира. – М., 1966. – С.261.
- ³² Отчёт Археологической комиссии за 1876. – СПб., 1877. – С.5, 109. – Табл.1, 2.
- ³³ Вдовиченко И.И. Panathenaika. Panticapaion // Археология и история Боспора. – Керчь, 1999. – Т.3. – №5. – С.242.
- ³⁴ Boardman J. Athenian Black-Figure Vases. – London, 1985. – P.167–170.
- ³⁵ Грабжники знайшли вазу при хижацьких розкопках і продали в приватну колекцію, нині вона знаходиться в міському музеї Берліна. Див.: Griechische Altertümer südrussischen Fundorts aus dem Besitze A.Vogell. – Karlsruhe, Kassel, 1908; Boardman J. Op. cit. – № 308. Тому ця рідкісна знахідка випала з поля зору дослідників Північного Причорномор'я. Наприклад, її не включили до найбільш повного списку знайдених тут панафінейських амфор, складеного І.І.Вдовиченко.
- ³⁶ Фармаковський Б.В. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 году // Известия императорской археологической комиссии. – 1903. – №8. – С.29–30. – Рис.15; Соколов Г.И. Ольвия и Херсонес. Ионическое и дорическое искусство. – М., 1999. – С.137. – Рис.85, 86.
- ³⁷ Boardman J. Op. cit. – P.167–170.
- ³⁸ Уильямс Д., Огден Д. Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи V–IV вв. до н. э. – СПб., 1995. – №115.
- ³⁹ Там же. – С.165. – №105.
- ⁴⁰ Маринович Л.П., Кошеленко Г.В. Судьба Парфенона. – М., 2000. – С.167.
- ⁴¹ МИС. – С.310.
- ⁴² Карышковский П.О. Материалы ... // ВДИ. – 1959. – №4. – С.112.
- ⁴³ Див. перелік нагород у кн. М.Гвардуччі (*Guarducci V.* Op. cit. – P.20).

Скорочення:

- ВДИ – Вестник древней истории.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения.
КБН – Корпус боспорских надписей. – М.; Л., 1965.
МИС – Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях // ВДИ. – 1939. – №3.
НО – Надписи Ольвии. – Л., 1968.
НЭПХ – Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. – К., 1964, 1973.
СА – Советская археология.
IG – Inscriptiones Graecae. – Ed.2. – 1924.
IPE I² – Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. – Petropoli, 1916.
Syll.³ – Dittenberger W. Sylloge inscriptionum Graecarum. – Leipzig, 1916.

The state awards for the first time appeared on the territory of Ukraine in the ancient towns of Northern coast of Black Sea. The awards of the nationals, foreigners, and the winners of the athletic and equestrian competitions are marked out basing on the materials of the epigraphically sources. All kinds of state awards, which existed in Hellas, have their analogues in Tiras, Olbia and Chersonesos and on Bosphor there were many fewer of them.

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О.В.Ясь*

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ ОЛЕНИ КОМΠΑН (До 90-річчя від дня народження)

Висвітлюється життєвий та творчий шлях українського історика Олени Компан. Розглядаються її історичні погляди, світобачення та наукова спадщина. Обстоюється думка про особливу роль компаративного методу в творчому доробку дослідниці.

Формування історичних поглядів того чи іншого вченого здебільшого пов'язують із традиційним переліком чинників та передумов. Зазвичай до нього відносять соціокультурне середовище буття, інтелектуальну та духовну атмосферу творчості, ідейні впливи, зрештою, самоцінний авторський досвід, якого набуває історик на тернистих життєвих та академічних дорогах. Власне, певна комбінація передумов та обставин конкретної інтелектуальної біографії у сполученні з індивідуальними нахилами, мотивами і пріоритетами створює той неповторний візерунок наукової творчості, який репрезентує самого дослідника, його самотутнє ім'я в академічному світі.

Своєрідною квінтесенцією творчості вченого є його історичні погляди та світобачення. Саме вони виявляють дослідницьку ерудицію, творчий діапазон пошуку, манеру викладу та стиль мислення певного науковця. Відтак реконструкція історичних поглядів посідає чільне місце у вивченні наукової спадщини будь-якого історика.

Однак оперування зазначеною низкою факторів та передумов суттєво ускладнюється, коли йдеться про історичні погляди українських радянських істориків 30–70-х рр. ХХ ст. Останні немовби заступаються офіційним радянським канонам. Адже ідеологічних норм та вимог історіописання мусили дотримуватися всі дослідники, які представляли радянську науку.

Тож наукові погляди вчених часто-густо нівелювалися вимогами радянського метанаративу, а їхня самотутність переважно зводилася до окремих тлумачень у межах догматизованої формаційної теорії. Так, за офіційними штатами радянської історіографії, в які вбиралися всі тогочасні праці, втрачався реальний образ дослідника та його неповторні історичні погляди.

Цю проблему дослідники спадщини радянських істориків зазвичай вирішують кількома способами.

Приміром, відтворюють погляди радянських учених із перспективи дореволюційних чи міжвоєнних українських наукових традицій, зокрема, прагнуть віднайти їхні елементи в тогочасних студіях, з'ясувати ставлення до своїх попередників на ниві історичної науки тощо.

Водночас аналізуються позиції тих чи інших науковців у межах самого радянського нарративу, зокрема, наскільки вони вкладалися в офіційний канон, спроби розширеного тлумачення останнього, а то й виходу поза межі усталеної парадигми тощо.

Крім того, цікаві результати дає співвіднесення джерельної бази та фактографічного рівня досліджень радянських істориків з їхніми висновками й узагальненнями.

Утім, означений спектр можливостей щодо інтерпретації історичних поглядів учених помітно розширюється, коли йдеться про науковців зі схильністю до

* Ясь Олексій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

широкої концептуальної рефлексії, зазвичай нетипової для української радянської історіографії. Зауважимо, що продукування теоретичних підходів потребує залучення більш широкого дослідницького інструментарію, вивчення якого дозволяє повніше відтворити світобачення певного ученого.

За спогадами сучасників саме до такого типу істориків належала й Олена Станіславівна Компан¹.

Її академічна кар'єра розпочалася у вересні 1947 р., коли Компан вступила до аспірантури Інституту історії України АН УРСР. На той час це була вже тридцятидворічна жінка зі складною та покрученою долею.

Олена Компан народилася 19 березня 1916 р. в Єнакієвому, одному з індустриальних центрів Донбасу. Вона походила з родини польського техника-зализничника Станіслава Ейсмонта, репресованого 1937 р. Незабаром втратила й матір-росіянку.

Зазнала чимало поневірянь, зокрема навчалася в Інституті іноземних мов (1933–1934 рр.) та Польському педагогічному інституті (1934–1935 рр.) у Києві в напруженій психологічній атмосфері тотальної підозрілості та очікування нової хвилі арештів. Адже зазначені навчальні заклади були реорганізовані, а частина студентів та викладачів репресована.

Побралася з інженером Юрієм Івановичем Компаном. 1940 р. закінчила історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Разом із чоловіком поїхала до Чернівців, де працювала науковим співробітником у місцевому краєзнавчому музеї.

На початку радянсько-німецької війни Юрій Іванович загинув. О.Компан евакуювалася із малолітньою дитиною, 12-річним братом та старим свекром до Узбекистану. Протягом кількох років була ланковою бригади бавовноробів в одному з кишлаків Ферганської долини. 1944 р. повернулася до Києва.

Отож, на час вступу до аспірантури це була особа з чималим життєвим досвідом і усвідомленим вибором. За свідченням сина О.Компан, Ярослава Юрійовича, у цьому професійному виборі важливу роль відіграли поради її другого чоловіка – відомого українського письменника Івана Юхимовича Сенченка (1901–1975)².

Наукові студії О.Компан почалися із розробки традиційної для української радянської історіографії проблематики – історії формування робітничого класу залізничної та металургійної промисловості півдня України 80–90-х рр. XIX ст. Цій темі вона присвятила свою кандидатську дисертацію, яку захистила 1950 р.

Зазначений вибір, принаймні його просторово-хронологічні межі, вмотивовувався кількома чинниками. Донбас був малою батьківщиною О.Компан, де минули її дитячі роки.

Певне значення мав і попередній досвід роботи в царині історії XIX ст. Зокрема, упродовж 1944–1947 рр. О.Компан завідувала відділом історії XIX ст. у Державному республіканському історичному музеї УРСР у м. Києві.

Вочевидь важливу роль відіграли й академічні пріоритети її наукового керівника Федора Євдокимовича Лося, який спеціалізувався на вивченні української історії кінця XIX – початку XX ст.³

Цілком природно, що перші наукові публікації О.Компан присвячені проблематиці дисертаційного дослідження⁴. Утім, уже вони виявляють її як проникливу та вдумливу дослідницю.

Приміром, вона звертає увагу на необхідність суттєвого розширення джерельної бази наукових студій з історії робітничого класу на півдні України. Зокрема, дослідниця використовує у своїх розвідках матеріали державної статистики, земські збірники, санітарні хроніки, статистичні обстеження промисловості та населення різних місцевостей, звіти фабричних інспекторів, періодичну пресу та ін.⁵

Варто відзначити, що матеріали земської статистики вважалися в тогочасній радянській історіографії ненадійним і тенденційним комплексом джерел. Відтак такі джерела використовувалися та вводилися до наукового обігу в той час лише поодинокими дослідниками.

У своїх перших студіях О.Компан приділяла неабияку увагу різноманітним категоріям робітників-рудодобувачів на Криворіжжі, що виникли протягом 80–90-х рр. XIX ст. внаслідок диференціації селянства⁶.

Здавалося, проблематика історичних досліджень з історії пролетаріату півдня України наприкінці XIX – початку XX ст. відкривала багатообіцяльні перспективи та безхмарне майбуття для академічної кар'єри. Адже вона відповідала тогочасній політичній кон'юктурі та належала до пріоритетних напрямків наукових досліджень радянської історіографії.

Утім, протягом кількох наступних років відбувається швидке перетворення фахівця з історії XIX ст. у дослідника-медієвіста, який студіює добу пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів.

Імовірно визначальним у цьому процесі стало залучення О.Компан до підготовки третього тому збірника «Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы (К 300-летию. 1654–1954)» (М., 1953. – Т.3: 1651–1654). Слід зазначити, що вона вільно володіла польською мовою, яка була вкрай необхідною для будь-якого історика, котрий студіював українську історію XVI–XVII ст.

Зрештою, варто взяти до уваги й те, що історія пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби, яка розглядалася як епоха феодалізму в радянській науці, здебільшого перебувала на маргінесі тогочасних студій. Натомість перевага віддавалася історії XIX ст. і, особливо XX ст. Відтак парадигматичні канони, що панували в радянському наративі після публікації сумнозвісних тез ЦК КПРС 1954 р., все ж таки не були такими всеохоплюючими щодо пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу, порівняно з історією кінця XIX – початку XX ст.

Вірогідно, наведені міркування мали певну вагу для дослідниці з широким, неординарним діапазоном мислення, що працювала в умовах радянської дійсності постсталінської доби.

Так чи інакше протягом 1954 р. з'являється низка публікацій О.Компан з української історії XVII ст., зокрема, про впливи Хмельниччини на «антифеодальні рухи» в Білорусії та Польщі⁷, а також її монографія «Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр.».

Ця праця, мабуть, найкраще виявляє дослідницькі пріоритети молодого вченого, зокрема її зацікавленість історією українських міст та міщанства XVII ст. Вона збережеться протягом усього творчого шляху О.Компан. Зазначена монографія дозволяє відслідкувати й певні авторські вподобання та нахили стосовно техніки викладу матеріалу, його тлумачення тощо.

Передусім упадає в очі компаративний контекст викладу. Автор розпочинає із установчих марксистських положень про специфіку історичного процесу на теренах Західної Європи в середні віки, які співвідносить з особливостями існування Речі Посполитої⁸. Відтак для Компан властивий перехід від загальних, абстрактних роздумів, які окреслюють предмет викладу, до конкретного матеріалу, що, власне, і наповнює попередні міркування реальним змістом.

Окремо слід вказати і на структуру цієї праці. Адже більше половини монографії присвячено не стільки задекларованій темі, скільки становищу тогочасних українських міст. Тільки наприкінці студії автор висвітлює, власне, роль міщанства у добу Хмельниччини.

Зауважимо, що дослідниця прагне показати позитивні риси міщанства, тобто легітимізувати зацікавлення цією верствою у світлі марксистсько-ленінського вчення⁹. Вочевидь засобом такої легітимації є переоцінка ролі міщанства у

становленні зародків буржуазних відносин та «антифеодальної боротьби» на територіях України.

О.Компан висловлює думку про початок формування внутрішнього ринку в Україні у другій половині XVII ст.¹⁰, який нерозривно пов'язаний із піднесенням міст. Проте цей розвій міського життя на українських землях дослідниця характеризує як досить специфічний. Зокрема, вона доводить, що українські міста у складі Речі Посполитої були зв'язані феодальними путями і тому «не могли успішно виконувати своє основне призначення як промислово-торгівельні центри»¹¹.

Схожі думки про слабкість польських міст, про однобічність господарського розвитку Речі Посполитої представлені і в науково-популярних працях О.Компан¹².

Вказані тези про особливості розвитку українських міст XVI–XVII ст. були незаперечними новаціями в українській радянській історіографії першої половини 1950-х рр. Проте інші положення її монографії в цілому витримані у дусі офіційного радянського канону.

Утім, навіть наведені підходи демонструють авторські спроби розширити межі радянського нарративу у першій половині 50-х рр. XX ст. та свідчать про неабияку творчу розкутість. Означені новації стають ще більш очевидними, коли взяти до уваги загальну консервативність офіційної доктрини радянської історіографії 50–60-х рр. XX ст.¹³

Взагалі розвідки Компан виявляють неординарність її мислення та широту евристичного пошуку. Наприклад, потвердження своїх думок про зародки капіталістичних відносин в Україні XVII ст. та зростання міського населення вона відшукує в найрізноманітніших джерелах, зокрема, в літературних пам'ятках.

Велику увагу Компан приділяє віршам ієромонаха Климентія Зинов'єва, якого вважає представником нижчих верств міщанства кінця XVII – початку XVIII ст.¹⁴ На думку історика, вірші Климентія містять важливу інформацію про розклад селянства та майнове розшарування в тогочасній Україні¹⁵.

Зокрема, розглядаючи вказані вірші, дослідниця відзначає, що Климентію була добре відома така категорія тодішнього населення, як «бурлака», якого вона вважає типом найманого робітника¹⁶.

Крім того, вона порівнює його вірші, присвячені різним видам ремесел, із відомою «Енциклопедією наук, мистецтв та ремесел», написаною за редакцією французького просвітника Дені Дідро¹⁷. Пізніше О.Компан навіть висловлює думку, що Климентій Зинов'єв випередив французьких учених¹⁸.

Чільне місце в її працях відводиться й проблемам історичної демографії XVII ст., позаяк густина населення вважалася за канонами радянської історіографії одним із визначальних чинників поступу.

Тому дослідниця пильно опрацьовувала польські джерела з цієї проблематики, а також прагнула провести власні підрахунки щодо заселення України в XVII ст., зокрема тодішніх українських міст¹⁹. Вона притримувалася думки, що в польській історіографії другої половини XIX – початку XX ст. (А.Павінський, О.Яблоновський та ін.) істотно занижувалася кількість українського населення.

Слід відзначити, що О.Компан досить інтенсивно використовувала у своїх студіях польські джерела та літературу, особливо кінця XIX – початку XX ст. У грудні 1957 р. вона перебувала у Польщі з науковим відрядженням, зокрема, працювала у тамтешніх архівах та бібліотеках, відвідала Варшаву, Краків, Люблін²⁰.

Та найповніше погляди Компан представлені у монографії «Міста України в другій половині XVII ст.» (К., 1963), яка склала основу її докторської дисертації. Редактором цієї праці був відомий історик Михайло Марченко.

Варто підкреслити, що означена студія розглядалася автором як своєрідний творчий експеримент²¹ з огляду на недостатній стан вивчення тієї доби української історії, зокрема, тогочасних соціально-економічних відносин.

На думку дослідниці, у середині XVII ст. на українських землях існувала значна кількість міст і містечок, а їхні мешканці склали надзвичайно високу частку усього населення. Їхня загальна кількість за обрахунками історика становила 46%²².

Утім, значна частина тогочасних міст, вважає О.Компан, утворилася не в результаті відокремлення сільського господарства від торгівельно-промислової діяльності, а внаслідок низки інших причин: необхідність в оборонних пунктах, козацькі поселення, виникнення фіктивних та напівфіктивних міст та ін.²³ Відтак багато тодішніх українських міст мало переважно сільськогосподарський характер.

Отже, у більшості випадків там не було справжнього міського життя у класичному західноєвропейському розумінні²⁴. Причому навіть великі міста не стали значними центрами формування промислового та торгівельного населення.

Тому Компан обстоює думку, що безправ'я міщанського стану та засилля привілейованих іноземців у містах призвели до того, що останні так і не змогли претендувати на провідну роль в об'єднанні України²⁵ та в «антифеодальній боротьбі»²⁶.

Заразом вона твердить, що, незважаючи на ці особливості соціально-економічного процесу, на українських землях відбувався розвиток нових буржуазних відносин, який тісно переплітався зі старими та низкою перехідних форм²⁷.

Вона відзначає певний розвій господарства та ремесел. Зокрема, дослідниця нараховує понад 300 професій у ремеслах і промислах на тогочасних українських землях²⁸.

Причому О.Компан розглядає промисли, які об'єднували великі групи ремісників-спеціалістів і чорноробів, як вищий етап у розвитку тодішнього господарства, порівняно з домашньою промисловістю та цеховим ремеслом²⁹. Цю думку дослідниці поділяють і сучасні науковці³⁰.

Крім того, автор стверджує, що у другій половині XVII ст. розпочалося формування внутрішнього ринку та предпролетаріату в Україні³¹.

Водночас дослідниця наголошує на тому, що складання зв'язків між місцевими ринками на українських землях відображало початки формування національних відносин, позаяк виникнення нації спирається на єдність економічного порядку³².

Відзначимо, що для обґрунтування цієї тези вона посилається на схожу думку відомого українського історика Федора Шевченка³³.

Вказана праця О.Компан цікава й кількома своєрідними авторськими пасажами. Зокрема, історик відзначає, що «прагнення до створення української державності проявилось під час визвольної війни»³⁴.

В іншому місці вона підкреслює, що нині, коли «Україна становить суверенну соціалістичну державу, прогресивність тієї позиції, яку український народ займав у XVII ст., стає особливо очевидною»³⁵.

Зазначимо, що аналогічні думки побутували і у працях деяких українських істориків, які прагнули розсунути або модифікувати канони радянського метанаративу. Зокрема, мали місце спроби хоча б у завуальованому вигляді ввести поняття «українська державність».

Приміром, І.Бойко обстоював думку, що «входження України до складу Російської держави, згідно з рішенням Переяславської Ради 8 січня 1654 р., поклало новий етап у розвитку української національної державності. Усі органи влади, що створилися в ході Визвольної війни, залишилися і продовжували виконувати всі належні їм державні функції – внутрішні і зовнішні. Українська національна державність у роки Визвольної війни є незаперечним фактом»³⁶.

У згаданому сенсі, очевидно, слід розглядати і зазначені висловлювання О.Компан.

Монографія «Міста України в другій половині XVII ст.» мала неабиякий успіх і досить швидко розійшлася серед української інтелігенції.

Про це свідчить сама О.Компан. Зокрема, у новорічній листівці до відомого українського літературознавця Василя Ілліча Півторади вона зазначає: «На жаль, я не можу вислати Вам свою книжку, яку Ви просили, бо її видали у 800 примірників і через 3 дні її вже не можна було купити»³⁷.

Зауважимо, що ця монографія не тільки відображала узагальнення й генералізацію певних розробок О.Компан, а й стала важливою віхою у формуванні її як історика. Вочевидь концептуальна частина зазначеної студії потребувала доповнень, уточнень та подальшого опрацювання. Тому дослідниця неодноразово звертається до цієї проблематики в багатьох розвідках, зокрема, прагне апробувати та конкретизувати свої концептуальні підходи з обсягу історії українських міст.

1964 р. вона бере участь у дискусії на сторінках журналу «История СССР» навколо монографії В.Маркіної «Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века» (К., 1961).

Ця праця imponувала Олені Станіславівні не тільки своїми висновками про еволюцію фільварків як форми поміщицького господарства у бік буржуазних відносин, а й магістральним напрямом дослідницьких пошуків. Невипадково головну заслугу автора зазначеної студії О.Компан убачає у тому, що «вона зуміла розгледіти та виділити перехідні форми, які складають історію визрівання у надрах феодального суспільства капіталістичних відносин»³⁸.

Натомість, опоненти О.Компан та В.Маркіної вважали, що твердження автора монографії про обуржуазнення тогочасного поміщика є вкрай сумнівними, позаяк цей процес уповні міг наступити тільки з ліквідацією кріпосницьких відносин³⁹.

Взагалі ця полеміка відображала різні підходи стосовно проблеми міжформацийних стиків, що намітилися в радянській історичній науці наприкінці 50-х – 60-х рр. XX ст.

Одні вчені наголошували на існуванні різноманітних перехідних форм, а також висували тезу про поступове, суперечливе та багатоманітне визрівання початків нових економічних відносин у межах попередньої формації. Інші трималися думки про більш лінійний та жорстко детермінований характер цього процесу.

Спроби висунути конструктивні підходи з цієї проблематики здійснювалися різними вченими з тієї чи іншої дослідницької перспективи, зокрема, О.Компан на матеріалі української історії пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Недаремно колега О.Компан, Віктор Романовський, у листі до неї в зауваженому вигляді натякає на існування різних методологічних підходів серед українських істориків. «Що там робиться в інституті історії та в журналі, який редагує Шевченко. Все ж таки українські історики, деяка частина з них, тримаються старої методології, або як казав мій покійний друг «Ходять у вибиваних штанях і не хочуть міряти фабричних модних брюк»⁴⁰.

Зрештою, побутування означених підходів свідчило про необхідність, принаймні модифікації «залізобетонної» теорії суспільно-економічних формацій, яка була занадто схематичною для охоплення розмаїтого історичного матеріалу. На часі поставало питання: як хоча б частково подолати чи обійти існуючі обмеження? Різні історики подавали відмінні відповіді.

Приміром, у статті, написаній О.Компан у співавторстві із В.Маркіною, шириться думка про своєрідний симбіоз елементів міського та сільського життя на українських землях, який пов'язаний із переходами населення в міста та навпаки⁴¹.

За великим рахунком автори цієї розвідки прагнули пояснити, як відбувався процес розкладу натурального господарства та зародження нових буржуазних відносин в Україні за відсутності великих міст зі значними прошарками торгівельно-промислового населення. Адже наявність таких міст, принаймні в Захід-

ній Європі, вважалася в марксистській теорії одним із головних чинників цього процесу.

Відтак історики обстоювали тезу, що українські міста мали багато спільного зі становищем сіл⁴². На їхню думку, міста, хоча й залишалися у феодальних путах, але не були позбавлені паростків нової буржуазної формації.

Ці міркування О.Компан розвиває і в інших працях. Зокрема, вона тримається думки про появу початкових форм мануфактурного виробництва на українських землях у XVII ст.⁴³ Причому дослідниця наголошує, що початкові форми капіталістичного виробництва в Україні, здебільшого були завуальовані феодально-кріпосницькими відносинами⁴⁴.

Зауважимо, що в українській радянській історіографії 70–80-х рр. XX ст. вказані думки О.Компан відкидалися або вважалися необґрунтованими⁴⁵.

Із вивченням історії українського міста пов'язані і публікації О.Компан з обсягу спеціальних історичних дисциплін, зокрема, стаття про ономастику.

За свідченням її колеги та подруги Олени Апанович, вказана розвідка була написана О.Компан під впливом спілкування із Ф.Шевченком⁴⁶. Останній був одним із фундаторів низки спеціалізованих наукових видань, зокрема, збірника «Історичні джерела та їх використання».

У цій праці дослідниця висловлює ряд думок про прізвища, що походять від назв знарядь виробництва, ремісничих спеціальностей, хатнього начиння, музичних інструментів, місцевостей, тварин, птахів, комах, рослин і дерев, частин людського тіла та його вад, соціального становища тощо⁴⁷. Крім того, автор статті зупиняється на прізвищах, які вказують на людей іноетнічного походження чи з інших місцевостей.

Та особливу увагу вона звертає на прізвища, що віддзеркалюють тогочасні ремісничі спеціальності. На її думку, «продумано виписані і згруповані прізвища ремісничого походження стають своєрідною виробничою енциклопедією»⁴⁸. Відтак останні розглядаються автором як самобутні свідчення тогочасного соціально-економічного життя.

„Що може бути об'єктивнішим за ці свідчення! Хтось, колись, десь, невідомо за яких умов кинув слівце, яке мало під собою підстави. Минають роки, десятиріччя, сторіччя, а прізвище, назва населення, як пісня, живуть своїм життям, розкривають людям свій зміст, ті думки, настрої, переживання, що несли в грудях трудящі маси українського люду», – зазначає О.Компан⁴⁹.

Взагалі розвідка про ономастику розкриває горизонт евристичного пошуку, який притаманний Олені Станіславівні як історички, що послуговується найрізноманітнішими джерелами. Водночас ця стаття виказує її специфічну увагу до фактографічних подробиць, які вона тлумачить на широкому концептуальному тлі.

У такому ж сенсі варто розглядати і її розвідку про українські словники XVI–XVII ст. як історичне джерело⁵⁰. Ця стаття демонструє цікаву особливість манери мислення дослідниці, яка часто-густо будувала свої роботи навколо появи певної студії чи кількох праць. Причому роздуми та міркування О.Компан, висловлені начебто з нагоди виходу у світ конкретної студії, не тільки вирізняються оригінальністю, а й виходять далеко поза її предметні та проблемні межі.

Так, у випадку із вищезгаданою статтею формальним приводом для її написання стало видання Інститутом мовознавства АН УРСР кількох українських словників XVI–XVII та кінця XVIII – початку XIX ст. У дисциплінарно-фаховому плані ця розвідка, здавалося, незаперечно належить до джерелознавчих студій.

Утім, вступні думки автора, які мають увести читача до предмета вивчення, несподівано порушують не тільки джерелознавчий, а більш широкий ракурс дослідницької проблематики. «Мова відбиває, здавалося б, невловимі риси характеру народу, особливості його світогляду, лад мислення, уподобання, одним

словом, усе те, що становить складний комплекс національної психіки. Питання про національну психіку в радянській науці досліджено дуже слабо. А втім, без дослідження особливостей її неможливо розв'язати проблеми формування нації в цілому», – відзначає О.Компан⁵¹.

Відтак читач, який сподівався одержати настанови утилітарного характеру, зокрема, щодо специфічних особливостей даного джерела, раптово опиняється перед концептуальним контекстом за межами, власне, джерелознавчої проблематики.

Зауважимо, що у викладі матеріалу дослідниця повертається до традиційної джерелознавчої канви. Вона розглядає інформаційні можливості словників як історичного джерела, висвітлює словниковий матеріал і його значення для тлумачень фактів з обсягу тогочасної науки, культури, господарства, зокрема, друкарства тощо.

Однак історик залишає у статті і більш загальну сюжетну лінію викладу, яка почасти репрезентує її концептуальні рефлексії. Зокрема, вона критикує концепцію двомовності в історії українського народу та тримається думки, що «рідна мова для народних мас була умовою існування нації, зброєю в боротьбі за соціальне і національне визволення»⁵².

В іншому місці Компан висвітлює значення словесного матеріалу для характеристики соціально-економічного становища України доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. «У плині часу різні події і явища, згадки про них відходять у минуле, губляться у масі інших. Але слово, яке є синтезом пережитого народом, залишається, принаймні на сторінках старих словників, несучи в собі конденсат пережитого. Не слід забувати, що віддзеркалення в слові минулого по своїй формі не індиферентне до соціального середовища, із якого слово походить», – наголошує дослідниця⁵³.

Цікавими видаються і її міркування стосовно проблеми історичного джерела, зокрема, щодо ставлення вченого до нього. Свою думку вона формулює у стислому, майже афористичному вислові: «Історик просто мусить бути одночасно і відкривачем нових джерел, і їх популяризатором»⁵⁴.

Таким чином, стаття О.Компан містить два змістовних пласти – джерелознавчий та концептуальний, які гармонійно доповнюють один одного. Звичайно йдеться про концептуалізацію з позицій соціального та економічного детермінізму, але з виразним наголосом на національно-культурницьких аспектах, що інколи навіть виглядають самоцінними щодо перших.

Варто відзначити й видову самобутність зазначеної розвідки, яка синкретично поєднує риси джерелознавчого дослідження, рецензійної статті та елементи есе.

Важливим чинником для розуміння поглядів та світобачення О.Компан є розмаїття її дослідницьких практик, зокрема, як музеєзнавця, а також її праця в царині охорони пам'яток історії та культури. Недаремно О.Апанович уважала, що численні ретроспекції на теми культури та мистецтва в багатьох працях О.Компан були пов'язані з її досвідом музейного працівника⁵⁵.

Утім, у ставленні до емпіричного матеріалу О.Компан виступає не як музеєзнавець, який переймається самоцінністю останнього, а як дослідник, котрий послуговується мозаїкою фактів із культурної та мистецької минувшини, щоб збагнути сутність історичної доби.

Неабияке значення має і її діяльність на ниві охорони пам'яток історії та культури. Завдяки другому чоловіку, І.Сенченку, дослідниця ввійшла до середовища національно свідомих київських інтелектуалів – письменників, митців, діячів культури. Вона також підтримувала взаємини із багатьма відомими вченими, зокрема, листувалася з Я.Ісаєвичем⁵⁶, І.Крип'якевичем⁵⁷, А.Перковським⁵⁸, В.Романовським, М.Ткаченком⁵⁹ та ін. Відтак пієтет музейного праців-

ника до залишків старовини сполучився в її світобаченні із громадською позицією українського інтелігента тієї складної та суперечливої доби.

Невипадково 1964 р. вона разом із мистецтвознавцем Г.Логвином та істориком і шевченкознавцем М.Ткаченком виступає з ініціативою створити узагальнюючу працю «Історія української культури»⁶⁰.

Олена Станіславівна належала до ініціаторів створення Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. У грудні 1966 р. вона брала участь у роботі установчого з'їзду цієї громадської організації. Згодом дослідниця очолила секцію історії досоціалістичних формацій вищеназваного товариства, зокрема, доклала чимало зусиль для забезпечення її функціонування⁶¹.

На теренах цього товариства О.Компан опікувалася не тільки науково-організаційними питаннями, а й готувала методичні розробки⁶², широко займалася популяризаторською діяльністю. Зокрема, у другій половині 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. вона була членом редакційної колегії щомісячного республіканського радіожурналу «Скарби України», неодноразово виступала по радіо та телебаченню.

Крім того, О.Компан була близька до багатьох учасників руху шістдесятників. Вона робила грошові внески до неофіційного фонду взаємодопомоги, які розподілялися між родинами репресованих та тимчасово безробітними⁶³.

Імовірно, дослідниця прихильно сприймала культурно-просвітницьку орієнтацію на вдосконалення, реформування радянського режиму, якої трималася значна частина шістдесятників. Адже схожа світоглядна орієнтація властива й самій дослідниці, що помітно в низці її праць, принаймні у спробах розширити офіційні межі радянського нарративу.

У середині 1960-х рр. з'являється й низка публікацій О.Компан з обсягу теоретичних та методологічних проблем історичної науки. Ці праці віддзеркалювали загальні тенденції, які відбувалися в радянській науці, зокрема, в медієвістиці.

За висловом російського історика-медієвіста А.Гуревича, в тогочасній соціогуманітаристиці розгорталася інтелектуальна хвиля під девізом нового прочитання К.Маркса⁶⁴. У руслі цих тенденцій слід розглядати й кілька студій О.Компан, зокрема, статтю «Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму».

У зазначеній розвідці автор, наголошуючи на закономірності та єдності всесвітнього історичного процесу, відзначає розмаїття і багатство конкретних форм, в яких він реалізовувався на теренах різних країн. Водночас вона виступає супроти штучного відокремлення історії слов'янських народів від світової та європейської історії. «Така ізоляція, – пише Компан, – виховує у молодого покоління почуття нігілізму до вітчизняної історії як історії нібито другорядної»⁶⁵.

Ця констатація дозволяє дослідниці порушити питання про невмотивоване вилучення терміна «середньовіччя» із праць українських дослідників, позаяк вона вказує на штучність такого підходу. «Як немає відокремленої історії народу, так немає й ізольованого факту або явища», – відзначає історик⁶⁶.

Фактично вістря зауваженої критики О.Компан скероване супроти механічного детермінізму, який зводив багатоманітність історичного процесу до простих, завчених схем. Останній побутував у працях багатьох радянських істориків.

Зокрема, дослідниця висловлюється супроти однобічного порівнювання у межах формальної аналогії, що обмежувалося, переважно вертикальним зіставленням генетично пов'язаних між собою подій, явищ та процесів. Вона обстоює думку про необхідність урізноманітнити дослідницький інструментарій з обсягу компаративістики за рахунок порівнювання не тільки у вертикальному (часовому), а й у горизонтальному (просторовому) зрізі історичного руху. Саме та-

ке порівняння, вважає О.Компан, дає можливість ученому розрізнити форму і зміст історичних явищ⁶⁷.

Варто відзначити, що схожі думки про призначення історико-порівняльного методу та його застосування стосовно вертикальної й горизонтальної поверхні минувшини знаходимо у працях відомого історика І.Ковальченка⁶⁸.

Спроби порівняльного зіставлення різних аспектів з історії українських міст та їхніх західноєвропейських аналогів представлені в багатьох працях О.Компан. Цей компаративний підхід, особливо в горизонтальному сенсі, скерований на виявлення змістовних, сутнісних ознак світу історії був уповні природним для дослідниці, і є важливою складовою її стилю мислення.

Улітку 1966 р. Олена Станіславівна готувала російськомовну версію своєї статті про історико-порівняльний метод для журналу «История СССР». Про це свідчить її листування із редакцією зазначеного видання⁶⁹. Утім, цей намір дослідниці так і не був реалізований.

Цікаві думки, які споріднені із розвідкою О.Компан про компаративний метод, викладені й у її брошурі «Єдність світового історичного процесу» (К., 1966).

У цій праці вона виступає супроти традиційних, апріорних підходів. Натомість дослідниця наголошує, що «історичний зв'язок зумовлює різноманітність створюваних суспільством форм. Як серед усього населення земної кулі не знайдеться двох абсолютно однакових людей, так і нема, і ніколи не було, двох абсолютних однакових суспільств»⁷⁰.

Зауважимо, що це розмаїття історичних форм вона пропонує відображати за допомогою впровадження понять меншого рівня загальності, порівняно із суспільно-економічними формаціями, зокрема терміна «епоха». «Подібно до формацій епоха містить у собі елементи, властиві лише їй, і поруч – елементи попереднього періоду, а також зародки майбутнього. Визначити точні хронологічні формації або епохи неможливо. Отже, таке визначення робиться, до певної міри, умовно...», – відзначає Компан⁷¹.

Такий підхід дозволяв розширити прокрустове ложе формаційної теорії за рахунок низки термінів, які мали відігравати певну інструментальну роль та більш адекватно упорядкувати великий фактографічний матеріал, що не вкладався у догматичні межі радянських концептуальних схем.

Співзвучні думки про введення таких понять знаходимо і у працях тогочасних відомих російських істориків М.Барга, А.Гуревича, Б.Поршнева та ін.

Від загальних роздумувань О.Компан переходить до проблем української історії. Зокрема, вона висловлює думку про «епохи місцевого значення». «Думається, що ми можемо говорити про козацьку епоху в житті українського народу XVI–XVIII ст.», – зазначає дослідниця⁷².

Заразом вона констатує існування історичних епох всесвітнього масштабу: доба Відродження, промислового перевороту, буржуазно-демократичних революцій тощо. Такі епохи, вважає О.Компан, відображають розгортання універсального досвіду людства, дозволяють з'ясувати зміст історичних перетворень.

Отже, співвідношення «епохи місцевого значення» із всесвітньою добою є одним із найпоширеніших методів у її дослідницькому інструментарії. Більше того, спираючись на «горизонтальну компаративістику», О.Компан обґрунтовує тезу про «обуржуазнювання феодального класу»⁷³ на українських теренах у добу пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів.

Історико-порівняльний метод, іноді в дещо несподіваному аспекті, О.Компан застосовувала і в інших розвідках⁷⁴. Зокрема, у своїй рецензійній статті «Український ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства», написаній як відгук на появу перших двох томів «Історії українського мистецтва».

У зазначеній розвідці дослідниця вказує на наявність елементів ренесансу в українській культурі та мистецтві XVI–XVIII ст. «Результати такого осягнення

фактичного матеріалу з культурного життя України XVI – першої половини XVII ст. приголомшують своєю несподіваністю. Перед нами повнокровне, яскраве торжество українського відродження. Досі в працях істориків навіть не побутовав термін «відродження». Віднині перед нами ставиться завдання висвітлити історію не лише відродження, а й передвідродження, так чітко окресленого на прикладах образотворчого мистецтва авторами другого тому», – відзначає дослідниця⁷⁵.

Така констатація дозволила їй висунути тезу про побутування в українській минувшині не тільки ренесансу, тобто культурно-мистецьких елементів капіталістичної надбудови за тогочасною термінологією, а й соціально-економічного базису. М.Брайчевський схарактеризував таке застосування компаративного методу як теоретичну інверсію⁷⁶.

Утім, дослідниця не обмежується цієї констатацією. Вона тримається думки про необхідність повернення до терміна «середньовіччя», який майже зник із праць радянських учених, що працювали в царині української історії⁷⁷.

Зауважимо, що Олена Станіславівна відводила історико-порівняльному методу значно більшу роль, ніж звичайному дослідницькому інструментарію. Компаративістика з обсягу горизонтального зрізу глобальної формаційної перспективи в її студіях – це спосіб інтелектуальної легітимації низки ключових понять, спроба співвіднести українську минувшину з європейською системою координат, хоч і у викривленій марксистській варіації.

Зрештою, універсалістська, наднаціональна спрямованість формаційної теорії використовувалася дослідницею у зворотному порядку – не стільки для схематизації українського історичного процесу, скільки для введення понять менш високого рівня загальності. Останні були більш адекватними для тлумачення реального фактографічного матеріалу української минувшини пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів, а також допомагали авторці схарактеризувати своєрідні риси тієї доби.

«Український ренесанс» викликав неабиякий розголос не тільки серед читачів «Літературної України», а й у республіканських партійних колах. Почасти про обставини, пов'язані з цією публікацією, довідуємося із листа О.Компан до вищезгаданого В.Півторади: «Колись я написала в «Літ. Газету» статтю «Український ренесанс». Секретар ЦК А.Скаба наказав мене зняти з роботи за неї. І от, у розпал події приїхала Апанович Ол. Мих. із Чернігова і каже, що познайомила там із В.Півторадні, і той дуже добре говорив про злочасну статтю. На другий день я отримала листи зі Львова і Харкова і теж із добрим словом. Але Ви поклали початок. Потім за мене вступився Бажан, якому також стаття сподобалася, і я залишилася на роботі. Мене тоді рік тривали і я всі деталі переживань добре пам'ятаю»⁷⁸.

Оригінальні для свого часу думки представлені і у статті Олени Станіславівни «Проблеми українського середньовіччя», яку історик М.Ждан оцінив як програмну⁷⁹. У ній авторка прагне не тільки обґрунтувати необхідність повернення поняття «середньовіччя» до широкого вжитку, а й окреслює конструктивні підходи щодо його змістового наповнення⁸⁰. На її думку, «визначення хронологічних меж у розвитку середньовічної історії на Україні, як і в будь-якій іншій країні, може дати тільки історико-порівняльний аналіз найважливіших фактів економічного, політичного і культурного життя України та інших європейських країн. Тільки на тлі праці єдиного історичного механізму і можна побачити реально дію його деталей»⁸¹. Заразом вона звертає увагу на «уповільненість соціально-економічного розвитку і наявність численних середньовічних пережитків» на українських теренах, що зумовили «невизначеність соціально-економічних граней» між середніми віками та новим часом⁸².

Дослідниця також висловлює думку про пов'язаність соціально-економічного становища міщанства та його палативної ролі в тогочасному міському житті з ро-

зв'язком українського козацтва. Зокрема, вона вважає, що «з'ясуванню деяких складних питань з історії українських міст допоможе докладне вивчення процесу формування такої своєрідної соціальної категорії, як козацтво, оскільки останнє в якійсь мірі виконувало ту ж саму місію в розвитку економіки, що й міста»⁸³.

Відзначимо, що на початку 70-х рр. ХХ ст. Олена Станіславівна дедалі частіше звертається до проблем історії козацтва у зв'язку із вивченням минулщини українських міст. Зокрема, в одній із праць вона вказує на неабияке значення існування такої віддушини в історії України, як запорізькі степи, які стали місцем зосередження втікачів із різних земель Речі Посполитої⁸⁴.

Імовірно, наведені зауваги щодо козацтва та його ролі в українській історії слід розглядати саме в контексті означених наукових зацікавлень О.Компан. Та реалізувати останні Олені Станіславівні не вдалося.

Компан виявляла неабияку цікавість до спадщини та долі своїх колег-істориків, які були репресовані радянським режимом та призабуті сучасниками. Про це свідчить її листування із бібліографом, чудовим знавцем класичних мов Миколою Суслопаровим.

Із цих епістолярних матеріалів довідуємося про зацікавлення дослідницею постатями Н.Мірзи-Авак'янц⁸⁵ та П.Клименка⁸⁶. Про останнього дослідниця у співавторстві із М.Суслопаровим опублікувала невеличку ювілейну розвідку⁸⁷.

М.Суслопаров у листі до О.Компан так прокоментував появу їхньої спільної публікації: «Ви мене витягнули із небуття. Велике Вам спасибі!»⁸⁸.

Окремо слід згадати й про О.Компан як рецензента. Вочевидь саме цей вид наукової продукції значною мірою розкриває її талант дослідника, зокрема широке концептуальне мислення, здатність побачити самотні аспекти рецензованої праці, які ведуть до несподіваних, оригінальних висновків, припущень та узагальнень.

Ці риси стилю мислення Олени Станіславівни яскраво виявилися у вищезазначеній рецензійній статті «Український ренесанс» та низці інших рецензій⁸⁹.

Приміром, у рецензії на монографію Р.Іванової про М.Драгоманова дослідниця відзначає найважливіший аспект зазначеної праці – спробу виробити новітні критерії стосовно оцінки цієї складної та суперечливої постаті. «У книжці висвітлено найістотніше та найсталіше в його діяльності, хоча зробити це було нелегко, – підкреслює Компан, – враховуючи попередні надто вже категоричні оцінки. Спадщина М.П.Драгоманова надзвичайно оригінальна, багатопланова, хоча не позбавлена суперечностей»⁹⁰.

Цікаві міркування висловлені й у рецензії О.Компан на студію О.Апанович про українські збройні сили XVIII ст.⁹¹ Зокрема, дослідниця обстоює думку, що «ліквідація певної незалежності, своєрідної структури й виборності керівництва в козацькому війську відбувалась у зв'язку і на тлі зради інтересів українського народу старшиною, поступової ліквідації української автономії російським царизмом. Різні реформи і реорганізації, що провадились царським урядом у цьому напрямі, викликали тривогу і незадоволення не лише козацького населення України, але й всього народу, оскільки всіх страшили наслідки повного підпорядкування України царській адміністрації»⁹².

Зазначена рецензія містить і цікавий авторський пасаж стосовно української державності за часів середньовіччя та ранньомодерної доби. Останній подається як своєрідна критика тези О.Апанович про початок формування збройних сил України у XIV ст. «Із таким твердженням погодитися важко, – відзначає О.Компан. – Адже вже у Галицько-Волинському князівстві, яке виникло наприкінці XII ст. і було першим етапом у формуванні української державності, існували свої збройні сили»⁹³. Ця думка певною мірою перегукується із відомими поглядами істориків першої третини ХХ ст. (С.Томашівський⁹⁴ та ін.) про початки формування української державності.

Талант Компан як рецензента досить точно спостеріг і прокоментував її чоловік Іван Сенченко, який уважно читав усі рукописи своєї дружини. Зокрема, він так відгукнувся про її рецензію на студію З.Млинарського та А.Сліш «Андрій Потебня – борець за спільну справу братніх народів» (К., 1957), опубліковану у журналі «Вітчизна» (1957. – № 6): «...коли я читав твої перші начерки, то мені здавалося, що рецензія по-науковому суха, а тепер із здивуванням помітив, що крізь неї, як зелень крізь щілини в дерев'яних тротуарах, пробивається пристрасна душа, благородне серце. І мені було дуже приємно відзначити, відчуті і уявити для себе; значить ти і в літературі така, як у житті – багатогранна і блискуча»⁹⁵.

Варто вказати й на особливу роль національного компоненту в світобаченні та історичних поглядах дослідниці. Переконалий інтернаціоналіст О.Компан не тільки вважала себе українським істориком, а й демонструвала це у своїх численних працях і навіть уважала себе україною. Зокрема, в особливих листках із обліку кадрів О.Компан у графі «національність» ідентифікувала себе як українка⁹⁶, хоча, за свідченням рідних та колег, була польсько-російського походження⁹⁷.

Почасти цей захід можемо розглядати як захисну реакцію особи, родина якої пройшла через горнило сталінських репресій.

Утім, у цілому йдеться про усвідомлений вибір дослідниці, яка інтенсивно працювала в царині нашої минувшини, підтримувала зв'язки із багатьма українськими інтелектуалами, переймалася проблемами охорони пам'яток історії та культури рідного краю тощо.

Академічна кар'єра Олени Станіславівни була перервана 1972 р. Це трапилось в загальному русі репресивних заходів супроти української інтелігенції на початку 70-х рр. ХХ ст.

У січні 1972 р. у Києві та Львові розпочалася нова хвиля репресій супроти українських інакодумців. Логічним продовженням заходів, скерованих на боротьбу із самвидавом та дисидентами, стала кампанія із чисток академічних інститутів від політично неблагонадійних осіб.

12 вересня 1972 р. Компан звільнили з Інституту історії АН УРСР за наказом №152. Це рішення спиралося на Постанову Бюро Президії АН УРСР за №294 від 31 липня 1972 р. «Про дальше вдосконалення тематичної спрямованості науково-дослідної роботи, структури та кадрового складу установ Секції суспільних наук АН УРСР», зокрема вмотивовувалося необхідністю чотирьохвідсоткового скорочення бюджетного фонду заробітної плати⁹⁸.

На заваді цьому «плановому скороченню» не стало й попереднє рішення Вченої ради Інституту історії АН УРСР від 12 березня 1969 р. та Постанова Бюро відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР від 11 квітня того ж року, за якими О.Компан була затверджена на посаді старшого наукового співробітника терміном на п'ять років⁹⁹.

Разом із нею «скоротили» й інших відомих істориків – О.Апанович, Я.Дзирю¹⁰⁰. 1972 р. з Інституту археології АН УРСР звільнили й М.Брайчевського. Аналогічна доля спіткала понад 60 науковців з інших академічних інститутів¹⁰¹. Так, за буденними формулюваннями наказів і постанов упроваджувалися ідеологічні рішення, які віддзеркалювали тогочасний партійний курс.

Відтоді Олена Станіславівна була фактично позбавлена можливостей займатися науковою діяльністю, зокрема, друкуватися в академічних виданнях. Її поодинокі публікації після 1972 р. з'являлися в періодичній пресі, зокрема, на сторінках варшавського «Нашого слова» та «Літературної України».

Якщо стисло схарактеризувати історичні погляди та світобачення Олени Станіславівни, то можемо дійти висновку, що вони безперечно спиралися на марксистське підґрунтя.

Утім, це не був вульгаризований марксизм у його радянській ерзац-версії, а скоріше спроба його прочитання в національно-культурницькому дусі. Зокрема, дослідниця прагнула позбутися крайнощів радянського метанаративу, жорсткої детермінованості та апріорних схем. Вона намагалася ввести в офіційні канони тогочасної історіографії історію українського міщанства пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів. Більше того, дослідниця прагнула включити саме українське середньовіччя в загальноєвропейський контекст.

Звідси спроби відновити вживання терміна «середні віки», застосування компаративного методу, оригінальні розробки проблеми міжформаційних стиків на фактографічному матеріалі з історії українських міст, теза про симбіоз середньовічного міста та села, думка про схожі функції міста і козацтва в економічному процесі в Україні тощо.

За своїм ідеалом науковості Компан була орієнтована на спієнтичний тип науково-історичних знань, що спирався на міцний соціологічний каркас, який зумовлював магістральні лінії соціально-економічної мотивації: класів, станів, прошарків, верств, груп та інших спільнот. Невипадково один із виступів О.Компан на радіо називався «Історія – точна наука»¹⁰². Зазначимо, що цю формулу неодноразово зустрічаємо в її наукових студіях¹⁰³.

Утім, домінація соціально-економічних чинників в інтерпретаціях О.Компан почасти врівноважувалася неабиякою увагою дослідниці до мистецтва та культури, що суттєво урізноманітнювало фактографічний матеріал її наукових студій.

Такі погляди та світобачення були досить поширені серед українських шістдесятників, до яких була близька Олена Компан. Вони були зорієнтовані на переосмислення марксизму, принаймні його вульгаризованої радянської варіації, у національно-культурному та загальному соціогуманітарному плані.

О.Компан відійшла у вічність 17 липня 1986 р. Це сталося майже непомітно для широкого загалу тогочасних істориків, для яких її ім'я виявилось напівзабутим. Доля і наукова спадщина Олени Станіславівни є яскравим прикладом розкутої творчої особистості в умовах радянського режиму, яка прагнула подолати, обійти ідеологічні шори та догмати тоталітарної доби.

¹ *Брайчевський М.* Розум у пустелі бездуховності // *Старожитності*. – 1993. – №3/4. – С.30; *Апанович О.* Спогади про видатну вчену і незвичайну особистість // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. та спогадів: (Пам'яті О.С.Компан). – К., 2000. – Число 4. – Ч.1. – С.13.

² *Компан Я.* Взірєць мого життя // Там само – С.42; про І.Ю.Сенченка див.: *Письменники Радянської України: Біобібліографічний довідник / Упоряд. О.Килимник, О.Петровський*. – К., 1970. – С.382.

³ *Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики»*. – К., 1998. – С.188–189.

⁴ *Компан Є.С.* З історії району великих будов комунізму на півдні України (XIX ст.) // *Вісник АН УРСР*. – 1951. – №6. – С.59–68; *Її ж.* До питання про формування пролетаріату залізорудної промисловості Криворіжжя (1880–1900 рр.) // *Наукові записки Інституту історії*. – К., 1953. – Т.5. – С.137–155.

⁵ *Її ж.* До питання про формування пролетаріату... – С.137, 138.

⁶ Там само. – С.144–145, 148–151.

⁷ *Компан О.* Вплив визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі. – К., 1954. – 46 с; *Її ж.* Значення визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. для визвольної боротьби в Білорусії і антифеодальних рухів у Польщі // *Історичне значення воз'єднання України з Росією*. – К., 1954. – С.90–116.

⁸ *Компан О.* Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. – К., 1954. – С.7–10.

⁹ Там само. – С.8.

¹⁰ Там само. – С.51.

- ¹¹ Там само. – С.62.
- ¹² *Компан О.* Вплив визвольної війни українського народу... – С.10–11, 14.
- ¹³ *Алексеева Г.Д.* Историческая наука в России. Идеология. Политика (60–80-е годы XX века). – М., 2003. – С.42.
- ¹⁴ *Компан О.С.* Творчість Климентія Зинов'єва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст. // Наукові записки Інституту історії. – К., 1957. – Т.9. – С.254.
- ¹⁵ Там само. – С.263, 266.
- ¹⁶ Там само. – С.265–266.
- ¹⁷ Там само. – С.268.
- ¹⁸ *Компан О.* На поклик альбатросів // Літ. Україна. – 1986. – 31 лип. – №31. – С.7.
- ¹⁹ *Йі ж.* До питання про заселеність України в XVII ст. // УІЖ. – 1960. – №1. – С.65–77.
- ²⁰ Особова справа *Компан Олени Станіславівни* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Ф.1. – Оп.1-л. – Спр.866. – Арк.51; *Сенченко І.Ю.* – *Компан О.С.* (14 грудня 1957 р.) // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф.279. – Оп.4. – Спр.37. – Арк.7 зв.; *Санцевич А.В., Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936–1986 гг. – К., 1986. – С.102.
- ²¹ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С.43.
- ²² Там само. – С.73, 377.
- ²³ Там само. – С.74–75.
- ²⁴ Там само. – С.377.
- ²⁵ Там само. – С.378.
- ²⁶ Там само. – С.105.
- ²⁷ Там само. – С.382, 384–385.
- ²⁸ Там само. – С.174.
- ²⁹ Там само. – С.232.
- ³⁰ *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С.101.
- ³¹ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. – С.382–383.
- ³² Там само. – С.330.
- ³³ *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – С.408.
- ³⁴ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. – С.139.
- ³⁵ Там само. – С.140.
- ³⁶ *Бойко І.Д.* До питання про державність українського народу в період феодалізму // УІЖ. – 1968. – №8. – С.32.
- ³⁷ *Компан О.С., Сенченко І.Ю.* – Півторадні В.І. (Листівка, 26 груд. 1967 р.) // Ін-т рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.274. – Спр.1555. – Арк.1.
- ³⁸ *Компан Е.С.* Рец. на кн.: *Маркина В.А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. – К., 1961. – 223 с. // История СССР. – 1964. – №1. – С.174.
- ³⁹ *Гроссман Ю.М., Инкин В.Ф., Похилевич Д.Л.* Рец. на кн.: *Маркина В.А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. – К., 1961. – 223 с. // История СССР. – 1964. – №1. – С.178.
- ⁴⁰ *Романовський В.* – *Компан О.* (10 грудня 1964 р.) // ЦДАМЛМ України. – Ф.279. – Оп.4. – Спр.246. – Арк.2.
- ⁴¹ *Компан Е.С., Маркина В.А.* О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. // Города феодальной России: Сб. статей памяти Н.В.Устюгова. – М., 1966. – С.354–355.
- ⁴² Там же. – С.352.
- ⁴³ *Компан О.С.* Предпролетариат на Україні в XVII–XVIII ст. // Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. – К., 1967. – Т.1. – С.23.
- ⁴⁴ Там само. – С.24.
- ⁴⁵ *Историография истории Украинской ССР.* – К., 1986. – С.106.

- ⁴⁶ *Апанович О.* Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина // «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2 т. – К., 2004. – Т.1: Джерела. – С.62.
- ⁴⁷ *Компан О.С.* Ономастика як допоміжна історична дисципліна // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип.2. – С.60.
- ⁴⁸ Там само. – С.61.
- ⁴⁹ Там само. – С.63.
- ⁵⁰ *Компан О.С.* Українські словники XVI–XVII ст. як історичне джерело // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип.4. – С.24–36.
- ⁵¹ Там само. – С.25.
- ⁵² Там само. – С.28.
- ⁵³ Там само. – С.34.
- ⁵⁴ Там само. – С.25.
- ⁵⁵ *Апанович О.* Спогади про видатну вчену... – С.17.
- ⁵⁶ Листи Я.Ісаєвича до О.Компан // ЦДАМЛМ України. – Ф.279. – Оп.4. – Спр.234. – Арк.1–12.
- ⁵⁷ Архів Івана Крип'якевича: Інвентарний опис. – К., 2005. – С.4, 130, 132.
- ⁵⁸ Листівки А.Л.Перковського до О.С.Компан // ЦДАМЛМ України. – Ф.279. – Оп.4. – Спр.267. – Арк.1–2.
- ⁵⁹ Компан О.С. – Ткаченко М.М. (21 вересня 1965 р.) // ІР НБУВ. – Ф.113. – Спр.30. – Арк.1.
- ⁶⁰ *Компан О.С., Логвин Г.Н., Ткаченко М.М.* Створити «Історію української культури» // УІЖ. – 1964. – №2. – С.158.
- ⁶¹ *Брайчевський М.* Пам'яті Олени Компан // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. та спогадів. (Пам'яті О.С.Компан). – К., 2000. – Число 4. – Ч.1. – С.28–29.
- ⁶² *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: Історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – С.314–315.
- ⁶³ *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – К., 1995. – С.69.
- ⁶⁴ *Гуревич А.* История историка. – М., 2004. – С.102.
- ⁶⁵ *Компан О.С.* Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму // УІЖ. – 1966. – №1. – С.41.
- ⁶⁶ Там само. – С.43.
- ⁶⁷ Там само. – С.43.
- ⁶⁸ *Ковальченко И.Д.* Методы исторического исследования. – М., 2003. – С.186–187.
- ⁶⁹ Преображенський О. – Компан О. (30 липня 1966 р.) // ЦДАМЛМ України. – Ф.279. – Оп.4. – Спр.269. – Арк.4.
- ⁷⁰ *Компан О.С.* Єдність світового історичного процесу. – К., 1966. – С.24.
- ⁷¹ Там само. – С.25.
- ⁷² Там само. – С.24.
- ⁷³ Там само. – С.39.
- ⁷⁴ *Компан Е.С.* Общие черты исторического развития средневековых городов Грузии и Украины // Из истории украинско-грузинских связей. – К., 1971. – С.55.
- ⁷⁵ *Компан О.* Український Ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства // Літ. Україна. – 1967. – 17 жовтня. – №82. – С.4.
- ⁷⁶ *Брайчевський М.* Пам'яті Олени Компан... – С.25.
- ⁷⁷ *Компан О.* Український Ренесанс... – С.4.
- ⁷⁸ Компан О.С. – Півторадні В.І. (6 вересня 1971 р.) // ІР НБУВ. – Ф.274. – Спр.1553. – Арк.1.
- ⁷⁹ *Ждан М.Б.* Рец. на вид.: Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип.1 // Укр. історик. – 1972. – №3/4. – С.139.
- ⁸⁰ *Компан О.С.* Проблеми українського середньовіччя // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип.1. – С.9.
- ⁸¹ Там само. – С.12.
- ⁸² Там само. – С.14.
- ⁸³ Там само. – С.13.

- ⁸⁴ *Компан О.С.* Вплив Коліївщини на антифеодальну боротьбу в Росії, Польщі і Білорусії // *Коліївщина. 1768: Матеріали ювілейної наук. сесії, присвяч. 200-річчю повстання.* – К., 1970. – С.102.
- ⁸⁵ Суслопаров М.З. – Компан О.С. (29 жовтня 1971 р.) // *ЦДАМЛМ України.* – Ф.279 – Оп.4. – Спр.250. – Арк.15.
- ⁸⁶ Суслопаров М.З. – Компан О.С. (7 червня 1967 р.) // Там само. – Арк.10.
- ⁸⁷ Компан О.С., Суслопаров М.З. До 80-річчя з дня народження П.В.Клименка // *УІЖ.* – 1967. – №7. – С.135–139.
- ⁸⁸ Суслопаров М.З. – Компан О.С. (2 листопада 1967 р.) // *ЦДАМЛМ України.* – Ф.279. – Оп.4. – Спр.250. – Арк.3.
- ⁸⁹ *Компан О.* Рец. на кн.: *Млинарський З., Сліш А.* Андрій Потебня – борець за спільну справу братніх народів. – К., 1957 // *Вітчизна.* – 1957. – № 6. – С.209–212; *Ї ж.* Книга про чорноморське козацтво. Рец. на кн.: *Голобуцький В.А.* Чорноморське казачество. – К., 1956 // *УІЖ.* – 1958. – № 2. – С.140–142; *Ї ж.* Довідник з історії Польщі. Рец. на кн.: *Mały słownik historii Polski.* – Warszawa, 1959 // *УІЖ.* – 1961. – № 4. – С.149–150; *Ї ж.* Рец. на кн.: *Логвин Г.* Українське мистецтво Х–XVIII вв. – М., 1963 // *УІЖ.* – 1963. – №6. – С.140–142; *Ї ж.* Грабовецький В.В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI–XIX ст. – Львів, 1966 // *УІЖ.* – 1966. – №11. – С.147–149; *Ї ж.* Рец. на кн.: *Киценко М.* Хортиця в героїці і легендах. – Дніпропетровськ, 1967. // *УІЖ.* – 1968. – № 3. – С.154–155; та ін.
- ⁹⁰ *Компан О.* Монографія про Драгоманова // *Літ. Україна.* – 1971. – 28 грудня. – №102. – С.3.
- ⁹¹ *Ї ж.* Дослідження з історії збройних сил українського народу. Рец. на кн.: *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969 // *Архіви України.* – 1969. – № 5. – С.90–92.
- ⁹² Там само. – С.91.
- ⁹³ Там само. – С.92.
- ⁹⁴ *Томашиівський С.* Українська історія: Нарис I: Старинні і середні віки. – Львів, 1919. – С.85–87.
- ⁹⁵ Сенченко І.Ю. – Компан О.С. (30 червня 1957 р.) // *ЦДАМЛМ України.* – Ф.279. – Оп.4. – Спр.37. – Арк.1.
- ⁹⁶ Особова справа Компан Олени Станіславівни... – Арк. 26, 50, 63, 89.
- ⁹⁷ *Дзира Я.* Четверть століття поруч // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. та спогадів: (Пам'яті О.С.Компан). – К., 2000. – Число 4. – Ч.1. – С.50–51; *Компан Я.* Взіреть мого життя... – С.44.
- ⁹⁸ Особова справа Компан Олени Станіславівни... – Арк.1.
- ⁹⁹ Там само. – Арк.4.
- ¹⁰⁰ *Гуржій О., Капітан Л.* «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині XX ст. – К., 2004. – С.62–63.
- ¹⁰¹ *Кіпіані В.* Погромний січень 72-го. Шістдесятництво як явище було «задушене» тридцять років тому // <http://www.kipiani.org/plain.cgi?260>.
- ¹⁰² Особова справа Компан Олени Станіславівни... – Арк.9.
- ¹⁰³ *Компан О.С.* Єдність світового історичного процесу... – С.9; *Ї ж.* Український Ренесанс... – С.4.

The life and creative pass of Ukrainian historian Olena Kompan are illustrated in the article. Her historic views, world outlook and scientific inheritance are reviewed. The thought about unique role of comparative method in creative work of the researcher is defended.

П.М.Сас*

РУКОПИСНЕ «ЄВАНГЕЛІЄ П.САГАЙДАЧНОГО»

У статті розглянуто факт пожертвування рукописного євангелія початку XVI ст. чигиринській церкві Пречистої Богородиці, що його в історіографії пов'язували з П.Сагайдачним. На основі вивчення оригіналу даного євангелія встановлено особу дарувальника, а також орієнтовно з'ясовано час дару. Зосереджено увагу на специфіці утворення та функціонування історичних форм прізвищ у козацькому середовищі. Дано оцінку художньому оздобленню палітурок євангелія.

До нашого часу дійшло вельми обмежене коло джерел, що проливають світло на біографію запорозького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Фахівці, які вивчають життєвий шлях цього політичного та військового діяча першої чверті XVII ст., здебільшого оперують даними, почерпнутими з праць перших його біографів та авторів хронік, насамперед К.Саковича, Я.Собеського, Ш.Старовольського, Й.Єрлича¹. Попри те, що їхні твори формують винятково важливий банк біографічної інформації про запорозького гетьмана, вони далеко не завжди містять потрібну дослідникам конкретику й до того ж помітно позначені авторським суб'єктивізмом.

Тим часом, інше, суто фактологічне, спрямування властиве для записів церковно-релігійного змісту, котрі пов'язані з особою П.Сагайдачного й мають першорядне значення для з'ясування його генеалогії. На жаль, у розпорядженні сагайдачознавців таких джерел обмаль. Ідеться насамперед про поминаний запис роду П.Конашевича-Сагайдачного в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря², а також вкладний запис «Коношевича, козака Війська Запорозького» в рукописному євангелії, що його, як вважають, він подарував чигиринській церкві Пречистої Богородиці. Розгляду названого джерела й присвячено дану статтю.

Історіографічні версії щодо вкладного запису козака Коношевича в євангелії

Наприкінці 1880-х рр. В.Георгієвському пощастило виявити в церковно-історичному давньосховищі Олександр-Невського братства у Владимирі-на-Клязьмі українське рукописне євангеліє, датоване ним кінцем XV – початком XVI ст. Із зробленого В.Георгієвським опису цієї рукописної пам'ятки випливало, що вкладний запис у ній належав запорозькому гетьманові П.Сагайдачному. 1890 р. така науково сенсаційна інформація з'явилася на шпальтах альманаху «Киевлянин». Досить оперативно на неї відреагував О.Лазаревський, який 1891 р. у «Киевской старине» опублікував замітку «Рукописне євангеліє начебто гетьмана Сагайдачного». Зважаючи на те, що для багатьох поколінь істориків ця замітка стала головним джерелом інформації про євангеліє з вкладним записом «козака Коношевича», детальніше зупинимося на її змісті.

Отже, у своїй публікації О.Лазаревський насамперед детально ознайомив читачів з авторською позицією В.Георгієвського. Згідно з інформацією останнього, у давньосховищі Олександр-Невського братства «серед інших рукописів, є рукописне четвероєвангеліє з вкладним підписом на аркушах гетьмана Конашевича-Сагайдачного. Євангеліє це написане на папері гарним уставом на 402 арк., у палітурці, обгорнутій темно-зеленим оксамитом. На верхній кришці

* Сас Петро Михайлович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

палітурки, по кутах, чотири євангелісти, посередині Розп'яття – срібні позолочені, південно-руської роботи початку XVII ст., застібки загублені, однак чотири «жуки» на іншій стороні з червоної міді вціліли. Письмо рукопису ретельне та красиве; прикрас у вигляді заставок, малюнків і т.п. в євангелії немає, окрім чотирьох крупних ініціальних літер, намальованих кіновар'ю. Хоча вихідний аркуш і втрачений, однак судячи з почерку та інших ознак, євангеліє це можна віднести до кінця XV і аж ніяк не пізніше початку XVI століття. Фабричне клеймо на папері – вепр».

Чи не найбільший інтерес для дослідників у публікації В.Георгієвського становлять тексти вкладних записів у євангелії, відтворені ним, утім, не з бездоганною точністю. Отже, ці тексти, з доданими до них коментарями, постали в такому вигляді: «Перший за часом написання напівуставний запис на 13–22 аркушах: «лѣта зод (7074 / 1566) марта кѣ (25) дн далъ къ прѣстой бдѣце печерскои в дом великих чудотворцев антона и феодоса печерських свен'с'кого монастыря Михайло Федорович' Сычев' євангел тетро (тобто четвероєвангеліє) в дестъ волочено бахатомъ чернымъ и на немъ серебряны позолочены и євангелисты серебряны позолочены защепки и гвозди серебряны, а нам за то его поминати и родители его».

На арк. 1–41 недбалим скорописом XVI століття написаний другий вкладний запис: «лѣта зѣ (7090 / 1582) году Истома Уколовъ бых у льтовском городе у Пропоиску и купилъ се євангелья у льтовских людей у черкас', а взяли се євангелья льтовские люди у прѣстые бдѣцы Свенского монастыря... Истома Уколовъ о девеностомъ году прѣставился и дала се євангелья по Истомѣ по Уколовѣ в домъ Прстыя Бдѣцы въ монастыр, что въ Стародубѣ на посаде жена его

Анна и се євангелья отъ Прстыя Бдѣцы изъ монастыря никому не износить, а хто изнесетъ се євангелья и тотъ судитца перед Спасом, а имя Истоте Фроль да дѣти его Иоаннъ да Михайла и все на нихъ написал»...

Очевидно, що заповіт М.Ф.Сичова, за яким це євангеліє повинно було надійти із Свенського монастиря (нині Орловської губ.) в Києво-Печерський монастир, не був виконаний; утім, можливо, воно потрапило в Пропоійськ до рук черкас, тобто козаків, уже з Печерського монастиря. Однак недовго воно залишалося й у Стародубі. На арк. 119–121 читаємо наступний напис, написаний красивим почерком: «Сие євангеліє оправил срѣбромъ булатном (?) коношевичъ козакъ войска запорозкаго за отпуценіє грѣхов своих и за отца своего коноша (Конош – історичне ім'я Конона) і за матеръ свою полагаю до храму прѣстой Бдѣцы Чигиринской»...

Із Чигирини євангеліє було передане у XVIII ст., як зазначається в пізнішому написі, «капитаномъ отъ кавалеріи петербургскаго полку Іваномъ сномъ Борѣтинскимъ въ (невідомо, яку – П.С.) церкву прѣстой Бдѣцы», а потім, переходячи з рук у руки, потрапило в церкву с. Карачарова Муромського у. Владим. губ. й звідти вже в церковно-історичне давньосховище Олександро-Невського братства».

В.Георгієвський виходив із засновку, що раз П.Сагайдачний здобув освіту в Острозькій школі, прославився як захисник православ'я та жертводавець церквам, монастирям і братствам, то саме він незадовго до своєї смерті подарував євангеліє в зазначену чигиринську церкву, причому, «судячи з красивого почерку цього запису, можна гадати, що його зробив сам гетьман, який здобув добру освіту». Тим часом, О.Лазаревський уважав непринятною версію про П.Сагайдачного – дарувальника євангелія: «у «Конашевичу, козаку війська запорізького» вбачати гетьмана Сагайдачного немає ані найменшої підстави, оскільки козаків Конашевичів (Конаш – Конон) було, звісно, чимало; якщо б згаданий тут

Конашевич був гетьман, то, звісно, він не оминув би вказати на своє суспільне становище і в напису»³.

Як можна переконалися, наведені О.Лазаревським аргументи не підкріплені конкретними фактами й, по суті, є загальними припущеннями. Щодо цього, вони нічим не відрізняються від системи аргументації В.Георгієвського, який обстоював авторство вкладного запису П.Сагайдачного. Довгий час вітчизняні історики, які писали про П.Сагайдачного, жодним чином не висловлювали свого ставлення до порушеної В.Георгієвським та О.Лазаревським теми. Тільки 1930 р. Б.Барвінський, котрий цілеспрямовано шукав родові корені П.Сагайдачного серед шляхти Перемишльської землі, визнав цілком слушною версію О.Лазаревського, згідно з якою П.Конашевич-Сагайдачний не міг бути автором вкладного запису в євангелії, оскільки в його часи, по-перше, і без нього вистачало козаків, яких іменували «Конашевичами», по-друге, за подібної ситуації сам він «не залишив би підчеркнути своє гетьманське достоїнство»⁴.

Важко пояснити, через яку причину після виходу у світ публікації Б.Барвінського українські історики не виявили більше жодного зацікавлення т. з. «євангелієм П.Сагайдачного». Тим часом, починаючи з кінця 1920-х рр., у польській історіографії спостерігається досить стійкий інтерес до цього євангелія як джерела, що проливає світло на походження П.Сагайдачного. Так, А.Лукашевський розглядав наявний у ньому вкладний запис козака Коношевича як неспростовний доказ того, що батька П.Сагайдачного звали Кононом, а матір – Пелагією. Водночас історик уважав за можливе провести паралель між нешляхетським соціальним статусом міщанина з Городка Григорія Конашевича та соціальним статусом представників роду П.Сагайдачного („Насправді не можна помітити, чи простежується якесь споріднення між Григорієм Конашевичем та нашим гетьманом (П.Сагайдачним – П.С.), однак із документа випливає, що родина Конашевичів не була шляхетською»⁵).

Порівняно з А.Лукашевським, більш виважену, хоча також небезспірну позицію щодо євангелія П.Сагайдачного зайняв К.Тишковський, звернувши увагу на слабкість аргументів О.Лазаревського та Б.Барвінського, котрі відмовлялися ідентифікувати козака Конашевича з П.Сагайдачним через відсутність у вкладному записі в євангелії згадки про гетьманський статус дарувальника. За припущенням К.Тишковського, П.Сагайдачний міг зробити свій дар чигиринській церкві ще до того, як став гетьманом – вірогідно, після його повернення з якогось походу в Московську державу. Дослідник гадав, що така версія дає можливість визначитися з іменами батьків П.Сагайдачного⁶ (ідеться про Конона та Пелагію).

Із часом думка про пожертву П.Сагайдачним євангелія чигиринській церкві стала в польській історіографії чи не аксіомою. Причому вкладний запис запорозького козака Коноша в цьому євангелії служив для деяких істориків вагомим підтвердженням того, що П.Сагайдачний не був шляхтичем. Чималий внесок у популяризацію подібних ідей зробив В.Маєвський, опублікувавши в «Польському біографічному словнику» статтю про П.Сагайдачного. Схоже, що для автора цієї статті питання про євангеліє П.Сагайдачного не було надто великою загадкою. Принаймні, він не тільки вважав найвірогіднішим те, що П.Сагайдачний був сином Коноша (Конона) та Пелагії, а й чомусь зараховував батьків запорозького гетьмана до самбірських міщан⁷. Прикметно, що останнім часом польські історики з осторогою ставляться до достатньо категоричних висновків В.Маєвського щодо належності батьків П.Сагайдачного до міщанського стану⁸.

Хто такий насправді козак Коношевич?

Чи дійсно П.Сагайдачний власноруч зробив вкладний запис у євангелії, що було подароване чигиринській церкві Пречистої Богородиці? Відповідаючи на

це питання, потрібно насамперед розглянути певні припущення, які, зокрема, напрошуються із зіставлення деяких текстуальних компонентів вкладного запису запорозького козака Коношевича (що його опублікував В.Георгієвський) із поминальним записом роду П.Конашевича в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря кінця XVI – першої половини XVII ст.: «Року 1622, април* 10 дня. Блaчтивый муж, пнѣ Петръ Конашевич Сагайдачный, гетманъ войска Его Кр мл Запорозского, по многих знаменитых военных послугах и звитязствах, на ложи своем простеръ нозѣ свои... Помяни Гди дѣша рабѣ своих: Петра, Конона, Елисея [Казновског]** Якова [Бородавка Неродич]*** гетмана.

Помяни Гди оусопшія рабы твоея Інокінѣ Макрины, Феодосіи, Стефана, Михайла, Гаврила, Пелагіи.

Наоума, Іоанна, Евдокію, Марію, Анастасію, іерея Феодора, Параскевію, іерея Михайла»⁹.

Даний поминальний запис з'явився в монастирському синодику по смерті П.Сагайдачного, що настала 20 квітня 1622 р. за н. ст. Як видно, одразу після імені Петра (П.Конашевича-Сагайдачного) названо Конона. Зазначена обставина виразно вказує на те, що Конон був батьком запорозького гетьмана. Щодо інших іменувань, котрі фігурують у поминальному списку, то про принцип, за яким вони до нього включені, можна тільки здогадуватися. Жіночі імена, серед яких вочевидь мусило бути й ім'я його матері, розпочинаються тільки з п'ятої позиції переліку. Тим часом на четвертій позиції в ньому подано явно не родича П.Сагайдачного, котрий помер напевне пізніше матері П.Сагайдачного. Ідеться про Якова, навпроти імені якого тим самим почерком, що й увесь поминальний запис, зазначено: «Бородавка Неродич», тобто Яків Нерода (Неродич) Бородавка – запорозький гетьман у 1620–1621 рр. Під час Хотинської війни 1621 р. він був усунутий від влади й за наказом новообраного гетьмана П.Сагайдачного страчений.

Отже, складається враження, що в поминальному записі П.Сагайдачного та його роду не завжди витримувався принцип розміщення імен тих, кого поминали, за ступенем спорідненості та часом їхньої кончини. Водночас не можна не помітити прагнення складача поминального списку до певного ранжирування в ньому імен, принаймні перших: навпроти імені Єлисей написано «Казновський», а Якова, як зазначалося – «Бородавка Неродич» (вирізнено також духовних осіб, що є правилом для синодика).

Не виключено, що за прижиттєвим розпорядженням гетьмана до осіб, яких потрібно було поминати, насамперед належало включити його рідних по батькові. Їх перелік розпочинається заголовком «Помяни Гди дѣша рабѣ своих» і включає Петра – власне самого гетьмана, Конона – його батька, Єлисея Казновського – напевно діда або дядька Петра (якщо це справді так, то родове прізвище П.Сагайдачного було – Казновський), а також Я.Нероду Бородавку. Після імені Яків, котре, отже, однозначно належало чужому, після стереотипної рубрикації «Помяни Гди оусопшія рабы твоея» продовжується, як можна судити, перелік рідних гетьмана. Першим у цьому ряду мусило бути записане ім'я матері П.Сагайдачного – черниця Мокрина (Макрина)**** .

* Тут і далі надрядкові літери, що внесені в рядок, набрано курсивом, титла не розкриваються.

** Приписка справа на берегах.

*** Приписка зліва на берегах.

**** На думку Ю.Мицика та З.І.Хижняк, після смерті Конона – батька П.Сагайдачного, його матір прийняла чернечий постриг під ім'ям Макрина (Мицик Ю.А., Хижняк З.І. Коношевич (Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович // Киево-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С.271).

Можна переконатися, що й у наведеному документі, і у вкладному записі, про який ідеться, по суті фігурує одне й те ж саме прізвище: Конашевич / Коношевич, а також збігаються імена осіб, за яких належало молитися – Конон та Пелагія. Причому, якщо, як зазначалося, у поминальному переліку монастирського синодика після імені Петра (у зв'язку зі смертю якого зроблено відповідний запис) подано ім'я Конон, що є вагомим підставою вбачати в останньому батька П.Сагайдачного, то й у вкладному записі в євангелії батьком жертводавця виступає Конон. Звісно, що подібні збіги не можуть не впасти в очі. До того ж, за запевненням В.Георгієвського, вкладний запис козака Конашевича написано «красивим почерком». Тим часом, наявний у нашому розпорядженні автограф П.Сагайдачного 1622 р. переконує в тому, що почерк запорозького гетьмана вирізнявся неабиякою каліграфічністю, досить чітким написанням літер та рівними рядками.

Чи дає все це підстави припустити, що Конашевич – дарувальник євангелія та П.Конашевич-Сагайдачний є однією й тією ж самою особою? Щоб перевести це питання з площини припущень у площину реальних фактів, потрібно насамперед порівняти почерк вкладного запису Коношевича та почерк згаданого автографа. Як зазначалося, на початку 1890-х рр. євангеліє, про яке йдеться, знаходилося в церковно-історичному давньосховищі Олександрівсько-Невського братства у Володимирі-на-Клязьмі. Чи збереглося воно після воєн та революцій ХХ ст.? Як виявилось, дане євангеліє не втрачене й досі знаходиться у фондах Владимиро-Суздальського історико-архітектурного та художнього музею-заповідника*.

Отже, логіка наукового дослідження спонукала зробити порівняльний палеографічний аналіз вкладного запису козака Конашевича та автографа П.Сагайдачного 1622 р. Хоча графічний склад письма обох текстів початково у своїй основі неоднаковий – один із цих текстів написано українським скорописом першої половини ХVІІ ст., а другий – тогочасним польським письмом, однак деякі графеми в них подібні, що полегшує аналіз індивідуальних особливостей почерку та визначення того, чи писала їх одна рука.

А проте, як з'ясувалося, така дослідницька процедура виявилася зайвою. Звернення до оригіналу рукописного євангелія переконало в тому, що запорізький козак – автор вкладного запису, досить повно, чітко й недвозначно подав інформацію про свою особу, назвавшись так: Бут Антон Коношевич¹⁰. У цьому легко переконатися з факсиміле відповідного фрагменту вкладного запису (див. додаток). Отже, насправді вкладний запис потрібно читати так: «Сіє євангеліє оправил срібром Бут антон коношевич козак воиска запорозкого за отпущение грѣхов своих и за отца своего коноша. и за матеръ свою полагаю. до храму прѣстои Бѣи чигринскои»¹¹.

Досі ж історики дивилися на зазначений вкладний запис очима В.Георгієвського, який помилково прочитав особову назву «Бут» з надрядковим т та ім'я Антон з двома надрядковими н як слово «булатном». Очевидно дану помилку спричинило й те, що текст, який розглядається, розпочинався повідомленням про оправлення євангелія сріблом. Через це наступні після «срібром» два слова В.Георгієвський міг помилково сприйняти як спеціальну термінологію, що позначає технічну характеристику цього металу – щось на зразок «булатного

* Автор складає щире подяку співробітникові Інституту слов'янознавства РАН професорові А.А.Турилову, поради якого спрямували пошук зазначеного євангелія у вірному напрямку, генеральному директорові Культурного центру України в Москві В.Ю.Мельниченку та заступникові генерального директора Ю.М.Василенку за організаційно-технічну підтримку пошукового проекту, а також директорові Владимиро-Суздальського музею-заповідника А.І.Аксьоновій і, особливо, науковому співробітникові відділу книжкових фондів М.Ю.Глазкову, які всіляко сприяли мені при ознайомленні з цією рукописною пам'яткою.

срібла» («булат» – загартована особливим способом високоякісна сталь із візерункастою поверхнею).

Що відомо про особу дарувальника євангелія чигиринській церкві Пречистої Богородиці? Відповідаючи на це питання, вочевидь потрібно взяти до уваги повідомлення джерел про Бута Антона Конашевича – учасника козацького повстання 1630 р. під проводом Тараса Федоровича. На завершальному етапі цього повстання А.Бут прийшов до влади у Війську Запорозькому й під час короткого терміну свого гетьманства провів переговори з польним коронним гетьманом Станіславом Конєцьпольським, що завершилися укладенням польсько-запорозької Переяславської угоди 1630 р. Точну дату обрання А.Бути гетьманом не встановлено. Вірогідно, це сталося в другій половині травня, а вже 8 червня в документах виступає новий запорізький гетьман – Тимофій Орендаренко (Тимофій Михайлович)¹².

У тогочасному антропонімному (тобто такому, що стосується особових назв) матеріалі вочевидь не знайти прикладу «двійників» серед козаків, в яких збігалися б одразу три компоненти іменування. Через це можна впевнено стверджувати, що жертводавець чигиринській церкві та запорозький гетьман, який був при владі після Т.Федоровича та перед Т.Орендаренком, насправді одна й та ж сама особа, тобто Бут Антон Конашевич.

Даруючи євангеліє церкві Пречистої Богородиці в Чигирині А.Бут, безперечно, тоді ще не був гетьманом, адже період його влади у Війську Запорозькому був надто короткий і до того ж припав на гарячий час козацького повстання. Про реальний соціально-становий статус А.Бути досить промовисто свідчить його вкладний запис, в якому він фігурує як «козак Війська Запорозького». Причому цей запис, що в ньому він просив Бога про відпущення гріхів та поминав своїх батьків, споріднений із записами в тогочасних церковних синодиках, в яких нерідко зазначалася соціальна належність, або, наприклад, церковні пости та світські уряди тих, хто робив (або по кому робили) такі записи.

Важливо наголосити, що в подібних джерелах досить чітко фіксується градація службового статусу козаків. Про це свідчать записи другого десятиліття XVII ст. в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря. Так, у них можна зустріти вказівки на соціально-становий статус простих козаків (зазвичай цей статус не зазначали щодо родичів особи, яка робила, або від імені якої робили поминальний запис – певний виняток тут становили князі, фіксувалася й належність до духовних осіб), а також їхнє територіальне походження. Прикладом цього може бути, зокрема, запис Овдія Конища з Києва: «Род Авдея Конища, козака в Києв: Симеона, Евдокіи, Наталіи, Харитона, Іоанна, Прокопія, (Сергѣя*)¹³. Аналогічна схема простежується й у записах представників старшини, які воліли точно окреслювати свій військовий ранг, як-от у поминальному записі сотника Власа з полку полковника Фастівця** («Родъ Оула-са, сотника пол'коу Фастов'цова. Помяни Ги дша оусопших рабъ своих: Николаа, Миклоуша, Іоан'на, Алексея, Евласія, Евфимія, Григорія, Іоан'на, Феодора, Афанасія, Матфея, Лаврентія, (Григорія ерея***)»¹⁴. Звідси напрашується

* *Приписка пізнішого часу.*

** *Запорозький полковник Фастівець (Хвостовець) згадується в документах у зв'язку з походом великого литовського гетьмана Яна Кароля Ходкевича на Москву 1613 р. (З допитів запорозьких козаків, взятих в полон в бою під Олонцем, березень 1614 // Документи російських архівів з історії України. – Л., 1998. – Т.1. – С.65). Про полковника Миська Фастівця відомо, що 1617 р. він сформував козацький полк на Фастівщині під приводом участі у московській експедиції королеви Владислава (Скарга О.Стрибила на М.Фастівця та ін. осіб, 21.IV.1618 // Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1863. – Т.1. – Ч.3. – С.213–215).*

*** *Вставка над рядком червоним чорнилом.*

висновок, що А.Бут – дарувальник євангелія, таки був простим козаком, а не, приміром, отаманом (десятником) чи сотником.

Оздоблення євангелія напередодні його дарування

Як можна було переконатися з вкладного запису М.Сичова 1566 р., уже на той час обкладинку євангелія прикрашали «євангелісти срібні позолочені». Як що це так, то в чому полягало «оправлення сріблом» даної книги А.Бутом? Відповідь на це питання дає вивчення зображень на металевих косинцях та середнику, прикріплених до обкладеної темно-зеленим оксамитом верхньої дерев'яної кришки її обкладинки. Зазначені деталі оздоблення срібні, з позолотою. Принаймні на це вказують відповідні вкладні записи в євангелії (точний висновок щодо цього можна зробити тільки за допомогою спеціального аналізу).

Отже, з'ясовується, що зображення на пластинах, які прикрашають обкладинку євангелія, різняться між собою за технікою карбування та стилем. Упадає в очі також різний ступінь зношеності металевих пластин. З огляду на це, дані елементи оздоблення євангелія можна поділити на дві групи. До першої з них є всі підстави віднести два косинці, що розміщені в правій частині верхньої кришки обкладинки: вгорі із зображенням євангеліста Марка; унизу – євангеліста Луки. Краї цих пластин-косинців погано збереглися. Вони мають тріщини й відколи, на ребрах обводу помітні напівстерті декоративні насічки.

Обох євангелістів зображено в лінійній начерковій манері, сидячи. Фігури Марка й Луки окреслено контурно, ніби дротом, без дотримання основних пропорцій. Через це їхні зображення мають плаский вигляд і позбавлені перспективної глибини. У подібній манері передано риси обличчя євангелістів. Особливо впадають у вічі присадкувата фігура євангеліста Луки, схематично передана кисть його лівої руки.

До другої групи пластин-прикрас євангелія потрібно віднести ті, що розміщені в лівій частині верхньої кришки обкладинки: угорі – із зображенням євангеліста Іоанна; унизу – євангеліста Матвія; посередині – Розп'яття. Ці косинці, а також середник, збереглися порівняно добре. На їхніх ребристих обводах чітко видно декоративні насічки.

Представлені на цих пластинах зображення вирізняються композиційною рівноваженістю. Їх об'єднує тяжіння до декоративності, те, що майстру за допомогою техніки карбування вдалося добитися ефекту рельєфності та об'ємності, відтворити фактуру складок одягу, що спадають донизу, природний вигляд поверхонь деяких предметів, як-от за допомогою хвилястих ліній передати малюнок деревини хреста, на якому розіп'ято Ісуса Христа.

Композиційно цілісно виглядає, зокрема, зображення євангеліста Іоанна: він сидить, тримаючи лівою рукою розгорнуту книгу, а праву руку підняв, благословляючи. По вертикалі фігуру євангеліста зорозділяють три рівноважені й цілісно єдині овальні форми: голова з німбом; чітко окреслені лінії плечей, що зливаються зі складками одягу, які тягнуться до колін сидячої фігури (всередині цього великого овалу є ще один, менший – із складок одягу від шиї до пояса); масивні поли, котрі кількома великими складками спадають донизу й з-під яких видно край босої стопи. Основний акцент даної композиції по горизонталі робить своєрідний напівовал, утворений із складок лівого рукава та напіврозгорнутої книги. Плавному ритму цих великих загальних форм виразно протистоїть різновекторна динаміка жестів, напевно не позбавлених символізму: кисть лівої руки, яка тримає розгорнуту книгу, повернута вниз, до землі, а кисть правої руки – угору, до неба. Художню цілісність твору вигідно доповнює те, що його автор спромігся тонко передати риси обличчя Іоанна, майстерно відтворив переплетені пасма волосся на голові, бороді.

Усе це дає підстави стверджувати, що перед тим, як подарувати євангеліє чигиринській церкві Пречистої Богородиці, А.Бут своїм коштом частково оновив оздоблення обкладинки. Зі старих косинців було залишено тільки два – із зображенням євангелістів Марка й Луки, тоді як два інших косинці (напевно пошкоджених), на яких були зображені Іоанн та Матвій, майстер замінив на нові. Він виготовив також середник, зобразивши на ньому Розп'яття. Тоді ж замінили старий чорний оксамит, який покривав палітурки євангелія, на оксамитну тканину зеленого кольору.

Поглиблене вивчення мистецтвознавцями деталей оздоблення євангелія, виготовлених на замовлення А.Бути, ще попереду. Водночас вже зараз можна стверджувати, що розглянуті твори стоять в одному ряду з найкращими зразками мистецтва карбування на Подніпров'ї перших десятиліть XVII ст.

Про час появи в євангелії вкладного запису запорозького козака

Вкладний запис, про який ідеться, на жаль, не датовано. Спираючись на деякі джерельні вказівки, а також опосередковані факти, спробуємо орієнтовно визначити час занесення цього запису в євангеліє, що, безперечно, підвищило б його джерельну вартість.

Отже, перш ніж опинитися в запорозького козака А.Бути, рукописне євангеліє змінило кількох власників. Деякі з них зробили на його берегах вкладні записи. Для нас важливим є покрайній запис про вклади Істоми (Фрола) Уколова та його дружини Анни. Його інформація дає можливість окреслити хронологічну межу, нижче якої євангеліє не могло потрапити до рук А.Бути, а також з'ясувати постійне місцезнаходження рукописної пам'ятки напередодні її переходу до цього козака. Ідеться про те, що 1582 р. І.Уколов купив євангеліє в Пропойську (білоруське місто на Дніпрі) в запорозьких козаків, котрі взяли його зі Свенського монастиря Пречистої Богородиці. По смерті І.Уколова (1590 р.) його дружина передала євангеліє до Стародубського монастиря Пречистої Богородиці (що був розташований у посадській частині цього міста), наголосивши у вкладному записі на забороні забирати подаровану нею книгу з монастиря¹⁵.

Судячи з усього, дружина І.Уколова Анна подарувала євангеліє в Стародубський монастир Пречистої Богородиці в рік кончини свого чоловіка, тобто 1590 р. За яких обставин і коли євангеліє опинилося поза монастирськими стінами та потрапило до рук А.Бути? У джерелах немає на це відповіді. Можна припустити, що для ченців Стародубського монастиря таке досить коштовно оправлене рукописне євангеліє початку XVI ст. було важливою церковною реліквією й вони не збиралися добровільно передавати його стороннім особам. До того ж, дарувальник євангелія (А.Уколова) чітко висловила свою волю, зазначивши у вкладному записі, що на кожного, хто наважиться забрати його зі Стародубського монастиря Пречистої Богородиці, чекає Господня кара.

Найвірогідніше, це євангеліє було захоплене запорозькими козаками під час якоїсь виправи в Московську державу в період Смутного часу, коли об'єктом їхньої здобичі ставали також і церковні книги*. Прикладом подібної здобичниць-

* Пограбування церковних книг під час воєнних дій не було суто козацьким винаходом, адже такі дії іноді супроводжували шляхетські збройні міжусобні набіги («найзди»). Так, 1590 р. під час одного такого з'ясування стосунків у священника з Троянівців (містечко південніше Житомира) було пограбовано, зокрема, друковану «руську» Біблію за 2 копи литовських грошей, ірмолой за 4 копи, книги Кирила Сирина за 1,5 копи литовських грошей. Певне уявлення про тогочасну матеріальну цінність зазначених книг дає порівняння їхньої вартості з вартістю деякого іншого пограбованого майна цього священника, а також худоби троянівських міщан: жупани – по 1,5 та 3 копи, суктана – 5,5 коп, ялівки – по 1–1,5 копи, воли – 2,5 копи, коні – 5 коп литовських грошей

кої практики може бути пограбування козаками (1612 р.) однієї з церков Вільська, розташованого на р. Вага, лівій притоці Північної Двіни («в храмѣ Ивана Милостиваго кадила и книги, колокола и образа пограбили и сосуды церковне прибили, и благословенныя и храмосвятыя грамоты взяли»¹⁶).

Є підстави припустити, що монастир Пречистої Богородиці в Стародубі втратив рукописне євангеліє XVI ст. – вклад А.Уколової, під час раптового нападу на це місто козацького війська під проводом Іскорки в березні 1610 р. Адже саме тоді запорожці захопили Стародуб включно з монастирем, розташованим у посадській частині¹⁷.

Невідомо, хто виніс євангеліє з монастиря – сам А.Бут, або ж, можливо, цей трофей дістався йому від якогось іншого козака. Проте, як можна судити, євангеліє недовго залишалось в руках нового власника й по поверненні його після штурму Стародуба додому (не виключено, що того ж таки 1610 р.), він передав книгу в дар чигиринській церкві.

Такий сценарій швидкої зміни власника євангелія доволі вірогідний. Якщо визнати, що А.Бут так чи інакше був побожною людиною – адже він виступив у відомій нам ролі дарувальника, то його мусило непокоїти попередження про Божу кару за свавільне вилучення євангелія із Стародубського монастиря, яке зробила у своєму вкладному записі А.Уколова. Інакше кажучи, це попередження явно не налаштувало А.Бута довго тримати євангеліє в себе. До того ж релігійні почуття та свідомість цього козака застерігали його від того, щоб перейти певну етичну межу, а саме – пошкодити вкладні записи своїх попередників, аби позбутися якщо не докорів сумління, то неприємних і невігідних для себе нагадувань. Варто зазначити, що в XVII ст. мали місце випадки подібних пошкоджень вкладних записів у церковних книгах. Так, 1630 р. якийсь Євстафій (Остафій) зі своїм сином Юрком подарували одній церкві євангеліє («Сию начертаемую книгу євнґелие напрестольное»), застерігши духовних і світських осіб від винесення його з цього храму. Проте дане застереження не подіяло: в євангелії з'явилися нові вкладні записи, а запис Євстафія та Юрка підчищений аж до дірок, щоб приховати повідомлення про те, в яку саме церкву подарували книгу¹⁸.

Той факт, що А.Бут пожертвував євангеліє церкві Пречистої Богородиці, а не якомусь іншому храму в Чигирині*, вочевидь був не випадковий. Адже цей жертводавець чинив так само, як його попередники – власники євангелія, котрі обирали для своїх дарів храми Пречистої Богородиці. Прикметно, що І.Боретинський, який, вірогідно, узяв це євангеліє з чигиринської церкви Пречистої Богородиці, 1709 р. подарував його якомусь священнослужителю Василю Іванову з тією умовою, щоб воно було передане в церкву Пречистої Богородиці¹⁹.

Про час появи вкладного запису А.Бута сигналізують особливості його письма. Деякі сучасні дослідники вважають, що «рукописи, писані скорописом, не

(Скарга О.Оличанки Вороніної на Я.Збаразького, 16.VII.1590 // Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.11. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.12–13. *Цей документ із певними лакунами та неточностями опублікував В.Мойсієнко. Див.:* Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В.М.Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С.59–62).

* У той час у Чигирині, окрім церкви Пречистої Богородиці (Пречистенської), було принаймні ще два храми: Свято-Спаський та Петрівський. Усі вони названі в духівниці чигиринського козака Тишка Волевача 1600 р. Перелічені чигиринські церкви, а також Микільська церква фігурують у заповіті обозного Війська Запорозького Івана Волевача 1650 р. (Духовний заповіт Т.Волевача, 8.VIII.1600 // Каманин І.М. Матеріали по історії казацького землевладення (1498–1668 гг.): У кн.: ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн.8. – С.13–15; Духовний заповіт І.Волевача, 1650 // ЦДІАУК. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.183. – Арк.1 зв., 2).

становлять для фахівців труднощів визначення їхнього походження, бо палеографічні критерії українського скоропису для цього достатньо розроблені»²⁰. Утім, підстав для такого оптимізму, очевидно, немає. Насправді відповідні критерії та класифікації, що існують на сьогодні, не дають можливості встановити без похибок час появи недатованих текстів, написаних українським скорописом.

Щоби внести ясність у питання, яке розглядається, потрібно зіставити палеографічні характеристики вкладного запису А.Бута, а також інших репрезентативних джерел, у тому числі документів станових судів в Україні кінця XVI – 20-х рр. XVII ст. (вибір цих хронологічних меж пояснюється тим, що щонайбільше стільки часу А.Бут міг бути у Війську Запорізькому до його обрання гетьманом у 1630 р., про подальшу ж його долю відомостей немає). Проте навіть за умови виконання такого величезного обсягу роботи, зробити однозначний висновок про час складення вкладного запису А.Бута навряд чи вдалося б. Адже деякі характерні для нього форми написання графем зустрічаються в рукописних текстах, датованих як різними десятиліттями другої половини XVI ст., так і першої половини XVII ст., приміром, тексті реєстру Чернігівського полку 1649 р.²¹ (гадають, що він написаний рукою військового писаря Івана Виговського)²².

Через це спробуємо виконати значно вужче й більш прагматичне дослідницьке завдання. Ідеться про з'ясування того, наскільки почерк козака – дарувальника євангелія чигиринській церкві був характерний для письма документів Київського воєводства початку другого десятиліття XVII ст., що дало б певні аргументи «за» або «проти» стосовно версії про переміщення в цей час названої книги зі Стародуба до Чигирина.

Отже, вкладний запис А.Бута написано доволі дрібним, каліграфічним почерком, прикметними палеографічними ознаками якого є:

1) видовжені, з помірним нахилом вправо й дещо загнуті на кінцях у протилежний бік підрядкові елементи літер **р, у, х, ц, щ** (частково це стосується літери **д**);

2) вугласта конфігурація рядкової частини деяких графем: **р** – має форму гострого трикутника; **о, ю** схожі на загострений вгорі (іноді – внизу) еліпс; **а** – нагадує малу прописну літеру сучасного українського алфавіту **и**, з'єднану зверху паралельною до рядка рисою; **в, є** – верхній частині (рідше – нижній) цих літер надано форму гострого трикутника;

3) літера **ш**, що подібна до відповідної малої прописної літери сучасного українського алфавіту і підкреслена рисою.

4) літера **б**, котра написана в кілька прийомів руки, постає як трикутник, від основи якого проведено вертикальну риску, обмежену горизонтально зорієнтованою хвилястою лінією, що ширша за всю графему (в одному випадку з основи «трикутника» літери **б** виходить вертикальна риска, яка під гострим кутом повертає вліво вниз); майже за аналогічним принципом написано літеру **ѣ**;

5) літери **п** і **т** мають відповідно дві й три вертикальних, дещо зігнутих риси, над якими зверху проведено горизонтальне з'єднання;

6) роздільне (за незначними винятками) написання рядкових літер у словах з невеликим нахилом вправо та елементами потовщень; досить рівні рядки – попри те, що писати доводилося на краю аркушів товстої книги.

Загалом можна стверджувати, що в графічній системі, якою вирізняється почерк А.Бута, більшою або меншою мірою простежуються риси півуставу. Свідченням таких традиціоналістських прикмет письма є те, що у вкладному записі козака-дарувальника літери **д, є, л, м, н, о, п, р, с, т, х, ч, ш, щ, ь, ѣ, ю, ѿ** майже тожні, або ж є варіаціями начерків відповідних півуставних літер, що зустрічаються на сторінках тексту євангелія, на берегах яких зроблено вкладний запис²³.

Традиціоналістські риси письма, що простежуються в тексті вкладного запису А.Бута, означають як певне тяжіння до півуставу, так і, одночасно, тією чи іншою мірою подібність його почерку до рукописних текстів другої половини

XVI ст. Ідеться, приміром, про форми написання рядкових графем д, з, и, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ц, ч, що властиве для деяких урядових документів Великого князівства Литовського²⁴. Те ж саме можна сказати про окремі записи в житомирських ґродських книгах 1590 р., в яких можна знайти літери, схожі за написанням до вкладного запису А.Бута, як-от: рядкові г, д, е, з, и, к, л, м, н, п, с, виносна – м)²⁵.

Для з'ясування питання, яке розглядається, принципово важливим є те, що серед наявних у житомирських ґродських книгах різних почерків²⁶ зустрічаються такі, котрі порівняно з іншими мають найбільший ступінь подібності з почерком А.Бута. Існують підстави стверджувати, що зазначені записи в житомирських ґродських книгах зустрічаються в хронологічних межах середини першого десятиліття – перших років другого десятиліття XVII ст.²⁷

Водночас упродовж перших десятиліть XVII ст. в записах у житомирських ґродських книгах дедалі виразнішими ставали риси, спричинені швидким темпом письма: збільшення нахилу літер вправо, зростання випадків з'єднаного написання літер у словах, поява вельми видовжених нижніх та верхніх елементів графем, несущільне написання всіх елементів літери д, випадки написання в один прийом літери п, неоднакова величина літер у словах тощо²⁸.

Стосувалося це, звісно, також тогочасних книг інших станових судових установ, наприклад володимирських земських книг²⁹, або луцьких земських книг³⁰. Зазначені палеографічні особливості простежуються також у так званому київському письмі*. Прикладом того, як це письмо набувало ознак розмашистого скоропису, може служити почерк одного документа за 1618 р., що був складений за велінням архімандрита Києво-Печерського монастиря Єлисея Плетенецького³¹.

Потрібно наголосити, що така манера письма вступала в суперечність із квазіпівустановними засадами письма, на якому ґрунтувався вкладний запис А.Бута (переважно роздільне написання літер у словах, доволі пропорційні й чіткі начерки графем, що тяжіють до простих геометричних форм). Утім, обидві зазначені тенденції в розвитку українського скоропису могли в тій чи іншій формі проявлятися навіть у межах одного документа. Так, у написаному рукою писаря документі Київського магістрату від 27 серпня 1622 р. стосовно продажу будинку київськими міщанами Шохами, на початку слів зустрічається розмашисто написана літера к, що значно піднімається над рядком; з – із вельми видовженим підрядковим елементом; п – у формі півдуги з ніжкою посередині, а також деякі інші ознаки скорописної манери письма. Проте, у цьому тексті переважать риси, що зближують його з письмом вкладного запису А.Бута, зокрема це стосується написання літер в, г, д, и, о, н, у, ц, надрядкового з. Тим часом, підпис даного документа, зроблений власноруч війтом Федором Ходикою, вирізняється неабиякою розмашистістю, надзвичайно великими верхніми та нижніми елементами графем, що утворюють вигадливі згини, петлі та завитки³².

Для перевірки версії про появу вкладного запису А.Бута близько 1610 р. важливо порівняти даний текст з іншими вкладними записами в церковних книгах, що були зроблені на межі першого та другого десятиліття на Київщині. Певна можливість для такого порівняльного аналізу існує, адже в нашому розпорядженні є вкладний запис у євангелії, що його 1610 р. зробив київський райця Фіріян Іванович: «року бж а х̃ і [1610] мца феврал̃ в̃ [2] дн̃. сіе єван-

* Про «київське письмо» детальніше див.: Каманин І. Главные моменты в истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. // Палеографический сборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. – К., 1899. – Вып.1. – С.19; Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України). – К., 1974.

геліє надалъ вечно непорушно на храмъ бжѣи къ вознесенію, во з[р]аде кїеве на отпущеніє грѣховъ панъ фириан ивановичъ мещанїнъ и раица кїевскїи, а хтобы мѣлъ сїю кнїгоу евангелїе от храма божого потаємно взати и акимже кодъвекъ обычаем отдалити еє хто мѣлъ от храма в кїеве боуди клатва свтых отцъ... иже в нїкеи, и таковыи розсоудитса со мною на

страшном соуде хстѣве пред судъ справедливым, которыи воздасть кождому по дѣлом его»³³.

У наведеному тексті насамперед впадає в очі те, що він написаний за канонами півуставного письма. Чому Фіріян Іванович у своєму вкладному записі скористався півуставом? Навряд чи може бути сумнів у тому, що цей кїївський райця, так само, як і інші представники міського самоврядування на магдебурзькому праві, умів писати скорописом, адже до цього їх, безперечно, спонукали адміністративно-судові, господарські та інші обставини тогочасного життя. Як видається, Фіріян Іванович послуговувався півуставом через власні установки релігійної свідомості, конфесійні уявлення та естетичні уподобання, що проявилися в урочистий момент – при даруванні церкві евангелія заради прощення гріхів. Те, що подібний акт був вельми значущою подією в житті віруючого, підтверджує запис у цьому ж евангелії, який зробив інтролігатор (палітурник) із Пінська Іван Василевич. Він пафосно наголосив, що в Богом береженому Києві він переписав евангеліє* завдяки хвалебним трудам кїївського райці, який керувався високими помислами («Сїє евангелїє на престолноє азъ много грѣшными иванъ василевичъ рдомъ ис пинска зытрѣликговалъ есми во бога спасаемом граде Кїеве накладом и старанемъ пана фирияна мещанина и раицы Кїевъского, року а х̄ і [1610] мсца феврала первого дня»). Прикметно, що цей запис зроблено скорописом, який має низку спільних рис із почерком А.Бута³⁴.

Якщо розглядати вкладні записи Ф.Івановича та А.Бута як специфічні тогочасні документи, то в структурі їхнього диплома можна вирізнити однакові компоненти (окремі з них, щоправда, стоять у них у різних місцях):

а) позначення предмета дарування: сїє евангелїє / сїє евангелїє;

б) оголошення про дар та його спосіб: надалъ вечно непорушно / оправилом срѣбром;

в) позначення імені дарувальника, його соціально-правового статусу та роду занять: панъ фириан ивановичъ мещанїнъ и раица кїевскїи / Бут антон коношевич козак воиска запорозкого;

г) викладення мотивів дару: на отпущеніє грѣховъ / за отпущеніє грѣхов своих и за оттца своего коноша. и за матеръ свою Пелагію;

д) визначення того, кому призначено дар: на храмъ бжѣи къ вознесенію, во з[р]аде кїеве / до храму престои Бци чигринскои.

На відміну від козака А.Бута, райця Ф.Іванович, який, безперечно, був добре знайомий із тогочасною діловодною практикою, подав на початку свого вкладного запису дату, а також чимало місця присвятив забороні порушувати свою волю як дарувальника. Стосовно того, чому А.Бут не вдався до заборонної формули вкладного запису, то, очевидно, це сталося через те, що її використала по-

* У вкладному записі, зробленому 1694 р. ігуменом та ченцями кїївського Межигірського монастиря, є деяка інформація про подальшу історію цього евангелія: воно було подароване ними Покровському храму містечка Гостомеля: «року бжого нароженя а х̄ гд [1694] мсца апрѣля с̄ і [16] дня. Надалисмо сїє стое еилеє

престолноє храму Покрова Прсѣе бѣѣ мѣстечка Гостомля за спсєніє своеє. я ієромонах

феодоси васковски ігуменъ Межигорский Кїевский зо всею о хрстѣ братїєю моєю» (РГБ. ОР. –Ф.152. – №63. –Л.71).

передня дарувальниця євангелія – А.Уколова, тоді як це євангеліє, попри такий попереджувальний запис, було насильно забране зі Стародубського монастиря.

Загалом можна стверджувати, що вкладні записи Ф.Івановича та А.Бути складені за вельми подібною структурною схемою. Попри доволі традиційний для XVII ст. характер цієї схеми, вона специфічно проявилася в конкретних деталях текстів, які розглядаються. Так, якщо в них неявно є пункт про станове належність та рід занять дарувальника, то в ряді вкладних записів більш пізнього періоду він трансформований у загальний визначник «раб божий» – як це зроблено, наприклад, в одному вкладному записі за 1630 р.³⁵

Отже, факт побудови вкладних записів Ф.Івановича та А.Бути за певним усталеним композиційним каноном, який у своїй основі дзеркально повторюється в обох текстах, а також наявність у них лексичних збігів, можна розглядати як указівку на те, що вони були написані приблизно в один час.

На користь висновку про те, що вкладний запис А.Бути був зроблений близько 1610 р. свідчать також розглянуті вище палеографічні особливості вкладного запису А.Бути, власне тяжіння цього автора не так до скорописних новацій перших десятиліть XVII ст., як, радше, архетипних графічних форм півустанову. Досить промовистою вказівкою на написання А.Бутом свого вкладного запису близько 1610 р. є існування в близьких до названої дати хронологічних межах першого та другого десятиліть XVII ст. у рукописних текстах Київщини почерків, що були подібні до почерку цього запорозького козака.

Ідентифікація особи у вкладному записі А.Бути

Вкладний запис А.Бути містить інформацію про те, як у перші десятиліття XVII ст. в козацькому середовищі ідентифікували особу. Утім, це не означає, що, приміром, відповідь на питання, чи мав цей дарувальник євангелія прізвище в сучасному розумінні цього слова лежить на поверхні і є очевидною. Розгляд даного джерела під таким кутом зору потребує попереднього окреслення найістотніших теоретичних узагальнень та спостережень, що з'явилися в процесі вивчення української історичної антропонімії (особових назв)³⁶.

Зазначимо, що вже із зачаткуванням наукового вивчення історичних українських особових імен були спроби розглядати їх, спираючись на певні класифікації, як-от: окремо вирізняти прізвища (прізвиська), утворені від хресного імені матері або батька³⁷. Привертають увагу емпіричні пошуки деяких істориків, спрямовані на розмежування таких понять антропоніміки, як прізвище та прізвисько. Наприклад, Б.Барвінський виходив із того, що в XV–XVI ст. одним зі шляхів виникнення родових прізвищ у шляхетському середовищі Перемишльщини був патронімічний, тобто вони утворювалися від імені батька. Причому так само могли з'являтися шляхетські прізвиська, які переходили з покоління в покоління, іноді зовсім витісняючи родове прізвище й перебираючи роль останнього. За спостереженням Б.Барвінського, через подібний механізм було втрачене шляхетське родове прізвище в предків П.Конашевича-Сагайдачного. Щодо ідентифікації останнього, то, як доводив історик, «Конашевич» – це патронімічне прізвисько, котрим гетьман підписував документи. Воно виникло не від імені батька Петра, а якогось його віддаленого предка, тоді як «Сагайдачний» – прізвисько, що йому дали козаки. Родове прізвище, що його мали колись предки П.Сагайдачного, як запевняв Б.Барвінський, було «Попелі». Цей шляхетський рід дослідник називає Конашевичами-Попелями, іноді – Попелями-Конашевичами (прикметно, що згаданий автор використовував невластиві для сучасної антропоніміки терміни та поняття: «назвисько», що його сучасним відповідником є «прізвище»; «прізвище» – «прізвисько»; «патронімічне назвисько» – «патронімічне прізвище»; «патронімічне прізвище» – «патронімічне прізвисько»)³⁸.

Як видно, Б.Барвінський виходив із того, що шляхетське прізвисько в принципі могло з часом трансформуватися в прізвище. Утім, якихось критеріїв стосовно такого перетворення він не назвав. За логікою історика, навіть якщо прізвисько передавалося в спадок у роді від покоління до покоління й особа, яка його мала, підписувала ним документи (як у випадку з П.Конашевичем-Сагайдачним), то воно могло й далі залишатися прізвиськом.

Подібні твердження радше є принагідно висловленими суб'єктивними гадками, аніж джерельно вивіреною науковою концепцією. Тим часом, у працях вітчизняних вчених-філологів другої половини ХХ ст. дослідження питань української історичної антропонімії, у тому числі генезис українських прізвищ, набуло рис системності. Попри те, що застосування суто філологічного дослідницького інструментарію не спричинило появи якихось неспростовних постулатів та аксіом у цій сфері наукового пізнання, однак дало змогу виразніше окреслити певні особливості функціонування особових назв у конкретно-історичній практиці. Так, дослідниця актової мови XIV–XV ст. Л.Гумецька дійшла висновку, що деякі компоненти тогочасної української антропонімії могли виконувати функцію прізвищ у сучасному розумінні. Ідеться, зокрема, про патронімічні особові назви, що утворилися від церковних імен (у ряді випадків такі назви фігурували як прізвисько або ім'я та по батькові в сучасному розумінні)³⁹.

У спеціальній літературі зверталася увага на те, що особові назви, які виконували таку своєрідну функцію прізвищ, досить часто існували в часових межах тільки одного покоління й не передавалися в спадок. На думку В.Німчука, термінологічно це явище правомірно окреслити як «однопоколінні прізвища»⁴⁰.

На особливу увагу заслуговує концептуальне спрямування праць М.Худаши, які справили помітний вплив на становлення української історичної антропонімії, зокрема, щодо покомпонентної класифікації давнього антропонімічного матеріалу. Як і Л.Гумецька та В.Німчук, цей учений виходив із засновку, що в минулі століття в українській антропонімії існував специфічний клас антропонімів, основні риси яких притаманні й сучасним прізвищам*. Проте, погляди цього вченого на дане питання помітно відрізняються від дослідницької позиції згаданих вище філологів. У цьому переконує й запропоноване ним для антропонімічних фактів минулого поняття «прізвище», що зводиться до наступного: «Прізвище – це додаване до власного імені (або власного імені й назви по батькові), спадкове, незмінне офіційне родинне найменування, яке передається від батька до шлюбних дітей (від матері – до нешлюбних дітей), при шлюбі від чоловіка до дружини й має уже більшу, ніж двопоколінну традицію вживання»⁴¹.

Як видно, для М.Худаши прізвище – категорія насамперед політико-юридична. На його переконання, особові назви, що додавалися до власних імен, перетворювалися на прізвище тільки із законодавчим унормуванням цих назв, власне запровадженням принципу їх незмінності (дослідник доводить, що українські прізвища в сучасному розумінні цього терміна з'являються тільки на початку 1830-х рр.). Саме з цього часу зазначений принцип став служити критерієм для розрізнення прізвища та прізвиська**. Адже раніше одна особа могла мати декілька прізвищ і під ними по-різному фігурувати в тих чи інших документах.

* Окресленню сучасного розуміння прізвища М.Худаши присвятив таку дефініцію: «Прізвище – це набуте відразу після народження в спадок від батька або (у передбачених законом випадках) матері офіційно закріплене за конкретним родом незмінне спадкове найменування особи, яке при реєстрації шлюбу переходить від чоловіка до дружини або навпаки, і в офіційній практиці називання в обов'язковому порядку додається до власного імені і назви по батькові» (Худаши М.Л. З історії української антропонімії. – С.87).

** М.Худаши вважає, що «прізвиська – це особові назви, яких люди набувають у побутовому оточенні мимоволі, часто випадково, у різні періоди свого життя за тією чи

Окрім того, особу могли записати в одному випадку, приміром, за іменем батька, у другому – за його прізвиськом, у третьому – за власною назвою тощо.

М.Худаш наголошує, що прізвиськами ставали тільки ті особові назви, котрі функціонували як спадкові родинні найменування понад два покоління, тобто, як мінімум – три покоління. До «запровадження кодифікації права й державної внормованості особових назв» в українській антропонімійній системі існували особові назви «типу прізвищ» або «прізвищеві назви», які «ніби виконували роль прізвищ». Досить часто тогочасні патронімічні та патронімічні особові назви та назви осіб за професією не являли собою закріплені за родом спадкові назви: це були тільки прямі назви по батькові чи матері, а також апелятиви (загальні назви), які вказували на професію або заняття конкретної особи. Утворені від топонімів назви також часто вказували на місце народження чи проживання особи. Водночас М.Худаш визнає, що в таку схему не вписувалися шляхетські особові назви, які вже в XV–XVI ст. іноді «мали основні ознаки прізвищ». Схоже, що цей дослідник, попри політико-юридичну спрямованість його теорії прізвищ, схилився до думки, що шляхтичі, а у XVIII ст. – козацька старшина, усе ж мали прізвища («Про стабільність українських прізвищ можна говорити лише стосовно української шляхти, а з XVIII ст. – новоспеченого дворянства»)⁴².

Таким чином, запропонована М.Худашем теорія виникнення українських прізвищ враховує як лінгвістичні, так і позалінгвістичні аспекти їх історичного формування та розвитку. Упадає в очі, що названий автор схильний оцінювати антропонімійні факти та процеси минулого з поправкою на відносно пізній регулюючий вплив держави в сфері офіційного вживання особових назв, насамперед адміністративно-юридичній практиці, завдяки чому став торжествувати принцип незмінності й спадковості прізвищ.

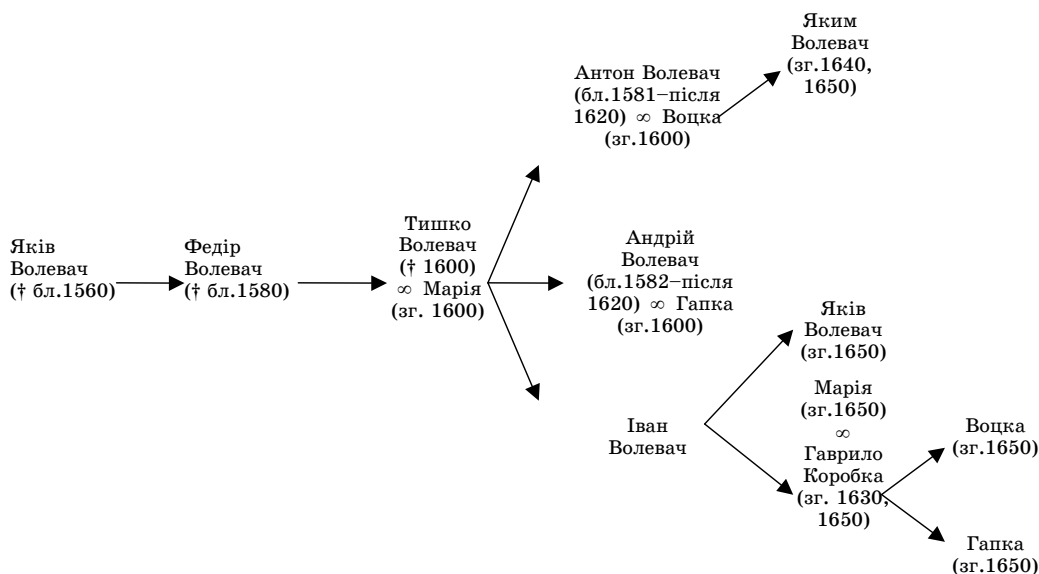
Можна стверджувати, що такий підхід до розгляду антропонімійної ситуації в Україні XIV–XVIII ст. має вразливі місця. Якщо строго дотримуватися постулату, згідно з яким прізвища своєю появою завдячують законодавчому внормуванню особових назв, то доведеться визнати, що до початку XIX ст. в Україні не існувало прізвищ. Тим часом і сам М.Худаш не готовий до такого радикального висновку, оскільки змушений визнати факт стабільності прізвищ насамперед у шляхетському середовищі.

Потрібно зазначити, що хоча відповідні шляхетські особові назви справді мали риси, які відповідають сучасним уявленням про незмінність і спадковість прізвищ, однак подібні прояви антропонімійного процесу не були тотальними й незворотними, оскільки впродовж XV–XVII ст. не припинявся процес відпарошення родових гілок шляхти, що відповідним чином відображалось в особових назвах. Не можна нехтувати й тим, що існував неоднаковий механізм успадкування шляхетських родових назв представниками чоловічої та жіночої статі, а в юридичних документах могли вживатися різні варіанти ідентифікації однієї й тієї ж самої особи.

Так, у позові до Володимирського земського суду в справі про потраву сіножаті (жовтень 1600 р.), дружину позивача – шляхтича Матіяша Іваницького, ідентифіковано, по-перше, за розгорнутим описовим окресленням, що побудоване за такою схемою: титул + церковно-календарне ім'я в народній адаптованій формі + іменування по батькові від його родового прізвища + указівка на ім'я *іншою зовнішньою або внутрішньою властивістю чи якимось надзвичайним випадком, що з ним трапився, і під якими вони потім відомі лише в близькому оточенні*. Причому до прізвиська не належать прямі іменування, різні атрибутивні окреслення типу Іван гуменний, Петро подвірний, Семен пасічник, Федір ткач, Степан коваль, якщо справді ці люди названі саме за професією або заняттям» (Худаш М.Л. Вказ. праця. – С.91, 100).

та прізвище померлого чоловіка + іменування за ім'ям і прізвищем другого чоловіка в прикметниковій формі жіночого роду («урождоное княжны Маруши Курцевичовны, позосталоє малжонки зошлого Криштофа Мешковского, а теперешнее Матияшовое Иваницкое»). Як видно, дружина М.Іваницького успадкувала прізвище батька *Курцевич* у видозмінений, власне патронімічній формі – *Курцевичівна*, а також набула кілька ідентифікаційних окреслень через свої одруження. По друге, ця особа фігурує в даному документі також тільки за титулом «пані» та прізвищем свого другого чоловіка: «пані Иваницкая», що можна розцінити як прояв варіативності окремих елементів тогочасної антропонімічної системи. Подібне спостерігається й у тому, як ідентифіковано шляхтича-відповідача в цій судовій справі: в одному випадку його записано як Іван Гнівош Овлучимський, а в іншому – Іван Гнівошович Овлучимський («пана Ивана Гневоша Овлучимского; урождоному Иванови Гневошовичови Овлучимскому»)⁴³.

Подібні приклади, яких можна навести чимало, виразно вказують на те, що на початку XVII ст. навіть представники привілейованого соціального стану не підлягали однаковим і повністю уніфікованим правилам щодо вживання особових назв. Водночас, як зазначалося, шляхетські родові назви передавалися з покоління в покоління. Причому в XVI–XVII ст. риси стабільності особових назв, що виконували функції прізвищ, проявлялися не тільки в шляхетському середовищі. Свідченням цього може бути, приміром, така генеалогічна схема козацького роду Волевачів*:

Як видно з наведеної схеми, представники роду Волевачів по чоловічій лінії зберігали свою родову назву принаймні впродовж п'яти поколінь – приблизно з середини XVI до середини XVII ст. (протягом цього часу вони неодноразово фігурували як «Волевачі» в різних юридичних документах). Отже, даний козацький рід у цьому відношенні нічим не відрізнявся від типових шляхетських родів.

* Ця схема базується, зокрема, на даних заповіту, який 8 серпня 1600 р. склав «Тишкько Федоровичъ Волевачъ, обыватель и козакъ чигринский» та заповіту, що його 2 листопада 1650 р. зробив «Иванъ Тихоновичъ Волявачъ, обозній воиска Запорожского, обыватель черинский» (Каманин И.М. Материалы по истории казацкого землевладения (1494–1668). – С.13–15; Духовний заповіт І.Волевача, 1650. – Арк.1–2 зв.).

На наш погляд, при вивченні українських прізвищ періоду, який розглядається, важливо не тільки з'ясувати те, чи проходять відповідні особові назви стадію спадкового вживання, що, до речі, далеко не завжди вдається простежити за джерелами. Не менш важливо встановити, чи виконують вони загальну ідентифікаційну функцію стосовно особи (тобто безвідносно до ситуативних якісних характеристик останньої) в різних сферах публічного життя суспільства й держави: адміністративній, юридичній, політико-правовій, конфесійній тощо. Адже саме завдяки такій функції ототожнення ці особові назви ставали прізвищами, власне набували історичної форми прізвищ.

Звісно, що для того, щоб в кожному конкретному випадку з'ясувати, який компонент антропонімійної системи є прізвищем, а який – тільки загальна назва, потрібно застосовувати спеціальні методи дослідження й диференційовано підходити до використання джерел. Адже залежно від виду й характеру цих джерел антропонімійний матеріал може мати різне інформаційне навантаження. Наприклад, переліки ремісників статистичного характеру в поборових реєстрах* дають набагато вужчий зріз антропонімійних фактів, аніж, наприклад, заповіти або угоди купівлі-продажу нерухомого та рухомого майна, головні фігуранти яких удавалися до самоідентифікації.

Як уважають деякі дослідники, з'ясовувати в кожному конкретному випадку, де в джерелах особова назва, а де апелятивне окреслення – не тільки зайвий клопіт, а й, мовляв, шкідлива річ, оскільки подібна деталізація призводить до термінологічної нестабільності („застосування цього принципу вимагало б попереднього встановлення характеру кожного такого іменування, тобто елемента дослідження, а сумарно за такої практики довелося б застосовувати цілу класифікаційну схему, що абсолютно не сприяло б термінологічній стабільності ні в антропоніміці, ні в мовній дійсності»)⁴⁴.

Отже, у вкладному записі в євангелії А.Бут подав про свою особу такі відомості: «Бут Антон Конашевич, козак Війська Запорозького». Якщо розглядати дане ідентифікаційне окреслення як модель антропонімійної системи з певною структурою, то що являє собою перший структурний компонент цієї системи, представлений лексемою «Бут»? Чи не конкретна це вказівка на рід заняття, яким, можливо, А.Бут заробляв собі на хліб? Адже відомо, що в XVII ст. «бутом» називали перекладача⁴⁵. Хоча джерела не дають можливості з'ясувати, як саме названий козак набув іменування «Бут» (наприклад, воно перейшло до нього в спадок від батька, котрий був «бутом», або виникло як козацьке прізвисько), однак існують підстави стверджувати, що в даному випадку не йдеться про певне заняття або професію. У цьому переконує текстуальний фрагмент, пов'язаний з особою А.Бута, наявний у договорі, що його 8 червня 1630 р. під Переяславом уклали представники запорізької старшини з С.Конецьпольським:

* Певне уявлення про такого роду джерела дає, зокрема, перелік «Ремісники, які мешкають в убогих халупах», наявний у поборовому реєстрі (1576 р.) містечка Красилова: чоботар, дуботовк, коваль, кушнір, кушнір, Ганок ситник, кравець (ЦДІАУК. – Ф.44. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.631), а також перелік із поборового реєстру (1576 р.) міста Дубна, озаглавлений «Ремісники, які мають городи при вуличних будинках»: Дмитро швець, Івашко Жилич швець, Васько кравець, Лазор бондар, Савка дуботовк, Яцько коваль, Лук'ян римар, Петраш бондар, Роман шаповал, Стецько слюсар, Пархом кушнір, Олексій коваль, Тит бондар, Іванюта ситник, Мицько різник, Єсько пекар, Петрик швець, сідляр, коваль, дуботовк, воскобійник, постригач, кравчик, Стецько сумник, чоботар, котляр, швець (ЦДІАУК. – Ф.44. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.618 зв.). Неважко переконатися, що іменування на кшталт «бондар», «коваль», «слюсар» – це не власні назви, а означення за професією, про що виразно свідчать і відповідні заголовки даних документів. Як видно, така апелятивна лексика виступає або самотійно, або в певному поєднанні з особовими назвами.

«товариство Війська Зап[орозького] й[ого] к[оролівської] м[илості], яке на цей час є під регіментом Антона Бута»⁴⁶.

Як видно, слово «Бут» у цьому політико-правовому документі вжите з метою офіційної ідентифікації особи запорізького гетьмана. Дана обставина виразно сигналізує про те, що «Бут» не апелятив, а особова назва, котра виконує функцію прізвища. Цю думку вочевидь підтверджує й той факт, що, як зазначалося, у моделі антропонімійної системи, на котру при ідентифікації власної особи неявно спирався козак – дарувальник євангелія чигиринській церкві, слово «Бут» фігурує на передньому плані. Як можна судити з тогочасного антропонімійного матеріалу, така структурна побудова багатокomпонентного іменування, в якому, отже, першим елементом виступає апелятив, навряд чи була можлива.

Другий структурний елемент іменування, що його навів автор вкладного запису в євангелії, не викликає жодних сумнівів: Антон – це, безперечно, його церковно-календарне ім'я. Цілковито зрозуміла й кінцівка цього іменування: «козак Війська Запорозького», що являє собою описове апелятивне іменування за станом-корпоративною належністю. Прикметно, що в даному випадку інституційну назву Війська Запорозького подано в скороченому варіанті порівняно з усталеною її формою, на яку зазвичай спиралася запорізька канцелярія в офіційному листуванні. Ідеться про опущення А.Бутом змістової прив'язки Війська Запорозького до політичної системи Речі Посполитої: «його королівської милості». Пояснювалося це як особистісним характером вкладного запису А.Бута, що не вимагало дотримуватися політично вивіреного «протоколу», так і тим, що інституційна назва в самодостатній, суверенно забарвленій формі – «Військо Запорізьке» була міцно закорінена в «масовій» свідомості козацького загалу. Недарма навіть на надгробках козаків, які загинули на війні, причому на «королівській послугі», можна було прочитати наведену вище питомо козацьку назву їхнього Війська як політичного інституту. У цьому переконує фрагмент напису 1611 р. на шиферному надгробку, що його знайшли учасники архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАНУ під керівництвом доктора історичних наук Г.Ю.Івакіна під час досліджень території Михайлівського Золотоверхого монастиря (1996–1999 рр.). В уцілому фрагменті епітафії, вирізьбленої на шиферному надгробку (вірогідно, його виготовлено з плит, що ними в давньоруські часи було вимощено підлогу храму), ідеться про смерть якогось «козака Війська Запорізького», котрий 1611 р. поліг під Курськом, перебуваючи в Московській державі «на королівській послугі» („козак воиска запорозкого і убит на послуге кр є мл... в москве под кгурском року х̃ а і [1611]») ⁴⁷.

Неважко здогадатися, що назва «Коношевич» у вкладному записі, який розглядається, утворилася від власного імені батька Антона (якого звали Конош) за допомогою патронімичного суфікса *-евич*. Однак чи можна стверджувати, що *Коношевич* – це пряма назва Антона по батькові? Можливо, це прізвище в тогочасному розумінні? З огляду на модель сучасної трийменної української антропонімійної системи (власне ім'я + назва по батькові + прізвище) це, вочевидь, мала б бути назва по батькові.

А проте існують джерельні дані, які дають стосовно цього дещо іншу вказівку. Ідеться про підпис запорізького листа, якого в червні 1630 р. отримав С.Конецьпольський: «Антон Конашевич, старший з Військом й[ого] к[оролівської] м[илості] Запорозьким»⁴⁸. Із наведеного підпису випливає, що додана до церковно-календарного імені *Антон* патронімична назва *Конашевич* виконує функцію ідентифікації особи запорізького гетьмана в межах офіційної титулатури Війська Запорозького як політичного інституту. Це, вочевидь, означає, що в даному документі *Конашевич* – не пряма назва по батькові, а історична форма прізвища.

Таким чином, розгляд вкладного запису А.Бути в євангелії із залученням додаткової інформації про його особу засвідчив наявність в іменуванні *Бут Антон Коношевич, козак Війська Запорозького* двох компонентів, які мали потенціал тогочасного прізвища. З одного боку, це утворена від апелятива особова назва Бут, що пройшла, отже, стадію антропонімізації, а, з іншого боку, патронімічна особова назва *Коношевич*. Причому за певних обставин названі компоненти іменування почергово виступали в ролі історичного прізвища. Така їхня рухливість безперечно свідчила про неусталеність антропонімічної системи, що виторювалася в козацькому середовищі.

Утім, не можна сказати напевне, чи в зазначеному вкладному записі в євангелії особові назви *Бут* та *Коношевич* мали однакове змістове навантаження (як історичні прізвища виконували функцію ототожнення особи), чи остання з цих назв була тільки іменуванням по батькові. Прикметно, що подібна тричленна антропонімічна модель іменування, доповнена апелятивним описом, іноді зустрічається в підписах запорозьких листів: «Дмитро Богданович Барабаш, старший з усім Військом Запорозьким; Дмитро Богданович Барабаш, гетьман з усім лицарством Війська його королівської милості Запорозького»⁴⁹. Не виключено, що політико-інституційний офіціоз, яким вирізнялися ці підписи, зумовлював те, що гетьман ідентифікував свою особу своєрідним подвійним прізвищем, першим елементом якого був патронім *Богданович*, а другим – утворена від апелятива особова назва *Барабаш**.

Яке прізвище мав П.Сагайдачний?

Розгляд питання про ідентифікацію особи козака – дарувальника євангелія чигиринській церкві напевно був би неповний без бодай стислого з'ясування походження особової назви *Конашевич*, що її мав П.Конашевич-Сагайдачний, якому деякі історики приписували авторство вкладного запису в цій книзі. Інтерес до цього питання зумовлюється ще й тим, що П.Сагайдачний був не тільки сучасником А.Бути, а й пройшов схожий кар'єрний шлях у Війську Запорозькому – від простого козака до гетьмана.

У спеціальній літературі давно висловлено припущення, що патронімічну назву *Конашевич* в іменуванні П.Сагайдачного утворено від власного імені його батька – Конон. Уже М.Максимович, якому вдалося ознайомитися з поминальним записом роду П.Сагайдачного в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, висловив припущення, що цей запорозький гетьман був сином «самбірського шляхтича Конона або Коноша Сагайдачного»⁵⁰. Пізніше В.Антонович на розвиток цієї думки зазначав, що *Конашевич* – це не що інше, як назва по батькові П.Сагайдачного: «Петро Сагайдачний, православний дворянин, родом із Самбора в Червоній Русі, був сином Конона (за тогочасною вимовою – Конаша) Сагайдачного, звідки й походить його по батькові «Конашевич», яке зазвичай приймають за родову його назву («фамильное его прозвание»)»⁵¹.

На аналогічних позиціях у цьому питанні стояв і Д.Яворницький, який, зокрема, писав: «Батько Сагайдачного – шляхтич православної віри, на ймення Конон або, по-малоросійськи, Конаш. Звідси й Конашевич означає по батькові, а не подвійне прізвище, як гадали деякі з наших істориків і писали «гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний» чи навіть просто «гетьман Конашевич»⁵².

Істотне уточнення зробив О.Чайковський, який також уважав, що «батько Сагайдачного був православний шляхтич по імені Конон, звідки й назва Кона-

* Серед значень слова «барабаш», є, зокрема, такі: «бродяга», «волоцюга», «зайда» // Остап Р.І. До походження прізвищевих назв реєстру (спроба етимологічного словника). – С.528.

шевич». Проте, цей автор слушно назвав помилковою думку про Конона Сагайдачного як батька П.Сагайдачного, оскільки «ім'я Сагайдачний надали гетьмани козаки»⁵³.

Проведене нами дослідження переконує, що історіографічна версія, згідно з якою *Конашевич* в іменуванні П.Конашевича-Сагайдачного утворено від власного імені його батька, узгоджується з реальним механізмом творення та політико-правового функціонування історичного прізвища-патроніма, що окреслений на прикладі антропонімійного матеріалу, пов'язаного з особою А.Бута. Отже, виходячи з того, що П.Сагайдачний та А.Бут мали батьків на ім'я Конон (Конош, Конаш, Кунаш), а вкладний запис А.Бута в євангелії переконливо засвідчив: патронімічна назва Конашевич в його іменуванні утворилася саме від власного імені батька за допомогою патронімічного суфіксального форманта *-евич*, то було б вельми необачно стверджувати, що назва *Конашевич* в іменуванні П.Сагайдачного з'явилася якось по-іншому. Навпаки, усе це виразно сигналізує про те, що зазначені патроніми в іменуванні обох цих козаків / гетьманів утворилися за одним і тим самим принципом. Установленим фактом є те, що П.Сагайдачний підписував документи як «Конашевич» («Кунашевич»), тобто даний патронім набув форми історичного прізвища.

Тим часом, в історіографії існує досі неспростована версія Б.Барвінського, згідно з якою *Конашевич* в іменуванні П.Сагайдачного – це прізвище, утворене від власного імені якогось його віддаленого предка, тоді як його родове прізвище – *Попель*, що його мали представники шляхетського роду Конашевичів-Попелів. Звісно, що така версія суперечить даним поминального запису роду П.Сагайдачного в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, згідно з яким після імені Петра, котре відкриває цей запис, подане ім'я *Конон*. За ознакою такого структурного розміщення в названому джерелі Конон – це ім'я батька запорізького гетьмана. Даний поминальний запис, що його безсумнівно ретельно, точно й повно зробили ченці київського Михайлівського Золотоверхого монастиря вже по смерті славетного гетьмана на виконання його волі, Б.Барвінський розцінив як ненадійне джерело тільки на тій підставі, що поперше, він особисто не помітив доказів належності імені *Конон* батькові П.Сагайдачного, по-друге – виявив у поминальному записі імена деякого з тих, хто не були родичами запорізького полководця. Причому Б.Барвінського чомусь зовсім не бентежило*, що в записі, який спеціально зроблено для поминання померлих родичів у церкві, не згадано імен тих осіб, яких цей автор волів уважати батьками П.Сагайдачного.

Попри те, що Б.Барвінський опрацював великий масив перемишльських ґродських і земських актів XV–XVI ст., йому довелося визнати, що, по суті, не існує жодних документальних доказів належності П.Сагайдачного до шляхетського роду Конашевичів-Попелів, більше того – в зазначених актах в останні два

* Прикладом того, як Б.Барвінський адаптував до потреб своєї дослідницької версії дані джерел, може бути тлумачення ним повідомлення Й.Єрлича про те, що П.Сагайдачний – шляхтич «od Sambogu»: «На мою думку належить вислів Єрлича перекладати таки зовсім дослівно, а саме «від Самбора», бо в ньому добачую тільки загальну вказівку на напрям, відки походить гетьман, навіть без докладнішого означення околиці. Може воно отже значити: «на північ» або «на південь», «на схід» або «на захід», або напр. «на південний схід», «на південний захід» від Самбора й т.д., не означаючи навіть доконче самої Самбірщини, а напр. Дрогобиччину, котра належить до «Підгірських перемиських країв», де по словам Саковича, мав уродитися гетьман». Таке тлумачення даного джерела мало для Б.Барвінського прикладне значення: «означення Єрлича «od Sambogu» можна приложити добре до родових гнізд Кунашовичів-Попелів, а саме до села Попелів під Дрогобичем і Котова, зачислюваного ... то до Дрогобиччини, то до Самбірщини» (Барвінський В. Вказ. праця. – С. 32, 121).

десятиліття XVI ст. немає згадок про «яких небудь «Конашевичів». А проте, щоб пов'язати П.Сагайдачного «не лише хронологічно, але й генеалогічно з віткою Конашевичів-Попелів та вважати його сином одного з синів Васька, згідно Захара-Занька Кунашовичів», Б.Барвінський щонайменше на кільканадцять років зробив запорізького гетьмана старшим порівняно з його справжнім віком: відніс час його народження до «1560-их, чи може коло 1570-го р.»⁵⁴ (питання про час народження П.Сагайдачного потребує окремого розгляду).

Таким чином, переймаючись доведенням шляхетського походження П.Сагайдачного, Б.Барвінський пішов явно хибним шляхом, шукаючи родові корені запорозького гетьмана серед тих представників шляхетства Перемишльщини, в іменуванні яких було «прізвисько» Конашевич. Прикметно, що тенденція відведення ролі наріжного каменя «становому» негативно позначилася на об'єктивності висновків тих істориків, які відмовляли П.Сагайдачному в шляхетському походженні. Ідеться, насамперед, про А.Лукашевського, який категорично стояв на цій позиції, переплутавши батьків А.Бута з батьками П.Сагайдачного.

Попри те, що А.Лукашевський, безперечно, помилявся з визначенням осіб, які були батьками запорозького гетьмана, він навів чи не найвагоміші в історіографії докази стосовно принципової неможливості того, що П.Сагайдачний належав до шляхетського стану. Історик почерпнув свої аргументи з універсалу Сигізмунда III від 23 липня 1619 р., зверненого персонально до П.Сагайдачного. Згідно із цим документом, Сигізмунд III, зокрема, запевнив свого «поштивого» адресата в королівській ласці, узяв під свій захист його самого, дружину й нащадків, наголосивши, що не допустить їх «ніколи, жодній персоні, ні в чому турбувати»⁵⁵.

Коментуючи цей універсал, А.Лукашевський зазначив, що якби П.Сагайдачний дійсно належав до шляхти, то зовсім не обов'язково було його брати під королівське покровительство, адже й без цього він перебував би під захистом прав, якими колективно користувалося шляхетство. А проте найважливішим, на думку історика, є те, що Сигізмунд III у своєму універсалі уникнув загальноприйнятого в ті часи етикетного звернення до представників шляхетського стану, в якому зазвичай фігурував титул «уроджений». Натомість він використав стосовно персони П.Сагайдачного термін «поштивий», що було формою звертання до «третьох осіб»⁵⁶.

Свого часу Б.Барвінський спробував спростувати наведені А.Лукашевським аргументи про нешляхетство П.Сагайдачного в такий спосіб: мовляв, Сигізмунд III назвав П.Сагайдачного «поштивим», а не «уродженим» через банальний брак правдивих відомостей про запорозького гетьмана. Адже й представники польської політичної еліти, і шляхетський загал стояли на тому, що оскільки він «козак», то, відповідно, не може бути шляхтичем («Собеський бачив в особі гетьмана Конашевича тільки «козака» й через те, як кожний шляхтич у Польщі, дивився на нього як на чоловіка простого походження»)⁵⁷.

Такі загальні міркування Б.Барвінського навряд чи переконливі. Адже в польських політичних колах вочевидь знали про наявність серед запорожців також і представників шляхти. В офіційній Варшаві було достатньо можливостей для збору достовірної інформації про запорізьких зверхників, у тому числі, як свідчать документи, через інститут королівських комісарів. Малоімовірно, що при королівському дворі не орієнтувалися, хто такий П.Сагайдачний (хоча б тому, що 1618 р. під час московської військової кампанії він зустрічався з королевицею Владиславом), а в канцелярії Сигізмунда III наосліп готували королівський універсал до нього, попередньо не з'ясувавши, як насправді належить його титулувати, або, приміром, напевне знаючи про шляхетське походження запорозького гетьмана, з якихось політичних міркувань відмовили йому в гідному шляхтича титулуванні.

Якщо це так, то чи справедливе твердження А.Лукашевського про те, що П.Сагайдачний не був шляхтичем? Оскільки детальне вивчення станового походження запорозького гетьмана не входить до нашого завдання, зупинимось тільки на порушеному А.Лукашевським аспекті цього питання про взаємозв'язок між фактом взяття королем «поштового» П.Сагайдачного під свій політико-правовий захист та його реальною становою належністю.

Отже, чи могла певна особа наприкінці другого десятиліття XVII ст. в Речі Посполитій бути шляхтичем, якщо її в соціально-становому відношенні вирізняли як «поштиву»? За спостереженням дослідників, поняття поштивості виступало своєрідним визначником належності до шляхетського стану. Як еквівалент поняття «честь шляхтича», поштивість пов'язувалася з рицарським кодексом честі⁵⁸.

Утім, з такого висновку автоматично не випливає, що Сигізмунд III скористався терміном «поштивий», щоби наголосити на шляхетській гідності П.Сагайдачного. Адже існує достатньо незаперечних джерельних доказів того, що при ідентифікації осіб шляхетського походження ключовими титулами виступали «уроджений» та «шляхетний». Зокрема, це добре видно з вступної частини численних записів судових справ земських судів, де офіційно засвідчували титули позивача та відповідача – уроджений або шляхетний. Такі титули зазвичай дублювали у вступі позовного документа, який зачитували під час судового процесу. І хоча в таких документах деколи з шляхтичів – головних фігурантів судових справ, траплялося, в одному випадку називали «уроджений», а в іншому – «шляхетний», як-от: «давши сторону позваную, урожною панною Андрєєвою Чернєвскую Ядвику Павловского»; «тобе, шляхетнои Андрєєвои Чернєвскои Ядвидзе Павловского»⁵⁹, проте фактично ніколи – «поштивий».

Прикметно, що до поштивості як категорії шляхетської системи цінностей, котра морально й у правовому відношенні розмежовує шляхтича та простолюдина, нерідко апелювали ті особи, які змушені були доводити своє шляхетське походження. Траплялося, що навіть за суто житейських ситуацій, на рівні повсякденної свідомості, право називатися поштивим розглядалося як аргумент на користь шляхетського статусу. Так, коли під час побутової сварки в Житомирі слуга пана Андрія Немирича Дубницький звинуватив шляхтича Каменського в тому, що він є «хлопом, а не шляхтичем», оскільки займається торгівлею, той на своє виправдання заявив, що кинув це заняття й уже «не міряє ліктем». Через це, за словами Каменського, він уважає себе і є шляхтичем, адже не втратив «своєї поштивості» (згідно зі статтями Литовського статуту, якщо шляхтич, або його діти кидали заняття міським ремеслом, шинкарством, торгівлею («локтями не м'крили»), то повертали собі шляхетство (розд. III, арт. 16, 20)⁶⁰. Заразом Каменський уїдливо зауважив Дубницькому, що, мовляв, розмовляти з ним – нижче його гідності, адже насправді його опонент не шляхтич, а син володимирського вїта⁶¹.

Поняття поштивості як істотний юридичний аргумент фігурувало в процедурах правового підтвердження шляхетського походження (Литовський статут 1566 р. передбачав, зокрема, те, що шляхтич, котрий «виводив», тобто підтверджував своє шляхетство, яке було поставлене під сумнів, «маєть поставити зь отца и матки двох шляхтичовъ приржонных, и на то имъ поприсегнути, ижъ ихъ есть приржонный а правдивый шляхтичь» (розд. III, арт. 16). Приміром, залучені зем'янином Берестейського воєводства «шляхетним» Лукашем Костюковичем Барсобою «крєвні повинні» з боку батька, матері («приржжені зем'яни» цього воєводства), а також його рідний брат – «уроджений» Шимон Костюкович Барсова, під присягою засвідчили, що визнають Л.Барсобу «крєвним своїм і поштивим шляхтичем»⁶².

Якщо для «уроджених» та «шляхетних» осіб титул «поштивий» вочевидь був занижкий (ідеться, отже, не про поштивість як символ певних моральних чеснот та ціннісно спрямованих поведінкових стереотипів), то це не означає, що не було представників шляхетського стану, стосовно яких термін «поштивий» виконував функцію розрізнення та соціальної ідентифікації, власне, відігравав роль титулатури.

Є підстави стверджувати, що вирізнені в такий спосіб шляхтичі знаходилися чи не на найнижчих ієрархічних щаблях свого стану. Їх можна було зустріти в панських маєтках, де вони як слуги контролювали, зокрема, роботу підданих, наглядали за гаями, дібровами та іншими угіддями⁶³. Своєрідним індикатором рівня соціальної значущості поштивих шляхтичів – панських слуг, є іменування їх тільки за церковно-календарними іменами в деяких тогочасних судово-адміністративних актах. Так, у записаній у лютому 1590 р. до житомирських гродських книг скарзі шляхтянки Євдокії (Овдотї) Оличанки на ротмістра Лешневського та його товаришів зазначено, що згадані оскаржені в її маєтку Шумську «подданных моих, наперед слугъ моих власных двухъ учтивых шляхтичов округне насмерть позабивали и замордовали меновите: Миколая а Кондрата»⁶⁴.

Визначення осіб поштивих шляхтичів за власними іменами вочевидь фіксує їх доволі низький ієрархічний статус у межах шляхетського стану. У справедливості цього висновку переконує такий характеристичний прояв свідомісних стереотипів української шляхти першої третини XVII ст.: 1630 р. шляхтич Адам Кисіль намагався дискредитувати адвоката Івана Грузевича, збираючи докази того, що його батько та брат «жадных иных прозвиск своих не мели, толко имена свои хрестные». Зазначена обставина, на думку А.Кисіля, була доказом нешляхетського походження й самого І.Грузевича⁶⁵. Як видно, в очах шляхтича одночленне іменування певної особи за церковно-календарним ім'ям – це свідчення її «простого» походження.

Отже, формула «поштивий шляхтич» явно не була ознакою найпочеснішого шляхетського титулу. Це можна підтвердити не тільки фактами означення «поштивими шляхтичами» осіб, які перебували на становищі панських слуг. Опосередковано про це свідчить і те, що серед таких слуг зустрічалися особи, які хоч і мали прізвища, однак вони були явно не спадкові, а новоутворені від імені батька («слугу моего учтывого шляхтича Охрема Дмитровича, повинного, деи, моего, забыль и ганебне насмерть замордоваль») ⁶⁶. Прикметно, що поштивих шляхтичів, які мали прізвища не патронімічного типу, можна було зустріти навіть серед двірської челяді («только одинъ челядникъ поводовъ, шляхтичъ учтывый Петръ Соловицкий») ⁶⁷.

Подібні приклади можна було б продовжити. Однак і без цього достатньо очевидно, що в період, який розглядається, дрібних шляхтичів, насамперед слуг шляхетських землевласників, могли ідентифікувати «поштивими». Тим часом, як відзначалося, Сигізмунд III у своєму універсалі П.Сагайдачному звернувся до нього не як до «поштивного шляхтича», а тільки «поштивного». Через це розглянемо поняття поштивості дещо під іншим кутом зору, аніж його передбачає визначення «поштивий шляхтич». Ідеться, насамперед, про поштивість як певну правову категорію, що пов'язана з інститутом свідків.

Показовим щодо цього є перелік свідків, у присутності яких шляхтич Севастьян Снетинський (Сецинський) в листопаді 1590 р. залагоджував свій конфлікт із шляхтичем Кшиштофом Винарським: «пан Винарскии мене перед людьми учтывыми, то ест перед паномъ Матеемъ Стрышковскимъ, паном Матысом Зарубою, паном Фронъцькомъ Малинским паном бояры княжати его млсти пана воеводы волынского и иными людми добрыми, которые на т[от] час были, поеднал... прирек ми был добрым цнотливым словомъ перед тыми ж людми добрыми и том мне и тым людем учтывымъ на том року дал и мене тым словом цнотливым обезпечивши...» ⁶⁸.

Із наведеного документа напрашується висновок, що вжитий у цьому тексті юридичний ідентифікаційний визначник «поштиві люди» загалом зберігає прив'язку до «нижчої» шляхти. На це вказує та обставина, що перелічені в джерелі «поштиві люди» були, судячи з усього, боярами волинського воєводи князя Януша Острозького. Принаймні, про одного з них – М.Стрийковського, відомо, що він був урядником Житомирського гродського суду й виконував різні доручення адміністративно-судового характеру, причому іноді житомирський підстароста навіть доручав йому виконувати свої службові обов'язки⁶⁹.

У джерелах трапляються дані про те, що термін «поштивий» як титул додавався безпосередньо до йменування певної особи, тобто не був включений до термінологічної зв'язки «поштивий шляхтич». Причому, з огляду на тогочасні ідеологічні стереотипи панівного стану, особа з названим титулом розглядалася як така, що не має шляхетської гідності через її заняття такою «низькою» справою, як корчмарство.

Певне уявлення про подібне вживання титулу «поштивий» дають матеріали однієї справи, що її восени 1617 р. розглянув Володимирський земський суд. До цієї судової справи призвів такий інцидент. У червні 1617 р. троє підданих княгині Ядвіги Козикіної з її села Біскупич на ім'я Іван Таратута, Олешко Гугнильчєня та Кузьма Полебучєня за попередньою змовою вчинили розбійний напад на дім шинкаря в селі Старі Іваничі (Володимирський повіт), що належало шляхтичу Матіяшу Іваницькому. Увірвавшись з киями та сокирами до шинкарського дому і заставши там господаря – «поштивного» Войтеха Гв'яздку («уцтивного Войтеха Кгвяздку» нашли кгвалтовне в корчме помєненої в избє сєдячого яко господаря, яко чоловіка спокійного и ничого никому не винного, и в руках ничого до оборони немаючого»), вони жорстко його побили, скалічили та пограбували.

Потерпілий від розбійного нападу вніс скаргу (протестацію) до Володимирського земського суду, а також на його найближчу сєсію (роки)* подав судовий позов на княгиню Я.Козикіну, звинувативши її в тому, що вона не бажала «вчинити справедливість» щодо нападників – своїх підданих. Причому сторону позивача представляв не тільки В.Гв'яздка, а також і його пан – «уроджений» М.Іваницький, що зазначено у вступній частині запису цієї справи в судовій книзі від 24 жовтня 1617 р.: «приточила справа з реєстру судового за приволањемъ возного... с позву земского володимєрского межи уцтивымъ Войтехомъ Кгвяздкою, шинкаром и боярином путњым уроженого пана Матияша Иваницкого з села Старых Иванич, также его млт пном Иваницкимъ jako паном его, поводом з одноє, а уроженою панєю Ядвикгою Фридровною Юриною Козѣчиною позваною з другоє стороны».

Певні уточнення щодо правового статусу позивача зроблено в стереотипному вступі позову. Останній було складено 9 вересня, а зачитано його в суді 24 жовтня: «Жикгимонт Третий... тебе, уроженої панєи Ядвидзе Фрыдровњєи Юриною Козѣчиною вдове... приказуємо, абы еси перед судом нашим земскимъ володимєрскимъ... станула на жалобу уцтивного Воитеха Кгвяздки, шинкара и бояри-

* Згідно з II Литовським статутом (цей правовий звід під назвою «Волинський статут» мав чинність на українських землях, які після Люблінської унії 1569 р. інкорпоровано до Корони Польської), шляхетські повітові земські суди збиралися на свої сєсії («роки») тричі впродовж року: у січні (після свята Трьох королів), у травні–червні (після Св.Трійці), а також у вересні–жовтні (після Св.Михайла). За кілька днів до офіційного відкриття сєсії приймалися заяви шляхти та свідчення повітових возних про передачу судових позовів відповідачам і на цій основі формувався список усіх справ, що їх належало розглянути на роках (Вилимас Д. Елита и повседневность земских судов Упитского повета 1566–1588 гг. (по материалам упитских земских судов) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2005. – Вип.5. – С.47).

на путного уроженого пана Матияша Іваницького з села Старых Іванич, который тебе з бытностью и притомностью того ж помененого пана своего позывает»⁷⁰.

Із наведених вище документальних фрагментів добре видно, що термін «поштивий» ужито як титул стосовно путного боярина В.Гв'яздки. Щодо такої соціальної групи тогочасного українського суспільства, як путні бояри, дослідники достатньо виразно висловлюють думку про те, що вони не дотягували до рівня шляхетського стану*. І справді, можна навести приклади «оселянення» дрібного боярства в приватновласницьких маєтках, як-от: 1578 р. в селі Вічин (Луцький повіт) бояри так само, як і селяни повинні були сплачувати по копії литовських грошей із дворища, давати данину натурою: по дві курки, гуску, десяток починків прядива, а також відбувати щоденну панщину⁷¹.

Водночас можна стверджувати, що соціальний та політико-правовий статус шинкаря й путного боярина шляхтича М.Іваницького – поштивного В.Гв'яздки не мав нічого спільного з соціально упослідженим статусом таких путних бояр, які мешкали у с. Вічин. По-перше, В.Гв'яздка був вільний від тяглої (селянської) служби. На це вказує той факт, що на момент учинення на нього розбійного нападу він перебував у своєму власному домі в Старих Іваничах, тішачись високо поцінованою серед шляхти чесною «чоловіка спокійного і нічого нікому не винного», тоді як усі поголовно працездатні мешканці села гнули спину в полі на пана («в полях де^к із жонами на роботах бавилися, ледве детки малые где в котором дому были»⁷²).

По-друге, те, що В.Гв'яздка не був безправний, свідчить його реальна роль у згаданій судовій справі. Як зазначалося, він подав позов до Володимирського земського суду не сам, а з шляхтичем М.Іваницьким «як його паном», зробив це «за наявності й присутності» останнього. Звісно, що це можна розглядати як ознаку обмеженості його політико-правового статусу. Адже, приміром, згідно з II Литовським статутом міщани, які користувалися маґдебурзьким правом, могли особисто позивати в земському суді своїх кривдників з числа представників шляхетського стану, якщо останні відмовлялися їх «усправедливити»: «тогда такового каждого мѣщанинъ маеть до суду земского повѣтового позвати, и далее поступовати противко ему подлѣ поступку права и статуту земского» (розд. IV, арт. 47), тоді як міщанам непривілейованих міст, а також людям «имѣней наших господарскихъ» у подібних випадках належало звертатися «о учиненне справедливости» за посередництвом до воевод, старост і державців**

* У другій половині XV – на початку XVI ст. у Великому князівстві Литовському поняття «боярин» (його початкове значення – «воїн») стали пов'язувати зі шляхетним походженням. Упродовж XVI ст. відбулося розширення військового стану, через що, зокрема, бояри-шляхта добилися формального зрівняння в правах (у ході реформ 1560-х рр.) з князями й панами, котрі стояли вгорі соціальної ієрархії; за так званими «панцирними боярами» хоч і було визнане особисте шляхетство, однак вони не вийшли за межі статусу напіврицарів і не уникнули обмеження в політичних та майнових правах; путні слуги (путні бояри) опинилися на рівні напівтяглої населення, яке, серед іншого, обслуговувало замки, виконувало поштову службу тощо (Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – С.61–73).

** Певне уявлення про подібні правові аспекти судових справ між міщанами та шляхтою може дати, зокрема, такий приклад: у жовтні 1617 р. львівські міщани-купці, «славетні пани», Андрій та Миколай Туросовичі (Торосовичі) особисто подали позов до Володимирського земського суду на володимирського підсудка «уроженого» Григорія Кисіля Низкиницького, який узяв у них у борг товарів на 450 злотих польських під «добрым цнотливим шляхетским словом», однак свого слова не дотримав (Судова справа за позовом Андрія та Миколая Туросовичів (Торосовичів) до Г.Кисіля Низкиницького, 27.X.1617 // ЦДАУК. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.454–455). По-іншому вчинили стрийські «славетні» міщани, які 1635 р. звернулися до Володимирського ґродського суду з позовом на одного шляхтича – вони подали цей позов «з бытностью и притомно-

(розд. IV, арт. 46). Проте вже те, що В.Гв'яздка став позивачем до земського суду, свідчить про достатньо широкі межі його правосуб'єктності. Адже для тогочасної правової практики типовим було те, що саме пан удавався до тих чи інших правових дій та процедур, якщо його піддані постраждали через інших шляхтичів. До того ж, у судових суперечках між шляхтою сторону позивача іноді представляли два «уроджені» шляхтичі⁷³, а пани клопоталися про своїх слуг – «поштивих шляхтичів».

Фактично В.Гв'яздка був ключовим представником сторони-позивача і проявляв неабияку активність у ході судового процесу. Так, посилаючись на конкретну статтю Волинського статуту (розд. IV, арт. 29), він вимагав стягнення з княгині Я.Козикіної штрафу за «невчинення справедливості» з її підданих, звинувачених у скоєнні злочину (відповідний фрагмент цього артикулу звучав так: «А если бы тотъ панъ и хтожь кольвекъ самъ або урядники ихъ комужь кольвекъ у кривдах ихъ рокъ справедливости зложыль, а на року зложономъ справедливости вчинити не хотѣль безъ слушное правное причины; тогда такового пана и слугъ суд земскій въ томъ судити маеть, а он тому, кому обѣдавшы справедливость учинити, а не вчинилъ, за разом у суда сторонѣ рубль грошей заплатити маеть»). В.Гв'яздка добивався також для себе відшкодування йому стороною-відповідачем матеріальних збитків, у тому числі витрат на лікування (оцінював ці збитки в 300 злотих польських, хоча погоджувався також на суму, яку вважатиме за потрібне визначити суд). Протестуючи проти того, щоб повноважним представником сторони-відповідача був неосілий шляхтич, він посилався на відповідні норми Волинського статуту⁷⁴.

Як можна переконатися з матеріалів цієї судової справи, В.Гв'яздка в політико-правовому та соціальному відношенні постає як людина, котра впритул піднялася до периферії шляхетського стану. Хоча через заняття корчмарством та малозначущий статус путного боярина В.Гв'яздка явно не відповідав поширеному серед представників панівного стану уявленню про людину шляхетської гідності, однак його титул «поштивий» вочевидь генетично був пов'язаний з ідентифікаційним окресленням «поштивий шляхтич», яке відіграло роль титулатури, а також відповідною категорією шляхетської системи цінностей.

Не виключено, що В.Гв'яздка, який, схоже, не належав до корінних волинян (апелятив «гв'яздка» з польської мови перекладається як «зірочка»), міг походити з якогось дрібного шляхетського роду. До того ж, відомо, що й раніше на Волинь приходили безземельні дрібні шляхтичі, які сподівалися стати на панську службу („хотечи собе в которого пана службу зъеднати”)⁷⁵.

З урахуванням проведеного розгляду джерел, в яких наявна інформація про осіб, котрих крізь призму визначень соціально-станової титулатури називали «поштивими», доходимо такого висновку. По-перше, осіб, яких ідентифікували за їхнім місцем у тогочасній соціально-становій ієрархії як «поштивих» можна було зустріти на найнижчих щаблях шляхетського стану. Носіями титулу «поштивий» були також особи, які за своїм способом життя, політико-правовим статусом та правосвідомістю реально були близькі до дрібної шляхти. По-друге, у тогочасному становому суспільстві такі «поштиві» явно потребували могутніх покровителів.

Звідси стає очевидною некоректність твердження А.Лукашевського про те, що вжите в універсалі Сигізмунда етикетне звернення до П.Сагайдачного з використанням терміна «поштивий», а також факт гарантування йому королем політико-правового захисту – це нібито явна ознака нешляхетського статусу за-

стю велможного его мл пна Кшиштофа Конєцполского... старосты своєго» (Див.: Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990. – С.301).

порозького гетьмана. З огляду на з'ясовані нами соціально-політико-правові реалії вживання поняття «поштивий», можна стверджувати, що зазначений королівський універсал, тобто документ із достатньо точно вивіреною офіційною етикетною термінологією, виразно вказує на шляхетське, власне дрібношляхетське, походження П.Сагайдачного. Причому таке документальне засвідчення шляхетського родоводу запорізького гетьмана узгоджується з даними, почерпнутими на інших рівнях джерельної інформації – у панегіричних «Віршах» К.Саковича, а також такому нарративному джерелі, як літопис Й.Єрлича.

Підтвердження факту походження П.Сагайдачного з дрібношляхетського середовища робить більш обґрунтованим висновок про те, що його прізвище утворилося патронімічним шляхом від власного імені його батька. Адже, як можна було переконатися, саме відтиснуті на соціально-станове пограниччя дрібні шляхтичі, попри їхнє, не позбавлене певного ціннісного пієтету титулування «поштивими», нерідко фігурують у тогочасних юридичних документах за тією спрощеною моделлю ідентифікації особи, що була властива й для непривілейованих верств населення. Тим часом «уроджені» та «шляхетні» давали приклад послідовного спадкового вживання родових прізвищ.

Упадає в очі, що запорозький гетьман зазвичай підписував документи своїм патронімічним прізвищем – Конашевич. Тобто, саме це ідентифікаційне окреслення, котре пов'язане з родовим началом, П.Сагайдачний розглядав стосовно своєї персони як найбільш адекватне, легітимне та соціально престижне. Причому патронімічне прізвище запорізького гетьмана, – Конашевич – увійшло, як можна припустити, у річище спадкового уживання в його роді. Адже в університетській метриці Замойської академії за 1618/1619 академічний рік є запис про Лукаша Конашевича, батька якого звали Петром⁷⁶ – очевидно, сина П.Сагайдачного (це питання потребує окремого розгляду).

Як зазначалося, П.Конашевича стали називати Сагайдачним на Запорожжі. Навряд чи можна сумніватися, що це іменування виникло як прізвище. А проте нині неможливо достеменно з'ясувати, за яких обставин і через що П.Конашевича прозвали Сагайдачним. В історіографії очевидно небезпідставно стверджується, що іменування «Сагайдачний» походить від слова «сагайдак», яке означало лук та колчан зі стрілами.

Складається враження, що наприкінці свого життя П.Сагайдачний в особливо врочистих випадках волів підписуватися подвійним прізвищем. На це вказує вкладний напис на срібному із золотінням на престольному хресті, прикрашеному камінням із гірського кришталю*, що його гетьман 1622 р. подарував церкві Святого Богоявлення київського Братського монастиря: «року а х к в [1622] надал сей крестъ раб божии петръ конашевич сагайдачныи гетьман воиска его км запорозского до церкви светого богоіавлениа господна в домъ братскии на отпушчение гриховъ своихъ. кс»⁷⁷.

Текст цього напису, що його вигравірувано півуставом на зворотній стороні хреста, вочевидь, склав сам П.Сагайдачний (напевно, за відомістю, або ж і певною участю якоїсь духовної особи) незадовго до смерті. Як можна переконатися, наявне в ньому іменування П.Сагайдачного складається з церковно-календарного імені + першого компонента прізвища, утвореного патронімічним способом від імені батька + другого компонента прізвища, утвореного від прізвища + поширеного опису титулатури запорозького гетьмана (Петро Конашевич Сагайдачний, гетьман Війська його к[оролівської] м[илості] Запорозького).

* Подібні на престольні хрести коштували досить дорого. Як впливає з переліку речей, пограбованих у священника з м. Троянівців, «крест великий золотистий срібний с п'ятьма каміннями туркусами» (бирюза – П.С.), а також хрест меншого розміру із срібним ланцюжком були куплені господарем за 4 копи литовських грошей (Скарга Є.Оличанки Ворониної на Я.Збаразького, 16.VII.1590 // ЦДІАУК. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.12).

Привертає увагу те, що наведений вище вкладний запис завершують дві літери *кс*, які вигравірувані в останньому рядку з відступом від останнього слова «своихъ» приблизно на половину корпусу графеми *ъ*. Судячи з таких особливостей розміщення криптоніма *кс*, за ним криється не ім'я гравера, а автора вкладного запису – «Конашевич Сагайдачний».

Прикметно, що зображення герба П.Сагайдачного на гравюрі з книги К.Савковича також має ініціали *к* та *с*, а окрім того – *п* (Петро). Що ж до підпису до портрета запорозького гетьмана у верхній частині цієї гравюри, то він повністю збігається з відповідним ідентифікаційним формулюванням, наявним у його вкладному записі на напрестольному хресті. Зазначене формулювання фігурує також у поминальному записі роду П.Сагайдачного в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря (перед ним додано тільки побожно-шанобливе визначення «благочестивий муж» та етикетний титул «пан»).

Як видно, «примірювання» П.Сагайдачного наприкінці свого життя до подвійного прізвища – Конашевич-Сагайдачний – означало певну тенденцію в ідентифікації його особи в публічній сфері. Ця тенденція була закріплена в писемних пам'ятках одразу по його смерті, свідченням чого стали названі вище джерельні фіксації обох компонентів його прізвища. Усе це вплинуло на історіографічні уявлення пізнішого часу про іменування запорозького гетьмана у формі Петро Конашевич-Сагайдачний.

Таким чином, з'ясування особи дарувальника євангелія чигиринській церкві Пречистої Богородиці – Антон Конашевич Бут, дало можливість позбутися історіографічного непорозуміння стосовно так званого «євангелія П.Сагайдачного», що спричинило появу невірних тверджень про біографію П.Конашевича-Сагайдачного. Уже сам факт цього церковного дару можна розцінити як характеристичний прояв духовних цінностей та соціокультурних уявлень, що мали місце в козацькому середовищі перших десятиліть XVII ст. Причому це стосувалося не тільки особистісного сприйняття, а й ширшого горизонту корпоративних орієнтацій політичної та релігійної свідомості козаків, адже у Війську Запорозькому іноді практикувалися акти колективного дарування євангелія конкретному храму⁷⁸.

Розгляд вкладного запису А.Бути в євангелії з урахуванням інших документів, пов'язаних із цією особою, певною мірою пролив світло на особливості тогочасної української антропонімійної системи з поправкою на козацький соціальний фактор. Завдяки цьому вдалося не тільки констатувати патронімічний механізм утворення іменування цього запорожця – Коношевич («Конашевич»), а й з'ясувати, що останнє, а також утворена від апелювання особова назва «бут» за певних обставин реально виконували функцію тогочасного прізвища. Установлений факт ідентифікації особи А.Бути (який досяг у Війську Запорозькому вершини службової та політичної кар'єри) через таке подвійне прізвище дав можливість, зокрема, чіткіше розставити акценти в питанні про історичну форму прізвища, що її мав запорозький гетьман П.Конашевич-Сагайдачний.

Документ, про який ідеться, дає культурно-історичний зріз фактів, які важливі також для дослідників української палеографії та мови. Для тих, хто вивчає історію книги, а також мистецтвознавців, не менш значущим є зроблене завдяки А.Бути оздоблення обкладинки євангелія. Усе це дає підстави стверджувати, що подароване А.Бутом чигиринській церкві Пречистої Богородиці євангеліє є важливим джерелом для науки, а також цінною пам'яткою вітчизняної культурно-історичної спадщини.

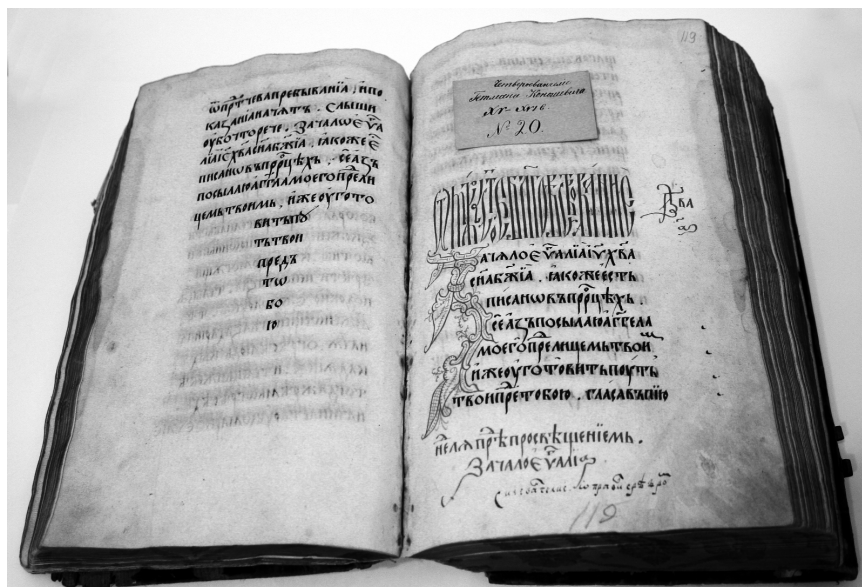
Додаток

ЄВАНГЕЛІЄ (ТЕТР). РУКОПИС ПОЧАТКУ XVI ст. – 402 арк. – Державний Владимиро-Суздальський історико-архітектурний музей-заповідник. В – 6536,80. Кр.356*

1. Загальний вигляд євангелія. Верхня кришка обкладинки.
2. Сторінка євангелія з початком вкладного запису А.Бута.
3. Вкладний запис А.Бута чигиринській церкві Пречистої Богородиці**.

1

2

* Фотозйомка М.Ю.Глазкова.

** Хвилястість зображення рядків пояснюється особливостями об'єкта, який фотографували (а саме згином аркушів, що виник при розгорненні цієї великої книги).

Свѣтлицѣ. Іо правѣ сръбъ ро

буа то коншѣди по рѣ войска ратрово то

мѣсто
рад пушени сръбъ хосвой и радца своі то конша.

Мѡригаліенстѣ
и ратма тѣ своіо полаткию.

Духаму прѣтой ѣци чѣ триной

¹ Сакович К. Вѣршѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного // Голубев С. История Киевской духовной академии. – К., 1886. – Вып.1. Приложения. – С.17–40; Sobieski J. Commentariorum Chotinensis belli libri tres. – Dantisci, 1645 (Переклад на російську мову К.Мельника: История Хотинського похода Якова Собеского 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып.2. – С.44–126); Starowolski Sz. Wybór z pism / Przekład tekstów ucin., wybór i oprac. I.Lewandowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991; Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa, 1853.

² Древний помяник Киево-Михайловского монастыря // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ). – К., 1903. – Кн.17. – Вып.4. – С.57.

³ Ал. [А.Лазаревский]. Рукописное евангелие будто бы гетмана Сагайдачного // Киевская старина. – 1891. – Т.33. – №4–6. – С.165–167.

⁴ Барвінський Б. Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогічно-історична монографія // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – 1930. – Т.100. – Ч.2. – С.39, 138.

⁵ Lukaszewski A. Pochodzenie Piotra Konaszewicza Sahajdaczego. – Lwów, 1929. – S.5–8, prp. 4, 11.

- ⁶ *Tyszkowski K.* Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605–1618). – Warszawa, 1935. – S.43, prp. 1.
- ⁷ *Majewski W.* Konaszewicz (Kunaszewicz) Sahajdaczny Piotr // *Polski Słownik Biograficzny.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967–1968. – S.484.
- ⁸ *Нагельський М.* Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах // *Гуржій О.І., Корнієнко В.В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004. Додатки. – С.125, 126.
- ⁹ Древний помянник Киево-Михайловского монастыря. – С.57.
- ¹⁰ Государственный Владимиро-Суздальский историко-архитектурный и художественный музей-заповедник (далі – ВСМЗ). – В-5636/80. – Кр.356. – Л.119 об.
- ¹¹ Там же. – Л.119–121.
- ¹² Про козацьке повстання 1630 р. та роль у ньому А.Бута див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.8; *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989.
- ¹³ Древний помянник Киево-Михайловского монастыря. – Кн.17. – Вып.3. – С.42.
- ¹⁴ Там же. – С.40.
- ¹⁵ Євангеліє (тетр). Рукопись нач. XVI в. – 402 л. // ВСМЗ. – В.5636/80. – Кр.356. – Л.1–41.
- ¹⁶ *В.Д.* Поход козаков в Северную Россию в начале XVII в. // *Киевская старина.* – 1900. – Т.LXIX, май. – С.262.
- ¹⁷ Виправа його королівської милості короля в Москву 1609 р. // *Русская историческая библиотека.* – СПб., 1878. – Т.1. – С.558–561.
- ¹⁸ Євангеліє (тетр). Рукопись второй пол. XVI в. – 280 л. // *Российская государственная библиотека (Москва).* Отдел рукописей (далі – РГБ.ОР.). – Ф.152. Лукашевич, Маркевич. – №62. – Л.12–38.
- ¹⁹ Євангеліє (тетр). Рукопись нач. XVI в. – Л.122–143.
- ²⁰ *Гнатенко А.А.* Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток // *Український археографічний щорічник.* – К., 1999. – Вип.3/4. – С.105.
- ²¹ Див. факсиміле одного з аркушів реєстру Чернігівського полку в кн.: *Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О.В.Тодійчук та ін.* – К., 1995. – С.476.
- ²² *Панашенко В.В.* Кодикологія і палеографія рукопису «Реєстр Війська Запорозького 1649 року» // *Реєстр Війська Запорозького 1649 року.* – С.498.
- ²³ Євангеліє (тетр). Рукопись нач. XVII в. – 402 л. – Л.119–121.
- ²⁴ Сигізмунд II Август до М.Вишневецького, 5.IX.1561 // *Науковий архів Інституту історії України НАНУ.* – №92. – Арк.582–584.
- ²⁵ Див., наприклад: *Скарга А.Козаровської на Я.Бутовича, 14.II.1590 // ЦДІАУК.* – Ф.11. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.3 зв. – 4 зв.; *Скарга Я.Ружинської на Ф.Тишкевича, 20.IV.1590 // Там само.* – Арк.5 зв. – 6 зв.
- ²⁶ Про палеографічні особливості житомирських гродських книг детальніше див.: *Бойчук М.К.* Передмова // *Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / Підгот. до вид. М.К.Бойчук.* – К., 1965. – С.7–24; *Мойсієнко В.М.* *Актова книга Житомирського гродського суду 1611 року / Підгот. до вид. А.М.Матвієнко, В.М.Мойсієнко.* – Житомир, 2002. – С.6–7.
- ²⁷ Див., наприклад: *Позов до суду Я.Аксака за скаргою Я.Перекладовського, 22.VI.1605 // ЦДІАУК.* – Ф.11. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.121 зв.; *Скарга М.Новицького на С.Ружинську, 29.VIII.1612 // Там само.* – Оп.1. – Спр.2. – Арк.111 зв.; *Скарга С.Черхавського на Л.Крюковського, 2.V.1613 // Там само.* – Арк.115–115 зв.
- ²⁸ Див., наприклад: *Скарга Й.Тишкевича на К.Острозького, 7.IV.1602 // ЦДІАУК.* – Ф.11. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.90 зв.; *Скарга С.Немирича на Г.Пашкевича, 14.I.1611 // Там само.* – Ф.11. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.16–16 зв.; *Позов до суду Ф.Тишкевича та С.Жеславської за скаргою С.Кросницької, 3.II.1611 // Там само.* – Арк.48; *Універсал Сигізмунда III до шляхти Київського воеводства, 16.I.1617 // Там само.* – Ф.11. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.34 зв. – 35 зв.; *Позов до суду В.Тиші за скаргою Я.Лемеша, 3.II.1617 // Там само.* – Арк.42; *Позов до суду Я.Острозького за скаргою О.Тишкевича, 6.II.1617 // Там само.* – Арк.46–46 зв.; *Універсал Сигізмунда III до шляхти Київського воеводства, 10.II.1617 // Там само.* – Арк.97–97 зв.; *Угода між Т.Підгурським та С.Жашківським, 17.V.1617 // Там само.* – Арк.246. Див. також факсиміле зразків ско-

рописів за 1635 р.: Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. – С.98, 134, 151, 187.

²⁹ Див., наприклад: Скарга М.Мелешка Микулицького на С.Граєвського, 31.X.1600 // ЦДІАУК. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.453; Уступний запис на маєтки Я.Курцевичової П.Курцевичу, 1.II.1610 // Там само. – Спр.19. – Арк.134 зв. – 135; Судовий вирок у справі між Я.Зайцем та Г.Лещинською й Р.Лещинським, 2.XI.1610. – Арк.292 зв.; Судовий вирок у справі між В.Карпинським та П.Чеховським і С.Чеховською, 23.X.1610 // Там само. – Арк.318 зв. – 320 зв.; Квит М.Мишки Холоневського та А.Ободовської Ю.Будзиновському й А.Будзиновській, 7.II.1618 // Там само. – Спр.25. – Арк.553–553 зв.; Квит Павла, Миколая та Федора Зенькевичів С.Керсновському, 4.II.1621 // Там само. – Спр.26. – Арк.951–951 зв.

³⁰ Див., наприклад: Тестамент С.Хом'якової, 11.I. 1612 // ЦДІАУК. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.63–64 зв.; Судова справа між Ю.Пліщинським та М.Баковецьким, 25.I.1612 // Там само. – Арк.1754–1756 зв.; Тестамент М.Чапличової, 19.I.1619 // Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.276–276 зв.; Тестамент М.Чарноцького, 18.I.1619 // Там само. – Арк.268; Запис О.Свищовського А.Линевському стосовно посагу М.Свищовської, 19.I.1621 // Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.194–196 зв.

³¹ Заява Єлисея Плетенецького щодо судових позовів з Ф.Єльцем, 1618 // Палеографічний збірник. Матеріали по історії южноруського письма в XV–XVIII вв. – Вып.1. Палеографіческие снимки. №32.

³² Підтверджувальний запис купчої угоди Я.Шоха та А.Карпівни, 27.VIII.1622 // Палеографічний збірник. – Вып.1. Палеографіческие снимки. – №29.

³³ Евангеліє (тетр). Рукопись кон. XVI – нач. XVII в. – 262 л. // РГБ.ОР – Ф.152. – №63. – Л.7, 11, 17, 20, 22, 31, 36, 50, 70, 83, 90, 94, 102, 109.

³⁴ Там же. – Л.261.

³⁵ Евангеліє (тетр). Рукопись втор. пол. XVI в. – 280 л. – Л.12, 14, 16, 18, 20, 22, 23, 24.

³⁶ Серед найважливіших праць, що з'явилися останніми десятиліттями у вітчизняній антропонімії (галузі науки, яка вивчає особові назви), можна вирізнити, зокрема, такі: Питання сучасної ономастики / Відп. ред. К.К.Цілуйко. – К., 1976; *Худащ М.Л.* З історії української антропонімії. – К., 1977; З історії української лексикографії / Відп. ред. Д.Г.Гринчишин. – К., 1980; Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах: Зб. наук. праць / Відп. ред. В.В.Німчук. – К., 1986; *Демчук М.О.* Автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. – К., 1988; *Худащ М.Л., Демчук М.О.* Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімії утворення). – К., 1991.

³⁷ Див., наприклад: *Франко І.* Причинки до української ономастики // Науковий збірник, присвячений Михайлові Грушевському. – Л., 1906. – С.185–218.

³⁸ *Барвінський Б.* Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогічно-історична монографія // ЗНТШ. – Л., 1930. – Т.100. – Ч.2. – С.19–175, табл.

³⁹ *Гумецька Л.Л.* Нарис словотворчої системи української мови XIV–XV ст. – К., 1958. – С.11, 12.

⁴⁰ *Німчук В.В.* Українська ономастична термінологія (проект) // Повідомлення української ономастичної комісії. – К., 1966. – Вып.1. – С.37.

⁴¹ *Худащ М.Л.* З історії української антропонімії. – С.91.

⁴² *Його ж.* Вказ. праця. – С.93–100.

⁴³ Судовий позов І.Овлучимському в справі за скаргою М.Іваницького та М.Курцевичів Іваницької, 23.X.1600 // ЦДІАУК. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.157–157 зв.

⁴⁴ *Худащ М.Л.* Вказ. праця. – С.99.

⁴⁵ *Остап Р.І.* До походження прізвищевих назв реєстру (спроба етимологічного словника) // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – С.532.

⁴⁶ Польсько-запорозька угода 1630 р. // *Кулиш П.А.* Матеріали для історії воссоединения Руси. – М., 1877. – Т.1. – С.309.

⁴⁷ Надгробна плита з поховання запорозького козака на території київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, 1611 // Музей історії Михайлівського Золотоверхого монастиря. ДІАЗ «СК». – КН 636 А 206.

⁴⁸ А.Конашевич до С.Конецьпольського, до 8.VI.1630 // *Жерела до історії України-Руси.* – Л., 1908. – Т.8. – С.348.

- ⁴⁹ Д.Барабаш до старшого над переяславськими козаками, 7.III.1617 // Антонович В. Неизвестный доселе гетман и его приказ (див.: Киевская старина. – 1883. – Т.6, май. – С.145); Д.Барабаш до Сигізмунда III, 31.V.1617 // Biblioteka PAN w Krakowie. – №1051. – S.176 zw.
- ⁵⁰ Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876. – С.350, прим.1, 358.
- ⁵¹ Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885. – Вып.1. – С.1.
- ⁵² Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – С.27.
- ⁵³ Чайковський О. Початки гетьмановання Петра Конашевича Сагайдачного // Науковий збірник, присвячений Михайлові Грушевському. – Л., 1906. – С.250.
- ⁵⁴ Барвінський Б. Вказ. праця. – С. 29, 30, 128, 130, 133.
- ⁵⁵ Універсал Сигізмунда III П.Сагайдачному, 23.VII.1619 // Киевская старина. – К., 1902. – Т.79. – №11. Документы, известия, заметки. – С.75.
- ⁵⁶ Łukaszewski A. Op. cit. – S.13.
- ⁵⁷ Барвінський Б. Вказ. праця. – С.141–142.
- ⁵⁸ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.127, 128.
- ⁵⁹ Судова справа між Г.Колмовським та Я.Павловського і її опікунами, 27.X.1600 // ЦДІАУК. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.368 зв.
- ⁶⁰ Тут і далі посилання на статті Литовського статуту 1566 р. подаються за вид.: Статут Великого князства Литовського 1566 года // Временник императорского Московского общества истории и древностей российских. – М., 1855. – Кн.23.
- ⁶¹ Свідчення слуг п. Фронцевича щодо конфлікту між Дубницьким та Каменським, 16.I.1602 // ЦДІАУК. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.38 зв.
- ⁶² Запис про вивід шляхетства Л.Барсоби, 1590 // ЦДІА Білорусії в Мінську. – Ф.1741. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.748 зв.
- ⁶³ Скарга М.Жоравницького на К.Терлецького, 8.XI.1586 // Архив ЮЗР. – К., 1859. – Т.1. – Ч.1. – С.229, 230.
- ⁶⁴ Скарга Є.Оличанки на Лешневського та його товаришів, 2.II.1590 // Акти Житомирського городського уряду. 1590 р., 1635 р. – С.45.
- ⁶⁵ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.227.
- ⁶⁶ Скарга В.Стрибиля на В.Тишу Биковського, 6.V.1590 // Акти Житомирського городського уряду. 1590 р., 1635 р. – С.54.
- ⁶⁷ Судова ухвала в справі між Г.Трипільським та М.Жилинським і Ф.Деружинським, 31.VII.1624 // Архив ЮЗР. – К., 1863. – Т.1. – Ч.3. – С.277.
- ⁶⁸ Скарга С.Снетинського (Сецинського) на К.Винарського, 15.XI.1590 // Акти Житомирського городського уряду. 1590 р., 1635 р. – С.78.
- ⁶⁹ Скарга Г.Жочугурського на Я.Бутовича, 20.VII.1590 // Там само. – С.66; Скарга С.Снетинського (Сецинського) на К.Винарського, 20.IX.1590 // Там само. – С.71; Скарга Г.Соко́ра на К.Винарського, 24.X.1590 // Там само. – С.75.
- ⁷⁰ Судова справа за позовом В.Гв'яздки та М.Іваницького до Я.Козикіної, 24.X.1617 // ЦДІАУК. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.357–358.
- ⁷¹ Інвентар двора й містечка Берестка та двірця Зубильна, 1578 // Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису. – Ф.2. – Спр.21167. – Арк.5.
- ⁷² Судова справа за позовом В.Гв'яздки та М.Іваницького до Я.Козикіної, 24.X.1617. – С.357 зв.
- ⁷³ Судова справа за позовом Г.Колмовського до Я.Павловського та ін. 27.X.1600 // ЦДІАУК. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.346 зв.
- ⁷⁴ Судова справа за позовом В.Гв'яздки та М.Іваницького до Я.Козикіної, 24.X.1617. // Там само. – Арк.358–360.
- ⁷⁵ Поліщук В. Офіційні свідки – вижі луцького замкового уряду в 1561–1567 рр. (особовий склад та службове підпорядкування) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2005. – Вип.5. – С.18.
- ⁷⁶ Album studentów Akademii Zamojskiej 1595–1781 / Oprac. H.Gmiterek // Archiwum dziejów oświaty. – Tom XI / Pod. red. K.Bartnickiej. – Warszawa, 1994. – S.100.
- ⁷⁷ Національний музей історії України. – №РДМ – 1795. КВ. 20492.

⁷⁸ Докладніше див.: Сас П.М. Зародження проправославної політики Війська Запорозького // Запорозька старовина. – К.; Запоріжжя, 2003. – С.58–63.

The article reviews the fact of donation of the hand-written Gospel of the beginning of 16th c. to the Chyhyryn church of the Blessed Virgin which was related in history with P.Sahaidachnyi. Basing on study of original of the given Gospel the grantors identity was determined as well as approximate time of giving. The attention is focused on the specifics of formation and functioning of historic forms of surnames in Cossack environment. The artistic design of the Gospel's jacket is given a grade.

Т.Г.Яковлева*

ДОНОС СТАРШИНИ НА І.САМОЙЛОВИЧА: АНАЛІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛА

У статті аналізується оригінал доносу козацької старшини на гетьмана І.Самойловича (1687 р.). Досі історики використовували лише переклад, зроблений у Посольському приказі й опублікований Д.Бантишем-Каменським, який, утім, містить низку похибок і цензурних правок. Аналіз українського першоджерела зі справжніми підписами старшин дозволяє зробити кілька цікавих спостережень і висновків.

Донос старшини на гетьмана І.Самойловича, унаслідок чого він втратив уряд, а гетьманом став І.Мазепа, є майже легендарним епізодом в історії України останньої чверті XVII ст. До цього сюжету зверталися всі провідні історики, починаючи від Д.Бантиша-Каменського, М.Костомарова й С.Соловйова. Проте нас донос цікавить не лише як привід до скинення І.Самойловича, але і як ілюстрація тих умов, за яких до влади прийшов І.Мазепа.

Текст доносу опублікував Д.Бантиш-Каменський в «Источниках для истории Малой России» (1858 р.) під назвою «Челобитная генеральной старшины и всего войска малороссийского в измене и во многом неистовстве гетмана Ивана Самуйловича»¹. О.Оглоблин звернув увагу на те, що Д.Бантиш-Каменський опублікував тогочасний московський (російський) переклад, відзначаючи, що «цей переклад викликає деякі сумніви: приміром, зазначено, що донос поданий «в таборе над речкою Коломаком», тоді як справді це було ще на р. Кильчені». При цьому О.Оглоблин уважав, що «оригінал доносу старшини на Самойловича не зберігся»².

Проте вельмишановний метр помилився – авторові вдалося відшукати в Російському державному архіві давніх актів (РДАДА) оригінал доносу з власноручними підписами старшин. Аналіз цього документа, не дослідженого моїми попередниками, дає змогу зробити чимало цікавих спостережень.

В опублікованому Д.Бантишем-Каменським документі серед старшин-підписантів ім'я самого Івана Степановича Мазепа не значиться. Перелічено лише В.Борковського, М.Вуяхевича, С.Прокопова, К.Солонину, Я.Лизогуба, Г.Гамалію, Д.Райцю, П.Забілу, «а в низу написано: Василий Кочубей»³. Саме ця публікація стала підставою для далекосяжних висновків. Так, М.Костомаров відтворив у своїй праці перелік старшин і додав: «Підозрюють, що головним «заправщиком» тут був Мазепа»⁴. А О.Оглоблин, маючи на увазі видання Д.Банти-

* Яковлева Татьяна Геннадіївна – д-р іст. наук, доцент Санкт-Петербурзького державного університету (Російська Федерація), директор центру з вивчення історії України.

ша-Каменського, писав: «Чи брав Мазепа участь у змові проти Самойловича? Підпису Мазепа на доносі старшини немає»⁵. Щодо С.Соловйова, то він серед старшин-підписантів згадував І.Мазепу, але посилався чомусь на «Зібрання державних грамот і договорів», де донос не був опублікований⁶. Текст доносу С.Соловйов навів у переказі, хоча й подав це як цитату⁷. Жодних коментарів із приводу ролі в змові І.Мазепа він не робив.

На відміну від С.Соловйова, М.Петровський зазначав, що в опублікованому тексті доносу підпису І.Мазепа немає, натомість «у спису ж Сівського столу підпис Мазепа на чолобитній маємо»⁸. Проте використана М.Петровським копія також була московським перекладом. Ще одна копія доносу, знову ж таки в перекладі, але з прізвиськом І.Мазепа та без інших помилок, відзначених О.Оглоблиним, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського⁹.

Аналіз документів РДАДА показав, що Д.Бантшиш-Каменський опублікував документ, що зберігається у фонді «Малоросійські справи Посольського приказу» і є зробленим там офіційним перекладом («И тот выше объявленная белорусского письма заручная челобитная в государственном посольском приказе переведена, а в переводе пишется...»¹⁰). Як не дивно, але готуючи текст до видання, Д.Бантшиш-Каменський помилився – в оригіналі опублікованого ним документа є підпис І.Мазепа, а також ідеться й про табір над річкою Колчином¹¹. Залишається незрозумілим, яким чином такий досвідчений археограф припустився подібних помилок.

Проте важливішим документом є оригінал доносу, на перебування якого у фонді «Малоросійські справи» вказував ще Н.Устрялов, який у своїй «Історії царювання Петра Великого» навів справжній перелік старшин-підписантів (щоправда, у скороченому варіанті)¹².

Що представляє собою україномовний оригінал? Документ на 7 аркушах зі зворотами, печаток немає. Перша частина (у справі – 3–5 аркуші) написана каліграфічним почерком рукою писаря Сави Прокоповича. Ця частина доносу містить закиди в нелояльному ставленні І.Самойловича до «Вічного миру» (1686 р.) з Річчю Посполитою, а також опис його «зрадницьких» дій під час Кримського походу 1687 р. Друга частина написана (на думку автора, і на підставі графологічного аналізу почерків) Михайлом Вуяхевичем. Тут подано перелік фактів образ, що їх І.Самойлович і його сини завдали старшині, міщанам і т.д. Ця частина доносу явно писалася поспіхом, почерк із кожним новим аркушем стає все менше зрозумілим. Останній абзац, в якому йдеться про те, що «доношение» передають В.Голіцину, був написаний згодом, іншим пером або в іншому місці.

Найцікавішим є факт «цензури», якої зазнав документ при перекладі російською мовою в Посольському приказі. Із російського офіційного перекладу було вилучено цілий абзац, в якому йшлося про ставлення І.Самойловича до російської влади – «зневажливо» відгукувався щодо правління царівни Софії, вважаючи, що це – «вещь непостоянная»; говорив також, що царі «дети молодые ума несовершенного, нечего не знают», а від правління царівни-дівичі «нечого доброго не можем ся сподевати». І.Самойлович, чий син був у Москві під час першого стрілецького бунту (1682 р.), згадував: «было ... лихо на Москве, и побито многих зацных бояр», а від правління царівни можна чекати лише «горшого и тяхшого упадку». Мовляв, що можуть «доброе молодые паны с невестою рядячи» вирішити? «Толко шатости и упадку сподеватися треба»¹³.

Усі ці висловлювання при підготовці перекладу для доповіді царям, а, отже, Софії були вилучені. Подібні погляди серед підданих щодо «невести» явно йшли врозріз із тодішніми приготуваннями В.Голіцина до оголошення Софії самодержицею, задля чого й з метою підготовки громадської думки в Україні було замовлено відомий портрет царівни, поширений згодом в Європі. І тут рап-

том з'ясовується, що один із найважливіших підданих – гетьман, правитель України – такої думки щодо урядування «спасительницы отечества»!

Дві інші цензурні зміни значно менші за обсягом, але також доволі серйозні за змістом. У російському перекладі йдеться, що 6 липня І.Самойлович викликав Дмитрашку й говорячи про намір «солтана з ордами» йти супроти поляків із недоброю іронією запропонував: «пустьже бояре, такие непочтливой матери дети, скажут и полякам дают помочь»¹⁴. В оригіналі ж написано: «нехай же Голецин, такий сын, скачет та дает ляхом помочь»¹⁵. Знову ж таки маємо справу з навмисним замовчуванням неприйнятної думки про фаворита царівни Софії, а, отже, і щодо її правління.

Окрім того, у доносі висловлювалося побажання, аби І.Самойлович був вивезений до Москви і як явний зрадник «был казнен». В оригіналі ж – щоби був «скаран»¹⁶. В українській традиції слово «скарати» зазвичай використовувалося у значенні «покарання», «кара». Із польської мови «skarać» теж перекладається як «покарати» й лише в поєднанні зі словами «голова» чи «шия» – стратити¹⁷.

Окрім цих моментів, російський переклад доволі точно передає український оригінал.

Щодо підписів старшин, то в оригіналі вони розташувалися таким чином: одна під одною з повним переліком посад – Василь Борковський, Михайло Вуяхевич, Сава Прокопович, Іван Мазепа. Далі під ними також у стовпчик ідуть три підписи без будь-якої розшифровки посад: Костянтин Солониця, Яків Лизогуб, Стефан Петрович Забіла. Ліворуч (очевидно, приписані згодом на решті вільного місця) стоять підписи «Григорій Гамалія» і «Дмитрашка Раца» – також без зазначення урядів. Райча явно був малограмотним і власноруч підписався з трудом. У самісінькому низу аркуша, праворуч, стоїть «В.Кочубей».

Такий порядок підписів, безперечно, наводить на певні думки. К.Солониця, Я.Лизогуб, С.Забіла, Г.Гамалія й Д.Райча вочевидь долучилися до «доношення» в останню хвилину. Також можна дати відповідь на питання, чи був І.Мазепа ініціатором доносу – однозначно ні. Загалом, ураховуючи розстановку політичних сил в Україні в зазначений період, це й не дивно. Адже й В.Кочубей, і В.Борковський та інші старшини завдяки родинним зв'язкам, клановому впливу й добробуту посідали значно міцніші позиції на Лівобережжі. Підпис І.Мазепа, який скромно стоїть на четвертому місці, відбиває реальний стан справ. А ось «візування» документа В.Кочубеем, внизу й ніби окремо від інших, «наглядно», багато про що говорить. Можливо, він не випадково не вказав свого уряду генерального писаря, подумки приміряючись до гетьманської булави.

Про те, що І.Мазепа не був причетний до складання тексту документа, непрямо промовляє й такий факт. Старшина в тексті висловлює впевненість, що з новим, «хорошим», гетьманом вони разом із Москвою завоюють Крим. Як відомо, і тоді, і пізніше Іван Степанович Мазепа не був прихильником цих планів В.Голіцина. Навпаки, саме він став ініціатором проекту завоювання придніпровських фортець і поширення успіху на Азов. Збагнути, кого саме старшина пропонувала В.Голіцину обрати гетьманом можна, розшифрувавши фразу: людина, яка б «в нынешней войне не лениво, но радетелно и верне з войском во всяких случаях чинил им великим государем услугу». На жаль, відомі на сьогодні джерела з історії Кримського походу не дозволяють дати однозначної відповіді на це питання.

Те, що В.Голіцин підтримав кандидатуру саме І.Мазепа, а не когось із лідерів старшинської опозиції, повністю пояснюється завданнями, що їх ставив перед собою фаворит царівни Софії. Гетьманом України він хотів бачити не свавільного І.Самойловича, котрий наважився відкрито критикувати політику російської влади, а не дуже впливового, порівняно бідного «чужинця», нещодавнього «запорізького бранця», який мало не в кайданах потрапив до Батурина.

Цей «чужинець», прийнявши уряд із його, В.Голіцина, рук мав перетворитися на слухняного маріонеткового гетьмана, чому в повній мірі сприяли положення Коломацьких статей¹⁸. Скориставшись боротьбою за владу серед старшин і їхнім невдоволенням «поповичем», В.Голіцин за допомогою «доношення» провину за невдалий кримський похід переклав на І.Самойловича й посадив на гетьманський уряд потрібну йому людину. Обрання І.Мазепи мало бути неприємним сюрпризом для справжніх авторів доносу й, перш за все, для Василя Кочубея. Прихована боротьба за булаву поміж І.Мазепою й В.Кочубеєм триватиме майже 20 років, до 1708 р., про що згодом напише сам Іван Степанович. Тоді ж, у 1687 р., старшина розглядала обрання І.Мазепи гетьманом як тимчасовий крок на угоду фаворитові царівни. Але історія довела, що й автори доносу, і сам В.Голіцин жорстоко пропрахувалися...

Додаток*

Пресветлейшим и державнейшим великим государем царем и великим князем Иоанну Алексеевичу, Петру Алексеевичу и великой государыне благоверной царевне и великой княжне Софее Алексеевне всея Великия и Малыя и Белия Росии самодержцем их царскому пресветлому величеству милостивим своим обладателем верние подданые покорнее доносят.

Что войско запорозкое велми скорбно и жалосно есть, же их государское святое благочестивое намерение о виправе сил их монарших на Крым, на которое увесь свет христианский обернул свои очи, из которого все их монаршие доброхоти з великим желанием надеялися щасливих хвалебных и до приращенія в несмертельные веки російскому царствию великое славы приличных skutkov, не пришло ныне до своего совершенства, в яком деле любо для милости милостивих и милосердных скипетроносных государей своих радо было войско запорозкое при всякой чулости и радении служити, еднaк не могло за неисправлением гетманским, который едно для слепоти очей своих, и для тяжести своей не был и не есть способен до чиненя должностей гетманови приличных, другое и не зичил того, абы над Крымом их монаршие силы сим походом мели одоление, якого нежелательства его можно довести отсюда.

Еще перед учинением вечного миру их царского пресветлого величества з королевством полским всегда он гетман такий предложеня через посланих // Зоб и через гонцов своих до великих государей доносил, жебы они, великие государе, з турками и татари при мире держали, а з поляками не мирились, поведаючи, же мир тот мне надобен, и для того он и села посожские не радячися ни с ким велел был захвати, хотячи их царское пресветлое величество повадити глубоко з королевским величеством полским чтоб тот мир не состоялся, яких сел посожских немел уступить, хочбы и многие их монаршие к нему были указы, якож и не уступал их, аж сами поляки по соизволению государскому одобрали.

А когда уже мир стал вечный з полскою стороною, и был прислан от их великих государей в Батурин ближний околничий Леонтий Романович Неплюев з тим мирним извещением, тогда засмутился велми, и был печален многие дне, и окроме того що пред околничим зу словами нежелательными выявлялся мовячи, увидите же не каждый из ваших чинов московских будет вам дяковати, жесте розорвали мир через хитрость лядзкую з панством Турецким и Крымским, и хочете войну противко их вчати. При старшине войсковой тогда ж скоро по околничого з Батурина отъезде частокрот такие ж жестокие слова говорил, купили москале тепер себе лихо за свои гроше ляхом дание, ось же що в том з ляхами учиненом миру зищут и що против хана учинят обачите, жаловали малого датку татаром давати будут же болшую казну, якую зхочут татаре давати, //

* Оригінал доносу підготовлено згідно з правилами публікації документів XVII ст. РФ. Буква «Ъ», а також м'який і твердий знаки, заглавні літери й пунктуаційні знаки передаються згідно з правилами української мови. Скорочення розкриті. Висловлюю вдячність канд. філ. наук О.Остапчук (Московський держуніверситет) за філологічні консультації – Т.Я.

4 и после того бывал смутен и сердит, и такие ж слова в случаях речей поновлял, и за тот мир учинений межи монархами не велел и молебствовать по церквах.

А когда пришла ведомость от великих государей у списках з курантов розних списаниях, что войска цесарские Будим город взяли у турков, а венети многие города морем у турков же побрали, то тих писемек не хотел и слухати, и тепер нечитание валяются, а тое з него походит, же нерад слухати вестей о победе христианской над поганами, але кгда услышит, что татаре виберут людей на Волиню в полон, тогда велми весел бывает, и сколко у его бывало з Криму мурз и посланников кримских под час примиря, теды всех прошувал и наказовал до хана, абы непрестанно под Белую Церковь и Немиров на Волин и Подолье чатами Татарове подпадаючи в людех христианских шкодили Кролевству Польскому, в чом явная его измена есть.

Семья его гетманова певного часу говорила семьям особ енералних: сердит тепер и великие похвалки чинит Иван мой на Москву. Троха того не учинит, як учинил Бруховецкий. //

4 об А когда кролевское величество в прошлом року з волоское земле уступал, тогда бунчучный, меваючи на едине мову з гетманом, винес такие слова, рад бы пан гетман, щоб ляхи от татар в той земле волоской облеженем притиснени будучи помирились, ачей бы познала Москва и нас, и неважили легце, що мы маем приреченую и поуфалую приязнь з панством Кримским.

Любо по указу великих государей з того прошлого лета на сее з полками у теперешний поход готовился воевати Крим, и о том великим государем частокрот докучал он же гетман, абы все сили их монаршие, иле их есть, в сей же поход были двигнени, однак немел такое щирости, щоб по истине оказал свою службу, якося тепер зистало, бо хотя прекладал, чтоб великих государей великие были двигнени сили, а радил с прилежанием, чтоб ранного вешнего времени были в поля виведени, то не на якую прислугу, але на згубу войска, кгдаж до Криму кто колвек и в малих купах перед тим ходил войною, то чинил тое восене, а не на весне.

А вишовши з Батурина и приближившись до реки Ворскла, хочай еще и полки козацкие не все были стяглися, прекладал усиловне велможному боярину его милости князю Василию Василиевичу Кголицину, чтоб чим наскорей в поля выходил, и так по его предложению, //

5 боярин его милость войска далеким з домов путем утруженіе, от починку потребующие, в поля за Самаре випровадил.

А в тих полях щоб належало на гетмана о языков старатися, и за килка мил караули посылати, и о положению поля проведовати, того он отнюдь не чинил, и боярину его милости да любо хотел посылати наперед полки отрадил, и ради о том от старшини не приймавал, и видячи около таборов пожарами палаючи поля гасити, хоть многократне ему старшина докучала, не посилал, и не приказовал.

А когда притягнули до Води Конское, аж там за тоєю Водюю все поля пожарами вигорели, он ничего о том не ведаючи, хочай боярин его милость без поради сполное рушатися досконале не проведавши як далеко вигорело за тую реку не радил, рушился з полками козацкими, а после его и боярин его милость двигнул монаршие сили, розумеючи, что он известен есть о довольствах конских кормов, аж там, где далее поступючи нашлося все поле згорелое.

По тих теди вишей описаних причинах и нежелателствах //

5 об и нераденіях многие розумеют и цале твердят, и ми ведам, что он гетман нехотячи цале пожаром тим запобегати есть причиною и повелителем до випаленя поля ж.

Бо не доходячи Конское Води, кгда его утягнуено з балелим очам солнечные опали докучали, говорил: от неуважная вона московская як нам есть шкодлива, збавила, мовит, мене здоровья остатнего, чи не лучше было Москве дома в покою седети и своих границ боронити, анежели з Кримом войну сюю непотребную заводити.

Когда теди не можно было войскам по погорелим полям далее итти, он не шукаючи и не обмишляючи жадного способу як бы то над неприятelmi хочай уже лепшими войсками учинити промисл, гонячи на неславу вечную войск московских и козацких, а защищаючи панство Кримское, цале на том станул и радил, абы бояре их милость з войсками вернулись назад.

А повернувши обози назад тое говорил, чи не казав я, що Москва ничего Криму не докажет, отож так тепер и есть, и треба будет вперед гаразд им от кримцов отдиматися, и чинит тое наругателно, з осмехом. //

6 Тепер не о штось не печалит, толко так мовит перед духовною поважною особою, коли бы мне дал Бог сына моего зу низу целого вышукати, и до Батурина прийти, знатиму я що делати, есть у мене инные дела напьятые до деланя.

И тое говорил перед тоєю ж особою, не знаю што буду деяти з тыми чортами москалями, як оны зо всеми войсками своими напрутся до дому ити, бо я бым хотел просити Боярина, штобы мне дал и оставил з пять тысячем войска, а то для пожданя и вышуканя сына моего з низу.

И тое пресветлейшим великим государем да будет ведомо, что он же, гетман, самовластно владеет, и хочет владети Малою Россією, грамоты монаршіе в кого хочет отбирает, а наданя на себе albo на детей своих оборочает, ку царствующому граду Москве, не толко свецким, але и духовным людем ездити заказует и городы государские малороссийские не государскими, але своими именуует, и людем войсковым приказует, жебы ему, а не монархом верне служили.

Надто говорил, когда возвратимся з крымского походу, постараемся, лепшей Малую Россію утвердити, и не так, як стоит в прежних статіях.

А сын его Григорий в Чернегове ганил войта, и мещан, и лаючи, смертною казною грозил, что войт и мещане хотели поставити на ратушу орла платаного, в тое знаменіе, што город Чернегов есть власнаю их царского пресветлого величества отчина, и мовил Григорей войту и мещаном так, не будете мужики жити на свете, же хочете выламатися з подданства //

6 об пана отца моего, и поддатися Москве, и заказал абы орла не ставили, и ставити не важилися.

Тот же сын говорил з другими хулные слова о пресветлейшом и превысочайшом дому монаршом их царского пресветлого величества, якіе их ущипливости, хочай и чувал отец их, але им того не ганил.

И тое припоминаем, што он же, гетман, высылаючи Михайла бывшего полковника Гадяцкого на розмену з татарами, давал наперед устную науку, а потом писал своею рукою до его, Михайла, всеми силами старатися о утвержене приязни з панством Крымским, по якому наказу и Михайло говорувал, коли б нам самопалы козацкіе зедночити з шаблями крымскими, силни б мы были против всяких монархов.

Што сталася государиня царевна и великая княжна Софія Алексеевна в грамотах, и во всех царских титлах писати, теды он, гетман, за легкую и непостоянную вменяет реч, и частокротко говорит: на царство цари дети молодые, ума несовершенно, нечего не знают, а царевна, невеста, будто рядит, то з того ряденія нечего доброго не можемся сподевати, было, мовит, лихо на Москве, и побито многих зацных бояр, а за сим ряденіем в прудце горшого и тяжшого упадку сподеватися треба, бо где що доброе молодые паны, з невестою рядячи, постановят, толко шатости и упадку сподеватися треба.

И таковую реч покилкакрот при старшине и всем вслух вносил, не послушала дурная Москва моее рады, да змирила з ляхами, дожду я, мовит, того в скором часе, же будут знову мене просити, абым мидіатором до примиря с панством Крымским был, толко ж знатиму юж, як панство Крымское з Москвою мирити, будут мене памятати, и ведатимуть ученые, як и нас поважати. //

7 И тое говорил, чортовская дурная и гнюсные войны Москва взяли на себе не по себе тяжка и ославились всему свету, звоевати панство Крымское, а оны сами некгды не здужают себе оборонити, лутшей бы, мовит, старатися при промысле нашем, своих границ, як могучи, стеречи, нижли чужого лиха подыймоватися боронити, бо коли еще не переставши од своего предсявзятя, схочут войну подняти, то пропадут.

Сам од многих лет добивал великим государем, абы чехи под царским знаменем титлою албы в Путивлю, albo в Севску были роблены, а тепер кгда з мындзы на сюю дорогу выйшли, и войску выдана плата, не позволяет и не приказует, абы межи народом малороссийским брана была, и всякіе купле и продажи одправовалися, овшем не смеватися, мовячи, з самое меди лядачого нарубили, же убогому человеку не нащо незийдутся, бо як луска albo лупина крушатся и ламлют.

Стефана Гречаного, судію гадяцкого, без ведомости и позволеня государского до королевского величества з тым посылал, абы Могилу, именууючогося на тамтой стороне гет-

маном, з его войском своявольным, не держал, а себе на всякую услугу быти готового з войском запорожским обещуючи, просил, абы ему позволил по тые места владети, города осадивши, пока места Хмельницкий владел.

Дня 4 июля сам мосты на рецк Самари войском околничого Леонтия Романовича будоване, он, гетман, з своими полками перейшовши, велел попалити, а на тамтой стороне боярина зо всем войском оставил, толко два мосты меючого свою до переправы и мусел боярин новые мосты делати, и тот его поступок градецкой учинился под войском государским.

Дня 6 июля призвавши к себе Дмитрашка, говорил: маю ведомость што хан з солтанами и всею ордою около нашего войска //

7 об на Низ посланого забаву военную мает толкож немного забавится, сам хан к Перекопу уступит, а солтана з ордами противко ляхов выправит, и певне дадут ляхом добрую стречу, нехайже Голецин, такой сын, скачет та дает ляхом помоч, та нездоров даст.

Того ж дня пришедши к нему, гетману, войца переяславский и мовил ему, жалуются москале, приходячи к нам, што много людей государских померло, и велми много болных лежит. Он отказал, хочай бы люди и все пропали, то бы я о том не печалился.

Коней сколко до него привезут прибудных московских и всяких, всех велит клейом своим пропятновавши юж до колко десят до Гадяча отсылать, то его всем явное воровство.

Едного часу тут, у воску, был гетман з полковниками московскими и з нами всеми на обеде в обозного, и по обеде Петр Иванович Борисов полковник перемовилс з Гамалею. Гамалея снать в надею его против полковника отказал, што ты на мене полковнику отказуеш, ещесте не през шаблю нас взяли. Он гетман, тое слышачи, и одного слова на Гамалею не рекл, еще усмехнулся, а чаят што и похвалил.

А по учиненом миру, снать хотячи якую в том заваду учинити посылал в пасеки заднепрские, в мирных договорах при полской стороне оставленные, десятины пчолное выбирати, што учинил он противно, а не по воле великих государей.

А о землях тогобочных Днепра говорил жестоко, не так, мовит, тое будет, як Москва з ляхами в мирных своих договорах постановила, учиним мы так, як нам потреба, по яком своем намерении тому Гречаному до королевского величества посланому о тых землях, и о посожских селах над договори мирные упоминался. //

8 И при таковых своих к великим государем нераденіях и волности войска запорожского од великих государей потверженые нарушил.

Все сам справует, некого до порады не взываючи. Уряды по своих гневах одыймует, а не по слухных причинах и карает, и о нечесть приправует, кого хочет без суду и доводу напрасно.

За уряды полковничіе и инші берет великіе басаринки¹⁹ и през тое допускает людем утискати, чога за инших гетманов небывало. Людей старинных войсковых заслуженых понижает всякими своими вымыслеными способами, и слова доброго не дает о них говорить. А инших подлых незаслуженых собою выставляючи, и тым ся пописует, же што хочет учинити может.

В млынах козацких нет козаком воле, и знатным и заслужоным все на себе забирает. Що у кого уподобает, измет, а що он минет, то сыны его вытягнут, и тот толко у него мает приступ, што басаринка дает, а хто не даст, хотя бы и годным был, мусит быти отриновен. Старшине енеральной нет належитое поваги и безпеченства болшей от гневов и похвалок, а и к мертвые бывают, а нежли покойне живут.

Судейского уряду уже през чотыри лета неотдает для того, што некого за доброго не имеет, и хочет, абы суммою великою пенязей тот уряд судейский был у него куплен, и жалование царское соболинное и оберное на двох судей присланое себе удержал и до сего часу. //

8 об А в бытности судей згасло право, и обидимым людем нет справедливости, отколь плачу есть много.

Болш у его забавы около домовых господарских речей, а нежли около публичных, и самых монаршых дел.

Яко про то для тых всех причин, и для неспособности его нет надеи, абы и впред што хвалебного войско запорожское з себе за его поводом ку прислузе монаршой показало, так все войско желает и со слезами Господа Бога молит о тое, дабы великіе госуда-

ри для лучшего управления своих монарших дел, и для утоления многих слез изволили указать з его уряд гетманский зняти, а на тот уряд, подлуг прав войсковых волными голосами повелели обрати якого чулого, вернейшого, и справнейшого человека, который бы в нынешней войне не лениво, но радетелно и верне з войском во всяких случаях чинил им великим государем услугу. О якую перемену гетмана яко много з великим упокорением превеликое милости монаршое просят, так и прекладают же таковым способом поступивши, может быти Крым запертый и вскоре силами государскими и войска запорожского звоеванным. А если бы того не было, то под сим гетманом не может нечего ку славе монаршой оказатися, разве шкод. А буде тое, што некоторые од его утисков розно мейсце себе шукати мусят, албо, уховай Боже, чтоб якое в речах добрых не учинилося порухи.

И о том все войско запорожское бьет челом, шток по знятю з него гетманства не был, а не жыл на Украине, але зо всем домом его взят к Москве, и яко явный изменник их царского величества и войска запорожского скаран. //

9 О том добываючи вам, великим государем, чолом, припомнелисмо себе его ж, гетмана, радецкое дело. Был указ к нему от вас, великих государей, по прошенію королевского величества, шток пустить в стороны полские державы хлебные запасы, на якие там была тогда скудость, але он преслушавши тот государский указ, учинил заказы, чтобы в тую державу нехто хлебных запасов возити не важился, и тут не продавал тамошным людем. Да толко позволил был горелку да тютян продавати приезджым одтоль чумаком. А до Крыму и до городков турецких, фундуючи там себе стислую приязнь, велел з умыслу всякие збожя возити, волы, овцы, и коне гнати на продаж, з якими продажами малоросійские люде непрестанно туды тиснулися, и когда вже покой вечный у великих государей з королевским величеством станол, и оголошена война на бисурман, то и тогда тых продажей не унято, ездил туда хто хотел з запасами хлебными през все лето, и зимы прошлое занявши: а хочай кого з таковыми продажами и припинено, еднок не карано як бы належало, яковым способом значне городки турецкие над Днепром будучие з турецкое земле присылки хлебные немающие, отсея з Малое Россіи zostали убогачены.

Иных многих и незочтенных злых его поступков не мощно и выписати, толко у превысочайшого престола вашего царского пресветлого величества падше просим о конечное его гетманства перемене, бо еслиб за якими предложениями посторонными не мелась на томо воля вашего царского пресветлого величества быти, то войско запорожское з менших чинов отнюдь его, яко явного недоброхота, заховуючи к вам великим государем свою верную службу не может //

9 об терпети, по своих войсковых правах и обычаях з ним поступити в скором часе мусит, за што жебыся ваш царский маестат на нас не уразил, яко на покорне вашему царскому величеству бьем челом всем войском.

Ажебы тые все злые его дела гетманские от нас выписанные были приняты, и вера им дана была, имена наши власными руками нашими подписуем и до рук ясневелможного ближнего боярина его милости князя Василия Василіевича Голицыина покорне отдаем в таборе над речкою Килчином року 1687 июля 7 дня.

	Вашого царского пресветлого величества верные подданные и найнижшие подножки.
	Василий Борковский обозный войска
	их царского пресветлого величества запорожского
	енералний
Григорий Гамалея	Михайло Вуяхевич судия
	Сава Прокопович Писар войска вашего
	царского пресветлого величества запорожского
	енералний
	Иван Мазепа асаул войска
	их царских пресветлых величеств запорожский енералний
Дмитрашка Раца	Костиантин Солонина
	Яков Лизогуб
	Стефан Петрович Забела

- ¹ Бантыш-Каменский Д. Источники для истории Малой России // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – Москва, 1858. – Т.1. – С.297–304.
- ² Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – С.81.
- ³ Бантыш-Каменский Д. Указ. соч. – С.304.
- ⁴ Костомаров Н. Мазепа. – Москва, 1995. – С.400.
- ⁵ Оглоблин О. Вказ. праця. – С.75.
- ⁶ У «Собрании государственных грамот и договоров» (Ч.IV. – №186. – С.542–543), на яке посилався С.Соловйов, опублікована «Грамота царей и Софьи» від 17 липня, де йдеться, що в обозі на річці «Килчани» старшини (далі – перелік, прізвище Мазепа в т.ч.) подали чолобитну.
- ⁷ Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – Кн.VII, т.14. – Москва, 1991. – С.384–386.
- ⁸ Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. – Харків, 1930. – Вип.1. – С.117.
- ⁹ Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису. – Ф.VIII. – №223/96. – Арк.410.
- ¹⁰ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф.124. – Оп.2. – №11. – Арк.11.
- ¹¹ Там же. – Арк.28, 28 об.
- ¹² Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – СПб., 1859–1863. – Т.1. – С.308.
- ¹³ РДАДА. – Ф.124. – Оп.2. – №11. – Арк.6 зв.
- ¹⁴ Там же. – Арк.22.
- ¹⁵ Там же. – Арк.7 зв.
- ¹⁶ Там же. – Арк.8 зв.
- ¹⁷ Словник української мови XIV–XV ст. – К., 1978. – С.348.
- ¹⁸ Див.: Яковлева Т.Г. Иван Мазепа. – Москва, 2006.
- ¹⁹ Найбільш близьке – «басуринки», тобто «откуп». Див.: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип.2: Б–Богуславець. – Л., 1994. – С.25. Зустрічається у львівському тексті початку XVII ст. Тут же йдеться про хабар (Т.Я.).

The article contents the analysis of the denunciation of the Cossack officers on Hetman Ivan Samoilovych (1687). Previously historians used Russian translation of this document, made in Posolskij prikaz and published by D.Bantysh-Kamenskij, in which there were several mistakes and censors changes. The analysis of the Ukrainian original, which has signatures of the Cossacks officers, allows Author to make several interesting remarks and conclusions.

ОГЛЯДИ

В.М.Даниленко, Є.М.Скляренко

Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. – Кн. 3–12 (1994–2006 рр.)

В умовах становлення незалежної Української держави, розгортання процесів демократизації суспільно-політичного життя, гострої потреби об'єктивного вивчення минулого у 1992 р. на історичному факультеті Донецького держуніверситету, незважаючи на фінансову скруту, почалося видання наукового щорічника «Нові сторінки історії Донбасу». «Український історичний журнал» відгукнувся на цю подію рецензією А.В.Санцевича й В.Г.Сарбея, в якій на підставі аналізу перших двох книг останнього зроблено такі висновки: «...Публікації збірки в основному відповідають вимогам, що ставляться нині до історичної літератури, відзначаються різнобічністю та зваженістю висновків і оцінок... Подібні збірники могли б видаватися в інших регіонах та областях України» (УІЖ. – 1994. – №1. – С.144–150).

Наступні десять збірок також заслуговують на увагу. Вони свідчать про те, що історики Донбасу, позбавляючись ідеологічних штампів минулих часів, усе глибше опановують сучасну методологію дослідження. Більшість їх доробок позначено прагненням до об'єктивності, всебічності, конкретно-історичного підходу з урахуванням принципу антропологізму під час розгляду суспільних явищ і процесів. З кожним роком видання набуває позитивних змін, розширюється коло його авторів, переважно за рахунок молодих викладачів та аспірантів факультету, друкуються статті вчених інших вузів регіону, представників різних дослідницьких інститутів НАН України, а також наукових установ зарубіжжя, підвищується професійний рівень оформлення збірок. Матеріали групуються за тематичними рубриками. Даниною пам'яті колег, які пішли з життя, є публікації розділу In memoriam. За вільним бажанням авторів матеріали більш як на 90% друкуються українською мовою. Збірку включено до переліку видань, затверджених ВАК України.

Значна частина нових матеріалів видання торкається проблем заселення й господарського освоєння краю у XVI–XVIII ст. Цим питанням присвятили свої статті В.О.Пірко, М.А.Панфьорова, А.В.Гедьо, О.О.Шкрибитько і Н.Никифорова. В спільній статті В.Пірка та М.Панфьорової (кн.5) простежується адміністративний устрій регіону у вказаний період. Особливо детально автори зупиняються на відповідних змінах, що відбувалися на цій території у XVIII ст. й були обумовлені російсько-турецькими війнами. В наступній кн. (№6) В.Пірко розглядає процес заснування міст Донеччини у XVII–XVIII ст. Автор аргументовано з посиланнями на маловідомі архівні та опубліковані джерела (більшість з яких було вміщено ним у 4 кн. (с.3–7) зокрема доводить, що усталені в краєзнавчій і науково-довідковій літературі погляди про витоки м. Артемівська з 1571 р. не мають ніяких підстав, оскільки Бахмутівська сторожа, з якою пов'язують початкову історію міста, знаходилася на лівому березі Сіверського Дінця при впадінні у нього р. Жеребець (нині територія с. Ямпіль). Також він зазначає, що сторожі не представляли собою ніяких укріплень, а тим більше фортець, як це намагаються показати не тільки краєзнавці, а й автори науково-довідкових видань. Згідно із розписом сторож на них заборонялося розпалювати вогнища, щоб противник не зміг засікти місця зустрічі прикордонників. Про це, як підкреслив дослідник, красномовно свідчать відомості, наприклад, про Святогірську сторожу, яка розташовувалася під дубом навпроти печерного скиту. Початки історії Артемівська автор обґрунтовано відносить до 1697 р., коли після розорення промислів на р.Тор місцеві солеварі перейшли на р.Бахмут та розпочали тут постійне добування солі. В 1703 р. козаки Ізюмського слобідського полку звели на цьому місці острог, і з того часу поселення стали називати містом Бахмут.

Дослідник також не погоджується з наявними у краєзнавчій літературі й довідкових виданнях твердженнями про дати заснування Маяцького (в 1644 р.) та Торського (у 1645 р.) містечок. На документальних матеріалах він доводить, що Маяки було зведене за вказівкою царського уряду в 1663 р., а м. Тор – у 1676 р., хоча постійно населення на цій місцевості проживало з 1664 р., коли тут було зведено казенні солеварні. Не погоджується автор і з твердженням, що м. Маріуполь бере свої початки з 1778 р. (з наказу губернатора Азовської губернії В.Чорткова про побудову на місці запорозької Домахи м. Павлівська). У своїх дослідженнях він опирається на опис міст Азовської губернії 1781 р., в якому відсутні відомості про Павлівськ, а зазначається, що у липні 1780 р.

переселені з Криму греки зайняли Кальміуську слободу, котра була центром однойменної паланки та мала 55 будинків, що належали запорожцям. Крім того, у слободі функціонувала Свято-Миколаївська церква, в якій митрополит Ігнатій 26 липня 1780 р. відслужив перше богослужіння з переселеними греками. Отже, підсумовує дослідник, початки м. Маріуполя необхідно пов'язувати із запорозьким укріпленням Домаха, котре було центром Кальміуської паланки з 1735 р. Він звертає увагу на різні пояснення терміна «Домаха» у краєзнавчій літературі й вважає, що оскільки ця назва зустрічається в інших районах Півдня України, то необхідно більш детально простежити її походження. На його думку, Домаха у гирлі Кальміусу, очевидно, може бути пов'язана з назвою венеціансько-генуезького поселення, яке існувало тут з кінця XIV до кінця XV ст. і згадувалося в опису Азовської губернії 1781 р. Проблема переселення греків із Криму у Північне Приазов'я детально досліджується в статтях А.Гедьо (кн.4, 5, 9). Авторка не тільки торкається причин та умов появи у регіоні останніх, а й облаштування їх на нових місцях, зокрема діяльності митрополита Ігнатія з розбудови церковної структури на території Маріупольського повіту у кінці XVIII–XIX ст.

У статтях В.Пірка (кн. 3) і М.Панфьорової (кн. 6) розглядається промислове освоєння краю з кінця XVI й до середини XIX ст. Якщо перший зупинився на його соляних промислах, подаючи відомості про їх технічне оснащення, забезпечення робочою силою та паливом, обсяги виробництва солі й місця її реалізації, то М.Панфьорова основну увагу зосередила на розвитку вугледобувної та металургійної галузей регіону, зокрема Луганського чавуноливарного заводу і шахт, що починали працювати з кінця XVIII ст. й заклали основи сучасного промислового Донбасу.

В статті Н.Никифорова (кн.6) на основі мандрівних записок Й.А.Гільденштетта подається стан заселення та соціально-економічного розвитку краю на кінець третьої чверті XVIII ст.

Статті О.Шкрибитько (кн.8, 9) торкаються Святогірського чоловічого монастиря (XVI–XVIII ст.). У них розкривається його роль не лише як духовного осередку регіону, а й важливого господарського комплексу, який напередодні своєї ліквідації (1787 р.) володів понад 27 тис. десятин землі. В ньому працювали підприємства з переробки сільськогосподарської продукції, цегельний і скляний заводи, а місцеві монахи брали участь не лише у виварюванні солі на р. Тор, а й у геологорозвідувальних роботах, що проводилися в краї у 20–30 рр. XVIII ст.

Дещо окремо від проблем соціально-економічного розвитку стоїть стаття К.Гірі (кн. 11), в якій розкриваються взаємостосунки слобідського, запорозького та донського козацтва у XVI – на початку XVIII ст. в дорадянській, українській і російській історіографії. Особливо багато місця відведено спільній боротьбі запорожців та донців проти татарсько-турецької агресії, участі останніх у селянських війнах XVII – початку XVIII ст. Порівняно мало відведено місця їх взаємовідносинам у період Національно-визвольної війни українського народу під керівництвом Б.Хмельницького.

Новизною методологічних підходів і висновків позначено висвітлення питань соціально-економічного розвитку регіону в пореформену добу. С.М.Абуков у низці статей простежив динаміку розвитку приватного землеволодіння, місця в ньому дворянства, яке й на початку XX ст. залишалося найбільшим землевласником в імперії. Дослідник персоналізує тему, дає характеристику найзначнішим його господарствам, звертається до питань генеалогії представників дворянських родів – власників земель у Донбасі (кн.4, 5, 10–15). Глибокий аналіз становлення та організації господарства зокрема поміщиків Банташів дається в статті Н.Р.Темирової (кн.10).

В.В.Бочаров звернувся до проблеми здійснення столипінських аграрних перетворень. Відмовившись від бездумної апології реформатора публіцистикою, він ретельно проаналізував величезний статистичний матеріал і дійшов висновку: реформи 1906–1911 рр. позитивно вплинули на розвиток продуктивних сил у сільському господарстві краю. Всупереч положенням радянської історіографії про крах столипінських реформ зроблено переконливий висновок про те, – що вони залишилися незавершеними внаслідок ряду об'єктивних та суб'єктивних факторів (кн.5, 7, 10).

Неупереджений аналіз першоджерел дозволив О.Н.Щербініній і М.М.Кучку зайняти впевнену позицію з питання про роль іноземного капіталу в розвитку вітчизняної індустрії, що довгий час дискутувалося у науковій літературі. Автори зробили аргументований висновок щодо прогресивного впливу іноземних інвестицій на розвиток вугільної й

металургійної промисловості Донбасу і Придніпров'я на межі XIX–XX століть. При цьому мотивацією інвесторів було прагнення досягти максимальних прибутків, що властиве ринковим відносинам (кн.5, 11).

С.В.Дубинець дослідила проблему розвитку торгівлі та формування торговельної буржуазії в регіоні, навела факти піклування підприємців різних національностей про запровадження на Донеччині традицій меценатства й опіки (кн.5, 10).

Досвід корисної діяльності земських установ у господарській, освітній, медичній сферах узагальнено в публікаціях Л.В.Лихачової, С.В.Нестерцової, О.І.Мармазової. Вони звернули увагу на формування бюджетів органів міського самоврядування (кн.3–5, 8).

Широку нагоду вписати нові сторінки в історію краю надав радянський період. Роль Донбасу, як головної енергетичної бази країни, визначила його не лише економічне, а і стратегічне значення для більшовицького керівництва, обумовила специфічну державну політику щодо даного регіону. Зважаючи на це, історики прагнуть дослідити особливості його розвитку у 1920-ті рр. О.В.Гребеннікову-Отземко, О.Ю.Храповицьку, О.В.Соловей, В.О.Волошенко, Л.В.Кушнір, К.В.Брагу, О.К.Міхєєву, А.С.Даценка здебільшого цікавлять аспекти господарської сфери (аграрні відносини, діяльність трудармії, комнезамів, кризові явища в економіці, голод 1921–22 рр., відбудова господарства, а також трудові конфлікти, боротьба з карною злочинністю тощо) (кн.4–11). Вони простежують складний процес відродження Донбасу на шляхах непу.

Розробку соціально-економічної тематики у період 1930-х рр. продовжили В.Є.Мусяєнко (кн.8) й О.В.Струченков (кн.11–12). Залучення нових архівних матеріалів та методологічних підходів дозволило цим історикам переосмислити концепції радянської історіографії, дійти висновків про трагічні наслідки примусової колективізації у краї, зневажливе ставлення влади до інженерно-технічних кадрів.

На сторінках видання побачили світ праці з тематики, яка довгі часи залишалася прогалиною в історіографії. Ухвалення рішення Верховної Ради і Кабінету Міністрів України про підготовку серії книг «Реабілітовані історією», відкриття для дослідників архівних фондів управління держбезпеки визначило формування нового наукового напрямку «Політичні репресії в Україні часів тоталітаризму». У збірках, що розглядаються, його започаткували В.Ф.Бурносів, В.М.Нікольський, З.Г.Лихолобова й І.В.Богінська. Вони дослідили на регіональному рівні питання щодо причин, масштабів, особливостей репресій, розглянули статистичні показники наслідків терору для різних соціальних та національних груп населення, простежили долі окремих громадян – жертв сталінізму (кн.6–12).

Щоправда, в окремих публікаціях спостерігаються суперечності у статистичних показниках, якими оперують автори. Вважаємо, що настав час для уточнення вимірів масових репресій, перш за все визначення кількості їх жертв.

О.І.Задніпровський, В.М.Нікольський, Л.В.Лихачова, Н.Н.Ігнатова, З.Г.Лихолобова, І.Ю.Хюреніна і Н.Ю.Белікова звернулися до проблем історії православ'я, інших релігійних напрямків, духовної освіти, взаємин влади й церкви (кн.4–11). Вбачається доречним далі поглиблення вивчення соціально-психологічних аспектів теми (зокрема ставлення населення до релігії).

Тему урбанізації, пов'язаної з індустріальним розвитком Донбасу, порушили З.Г.Лихолобова і В.М.Коваленко, виявивши її понадшвидкі темпи, а звідси поверховий та формальний характер (кн.3). З.Г.Лихолобова, поглиблюючи вивчення проблеми, в наступній статті охарактеризувала особливості менталітету городян довоєнних часів (кн.12).

Не згасає інтерес дослідників і до історії Великої Вітчизняної війни. Питанням евакуації підприємств, становища військовополонених, відновлення зруйнованого військового господарства присвячено статті І.Єсипа, Е.Кравченка, П.В.Доброва, А.К.Шевченка, С.Ю.Бабенко (кн.3–5).

Цікавим вбачається досвід редколегії щодо організації наукової дискусії на тему «Донбас у часи фашистської окупації». Доктор історії Т.Пентер (ФРН), стаття якої відкриває останню, запропонувала новий концептуальний підхід до питання щодо використання окупантами праці населення на шахтах басейну. На її думку, «робота на ворога на окупованій території не була, насправді, свідомим зрадництвом чи колабораціонізмом, а, навпаки, може вважатися такою самою примусовою працею, якою дослідники вважають труд остарбайтерів» (кн.11). Цей погляд Т.Пентер підтримали донецькі історики, що вступили у дискусію. Я.С.Тарнавський вважає, що праця населення на окупованій території, дійсно, бу-

ла примусовою (введення загальної трудової повинності, вжиття репресивних заходів). Різновидом примусової була вимушена праця, спрямована на прагнення вижити. Не погодилися учасники дискусії з думкою Т.Пентер про те, що в очах місцевого населення окупаційний режим майже не відрізнявся від режиму примусової праці 1930-х рр. у СРСР.

Більш детально цю проблему щодо населення окупованих територій України розглянуто у статті В.О.Шайкан, яка вважає, що експлуатація робочої сили на промислових підприємствах, котрі окупантам вдалося відновити, мала на меті обслуговування вермахту й рейху. Наявність економічного колабораціонізму на окупованій території України не викликає в дослідниці сумнівів. З боку місцевого населення його причини були різними: примус, прагнення вижити, а також свідоме зрадлиство. І.С.Тарнавський на підставі статистичних підрахунків довів, що величезні розміри реkvізицій, поборів, податків, штрафів щодо місцевого населення фактично були складовою частиною політики генциду, впроваджуваної окупантами (кн.12).

Помітне місце серед публікацій, присвячених повоєнній історії, посідають матеріали з проблем розвитку провідної у господарстві регіону вугільної промисловості, від яких більшість дослідників відвернулися, зважаючи на безперспективність цієї галузі.

Концептуальним питанням розробки даної теми присвячено статті З.Г.Лихолобової та В.М.Василенко (кн.8), в яких обґрунтоване положення про те, що в Україні вугілля – не лише єдиний реальний, а й перспективний і надійний енергоресурс, від якого значною мірою залежить економічна безпека держави. З.Г.Лихолобова запропонувала досить переконливу періодизацію історії вугільного Донбасу у другій половині ХХ ст., дійшла висновку про початок із середини 70-х рр. кризи падіння виробництва (за всіма економічними показниками), виявила її причини. В.М.Василенко, враховуючи тяжку історичну спадщину, все ж вважає головною причиною загострення кризового стану галузі в 90-х рр. стратегічні прорахунки відносно ролі вугілля у паливному балансі країни та інвестиційних процесах. До теми масових шахтарських страйків, як небаченого в радянській історії явища, першим звернувся В.Ф.Бурносос. Він вказав не лише на соціально-економічні, а й на ідейно-психологічні причини зростання робітничого руху (кн.3). В.М.Докашенко, розвиваючи цю тему, зазначив, що із самого початку (1989 р.) страйки гірників мали не лише економічний, а і політичний характер. Шахтарі поставили на порядок денний питання, вирішення яких вимагало політичної перебудови суспільства. С.В.Кузьміна виступила з низкою статей про особливості страйкового руху 90-х рр. (кн.5–12).

Стану інших галузей промисловості в 1950–80-і рр. присвячено статті А.О.Саржана, який довів, що у другій половині 80-х рр. в усій промисловості настала глибока криза: знизилася продуктивність праці, різко впали обсяги випуску продукції, погіршилася її якість (кн.8–12). Позитивним явищем є звертання дослідників до зарубіжного досвіду. Зокрема такою є публікація статті Н.Шевченко про розвиток вугільної промисловості у Рурському басейні (ФРН) (кн.10). Бажано продовжити цей тематичний напрямок, провести порівняння зі станом справ в аналогічних регіонах Російської Федерації, інших країн.

Не залишалися поза увагою збірки проблеми політичної сфери. Т.В.Болбат присвятила низку статей питанням діяльності громадських організацій Донбасу у другій половині 80-х – першій половині 90-х рр. (кн.8, 10, 11).

Несприятливі демографічні показники в регіоні, природно, привернули увагу дослідників до цих проблем. У статті Р.Д.Ляха й Л.М.Добробог «Вплив екологічних змін на демографічні процеси в краї» йдеться про катастрофічне погіршення стану здоров'я мешканців Донбасу в умовах, коли природного приросту населення не було, а показники смертності з кожним роком зростали. Наслідком складних екологічних умов стало збільшення кількості захворювань системи кровообігу та злоякісних новоутворень (кн.4). Окрім цих, існують й інші причини демографічної кризи на Донеччині, що їх розглянула Г.Панчук: припинення механічного притоку населення, «постаріння» регіону, здрібнення сімей, відлив трудових ресурсів внаслідок безробіття тощо (кн.5).

Автори «Нових сторінок історії Донбасу» віддають належне вивченню проблем розвитку культури, освіти, науки регіону. Проблеми підготовки кадрів для вугільної промисловості, освітніх установ, у тому числі національних шкіл у 20–30 рр., ліквідації неписьменності, боротьби з безпритульністю, формування соціального складу студентства, розвитку науково-технічного потенціалу і вищої школи в Донбасі розглянуто у статтях О.Ю.Храповицької, І.І.Мартинчук, І.В.Богінської, В.В.Липинського, О.О.Герасименко, А.О.Саржана, О.В.Стяжкіної (кн.5, 6,7,8,10). Привертають увагу розвідки дослідників

І.Ю.Хюреніної, Т.Л. Нагорняк (кн.5) й Ю.В.Стуканової (кн.12) щодо впливу культурних процесів на формування тоталітарної свідомості пересічних громадян, розвитку художньої літератури у краї в умовах зародження практики «соціального замовлення» та в період «відлиги». Проїнятимі не тільки дослідницьким, а й людським інтересом відзначаються статті О.Б.Пенькової щодо аналізу процесів збереження, консервації та відродження професійної, традиційної, державної й сімейної обрядовості у Донбасі в другій половині ХХ ст. (кн.9, 10). У межах культурологічного дискурсу дослідницею М.С.Герасимовою плідно та цікаво розглянуто проблеми історії повсякденного буття регіону в перші післявоєнні роки (кн.12). Заслугує на схвалення широке коло джерел, що його аналізує авторка. Розширення останніх за рахунок творів художньої літератури, матеріалів усної історії пішло на користь і аналітичній частині, й посиленням статті. Проблеми сучасної освіти, як у контексті розбудови мереж навчальних закладів, так і щодо появи нових її форм, у тому числі духовної, стали предметом дослідження Л.Б.Лихачової, Н.О.Ігнатової (кн.9) та Н.О.Капустникової (кн.10).

Цілком зрозумілим є науковий інтерес авторів «Нових сторінок» до національних аспектів історії регіону. Поліетнічність і багатокультурність Донбасу – краю, де мешкає близько ста етносів, дає всі підстави ретельно відпрацьовувати матеріальні, документальні, фольклорні пам'ятки для аналізу розвитку традицій, культури всіх меншин регіону. Зміни у національному складі населення Донецького басейну протягом 1920–30-х рр., аналіз етнічних процесів у краї стали предметом вивчення О.В.Обидьонової (кн. 6, 7). Дуже цікавою й ґрунтовною є розвідка дослідника О.В.Белікова щодо історії циганського населення регіону (кн.6). Аналітичне повідомлення В.В.Гончарова, присвячене проблемам єврейської общини Донбасу (кн.8), стало початком цілого напрямку регіональної іудаїки. Слід зазначити, що певним недоліком з досліджень національної тематики, репрезентованих авторами «Нових сторінок», є їх дещо штучна «виключеність» із загальноукраїнського контексту. Національна проблематика в історичній ретроспективі потребує більш широкого порівняльного розгляду.

Аналіз наукових статей «Нових сторінок історії Донбасу» дає змогу констатувати, що серед учених регіону поступово формується школа новітніх та дуже перспективних ґендерних досліджень. «Першою ластівкою» цього напрямку став цикл розвідок І.М.Єсіпа, присвячених трудовому подвигу жінок Донбасу у воєнні й перші повоєнні роки (кн.3, 4, 5, 6). Аналогічну проблему було продовжено Л.В.Кушнір, яка зосередилася на жіночому русі регіону в 20-ті рр. (кн.10, 12). Власне, ґендерної проблематики тема набула у статтях О.В.Стяжкіної, які об'єднані аналізом жіночого і чоловічого начал в українській культурі другої половини ХХ ст. (кн.7, 8).

Порівняно з іншими темами та проблемами дещо фрагментарно репрезентовано спектр розвідок, присвячених проблемам міжнародного співробітництва регіону, історичного розгляду міждержавних зв'язків у різних галузях суспільного життя. Найбільш системним у цьому контексті видається аналіз можливостей регіональної інтеграції в НАТО й ЄС, що їх розглянуто у статтях І.Я.Тодорова (кн.8, 9, 10) і розвідках Ю.Т.Темирова й О.В.Крапивіна, представлених у тематичній рубриці «Україна та Європа: погляд з Донбасу» (кн.8).

Реалізацією новітніх підходів щодо вивчення історії України можна назвати створення нової рубрики «Живі голоси історії» в дванадцятій, підготовленій до друку у 2005 р. книзі «Нових сторінок». Започаткована редколегією збірки під керівництвом проф. З.Г.Лихолобової рубрика відкриває нові можливості щодо аналізу приватного, особистісного досвіду пересічних громадян, у тому числі й того, який не збігався, а іноді заперечував усталені погляди істориків на реалізацію життєписів мешканців Донбасу та України. Рубрика «Живі голоси історії» містить вступну статтю О.В.Стяжкіної, в якій пояснюються терміни, проблематика і можливі концептуальні підходи щодо аналізу й впровадження в науковий обіг документів особистісного характеру, спогади Ю.Г.Біловолова про батька, несправедливо заарештованого в роки «великого терору», статтю К.В.Заблоцької, яка репрезентує аналіз щоденників письменника В.Гроссмана, розвідку священника о. Олександра Панасенка щодо пошуків аргументів на користь підтвердження усної фольклорної історії про «царське золото», яке затонуло у р. Бахмут, та ін.

Звертаючись до проблем джерелознавства, автори видання аналізують нові, ще не введені до наукового обігу джерела – матеріали усної історії для вивчення ролі жінки в культурі повсякденності (О.В.Стяжкіна, кн.8), робітничий фольклор про шахтарську

працю (К.В.Заблоцька, кн.11), дані соціологічних досліджень у Донбасі й Галичині про настрої населення щодо євроатлантичного вибору України (Ю.Т.Темиров, І.Я.Тодоров, О.В.Крапивін, кн.8).

Історіографічні узагальнення виявляють ступінь наукового вивчення проблем історії регіону, можливі напрямки подальших пошуків (О.О.Шкрибитько – «Господарська діяльність Святогорського монастиря в XVI–XVII ст. (кн.8), Н.Н.Ігнатова «Репресії радянської держави православної церкви в 1920–30-і рр.», О.В.Щербініної «Роль іноземних капіталів у промисловості Донбасу на межі XIX–XX ст.» (кн.11) та ін.).

Увага привертається й до зарубіжної історіографії. О.М.Данилін у статті «Проблеми старопромышленных регионов в зарубежной литературе» (кн.10) проаналізував праці німецьких, англійських, американських авторів та дійшов висновку про те, що Донбас, як і багато інших СІР на попередніх етапах, досяг ідеальної адаптації до нарощування видобутку вугілля для розширення виробництва металу й подальшого розвитку гірничого машинобудування. В умовах трансформації від директивної до ринкової економіки попередній історичний здобуток стає екологічно небезпечним ресурсом. Вихід автор вбачає у пошуках альтернативних шляхів розвитку басейну.

Окремою рубрикою в книгах «Нових сторінок історії Донбасу» представлено критику. Цікавою і слушною є рецензія на історико-меморіальний серіал «Книга пам'яті України», підготовлена П.В.Добровим та І.М.Гридіною (кн.8). Інформаційно навантаженого є критика О.В.Крапивіна щодо наукових пошуків у дисертаційних дослідженнях молодих донецьких учених (кн.6, 7). Плідною з точки зору міжвузівських зв'язків є рецензія Р.І.Шияна на часопис «Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України», що його видає історичний факультет Запорізького державного університету (кн.6). Репрезентативною та ґрунтовною є критика М.Є.Безпалова на монографію О.В.Стяжкіної «Жінки в історії української культури другої половини XX століття» (кн.10). Однак у цілому рецензій у розглядуваних збірках мало б бути більше, особливо з огляду на захист численних докторських дисертацій, який відбувається на спеціалізованій вченій раді Донецького національного університету. Можна б було запровадити практику першочергового рецензування монографій докторантів і пошукачів докторського ступеня в поточних книгах збірника.

Підсумовуючи, можна констатувати, що зростання наукового та дослідницького рівня статей, розміщених у книгах 3–12 «Нових сторінок історії Донбасу», впровадження новітніх методологій дослідження, розширення та поглиблення проблематики розвідок, кола аналізованих джерел, створення основи для дискусій є свідченням плідної, багатомірної, ретельної праці всього колективу редколегії – професорів М.Є.Безпалова, П.В.Доброва, Г.П.Єрхова, М.П.Парінова, В.О.Пірка, О.В.Стяжкіної й передусім фундатора часопису, його головного редактора, професора З.Г.Лихолобової.

«Нові сторінки історії Донбасу» – це часопис, який розвивається та освоює як модернові, так і класичні теми й сюжети досліджень, зосереджуючи увагу читача на ґрунтовних аналітичних матеріалах з невивчених або маловивчених питань минулого регіону. Статті, повідомлення, матеріали «Нових сторінок історії Донбасу», розміщені в книгах 3–12, можуть стати в нагоді для науковців, викладачів вищих та середніх навчальних закладів, аспірантів, студентів, а також для широкого кола читачів, людей, які цікавляться минулим і сьогоденням Донбасу й загалом України.

РЕЦЕНЗІЇ

Фостій І.П.

Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939–1945 рр. – Чернівці: Чернівецьке обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга пам'яті України», 2005. – 368 с.

Період Другої світової війни є одним із найбільш складних в історичній долі Північної Буковини й колишнього Хотинського повіту, як і всієї України. На їх території протягом 1939–1945 рр. кілька разів мінялася влада, яка менше всього турбувалася про благо та добробут корінного населення краю, будучи благодійницею лише на словах. Її мало цікавили віковічні прагнення буковинських і бессарабських українців возз'єднатися зі своїми єдинокровними братами за Дністром та Дніпром.

Саме про ці прагнення й боротьбу за їх реалізацію на етапі Другої світової війни оповідає в новій монографії відомий у краї журналіст, публіцист, керівник Чернівецького обласного відділення науково-видавничого агентства «Книга пам'яті України» І.П.Фостій.

Дана книга підсумовує багатолітній доробок дослідника на ниві історичної науки. Автор із нових позицій, що одержали право на життя в умовах розвитку Української держави, коли розширилися можливості доступу до архівних джерел та спеціальної літератури, розглядає цей важливий період історії краю. У монографії (обсяг 23,5 др.арк.) уперше використано велике коло нових архівних джерел, залучено спогади безпосередніх учасників згаданих подій, які дослідник одержав з їх вуст ще за життя, чимало різнопланової літератури, автори котрої по-різному сприймали боротьбу українського народу за власну державу. Все це дало можливість об'єктивно оцінити участь буковинців і бессарабців у жорсткому двобої двох тоталітарних режимів, лідери яких мріяли про встановлення в світі свого панування, захопивши в орбіту війни значну частину людства.

Загалом джерела й література, залучені для написання монографії, нараховують кілька сот позицій і охоплюють вітчизняні та зарубіжні матеріали українською, російською, румунською й польською мовами.

В книзі подано критично-аналітичний аналіз історіографії проблеми та її джерельної бази, виділено чотири групи літератури (вітчизняна радянського періоду [1945–1991 рр.] і пострадянського [1992–2003 рр.], повоєнна української діаспори, зарубіжна історична та мемуарна література), показано рівень наукової розробки теми.

Продовжуючи її поглиблене вивчення автор спирався на досить обширну джерельну базу дослідження. Він розшукав низку цінних документів із місцевих архівів, а також у сховищах зарубіжних країн – Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації, Центрального архіву прикордонної служби цієї ж держави, Інформаційного центру МВС Республіки Карелії, Інституту національної пам'яті Польщі у Варшаві, Музею Словацького національного повстання в Банській Бистриці у Словаччині, а також Центрального державного архіву громадських об'єднань України тощо.

Цілком логічно, що, розглядаючи проблему «Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939–1945 рр.», автор показує соціально-економічний стан та політичний клімат у цьому регіоні напередодні сутички всесвітнього масштабу двох тоталітарних держав, між котрими виявилися, як між молотом і ковадлом, українські національні сили. Це стало вдалим тлом, на котрому показано, як розвивалася боротьба українських патріотів за свою державність, що дозволяє глибше й чіткіше усвідомити широкий спектр, складність та часто суперечливість найважливіших процесів, що відбувалися в краї й поза ним в умовах світової війни. Дослідник аналізує процеси приєднання Північної Буковини і Хотинщини до УРСР у складі СРСР та утворення Чернівецької області, діяльність радянської влади в ній, що характеризувалася не стільки позитивами, скільки негативами – репресіями, репатріаціями і депортаціями, зупиняється на підготовці регіону до війни, яка набирала все більших обертів (1940–1941 рр.), переслідуваннях членів ОУН та репресіях щодо них у тих умовах.

Окремий розділ монографії присвячено аналізу ходу воєнних дій на території Чернівецької області й Півдня України в початковий період фашистської війни проти СРСР – 22 червня – 10 жовтня 1941 р. Мова йде про прикордонні бої в області, про

першу масову мобілізацію жителів останньої у Червону армію, про хід боїв на її теренах і на Півдні України.

В спеціальному розділі книги розкрито проблеми окупації краю румунськими військами у 1941–1944 роках та її наслідки. Серед іншого дослідник зупиняється на аналізі окупаційної тактики правлячих кіл Румунії, грабіжницької політики влади останньої на українських землях, політичних й етнічних чисток на захоплених територіях, примусової румунізації регіону і населення, експлуатації людських ресурсів краю та, як наслідку дій окупаційного режиму, активізації національно-визвольної боротьби на Північній Буковині й Хотинщині в згаданий час.

Період вигнання німецько-румунських та угорських окупантів із території Чернівецької області й другої масової мобілізації українців регіону у Червону армію охоплює березень 1944 – травень 1945 рр. Увагу дослідника в цьому розділі сконцентровано на питаннях мобілізації сил на вигнання з України і розгром ворога, створення трудової армії НКВС як засобу ізоляції та використання «неблагонадійних елементів» у 1944–1947 рр., відбудови зруйнованого війною господарства області. Разом із тим, як зазначає автор, національно-визвольна війна українців тривала й за тих обставин. І тому він зосереджує увагу на питаннях діяльності ОУН–УПА як основних її фігурантів у 1944–1945 рр. та, звичайно ж, на боротьбі з ними карально-репресивних органів радянської влади.

Заключний розділ монографії, що охоплює березень 1944 – вересень 1945 рр., розкриває участь воїнів-вихідців із Чернівецької області – у складі Червоної армії в завершальних боях у країнах Східної Європи. Її представники у військах були мало не на всіх фронтах, брали участь у значних наступальних операціях, починаючи з Виборзько-Петрозаводської (10 червня – 9 серпня 1944 р.) і завершуючи взяттям Берліна та Празькою операцією (5–11 травня 1945 р.). Крім того, у книзі відображено участь буковинців і бесарабців у бойових діях Другої світової війни на Далекому Сході проти імперіалістичної Японії аж до її капітуляції 2 вересня 1945 р.

За уточненими даними автора, війна забрала 48 068 буковинців, із них – 26 628 загинули у боях, пропали безвісти чи померли від ран на фронті, в медсанбатах та госпіталях чи полоні. Із призваних до лав Червоної армії загинув кожний четвертий буковинець. Серед загиблих були й ті, хто був підданий політичним репресіям. Буковинці серед них становили 350 чол.

Монографія супроводжується коротким переліком скорочень. У кінці книги подаються список джерел і літератури з відповідними посиланнями по розділах, ряд додатків, іменний та географічний покажчики і коротка біографічна довідка про автора, а також резюме українською та англійською мовами.

Підготовлена та видрукувана І.П. Фостієм книга «Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939–1945 рр.», присвячена захисникам Вітчизни, які загинули у боротьбі за честь, свободу й незалежність Української держави, написана досить цікаво та переконливо без відомих за радянських часів штампів добrotною літературною мовою, характеризується новизною суджень та фактів, а тому читається з великим інтересом. Вона відзначається добрим поліграфічним виконанням та художнім оформленням. У ній використано фотографії з фондів Центрального державного архіву кіно-фоно-фото-документів, Державного архіву Чернівецької області, Державного архіву СБУ в Чернівецькій області, Чернівецького обласного краєзнавчого музею, фотознімки з архівів колишніх воїнів Червоної армії, вояків УПА, політ'язнів і громадян, депортованих на примусові роботи до Румунії, – всього понад 150 ілюстрацій.

Отже, все вищезазначене переконливо свідчить про те, що монографія буде корисною для науковців, учителів, студентів, старшокласників, для всіх, хто цікавиться історією України, зокрема її участю в Другій світовій війні й минулим рідного краю. Вона є могутнім стимулом для пошукової роботи молодих поколінь буковинознавців, вагомим внеском у розробку проблем історичного краєзнавства.

Б.Ф.Білецький (Чернівці), В.Л.Карпо (Чернівці)

М.Вавричин, Я.Дашкевич, У.Кришталович

Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К.: ДНВП «Картографія», 2004. – 208 с.; іл.

Публікації картографічних пам'яток у світовій науковій практиці віддавна вважали визначною справою для вивчення процесів розвитку історичної картографії та географії, що становили особливі напрямки й складові історичних наукових досліджень. Кожен з етапів поступу людської цивілізації залишив наступним поколінням величезний за обсягом та розмаїттям напрямків картографічний матеріал.

Картографічні твори складають пам'ятки з історії науки й техніки, оскільки містять кілька пластів унікальної інформації. Ідеться про територію країн світу, їх зміни, відповідні складові адмінподілу на різних континентах з їх назвами, тобто означенням окремих географічних об'єктів – від міст та інших поселень до шляхів сполучення і водних артерій. На багатьох картах позначені гірські та лісові масиви, а в ряді випадків намальовані на маргінесі й зображення представників тваринного світу, людські постаті в національному одязі, герби країн, території, які час від часу змінювали приналежність до державних утворень тощо.

Оскільки карти в період свого безпосереднього функціонального життя покликані були давати уявлення подорожуючим щодо особливостей навколишнього світу, фіксувати на площині наявні країни, то їх укладачі намагалися внести до них якомога більше відомостей, які дозволяли зрозуміти найхарактерніші ознаки територій, що картографувалися. Тут варто наголосити на особливостях картографічних творів як джерела: вся вміщена в них інформація відбивала тільки відомості, знані виключно на момент створення креслень, тобто карта мала чітко визначений час як джерело вивчення.

Карти і атласи минулого часто виглядають як твори малярської, а пізніше і друкарської майстерності. Вони почали слугувати географічним та історичним знанням, концентруючи дані, що їх важко, а то й неможливо було віднайти в інших джерельних комплексах.

Із перебігом часу карти ставали одним із превалюючих напрямів наукових досліджень. Їх активніше почали збирати у колекції, копіювати, укладати у спеціальні атласи, що сприяло популяризації стародавніх пам'яток картографування. Доволі поширеними стали наукові публікації факсиміле карт, здійснені за певним принципом, – територіальний, хронологічний, за місцем створення, видання або зберігання.

Не став тут винятком й інтерес до зображення території України на стародавніх картах, зафіксованої у віддалені часи. Тож звернення до цієї проблеми з метою наукового її вивчення теж давне. Однак особнє місце у вивченні українських територій на стародавніх картах посіли саме факсимільні видання. Вони дозволили отримувати сукупну інформацію, подану без змін та корегувань, тобто у такому вигляді, яку наводили її автори під час укладання карт. За приклад такої публікації можна вважати здійснене 1893 р. видання полковника Г.Ушакова. Він не тільки уклав та здійснив факсимільне видання плану міста Києва 1695 р., а й додав до нього науковий коментар. Невелику добірку старовинних карт території України у вигляді атласу видав граф М.Тишкевич 1919 р. у Києві. Та взірцем серед факсимільних видань карт на наших теренах вважається фундаментальний чотиритомний атлас В.Кордта (1899, 1906, 1910, 1931).

Перший випуск серії «Пам'ятки картографії України», здійснений 2000 р., – «Спеціальна карта України Г'йома Левассера де Боплана 1650 р.» (8 аркушів у папці), з ґрунтовним коментарем і покажчиком назв об'єктів, відображених на карті, є своєрідним продовженням серії, започаткованої В.Кордтом 1899 р.

Вітчизняні вчені, знані дослідники в галузі історичної картографії, М.Вавричин, Я.Дашкевич, У.Кришталович, на рахунок яких чимало наукових здобутків, надзвичайно цікавих і цінних картографічних праць, зокрема, видань картографічних джерел, провели величезну за обсягом дослідницьку роботу, результатом якої стало великоформатне видання «Україна на стародавніх картах кінець XV – перша половина XVII ст.».

Дана книга, стала подією в науковому світі, адже чимало вчених користуються саме інформацією стародавніх карт, які містять незаперечні відомості про те, як у світі сприймали здавна українські терени і як фіксувалися на картах їх зміни, зокрема розселення етносу.

Цей атлас включає репродукції західноєвропейських середньовічних карт, на яких зображена територія України. Тобто, даний комплекс публікацій карт дозволяє науковцям віднайти потрібну для себе історичну інформацію при опрацюванні наукової тематики з часовим простором понад два століття – кінець XV – перша половина XVII ст.

Саме тут варто наголосити на двох суттєвих факторах, що спричинили появу такої цінної праці. В одному місті виявилися одночасно працюючими над темами з обсягу історичної картографії кілька фахівців найвищої кваліфікації, а у збірках та фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка виявилися зібраними раритетні видання західноєвропейських середньовічних карт із зображенням території України. Перша зі згаданих бібліотек містить колекцію карт і атласів, що налічує 20 тис. примірників. Цей показник за кількістю картографічних одиниць поступається тільки зібранню картографічних матеріалів НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, що має 43 тис. примірників різних за часом укладання картографічних видань. Картографічні фонди Львівської наукової бібліотеки почали формуватися одночасно із наданням їй статусу академічної установи шляхом об'єднання понад 80 діючих тоді бібліотек, що мали багатолітні, навіть столітні традиції формування збірок. Найціннішу частину колекції становлять картографічні стародруки XVI–XVII ст. із зібрань Наукового товариства імені Шевченка, «Оссолінеума» (до фондів цієї наукової установи увійшли знані колекції родини князів Любомирських та бібліотеки Павліковських), Народного дому.

Картографічна збірка відділу стародруків, рукописних та рідкісних книг ім. Ф.П. Максименка бібліотеки Львівського національного університету нараховує 1500 карт та атласів. Надзвичайно рідкісними примірниками карт XVI–XVII ст. добірка завдячує закупівлі їх ще у часи Австро-Угорської монархії та довоєнної Польщі, подарункам меценатів, надходженням обов'язкових видавничих примірників від різних установ, які друкували карти.

Уміщені у рецензованій нами книзі 83 факсиміле стародавніх карт території України видрукувані у період із 1493 р. до 1649 р. Подано їх за хронологією виходу у світ. До видання «Україна на стародавніх картах світу» автори поставилися дуже відповідально. У «Передньому слові» до книги, яке написано добре знаним у колах фахівців із картографії та дослідникам з історії середньовіччя в Україні та за кордоном, зокрема вченими з української діаспори, д-ром іст. наук Р. Сосою, наголошено на унікальності даного видання, що покликане показати – здавна західний світ знав про терени, заселені нашими предками і, відповідно, це відбилося на картах. Вступ, на наше переконання, логічно переконує майбутніх дослідників із численних картографічних питань, які й досі належним чином у повному обсязі не опрацьовані, у важливості використання даних карт в історичних працях. Це карти призвели до того, що визначені ними назви території, споконвіку вживані у мові спілкування на рідній землі, потрапили до європейських карт, зайняли на них належне місце. Стосується це й гідронімів, назв населених пунктів. Хоча, потрібно відмітити, що в різні часи і в окремих країнах, де створювалися карти, українські терени названо, внаслідок різних причин, не завжди ідентично.

Не зайвим буде тут вказати на археографічно виважений, достатньо повний науковий коментар, що супроводжує кожну з поданих у книзі карт. Досконалість супровідної до карт інформації засвідчує про велику і клопітку роботу, здійснену авторами на високому професійному рівні. Картографічне джерело, досліджене безпосередньо з оригіналу – факсиміле, стало доступним через чітко визначені й опрацьовані авторами блоки інформації, які поетапно розкривають зміст, фіксуючи, зокрема, особливості кожної з представлених карт. Оскільки середньовічні карти із зазначених збірок були створені в Європі з використанням здебільшого латинської, польської, угорської мов, то коментарі до кожної з карт починаються з передачі їх назви мовою оригіналу, а потім подається їх переклад українською. Далі інформація розподіляється за такими рубриками: автор, видавець, гравер, друкар, джерело, звідки взято факсимільний відбиток, шкала лінійного масштабу; особливості оригіналу, папір; розмір карти, мова, використана при укладанні. Час створення карти подано у заголовку.

Опис та розгорнутий коментар кожної з карт розпочато з вказівок на її зовнішні ознаки та особливості. Так, відзначено такі елементи: фігурний картуш, орнамент, здебільшого у стилі бароко, наявність рамки, позначень градусів, масштабу; обсягу картографованої території, кордонів між державами, меж територій інших складових одиниць поділу. Описано також усі наявні умовні позначення, зокрема рельєфу (за наяв-

ності), гідрографічних об'єктів та населених пунктів. На сучасних картах така інформація міститься в легендах.

Особливу увагу звернуто у книзі на відтворення художніх малюнків, які супроводжують майже кожну з карт. Так, на «Четвертій карті Європи» від 1511 р. (с.10–11) можна побачити мальовничі лісові масиви, гірські пасма, а в її заголовку – цікаві елементи картографічного художнього оформлення. На сторінках «Генеральної карти світу Птоломея» 1513 р. зображено вітри з людськими обличчями, що дмуть у відповідності з відомою на ті часи розою вітрів (с.18–19). На карті «Опис Московії Джакомо Гостальді» від 1550 р. на лівому маргінесі вгорі зображено воїна на коні, а під ним ведмедя і вовка (с.32–33). Дослідники звернули увагу на оригінальні мініатюри в карті 1556 р.: на бокових частинах її відтворено різні види зброї, характерні для середини XVI ст., у правому нижньому куті – постать великого князя Василя IV, у нижній рамці – зображення тура і бика. Угорі праворуч на полі карти зображено жінку зі скіпетром у руді, у лівому нижньому куті – герб Герберштайна (с.38).

Кольорова «Карта світу Птоломея» (1584 р., Кельн) містить за рамкою художнє оформлення з символами вітрів, які оточують Землю (с.56–57). На карті Європейської Сарматії в правому верхньому куті зображено намет, дві людські постаті, кибитку і пару коней (с.58–59).

Велику кількість зображальної інформації несуть карти «Опис Русі, Московії і Татарії» 1562 р., – від зображення царя – до малюнка «Золота баба» (жінка з дитиною в руках, перед нею стоять навколішки двоє людей) (с.90–91).

Малюнки на картах, зокрема зображення гербів, на наше переконання, заслуговують окремого дослідження, як і інші зображальні елементи супроводу, які подані авторами карт, безсумнівно, із певною метою надання інформації, про терени, що картографуються.

У кінці книги, як того й вимагає наукове видання, автори подають список використаної ними наукової літератури. Він засвідчує те, що саме автори даної праці зробили значний внесок у вивчення стародавніх карт.

Дане видання не пройшло поза увагою наукової та видавничої громадськості. На Львівському форумі видавців – престижній українській книжковій виставці, що відбулася у вересні 2005 р., книгу відзначено гран-прі, а в українській періодичній пресі та в інших засобах масової інформації вона отримала найвищі оцінки й схвальні відгуки.

Залишається тільки побажати, щоб стародавні карти із зображенням теренів України зайняли відтепер належне їм місце у наукових дослідженнях вчених не тільки як ілюстративний матеріал, а як унікального значення джерело різнопланової історичної інформації, що зафіксована методами картографії.

М.Ф.Дмитрієнко, Я.О.Іщенко (Київ)

В.Яровий

Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття: Підруч. для вищих навч. закл. – К.: Генеза, 2005. – 816 с., карти.

Новий підручник відомого українського історика, фахівця з проблем європейської історії XX ст., професора Київського національного університету імені Т.Шевченка В.Ярового продовжує низку його попередніх праць з історії країн Центральної та Південно-Східної Європи (6 навчальних посібників за період 1991–2001 рр.), які широко використовуються в навчальному процесі в українських вузах. Зазначимо, що поряд із посібником його львівських колег (Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За редакцією Л.Зашкільняка. – Львів: Львівський університет імені І.Франка, 2001) та низкою монографічних досліджень, присвячених історії окремих країн, бібліографію яких розміщено у рецензованому виданні (С.798–807), нова праця В.Ярового практично заповнює навчальною літературою курси «Історії західних та південних слов'ян» на історичних факультетах університетів. Враховуючи значний досвід автора з підготовки навчальної літератури для вузів, цей факт спонукає нас ретельно розглянути рецензоване видання з огляду на мож-

ливості його використання в навчальному процесі, відмітивши не лише позитивні риси підручника, але й ті, які, на нашу думку, вимагають удосконалення.

Автор поставив на меті висвітлити складну і драматичну історію великого регіону Європи у ХХ ст., яка була позначена боротьбою його народів за власну незалежність та її зміцнення, що супроводжувалася кривавими війнами та міжетнічними зіткненнями, міжнародною та міждержавною ворожнечею, встановленням авторитарних та тоталітарних режимів, комуністичними і соціалістичними експериментами й прагненням до реальної свободи та формування громадянського суспільства. Ситуація ускладнювалася двома світовими війнами та повоєнним протистоянням полярних військово-політичних блоків, які часто використовували країни регіону у своїх власних цілях. Спадщина «екстремального» ХХ ст. позначається на долі народів окремих країн і сьогодні (зокрема, Балканського півострова), яких продовжують використовувати політики у своїх геополітичних конструкціях, наслідком чого стала загибель мільйонів людей та насильницькі етнічні депортації. І якщо ми погоджуємося із висловом, «що історія вчить лише тому, чого не треба робити», то історія країн і народів цього регіону має не лише пізнавальне, але й суспільне значення, оскільки повинна продемонструвати всі вади «етнічного націоналізму» і застерегти сучасників від необдуманого використання його концептів.

У такому випадку ми мали б сподіватися на «неупередженість» автора у підборі фактичного матеріалу та оціночних суджень, які з них випливають. Однак така вимога для професійного історика є абсурдною, оскільки є абсолютно неможливою, навіть попри постулат «об'єктивності», який іноді висувається до навчальної літератури. Автор, на наш погляд, обрав правильний підхід, коли у передмові зазначає, що оцінки подій і фактів він викладає з позицій, «які поділяє більшість як вітчизняних, так і зарубіжних учених» (с.5), що дозволило йому уникнути звичних із радянських часів стереотипів та ідеологем. Власна позиція автора все ж явно присутня в окремих сюжетах підручника (особливо в останніх його розділах, де висвітлюється сучасна історія Балканських країн), що жодною мірою не може бути його недоліком, оскільки критика дій одного народу зовсім не означає підтримки дій іншого народу чи країни.

Головною ідеєю рецензованого видання є, за задумом автора, прагнення слов'янських та інших народів цього регіону Європи до незалежності, самостійності та утвердження державності, свободи й демократії, яке вони проявляли упродовж всього ХХ століття (с.5). Хронологічні межі підручника прив'язані до найбільш значущих подій для історії народів Центральної та Південно-Східної Європи. Відповідно цьому їхня історія розкривається у 13 розділах, побудованих за країнознавчим принципом, що, на думку В.Ярвого, має забезпечити краще оволодіння студентами знаннями специфічної історії регіону та «враховує сучасні вимоги до змісту історичної освіти у вищих навчальних закладах». Практично всі розділи поділені на параграфи, що спрямовані на висвітлення політичної, економічної та зовнішньополітичної історії окремих країн регіону в хронологічній послідовності, мають логічне завершення, що дозволяє усвідомити їхній зміст у цілому і активізувати розуміння особливостей історико-культурних процесів. Країнознавчий принцип дає можливість зорієнтуватися в регіональному розвитку окремих країн, містить потенційні можливості до порівняння долі сусідніх народів, визначити спільні й відмінні риси їхньої історії. Статистичні та біографічні вставки також дозволяють поглибити енциклопедичні знання студентів.

У підручнику чітко простежується декілька сюжетних ліній, насамперед національно-визвольні рухи народів регіону, в яких вони виборювали свою незалежність упродовж минулого століття. Важливе значення автор відводить політичній історії центральноєвропейських та балканських країн у міжвоєнний період, впливу зовнішньополітичних чинників та перспектив утвердження їхньої державної незалежності. На основі широкого фактичного матеріалу розкрито трагізм подій періоду Другої світової війни, коли нацистський «новий порядок» не лише перекроїв карту Європи, але й намагався повністю поневолити, асимілювати та знищити слов'янські та інші народи. Відповідно й значне місце у підручнику відведено організації національно-визвольної боротьби поневолених народів регіону. Такою ж насиченістю фактичним матеріалом відзначаються і сторінки підручника, присвячені історичному розвитку народів Центральної Європи та Балкан у післявоєнний період, коли до них (окрім Греції) була експортована сталінська модель соціалізму. Водночас автор, на нашу думку, переконливо доводить, що скопійована за радянським зразком авторитарно-бюрократична та командно-розподільча систе-

ма країн т. зв. «реального соціалізму» на практиці виявилась неспроможною ефективно використати досягнення науково-технічної революції та забезпечити права людини. Спроби економічних реформ, запроваджені у 60–70-х рр. XX ст., загалом не мали успіху й сприяли подальшому поглибленню кризових явищ у суспільстві, що призвело наприкінці 1980-х рр. до краху всієї комуністичної системи Східної Європи, який відбувся під напором народних антитоталітарних революцій.

До позитивних рис підручника можна віднести особливу увагу до міжнародних відносин у країнах регіону, оскільки переважна більшість новопосталих у міжвоєнний період країн були поліетнічними і національний фактор відігравав вирішальну роль у їхній внутрішній політиці. Зазначимо, що окремими сюжетами В.Яровий змальовує долю українців, які опинилися у складі Польщі, Румунії, Угорщини, Чехії (с.271–272, 374–375, 463–464 та ін.). Хоча, можна було сподіватися більшої уваги автора до трагічної історії українського народу на його етнічних землях.

В.Яровий зосередився виключно на політичній історії країн регіону і на основі величезного фактичного матеріалу відтворив їхню внутрішню та зовнішню політику. Очевидно, що такий підхід у підручнику є найбільш виправданим, оскільки дає змогу студентам оволодіти необхідним багажем знань з історії окремих країн регіону. Проте, такий обсяг матеріалу, на нашу думку, децю ускладнює його освоєння студентами, тим більше, що великий за обсягом підручник (816 с.) фактично позбавлений елементів візуального контролю пам'яті (виділення значущих дат, ключових подій тощо). Більший акцент і обсяг підручника необхідно було виділити розвитку культури країн регіону, повсякденному життю його народів, хоча ми усвідомлюємо, що це може бути предметом окремого навчального посібника.

Обраний автором країнознавчий принцип викладу матеріалу, крім зазначених вище позитивних рис, має все ж і певні негативні. Так, на нашу думку, це не завжди дозволяє чітко виділити характерні загальні риси історії країн регіону, здійснити їх порівняльний аналіз тощо. Наприклад, хронологічно-предметна структура дала б можливість підкреслити, що у міжвоєнний період у центральноєвропейських та балканських країнах, котрі переживали період запізнілої модернізації, чітко простежуються тенденції до встановлення тоталітарних режимів, що було наслідком політичної радикалізації суспільства та посилення правого радикалізму. За виключенням власне Чехословаччини, політичний процес у країнах регіону можна описати як боротьбу між авторитарною тенденцією, пов'язаною в основному зі старими елітами, й агресивними новими право-тоталітарними угрупованнями, яка відбувалася на фоні ескалації націоналізму, фашизму, антисемітизму та інших форм ксенофобії. Тим самим, історію тоталітаризму в країнах Центральної Європи та Балканського півострова можна починати ще задовго до встановлення там комуністичних режимів у післявоєнний період. Звичайно, усе це викладено автором в історії окремих країн регіону, однак для створення узагальнюючої картини студенту доведеться самотійно здійснити порівняльний аналіз.

Новий підручник В.Ярового узагальнює попередні праці автора і може стати базовим для студентів історичних факультетів, оскільки у ньому представлений не лише достатній обсяг фактичного матеріалу, але й запропоновано новий погляд на історію країн Центральної Європи та Балканського півострова у XX ст.

С.П.Стельмах (Київ)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Н.П.Барановська (Київ)

КОНФЕРЕНЦІЇ ДО 20-РІЧЧЯ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ

Двадцятим роковинам чорнобильської катастрофи було присвячено ряд наукових форумів, що відбулися в Києві. Так, 10 квітня 2006 р. в приміщенні Національного музею історії України відбулася наукова конференція «Реквієм пам'яті», організаторами якої виступили Міністерство культури й туризму України, Державний комітет архівів та Національний музей історії України. Перед початком роботи форуму в останньому відбулися презентація й відкриття однойменної виставки різноманітних матеріалів і документів із його фондів, що розкривали окремі аспекти аварії та зусилля з мінімізації її наслідків.

Конференцію, на яку було запрошено науковців різних напрямків знань, відкрив вступним словом генеральний директор музею *С.М.Чайковський*, який привітав присутніх та розповів про основні напрямки роботи колективу.

Розглядалися питання природничого, технічного, медичного, політичного, суспільствознавчого характеру. Так, д-р техн. наук, заступник директора Інституту геохімії навколишнього середовища Національної академії наук України *Г.В.Лисиченко* – колишній перший начальник штабу НАН у Чорнобилі – доповів присутнім через призму результатів досліджень геохімічних змін довкілля про сучасне й майбутнє регіонів, які зазнали впливу викидів ЧАЕС. Надзвичайно цікава й важлива інформація прозвучала у виступі канд. біол. наук, ст. наук. співроб. Інституту ядерних досліджень НАНУ *Н.Є.Зарубіної* про забруднення їстівних грибів радіонуклідами після аварії.

Значну увагу доповідачі приділили питанням медицини. Основні медичні наслідки катастрофи висвітлила *В.В.Талько* – д-р мед. наук, професор, директор Інституту експериментальної радіології Наукового центру радіаційної медицини (НЦРМ АМНУ). Про наслідки катастрофи для здоров'я дітей України розповіла *Є.І.Степанова* – д-р мед. наук, професор, зав. відділенням радіаційної педіатрії НЦРМ АМНУ. Про особливості психічного здоров'я людей, що постраждали від аварії на ЧАЕС, доповіла д-р мед. наук, професор, президент асоціації «Лікарі Чорнобиля», редактор міжнародного журналу «Радіаційна медицина» *А.І.Нягу*. Наслідки опромінення щитоподібної залози в результаті катастрофи розкрив *А.К.Чебан* – канд. мед. наук, віце-президент асоціації «Лікарі Чорнобиля», а деякі особливості здійснення державного санепіднагляду в галузі радіаційної безпеки – *О.І.Богуславська* (головний спеціаліст відділу радіаційної безпеки Міністерства охорони здоров'я України). Надзвичайно емоційним був виступ про зусилля з порятунку хворих дітей канд. біол. наук, члена «Зеленої ради» Української екологічної асоціації «Зелений світ», голови благодійного фонду «Спасіння дітей України від чорнобильської катастрофи» при Українській раді миру *Н.Ю.Преображенської*.

Ряд доповідачів висвітлювали у своїх виступах питання організаційного характеру. Так, події в Чорнобилі як показник якості влади проаналізував колишній працівник ЧАЕС, інженер-фізик, керівник експертних програм Всеукраїнської чорнобильської партії, радник президента Всеукраїнської громадської організації «Союз Чорнобиль України» *М.В.Карпан*, а роль Національної комісії з радіаційного захисту населення України (НКРЗНУ) – канд. мед. наук, професор, заслужений винахідник України, лауреат Державної премії України, вчений секретар НКРЗНУ *В.К.Калина*. Дуже критично оцінив у своєму виступі незасвоєні уроки Чорнобиля колишній працівник ЧАЕС, депутат Верховної Ради України, а нині експерт НКРЗНУ *В.І.Усатенко*.

Діаметрально протилежними за своїми підходами й баченням атомної енергетики у світлі наслідків Чорнобиля виявилися доповіді канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *Н.П.Барановської*, яка розповіла про результати досліджень катастрофи, та д-ра техн. наук, професора, заступника директора Державного науково-технічного центру з ядерної й радіоактивної безпеки *А.В.Носовського* на тему: «До питання формування позитивного ставлення населення до ядерної енергетики». Поза програмою на конференції виступив депутат Верховної Ради України, колишній член спеціального комітету ВРУ *Ю.П.Соломатін*, який критикував 7-берну концепцію проживання на

селення на забруднених територіях, підкресливши необхідність перегляду законодавчої бази проблеми.

Питання, які порушували доповідачі, не залишили байдужими ані слухачів, ані учасників форуму. Відбулася дискусія, яка переконливо засвідчила, наскільки великою, складною та неоднозначною є чорнобильська проблема для України.

25 квітня в Національній бібліотеці України ім. В.І.Вернадського відбулася наукова конференція «Національна академія наук України – Чорнобиль» (спів організатори – НАНУ, бібліотека). У роботі форуму взяли участь науковці багатьох інститутів НАН України. Вступне слово виголосив генеральний директор НБУ ім. В.І.Вернадського, акад. НАНУ *О.С.Онищенко*, який наголосив на величезній роботі, проведеній колективами академії в ході намагань держави зрозуміти суть катастрофи, що відбулася, і мінімізувати її наслідки. Підтвердженням його слів стали виступи представників багатьох наукових колективів, які доповіли про творчі пошуки, знахідки і їх практичну реалізацію в 1986 та наступних роках. Так, першими було надано можливість розповісти про свою роботу й зокрема про пилопригнічення й закріплення запиленних територій у зоні відчуження та поза її межами в 1986–1988 рр. співробітникам Інституту біоорганічної хімії й нафтохімії НАНУ.

У ході роботи конференції було виголошено багато цікавих доповідей, в яких подавалась інформація з технічних, екологічних, медичних та суспільствознавчих напрямків науки, невідома широкому загалу. Так, про сейсмологічні дослідження для безпеки ЧАЕС доповіли представники Інституту геофізики ім. С.І.Субботіна НАН України, а про комплекс апаратури для визначення теплового стану зруйнованого реактора – співробітники Інституту технічної теплофізики. Інститут надтвердих матеріалів ім. В.М.Бакуля представив доповідь про інструмент, створений у колективі, який використовувався для буріння свердловин під час робіт на зруйнованому 4-му енергоблоці.

Про медичні проблеми, які породила катастрофа, зокрема про перші дні після неї, про її радіобіологічні аспекти й принципи профілактики радіаційних уражень та про впливи інтенсивної антиоксидантної терапії на перебіг гострої променевої хвороби в персоналу ЧАЕС розповіли представники Інституту експериментальної патології, онкології й радіобіології ім. Р.Є.Кавецького, а про використання пектинових речовин для лікування й профілактики потерпілих від аварії – науковці Інституту технічної теплофізики. Інститутом екології людини було представлено доповідь про зміни в стані здоров'я дітей за 20 років після Чорнобиля.

Хімічну академічну науку на конференції представляли співробітники Інституту хімії високомолекулярних сполук (доповідь про герметизацію укриття зруйнованого 4-го блоку ЧАЕС) й Інституту колоїдної хімії та хімії води ім. О.В.Думанського (розповідь про очищення радіоактивно забруднених поверхневих вод).

Про проблеми води, зокрема біосистеми водойм зони відчуження та радіоактивне забруднення іхтіофауни прісноводних басейнів України, говорили співробітники Інституту гідробіології. Центр екологічних проблем атомної енергетики Інституту ядерних досліджень НАНУ спільно з Інститутом гідробіології представив доповідь про радіоактивне забруднення прісноводних систем України.

Біологічні аспекти наслідків катастрофи проаналізовано у виступах представників Центру екологічних проблем атомної енергетики Інституту ядерних досліджень НАН України (доповідь про перехід цезію-137 по ланцюгу ґрунт – гриби) й Інституту ботаніки (накопичення радіоцезію дикорослими й культивованими шапковими грибами).

Забруднення продуктів харчування в постчорнобильські часи стало надзвичайно актуальною проблемою для українського суспільства. Тому з великою увагою було заслухано доповідь, яка розкрила внесок колективів НАН у розробку матеріалів та методик, покликаних їх очищати. Зокрема очищенням молока займаються науковці Інституту технічної теплофізики, а поліфункціональними сорбентами для вирішення проблем зони відчуження – Інститут сорбції й проблем ендоекології.

Суспільствознавча складова академічної науки була представлена лише доповіддю про гуманітарні наслідки катастрофи, представленою Інститутом історії України. З цих же позицій виступав запрошений на конференцію працівник Музею історії м. Києва, який розповів про експозицію «Чорнобиль», яку не було можливості організувати у власному приміщенні, а тому її вивезли з просвітницькою метою в країни Європи.

До участі у форумі було запрошено також представників інших академій, зокрема Української академії аграрних наук. Про водогосподарські та екологічні проблеми України в пострадянський період доповіли присутнім представники Українського науково-дослідного інституту водогосподарсько-екологічних проблем.

Відзначаючи великий доробок науковців НАНУ, який міг би бути корисним у подоланні наслідків катастрофи, багато з присутніх із жалем констатували, що їх напрацювання виявилися непотрібними виробничим структурам, які мали б виявити активну зацікавленість до впровадження їх у практику постчорнобильського життя.

24–26 квітня в Києві відбулася велика й представницька міжнародна конференція «Двадцять років чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє», організована урядом України спільно з урядом Республіки Білорусь, урядом Російської Федерації, Європейською комісією, Міжнародним агентством з атомної енергії, Всесвітньою організацією охорони здоров'я, Програмою розвитку ООН, Радою Європи, Європейським центром техногенної безпеки, Міжнародним благодійним фондом «Україна 3000», Інститутом радіаційного захисту та ядерної безпеки (Франція), Товариством технічної і ядерної безпеки GRS (Німеччина).

Урочисте відкриття форуму відбулося в Національній опері України в присутності Президента та інших посадовців держави. Відкрив конференцію голова міжнародного організаційного комітету, міністр із надзвичайних ситуацій України *В.І.Балога*. Після нього із заявами від співорганізаторів конференції виступили: від Організації Об'єднаних Націй *Кемаль Дервіш* – голова Програми розвитку ООН, координатор ООН з міжнародного співробітництва по Чорнобилу; від Європейського Союзу – *Жозеф Прель* – федеральний міністр сільського господарства, лісництва, навколишнього середовища й водного господарства (Австрія); від Європейської комісії – *Беніта Ферреро-Вальднер* – уповноважений із зовнішніх відносин і європейської політики країн-сусідів ЄС. Заяву від ЮНЕСКО оголосив *Койчиро Мацуура* – генеральний директор цієї організації, а від Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) – *Томігіро Танігучи* – заступник генерального директора. Від Всесвітньої організації охорони здоров'я виступила *Сюзанна Вебер-Мосдорф* – заступник генерального директора ВООЗ, а від Ради Європи – *Еладіо Фернандес-Галіано* – виконавчий секретар Угоди щодо великих аварій. У заявах робився акцент на позитивний зусиллях тієї чи іншої організації в співпраці з Україною в намаганнях подолати наслідки катастрофи.

Серед виступаючих були поважні представники урядів та міжнародних організацій: голова фонду «Сасакава» *Кензо Кійкуні*; *Ганс Блікс* – голова Асамблеї донорів чорнобильського фонду «Укриття»; *Фабріціо Сакомані* – віце-президент Європейського банку реконструкції й розвитку; *Зенон Матківський* – президент Фонду допомоги й розвитку дітей Чорнобиля; *Гіроші Накаджима* – почесний генеральний директор ВООЗ. Про висновки чорнобильського форуму у Відні (вересень 2005 р.), які викликали велике обурення серед фахівців із постраждалих регіонів, доповів *М.Балонов* (МАГАТЕ). Він проаналізував так званий виправлений варіант висновків, які були злегка підредаговані й пом'якшені.

На думку організаторів, чорнобильська катастрофа призвела до суттєвих змін не тільки в Україні, Білорусі та Росії, а й у всьому світі. Наслідки її змінили ставлення до ядерної енергії у світовому масштабі. Було суттєво переглянуто міжнародні норми та правила радіаційного захисту, національні стратегії розвитку ядерної енергетики, заходи посилення безпеки та поводження з радіоактивними відходами. За 20 років, що минули після катастрофи, важливо проаналізувати ефективність ужитих заходів, оцінити роботу, яка була виконана за останнє десятиліття й накреслити план дій на майбутнє. Метою конференції було задекларовано використання набутого досвіду для підвищення ядерної й радіаційної безпеки у всьому світі. Виходячи з наведеного, стає очевидним, що атомне лобі здобуло ще одну перемогу. Основну ідею міжнародного зібрання та його організацію було спрямовано на підтримку ядерної енергетики. Коли знайомишся з переліком прізвищ, задіяних в організаційному й програмному комітетах форуму, стає зрозумілим, що іншого й бути не могло. Хоча у виступах проголошувалися гасла про зацікавленість в об'єктивності оцінок історії та сьогодення, розповідь про минулі справи декого з доповідачів дають підстави для сумнівів в їх щирості.

Місцем проведення робочих засідань конференції було обрано Палац мистецтв «Український дім» (Київ, вул. Хрещатик, 2). Тут відбувалися засідання – пленарні й чотириох тематичних секцій.

Про сутнісну спрямованість форуму свідчать доповіді, якими розпочалася робоча частина. 25 квітня на пленарному засіданні першим виступив *Т.Танігучи* (МАГАТЕ) з доповіддю «Підвищення ядерної безпеки й радіаційного захисту, ініційоване чорнобильською катастрофою»; представник ВООЗ *М.Реначолі* проаналізував підвищення ефективності реагування на радіаційні аварії, а *В.Новак* (ЄБРР) розповів про зняття Чорнобильської АЕС з експлуатації та перетворення об'єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему. Про ефективність заходів щодо мінімізації наслідків катастрофи й досвід міжнародного співробітництва в цій справі доповів акад. АСГН *В.С.Прістер*, а про перспективи поводження з радіоактивними відходами – *В.М.Шестопапов* – академік НАНУ.

Після пленарного засідання розпочалася робота тематичних секцій, які мали такі назви: Т1 – «Наслідки чорнобильської катастрофи для людини, медичні та соціальні аспекти»; секція Т2 – «Чорнобиль та навколишнє середовище, реабілітація забруднених територій»; секція Т3 – «Технологічні проблеми ядерної й радіаційної безпеки. Чорнобильський досвід»; секція Т4 – «Медичні та біологічні наслідки радіаційних аварій». У роботі секцій взяла участь велика кількість практиків і науковців – фахівців різних галузей знань – не лише України, Білорусі та Росії, а й інших країн світу. Крім того, у центральній залі Українського дому проходила презентація стендових доповідей.

Організатори конференції вдало розвели в часі представників альтернативних бачень проблем і процесів, породжених катастрофою, уникнувши таким чином можливих надто гострих дискусій та протистояння.

25 квітня, під час пленарного й секційних засідань, паралельно з ними в залі філармонії працював гуманітарний форум «Відродження, оновлення й розвиток людини». Було заявлено, що він має привернути увагу до гуманітарних аспектів катастроф, з якими стикається людство, сприяти втіленню в життя принципів посилення відповідальності людини та відповідного реагування. Проти такої постановки питання важко заперечити, але поряд, в Українському домі, засідали ті, хто працює на майбутнє атомної енергетики, хоча вона й не є єдиним, як стверджують її апологети, джерелом енергії, а несе в собі потенційну загрозу для людства.

У виступах на гуманітарному форумі наводилися дані про важкі екологічні й медичні наслідки катастрофи на ЧАЕС, про соціальні та психологічні проблеми, відбувалося осмислення необхідних кроків у напрямку поліпшення ситуації.

М.Г.Станчев (Харків), С.Ю.Страшнюк (Харків)

IV ДРІНОВСЬКІ ЧИТАННЯ В ХАРКОВІ

Традиція проведення Дріновських читань у Харкові бере свій початок із жовтня 1988 р., коли наукова громадськість Болгарії та СРСР відзначала 150-річчя з дня народження Маріна Дрінова (1838–1906 рр.) – знаменитого вченого, доля якого нерозривно пов'язана з трьома слов'янськими народами – болгарським, українським і російським. Уродженець міста Панагюріште, випускник Київської духовної семінарії (1861 р.) та Московського університету (1865 р.), один із фундаторів Болгарського наукового товариства (1869 р.), перший міністр освіти й духовних справ незалежної країни (1878–1879 р.), він понад 30 років життя віддав Харківському університету. Саме під його вирішальним впливом сформувалася харківська школа істориків-болгаристів, котра плідно функціонує й понині.

Власне, саме це мали підтвердити IV Дріновські читання «Харківська школа болгаристики та візантинізму: минуле, сьогодення, майбутнє», що проходили в Харкові 28 лютого – 1 березня 2006 р. й присвячувалися 100-річчю від дня смерті проф. М.Дрінова та 90-річчю від дня народження проф. С.І.Сідельнікова. Їх відкриттю передувала офіційна презентація Центру болгаристики й балканських досліджень ім. М.Дрінова, створеного торік восени при Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна.

Поздоровити харківських науковців з цією непересічною подією приїхали Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Болгарії в Україні *Ангел Ганев* та представницька делегація на чолі з головою Болгарської академії наук *Іваном Юхновським*.

28 лютого відбулося перше пленарне засідання ІV Дріновських читань, що відкрилося вступним словом ректора ХНУ ім. В.Н.Каразіна, проф. *В.С.Бакірова*. З вітанням до присутніх звернувся голова БАН, академік І.Юхновський і ректор Великотирновського університету ім. Святих Кирила та Мефодія, проф. *Іван Харалампієв*. Завідувач відділу всесвітньої історії й міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ проф. *С.В.Віднянський* зачитав вітального листа директора інституту академіка *В.А.Смоля*, де висловлювалося переконання, що наукові результати Дріновських читань і заснування Центру болгаристики й балканських досліджень ім. М.Дрінова при ХНУ сприятимуть подальшому розвитку болгарознавчих студій в Україні, поглибленню традицій українсько-болгарських культурних взаємин на новому історичному етапі розвитку двох сусідніх слов'янських народів.

Ці сподівання повністю виправдалися перш за все завдяки високому науковому рівню виголошених доповідей. Проф. *С.І.Посохов* та проф. *С.М.Куделко* (ХНУ) проаналізували харківське університетське середовище кінця ХІХ – початку ХХ ст., в якому розквітнув науковий і педагогічний талант М.Дрінова, спростувавши тезу про творчу кризу в його діяльності в останній період життя. Проректор із наукової роботи Великотирновського університету, доц. *Атанас Дерменджієв* зупинився на геополітичних аспектах у поглядах М.Дрінова, що знайшли відображення в проєкті кордонів Болгарського князівства після закінчення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. й утвердження Софії як столиці нової держави. Доц. *С.Ю.Страшнюк* (ХНУ) ознайомив присутніх із традиціями, сучасним станом та перспективами розвитку харківської школи болгаристики, яка існує вже 160 років, починаючи з розвідки відомого діяча українського Відродження І.Срезневського «Нарис книгодрукування в Болгарії» (1846 р.). Лише за роки незалежної України болгаристка Харкова поповнила доробок вітчизняної науки шістьма кандидатськими й двома докторськими дисертаційними дослідженнями, підтвердивши лідерські позиції міста в даній галузі історичного знання. Перспективи подальшого розвитку цієї наукової школи доповідач пов'язав із діяльністю новоствореного Центру болгаристики й балканських досліджень ім. М.Дрінова, ознайомивши присутніх з організаційними та видавничими планами на 2006–2009 рр. Причетність ученого до розвитку не лише болгаристики, а й вивчення історії Візантії зумовила тему доповіді проф. ХНУ *С.Б.Сорочана* й доцента Харківської державної академії культури *С.І.Лімана* «Візантиністика в Харківському університеті (1804–1917 рр.)». У проблемному плані автори виокремили дві великі групи досліджень, характерні для ХІХ – початку ХХ ст. – праці з історії візантійсько-слов'янських стосунків та культурного впливу Візантії на Русь і студії, присвячені внутрішньополітичній та церковній історії першої. Вони засвідчили вагомий внесок харківських учених (*А.П.Зерніна*, *Н.А.Лавровського*, *М.С.Дрінова*, *В.К.Надлера* й *Є.О.Черноусова*) в становлення вітчизняного візантинознавства. Директор Інституту балканістики Болгарської академії наук проф. *Арон Гарабедян* розповів про сучасний стан відповідних досліджень, презентувавши останні видання очолюваного ним закладу.

1 березня робота міжнародного форуму продовжилася в рамках чотирьох круглих столів. Перший із них – «Болгаристика в Україні: розвиток і сучасний стан» – відкрився доповіддю проф., д-ра *Антоанети Запрянової* (Інститут історії БАН), яка розповіла про стан та тенденції розвитку науки про минуле згідно з анкетним дослідженням «Історики про історію», що проводилося серед болгарських та іноземних учених (з України, Росії, Молдови, Македонії, Румунії, Польщі, Німеччини, Франції та США). Респонденти висловлювали своє ставлення до історії як науки й професії, визначали соціальні функції болгарської історіографії як сьогодення та її перспективи; розглядали світлі й темні сторінки минулого країни. Серед учених пріоритетними напрямками болгарської історії було визнано: національне питання; відносини між державою й суспільством, державою й нацією; поліетнічність; політичні партії та ідеології; демографічні проблеми, що, як зазначила автор, можуть стати предметом дискусій і в межах комісії істориків «Україна – Болгарія». Проф. *М.Г.Станчев* (ХНУ) у доповіді «Деякі питання розвитку історії болгаристики як науки» надав обґрунтування цьому поняттю як комплексу предметів, безпосередньо пов'язаних із славістикою й балканістикою в цілому. Автор визначив три основних дослідницьких підходи (хронологічний, проблемний та біографічний), їх взаємну зумовленість, зупинився на основних етапах їх розвитку.

Про лінгвістичні аспекти болгаристики в Україні йшлося в доповіді професора Інституту славістики й міжнародних відносин Київського слов'янського університету

Є.П.Стоянової «Проф. Д.П.Дрінов і нормування болгарського місцевого ідіому в Україні». Випускник Київського університету, племінник видатного харківського професора Делчо Дрінов у 1920–1930-х рр. розвивав ідею самостійної функціонально-стилістичної системи літературної болгарської мови в Україні, аргументуючи це історико-географічним та політичним відмежуванням певної частини етносу від метрополії, що призвело до появи самобутньої усної форми мовлення й розвитку системних мовних відмінностей, а також проникненням лексики із сусідніх мов. Філологічна тематика знайшла продовження в доповіді доцента Г.Н.Карнаушенко (ХНУ) «Лексика старослов'янської мови в працях В.П.Бесєдіної-Невзорової». Ішлося про творчий доробок відомого мовознавця, професора Харківського університету й члена Українського комітету славистів (з 1958 по 1971 р.). На думку доповідача, особливу цінність має фундаментальне дослідження «Старослов'янська мова», надруковане 1962 р. в Харкові як навчальний посібник. Цікаво, що термін «давньоболгарська мова» В.П.Бесєдіна-Невзорова розглядала як існуючий паралельно з попереднім та сприймала без критики, обґрунтовуючи це зв'язком із народно-діалектичною основою. Основні етапи наукової діяльності В.А.Жебокрицького (1906–1975 рр.) постали в доповіді проф. В.І.Ярвого – завідувача кафедри історії слов'ян Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка. Наголосивши на вагомому внеску цього вченого у вивчення нової історії Болгарії, особливо напередодні й під час Балканських війн 1912–1913 рр., автор підкреслив і його роль у формуванні київської школи істориків-болгаристів радянської доби. Молодшим сучасником В.А.Жебокрицького був харківський професор Г.Й.Чернявський, що від 1996 р. мешкає в Балтіморі (США). Його учень, а нині проректор Харківської державної академії культури (ХДАК) М.М.Каністратенко охарактеризував вклад ученого в дослідження історії міжвоєнного періоду, радянсько-українсько-болгарських зв'язків, джерелознавства й історіографії новітньої історії країни, його організаційну діяльність на посаді голови Міжреспубліканської наукової асоціації болгаристів у 1991–1996 рр. Багаторічна творча дружба пов'язувала Г.Й.Чернявського з відомим українським істориком П.С.Соханем, що розпочинав свій шлях у науку в Харківському державному педагогічному інституті ім. Г.С.Сковороди. У переддень його 80-річчя проф. С.В.Віднянський (Інститут історії України НАНУ) віддав належне внеску П.С.Соханя в розвиток болгаристики й зміцнення українсько-болгарських наукових та громадських зв'язків, зокрема під час його перебування на посадах голови комісії істориків «Україна–Болгарія» й президента товариства «Україна–Болгарія». Підсумки десятирічної діяльності Одеського наукового товариства болгаристів підбив доцент Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова О.А.Прігарін, презентувавши щорічник «Одеська болгаристика». Його авторський колектив, зосередившись на вивченні болгарських говорів України, історії формування відповідних етнографічних груп та регіональних особливостей їх культури, суттєво поглибив наукові знання про минуле болгарської діаспори в Україні. На завершення доцент Е.Дроснева (Софійський університет ім. Св. Климента Охридського) поділилася цікавим досвідом проведення національної радіоолімпіади з історії Болгарії, яку започаткував історичний факультет цього університету спільно з програмою імені Христо Ботева національного радіо.

11 доповідей було заслухано на круглому столі «Античне й ранньовізантійське суспільство: проблеми історії й історіографії». Античний блок відкрила доц. О.А.Ручинська (ХНУ). В доповіді «Релігія та суспільство західнопонтійських міст у I–III ст. н.е.» на основі аналізу наявних джерел вона дійшла висновку, що населення Західного Причорномор'я в означений період орієнтувалося на канони грецької релігії як на моральний закон. Особлива увага при цьому приділялася факту поєднання верховної державної й сакральної влад, що відображало специфіку римського часу. Автор підкреслила, що в західнопонтійських містах у перші сторіччя н.е., в умовах типово римської реальності збереглися грецькі взаємозв'язки між суспільством та релігією. Саме це сприяло збереженню спільності відповідних громад, незважаючи на іноплеменне оточення й римську владу. Аспірант ХНУ О.Б.Акімов розглянув питання про роль і місце вершників у провінційному житті Нижньої Мезії перших віків н.е. На основі даних епіграфіки автор показав, що вони на цій території займалися переважно підприємницькою діяльністю, яка приносила чималі прибутки. Практично всі, згадані в написах, обіймали важливі магістратури в різних містах Нижньої Мезії, що, на думку автора, свідчить про важливу роль вершників в економічному та соціально-політичному житті провінції.

Найчисленнішою була візантійська складова другого круглого столу. У доповіді *П.Є.Михаліцина* (Харківська духовна семінарія) «Культурно-історичні передумови виникнення трагедії «Christus patiens» («Страждений Христос»): Драматургічна інновація святого Григорія Богослова» йшлося про використання античної драматургічної спадщини в новому християнському контексті. Це створювало абсолютно новий релігійний зміст і стало одним з основних інструментів культурно-ідеологічної боротьби християнських ідеологів з язичницькою інтелектуальною елітою. Літературна спадщина стародавньої Еллади, таким чином, не відкидалася, а активно використовувалася християнством. Прикладом цього і є трагедія «Страждений Христос», яка належить перу Св. Григорія Богослова. Проф. *Н.Н.Болгов* (Белгородський державний університет, Російська Федерація) в доповіді «Таврика й фракійсько-мезійські землі в ранньовізантійській час: досвід зіставлення» зупинився на питаннях перебігу історичного розвитку двох регіонів. Зіставлення окремих геополітичних, економічних і духовних проблем дозволило авторів зробити цінні спостереження й провести деякі аналогії. Викладач того ж університету *А.Г.Чердниченко* в доповіді «Гунські етногенеалогічні перекази в «Хронографії» Феодана Сповідника та «Бревіарії» патріарха Никона» розглянув повідомлення зазначених джерел про події 679–680 рр. Обидва вони викладають протоболгарські етногенеалогічні перекази, які зберігають свідчення про події епохи Великого переселення народів і перебування болгар у складі гунської спільноти, розповідають про хазар, описують військові сутички в Скіфії, Мезії та Фракії. Д-р *Н.О.Ізмайлова* (Інститут гуманітарних досліджень Флорентійського університету, Італія) в доповіді «Поняття «граматика» у візантійських і слов'янських житіях святих» доходить висновку про полісемічність терміна, який означав не лише вивчення елементарних основ грамоти, а й конотувався з ширшим поняттям набуття високої освіти. Доповідь аспірантки *О.В.Латишевої* (ХНУ) «Меморіальний та маргіральний культ у візантійському Херсонесі» присвячено розгляду пам'ятників, пов'язаних із культом святих, зроблено спробу виділити відмінності у функціях цих споруд, які відобразилися в архітектурі. Авторка торкнулася також питання про поховання, які визначають їх характер. Здобувач *М.Ф.Фомін* (ХНУ) у доповіді «Про хрестовидні меморії Херсонеса» висловив думку про єдиний «типовий план», за яким споруджувалися будівлі, та уточнив план комплексу західної базиліки. Аспірант *О.М.Луговий* (Одеський національний університет) у доповіді «Деякі питання існування дружин росів і варангів у Візантії X–XII ст.» дослідив питання організації й дій північноєвропейських найманців. На базі різноманітних джерел було з'ясовано мотиви, що спонукали вихідців з Європи служити саме у Візантійській імперії, проаналізовано ставлення до найманців. Доповідь доцента *О.Г.Павлової* (ХНУ) «Сюжети історії візантійського мистецтва в творчості академіка Ф.І.Шміта» присвячено одному з найбільш відомих дослідників, що працював у Харківському університеті протягом 1912–1921 рр. Хоча в його науковій спадщині основна маса праць з історії візантійського мистецтва припадає на дохарківський період, утім і пізніше, розробляючи питання теоретичного мистецтвознавства, він використовував відповідні джерела («Заметки о поздневиантійских храмовых росписях», «Китай, Персия, Византия», «Искусство древней Руси-Украины» та ін.). Аспірант ХНУ *А.М.Домановський* у повідомленні «Історія візантинознавства в Харківському університеті (1917–2005 рр.)» простежив її від поступового занепаду після утвердження радянської влади до відродження з другої половини 1980-х рр. (перш за все завдяки науковій та педагогічній діяльності проф. С.Б.Сорочана, який 1998 р. захистив докторську дисертацію «Організація й структура візантійської торгівлі у IV–IX ст.» і підготував кілька учнів).

Доповіді, виголошені на круглому столі «Праболгари: етногенез, політична історія, духовна культура», відзначалися високим науковим рівнем, проте відрізнялися за структурою, підходом до матеріалу та узагальненнями. Так, виступи доцента ХНПУ ім. Г.С.Сковороди *В.В.Колоди* («До питання про присутність болгарського етнічного компонента на поселенні Коробові Хутори (Зміївський р-н Харківської області)») та його колеги з Белгородського державного університету *В.А.Сарапулкіна* («Поволзькі елементи в поховальній обрядовості Мандровського могильника (Валуйський район Белгородської області)») – типові повідомлення про нові археологічні знахідки, так чи інакше пов'язані з протоболгарами або з впливом їхньої культури на населення Східної Європи хазарської доби. Жваву дискусію викликала доповідь заступника директора Інституту сходознавства НАНУ *О.Б.Бубенка* «Етногенез протоболгар у світлі останніх наукових досліджень»,

що познайомила з новими поглядами на проблему походження протоболгар, їх етнічний склад як у дохазарський, так і в хазарський періоди історії Східної Європи. Канд. іст. наук *В.С.Аксенов* (Харківський історичний музей) дав нову вельми переконливу інтерпретацію поховального обряду протоболгарського населення північно-західної Хазарії, запропонувавши оригінальне вирішення проблеми поліваріантності обряду на кількох могильниках. Близькій проблемі було присвячено доповідь *Н.В.Аксенової* (ХНУ). На матеріалах низки протоболгарських могильників лісостепового варіанту салтово-маяцької культури, а також на підставі широких аналогій вона спробувала пояснити поліваріантність поховального обряду, виходячи із соціальних процесів, що відбувалися в ранньосередньовічній Східній Європі. Доповідь докторанта *О.О.Тортіки* (ХДАК) «Протоболгарські племена в системі династичних союзів та військово-політичних зв'язків Хазарського каганату (VIII–X ст.)» була побудована на письмових джерелах і пов'язана з подальшою реконструкцією цього ранньосередньовічного державного утворення.

Підбиваючи підсумки круглого столу, заслужений діяч науки й техніки України, проф. *В.К.Міхеев* (Харківська філія Міжнародного Соломонового університету) висловив слушну думку про необхідність диференціації термінів «проболгари» та «протоболгари», а також указав на необхідність більш розгорнутих і анонсованих посилань на джерела інформації, що використовуються.

Круглий стіл «Історія Болгарії XIX–XX ст.» зібрав 13 учасників, більшість яких зосередилася на висвітленні різних аспектів російсько-українсько-болгарських зв'язків. Здобувач ХНУ *А.С.Потрашков* у доповіді «Болгарські добровольчі формування в складі молдавської армії часів російсько-турецької війни 1806–1812 рр.» показав зусилля російського командування зі створення відповідних частин, а також їх участь у бойових діях із турками. Доцент *В.В.Турков* (завідувач кафедри історії України Сумського педагогічного університету ім. А.С.Макаренка) виступив із джерелознавчою розвідкою «Матеріали з історії переселення та облаштування бессарабських болгар у Приазов'ї в 60-ті рр. XIX ст. у фондах Російського державного історичного архіву». Кандидат історичних наук із Мелітополя *В.В.Калоянов* розповів про вагому роль у формуванні освітніх кадрів Преславської вчительської семінарії як головного культурного центру болгарських колоністів у Таврійській губернії. Доц. *О.О.Гоків* (ХДПУ ім. Г.С.Сковороди) показав значну роль офіцерів генерального штабу в організації російської військової розвідки в Болгарії протягом 1856–1878 рр. Завдання й методи діяльності аґентури російського департаменту поліції в Болгарії на початку XX ст. перебували в центрі уваги завідувача кафедри нової й новітньої історії ХНУ, доц. *О.П.Чижова*. Проректор Великотирновського університету ім. Св.Кирила та Мефодія доц. *Мілко Палангурський* у доповіді «Виборче законодавство Болгарії (1878–1885 рр.)» звернув увагу на широкі виборчі права громадян князівства, забезпечені Тирновською конституцією 1879 р., і підкреслив доволі високу політичну культуру населення. Остання теза автора спричинила полеміку з проф. *Р.П.Гришиною* (зав. відділом Інституту слов'янознавства РАН), яка у своїй доповіді «Політика Росії на Балканах у другій половині XIX – на початку XX ст. у світлі проблем буржуазної модернізації» наголошувала на специфічному шляху розвитку демократії в Болгарії. Спроби наслідувати як російський, так і західний досвід призвели до відставання країни від передових держав світу. Аспірант *Д.В.Миколенко* (ХНУ), проаналізувавши причини диференціації ліберальних та консервативних партій Болгарії на межі XIX–XX ст., дійшов висновку, що вони суттєво відрізнялися від західноєвропейських взірців. У доповіді доцента Харківського університету повітряних сил *В.А.Бурбиги* «Македонське питання в дзеркалі російського друку 1904–1908 рр.» розглядалися різні погляди дореволюційних славістів і публіцистів на етнічну належність слов'янського населення Македонії, а також проекти вирішення цього питання в період реформаційної акції в країні після придушення Іллінденського повстання 1903 р., що знайшло своє відображення на шпальтах численних газет, часописів, книг та брошур. Докторант *М.В.Лобанова* (Тортіка) (ХДАК), виступивши з доповіддю «Центризм у робітничому русі Болгарії початку XX ст.», уточнила сенс терміна «примиренство», пов'язаного з ідеологічним протистоянням в європейській соціал-демократії напередодні Першої світової війни. Як приклад невдалої спроби реалізації вказаної стратегії наводилися намагання Л.Д.Троцького й К.Раковського об'єднати БРСДП (т.с.) та БРСДП (о). У доповіді доцента ХДАК *С.В.Потрашкова* «Генерал Радко Димитрієв на фронтах Першої світової війни», підготовленої на документах Російського державного військово-історичного архіву,

наводилися маловідомі факти з останнього періоду його служби в російській армії. Зокрема розглядалося ставлення Р.Димитрієва до війни, особливості полководницької діяльності, оцінка ним політичної ситуації в Росії після Лютневої революції 1917 р. Духовну спадщину й пастирську діяльність святителя Серафима (Соболева) в болгарській еміграції протягом 1921–1950 рр. розглянув проф. *О.Д.Каплін* (ХНУ). На нових архівних матеріалах було побудовано доповідь докторанта Запорізького державного університету *В.В.Мільчева* «Між двох диктатур: витоки переселенської активності приазовських болгар у роки Другої світової війни», де простежувалася доля колишніх громадян СРСР, що повернулися на історичну батьківщину в 1941–1944 рр. з України.

Після закінчення роботи круглих столів відбулося друге пленарне засідання, присвячене пам'яті професора С.І.Сідельнікова (1916–1977 рр.), якому 27 березня виповнилося б 90 років. «Професор *С.І.Сідельніков* – видатний педагог і організатор науки» – так називалася доповідь проф. *Є.П.Пугача* (ХНУ), де були зазначені головні віхи біографії вченого, його плідна робота як завідувача кафедри нової та новітньої історії й декана історичного факультету Харківського державного університету в 1960-70-х рр., особистий внесок у підготовку кандидатів наук, участь у створенні підручників для вузів з історії західних і південних слов'ян. Про професійні й людські чесноти видатного історика-болгариста йшлося в доповіді директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, члена-кореспондента НАНУ, проф. *П.С.Соханя* «Степан Сідельніков – людина й учений». Йому як досліднику, наголошував автор, було притаманне широке використання різнопланових джерел та переконливість аргументів і висновків. До того ж, він мав хист вдало поєднувати в науковій праці джерелознавчу фундаментальність з яскравістю й простотою викладу, що дозволило йому стати одним із найавторитетніших радянських дослідників національно-визвольного руху болгарського народу середини XIX ст. Із цієї проблематики він написав та видав три монографії, десятки наукових статей, оглядів і рецензій. Внеску проф. С.І.Сідельнікова в дослідження болгарського Відродження присвятили свої доповіді ректор Тараклійського державного університету (Молдова) *Н.Н.Червенков* та доцент Полтавського національного технічного університету *Н.І.Самойленко*. Молдавський учений визначив коло наукових зацікавлень харківського історика – характер чорбайджийства й селянських повстань у Болгарії середини XIX ст., ідеологія лідерів болгарського національного руху Г.Раковського, В.Левського й Л.Каравелова, утворення та діяльність першого Болгарського революційного комітету (1868–1873 рр.), Квітневе повстання 1876 р., підкресливши новаторство С.І.Сідельнікова у використанні кількісних методів під час аналізу суспільних явищ. Н.І.Самойленко виокремила такі напрямки наукової діяльності вченого: 1) соціальна база визвольного руху й співвідношення різних політичних сил на окремих його етапах; 2) місце інтелігенції в антиосманській боротьбі напередодні визволення, характер і сутність політичного лідерства в національному русі; 3) протистояння різних течій як чинник його розвитку; 4) структура, становий та соціальний склад революційних організацій; 5) ідеологія політичного радикалізму в болгарському визвольному русі.

На завершення роботи IV Дріновських читань було ухвалено рекомендації. Їх постановочна частина включала:

1. Покласти на Центр болгаристики й балканських досліджень ім. М.Дрінова при ХНУ ім. В.Н.Каразіна координуючі функції у відповідних наукових галузях у співпраці з Інститутом історії України НАНУ, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України й провідними університетами.

2. Затвердити українську частину комісії істориків «Україна-Болгарія» в складі: П.С.Соханя, член-кор. НАН України, проф., д.і.н. (голова); М.Г.Станчев, проф., д.і.н. (заступник голови); С.Ю.Страшнюк, директор Центру болгаристики й балканських досліджень ім. М.Дрінова при ХНУ ім. В.Н.Каразіна, доц., к.і.н. (учений секретар); В.І.Наулко, член-кор. НАН України, проф., д.і.н.; В.В.Павленко, проф., д.і.н.; С.В.Віднянський, проф., д.і.н.; С.Б.Сорочан, проф., д.і.н. (Харків); В.В.Кравченко, проф., д.і.н. (Харків); О.П.Мартем'янов, доц. (докторант), к.і.н. (Харків); О.В.Крапівін, проф., д.і.н. (Донецьк); В.П.Чорній, с.н.с., к.і.н. (Львів); В.І.Мільчев, доц. (докторант), к.і.н. (Запоріжжя); О.А.Прігарін, доц., к.і.н. (Одеса).

3. Підтримати ідею видання «Дріновського збірника» як органу центру та зазначеної комісії.

4. Затвердити редакційну раду «Дріновського збірника» в складі: П.Бахмаєр (Австрія), Л.В.Горіна (Росія), І.Ілчев (Болгарія), К.Косев (Болгарія), І.Харалампієв (Болгарія), Ю.М.Могаричев (Україна), П.С.Сохань (Україна), М.Г.Станчев (Україна), Н.Н.Червенков (Молдова), Г.Й.Чернявський (США).

5. Затвердити редакційну раду «Дріновського збірника» (з українського боку) в складі: С.Ю.Страшнюк, доц., к.і.н. (гол. ред.); С.Б.Сорочан, проф., д.і.н. (заст. головного редактора); С.Д.Литовченко, доц., к.і.н. (відп. секр.); О.П.Мартем'янов, доц., к.і.н.; С.В.Віднянський, проф., д.і.н. (Київ); Р.П.Гришина, проф., д.і.н. (Москва); В.І.Кадаєв, проф., д.і.н.; В.Д.Козлітін, проф., д.і.н.; В.В.Кравченко, проф., д.і.н.; О.В.Крапівін, проф., д.і.н.; С.М.Куделко, проф., к.і.н.; В.К.Михеев, проф., д.і.н.; В.І.Мільчев, доц., к.і.н.; С.І.Посохов, проф., к.і.н.; С.В.Потрашков, доц., к.і.н.; О.М.Ручинська, доц., к.і.н.; О.О.Тортіка, доц., к.і.н.; О.П.Чижів, доц., к.і.н.; В.П.Чорній, с.н.с., к.і.н. (Львів); Б.А.Шрамко, проф., д.і.н.; В.І.Яровий, проф., д.і.н. (Київ).

6. Звернутися з проханням до голови БАН провести перше засідання оновленої комісії восени 2006 р. в Софії й забезпечити підготовку до друку «Дріновського збірника» академічним видавництвом «Марін Дрінов» з подальшою публікацією в Харкові.

7. Просити Інститут історії України НАНУ та Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ сприяти включенню «Дріновського збірника» до переліку видань із всесвітньої історії, історії України й історіографії, затверджених ВАК України.

8. У жовтні 2007 р. провести на базі Центру болгаристики й балканських досліджень ім. М.Дрінова міжнародну конференцію «Україна та Болгарія на шляху від тоталітаризму до демократії (історичний досвід держав з православною традицією)».

9. Висловити подяку керівництву ХНУ ім. В.Н.Каразіна за створення умов для проведення IV Дріновських читань.

Виконання поставлених завдань сприятиме підписання протоколу проф. В.С.Бакіровим та академіком І.Юхновським, що передбачає укладення в травні договору про співробітництво між ХНУ ім. В.Н.Каразіна та Болгарською академією наук.

В.М.Мельниченко (Черкаси)

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА А.Г.МОРОЗОВА

Для Анатолія Георгійовича Морозова 60-річчя від дня народження – не тільки чудова нагода з висоти життєвого досвіду оцінити пройдений шлях, але й прийняти щирі вітання й найкращі побажання від друзів і колег. Життєвий і творчий шлях майбутнього професора та визнаного вченого багато в чому схожий із долею його ровесників, які народилися в нелегкі повоєнні роки. Народився 19 травня 1946 р. у самісінькому центрі України – славнозвісному місті Шполі. Ще навчаючись у школі, Анатолій Георгійович пройшов свої перші життєві «університети», працюючи монтером місцевої електростанції, лаборантом у школі. Потім була трирічна армійська служба, у тому числі й у суворих умовах Заполяр'я.

Важливу роль у подальшій долі А.Г.Морозова, формуванні характеру й пізнання життя в усіх його вимірах відіграла багаторічна праця у виробничих колективах. Спочатку він працює електромонтером Черкаського заводу хімічного волокна (1968–1972 рр.), а згодом життєві дороги приводять його на Луганщину – край невтомних трудівників і щирих душею людей, де він працює електрослюсарем, а потім – майстром Стаханівського вагонобудівного заводу (1972–1979 рр.). Мабуть, саме в робітничому середовищі сповна розкрилися й утвердилися притаманні йому риси характеру – товариськість, невимушеність у спілкуванні, готовність брати на себе відповідальність.

Працюючи на вагонобудівному заводі, А.Г.Морозов уже в зрілому віці вступив на заочне відділення історичного факультету Київського державного педагогічного інституту ім. М.Горького (нині – Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова), який закінчив 1980 р. А за рік до цього він змінив місце роботи – став заступником директора професійно-технічного училища, навіть не підозрюючи, що все його подальше життя буде пов'язане з науково-педагогічною діяльністю.

Здобувши вищу освіту, він із головою поринув у напружену наукову діяльність – вступив до аспірантури Інституту історії Академії наук України, а 1985 р. успішно захистив дисертацію кандидата історичних наук, присвячену практично не дослідженій на той час історії кооперативного руху в Україні. Того ж року почав працювати в Черкаському педагогічному інституті (нині – Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького).

Паралельно з педагогічною діяльністю Анатолій Георгійович продовжував наполегливо займатися науковою роботою. 1994 р., розвиваючи тему історії української сільськогосподарської кооперації, він успішно захистив дисертацію доктора історичних наук, став професором кафедри історії України.

1999 р. А.Г.Морозов очолив кафедру новітньої історії й права (нині – новітньої історії). Маючи неабиякі організаторські здібності й уміння працювати з людьми, він спрямував свої зусилля на згуртування колективу, підвищення рівня навчально-виховного процесу та науково-дослідної роботи в університеті.

За його ініціативи й безпосередньої участі на історичному факультеті (нині – історико-юридично-філософський) утворено науково-дослідний інститут історії селянства, наукове товариство істориків-аграрників, започатковано випуск фахового видання – журналу «Український селянин», традиційними стають всеукраїнські симпозиуми з аграрної історії України, які проводяться на базі Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького, збираючи провідних дослідників минувшини українського села з усіх регіонів держави.

Завдяки наполегливій і плідній праці А.Г.Морозова, в університеті сформувалася й набула визнання, у тому числі й за кордоном, сучасна наукова школа дослідників історії українського селянства. Його неодноразово запрошували на наукові заходи до США, Німеччини, Польщі, Росії. А.Г.Морозов – член-кореспондент Міжнародної академії наук екології, безпеки людини й природи (секція «Духовне відродження»), яка об'єднує науковців провідних країн світу, академік Української академії історичних наук, інших наукових фондів.

Він виступає не тільки організатором багатьох вагомих справ, а й робить значний внесок у розвиток науки та підготовку наукової зміни. Професора А.Г.Морозова люблять студенти, із великим інтересом слухають його глибокі за змістом, розкуті та яскраві лекції. Він підготував 10 кандидатів наук, керує роботою 5 аспірантів і 7 здобувачів, автор понад 120 наукових публікацій. Очолює першу в історії університету спеціалізовану вчену раду із захисту кандидатських дисертацій зі спеціальності «Історія України», є членом спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій при Донецькому національному університеті.

Невід'ємною складовою біографії А.Г.Морозова є його активна громадська діяльність. Упродовж тривалого часу очолює обласну організацію товариства «Знання», обраний членом правління обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, почесним президентом Фонду захисту української природи «Холодний Яр». Як патріот України й рідного краю, багато уваги приділяє вивченню, збереженню та популяризації багатой і унікальної історико-культурної спадщини Черкащини, виступає з цією проблематикою в засобах масової інформації, веде активну організаторську й просвітницьку роботу, спрямовану на розвиток вітчизняної культури та духовності.

Різнобічна й багатогранна діяльність А.Г.Морозова відзначена Почесною грамотою Міністерства освіти й науки України, знаком «Відмінник освіти України».

Приємно констатувати, що свій ювілей професор А.Г.Морозов зустрів у розквіті творчих сил, сповнений оптимізму й творчих ідей. У день народження вітання йому адресували друзі, колеги, студенти, широка громадськість Шевченкового краю, усі, хто його знає по спільній роботі, громадських справах.

Тож нехай і це слово про ювіляра влетіть в багатобарвний вінок щирих вітань, додасть йому творчої наснаги в науково-педагогічній і громадській діяльності, в усіх добрих задумах і практичних справах на благо Української держави!

Омелян ПРИЦАК

29 травня 2006 р. о 7 год. ранку в Бостонському генеральному шпиталі пішов із життя іноземний член Національної академії наук України, професор Омелян Прицак.

Навдивовижу плідний і багатогранний учений, він здобув світове визнання одразу в кількох наукових галузях (урало-алтайська лінгвістика, історична тюркологія, медієвістика, ісламознавство, скандинавістика, славістика). Усі ці, здавалося б, несумісні інтереси, що територіально простяглися від Ісландії й Америки до Китаю та Японії, від початку історичних часів до сучасності, змогли поєднатися завдяки його захопленню українською історією, яке він проніс через усе життя. Маючи глибокі знання з лінгвістики та філософії історії, широкий світогляд, він привніс у дослідження української історії методи та джерела, що раніше ніколи не використовувалися. Він говорив: «Відкриття приходять, коли працювати з відомими джерелами». Своїми працями О.Прицак встановив нові стандарти доказовості й точності як в українській історіографії, так і в україністиці взагалі, продемонструвавши, що історія може й повинна бути, як і всі точні науки, абстрактною інтелектуальною дисципліною. При тому висунуті ним теорії й аргументи захоплюють віртуозністю й прозорістю думки.

Якщо спробувати приблизно узагальнити його численні відкриття, то, мабуть, слід виходити з головної пристрасті. Під цим оглядом він постає першим ученим, який поставив собі за мету вписати українську історію у рамки всесвітньої людської історії й точністю своєї методики зробив це переконливо для науковців цілого світу, які до нього дивилися на українську історію як на провінційний епізод російської історії, і то переважно «вигаданий націоналістами». Тому саме йому, як нікому, україністика завдячує інтеграцією у світову науку й до того ж у статусі самостійної наукової дисципліни.

Наукова спадщина професора О.Прицака нараховує близько тисячі наукових праць, декілька заснованих та очолюваних ним наукових товариств, комісій та журналів. Він був щиро відданий викладанню й навіть сам визнавав, що дуже багато навчився від своїх студентів. За півстоліття його школу пройшло кілька поколінь студентів і докторантів, багато з них стали авторитетними вченими. Головне його звершення як організатора науки збіглося з провідною темою його наукових досліджень. Ідеться про створення Українського наукового інституту Гарвардського університету. Цей інститут був і є одним із провідних центрів українознавства у світі. Про нього професор О.Прицак, його перший директор, із гордістю говорив, що той існуватиме, допоки існуватиме Америка.

Та крім цих вражаючих звершень, яким судилося довге життя в науці, залишаються тисячі людей, і не обов'язково серед науковців, які пам'ятають, ба навіть пишуться й пишатимуться знайомством із ним. Людей, навіть тих, хто не читав його праць, притягали його неймовірна ерудиція, гострий розум, талант оповідача, дотепність, зрештою шалений життєлюбний темперамент, за який його в Гарварді прозвали «торнадо». Йому було все цікаво – жити, займатися наукою, учитися й навчати, подорожувати. Щире захоплення наукою й максималізм вдачі надавали його постаті природної ексцентричності, в якій не було нічого фальшивого. Навіть коли він, бувало, жартома нарікав на власну пам'ять, яку він називав комп'ютером, то хіба тільки для того, аби вибачитись за неможливість негайно видати точну бібліографічну довідку, хоча zarazом іронічно натякнути, мовляв, справжній комп'ютер (рідкісна річ, що він так і не опанував) – ясна річ – інтелектові не суперник. Не дивно, що його слівця, афоризми, анекдоти, життєві пригоди уже давно стали легендами, що блукають цілим світом. Як не пишатися причетністю до легенди? Напевно декому із тих, хто його зустрічав, тепер заманеться навіть щось домалювати у спогадах про знайомство із ним, але, зрештою, у цьому теж проявиться магнітна сила його особистості: він був наділений талантом генерувати ідеї й випромінювати енергію, що захоплювали в полон і об'єднували дуже різних людей. А ще йому просто бувало цікаво з людьми, і він бачив і цінував талант кожного. Усе його життя є гідним подиву й ушанування зразком сили духу та самовідданого служіння ідеї.

Омелян Прицак народився 7 квітня 1919 р. у с. Лука (тепер – с. Озерна Самбірського р-ну Львівської обл.). Його батько загинув під час українсько-польської війни восени того ж року, а в наступному – 1920 р. – його мати з вітчимом переїхали до Тернополя.

Там О.Пріцак здобув середню освіту. Під час навчання в гімназії в ньому пробудився інтерес до української історії, а завдяки вчителю Ф.Михальському – до східних джерел. Тому під час навчання у Львівському університеті (1936–1940 рр.) він вивчив семітські, іранські та алтайські мови. Йому пощастило мати серед наставників всесвітньовідомих польських сходознавців – монголіста члена-кореспондента АН СРСР В.Котвіча та арабіста Т.Левицького. Брав активну участь у діяльності історичної секції Наукового товариства імені Шевченка й видав кілька статей з історії України.

Восени 1939 р. О.Пріцак зустрівся у Львові з А.Кримським, і за його рекомендацією був зарахований до аспірантури Інституту мовознавства Академії наук УРСР. Отже, 1940 р. він починає працювати під керівництвом А.Кримського в Києві. Восени того року його було мобілізовано до Червоної армії (служив в артилерійській частині в Башкирії). На початку війни з Німеччиною потрапив у полон, але втік. З'являвся то в Києві, то у Львові. Із жовтня 1943 р. зміг продовжити свої студії в семінарі Р.Гартмана у Берлінському університеті. Також студював тюркологію у А. фон Габайн та Г.Шила, іранську та середньоазійську історію – у Г.Г.Шедера. У 1946–1952 рр. студював і викладав у Геттінгенському університеті. 1948 р. захистив там докторську працю «Караханідські студії», присвячену першій ісламській державі, створеній тюрками у Середній Азії (IX – поч. XIII ст.), а 1951 р. – габілітаційну працю «Родові назви та титулатури алтайських народів». 1952–1961 рр. викладав у Гамбурзькому університеті (професор – з 1957 р.), часто відвідував Туреччину для дослідницької роботи. 1960 р. його було запрошено до Гарвардського університету. 1961 р. він переїхав до США на посаду професора тюркології університету штату Вашингтон (м. Сіетл).

1964 р. його було запрошено професором лінгвістики та тюркології в Гарвардський університет. Від цього часу О.Пріцак поновив свої дослідження історії України й очолив зусилля української громади в заснуванні наукового центру з україністики в американському університеті. За його проектом 1968 р. було досягнуто угоду з Гарвардським університетом про заснування ним на пожертви української громади трьох кафедр з україністики (історії, мови, літератури) та дослідного інституту. Він організовує семінар з україністики й займається збиранням пожертв на Гарвардський проект. Потрібні кошти вдалося зібрати, і 1973 р. Український науковий інститут Гарвардського університету (УНІГУ) було створено. О.Пріцак обіймав посаду його директора до 1989 р., а 1975 р. його було обрано першим професором кафедри української історії ім. М.Грушевського. 1977 р. він розпочинає видання журналу «Гарвардські українські студії», що дуже скоро здобув міжнародне визнання. На початку 1980-х рр. він ініціює роботу над серією публікацій османських джерел до історії України, а наприкінці десятиліття, із нагоди тисячоліття хрещення Русі – монументальну серію «Гарвардська бібліотека давнього українського письменства». Весь цей час він багато викладав, пропонує студентам як оглядові, так і спеціальні курси з історії України від давнини до сучасності.

Політичні реформи в СРСР відкрили О.Пріцаку ще перед виходом на пенсію 1989 р. можливість приїжджати в Україну й робити перші кроки для налагодження наукових контактів УНІГУ з українськими науковими інституціями, університетами та окремими фахівцями. В Інституті історії АН УРСР він узяв участь у плануванні та організації діяльності археографічної комісії. 3 липня 1989 р. він зробив публічний виступ перед співробітниками інституту, розповів про УНІГУ. 18 травня 1990 р. Загальні збори Академії наук України обрали його одним із перших іноземних академіків. 1990 р. О.Пріцак взяв участь в організації Міжнародної асоціації українців та її першого конгресу. Його доповідь на конгресі МАУ «Що таке історія України?», по суті, теоретично обґрунтовувала його черговий амбітний проект – організувати в академії сходознавчі студії.

Справді, за його ініціативи в жовтні 1991 р. (і з участю Інституту історії) у Києві та Криму проходить велика міжнародна конференція «Україна й Османська імперія XV–XVIII ст.», під час якої президія академії ухвалила рішення про створення Інституту сходознавства. Академіка О.Пріцака було призначено його директором. Відтоді він подовгу перебуває в Україні: добирає кадри для інституту, організує щотижневий науковий семінар, працює з аспірантами, редагує відроджений ним же журнал «Східний світ», займається комплексуванням бібліотеки, відкриттям спеціалізованої ради для захисту дисертацій і навіть відбудовою музею-садиби А.Кримського в Звенигородці. А ще в Київському університеті ім. Т.Шевченка проводить семінари з історіографії та історіософії й працює над організацією там сходознавчого відділення. Із 1996 р. він уже

не може надовго приїздити в Україну – і через власну недугу, і через смерть його першої дружини Ніни Михайлівни. Останнє, що він зміг зробити для інституту, – це приїхати до Києва в листопаді 1998 р. і з дотриманням усіх формальностей скласти з себе повноваження директора.

Після повернення до США О.Прицак продовжував свої наукові студії, підготував до друку кілька праць, у тому числі другий том «Походження Русі». У роботі були й наступні томи цієї праці, присвячені аналізу арабських, латиномовних, тюркських та слов'янських джерел. До останнього часу він керував науковими студіями кількох науковців.

О.Прицак добре усвідомлював, що в науці не буває вічних теорій. Проте не викликає сумніву, що його ідеї й справи багато в чому випередили свій час. Тому ініційовані ним дискусії триватимуть, як житимуть і спогади про Омеляна Прицака.

ВОЛКОВИНСЬКИЙ Валерій Миколайович

28 червня 2006 р. на 58-му році життя перестало битися серце видатного українського історика, дослідника історії України періоду ХІХ – початку ХХ ст., архівознавця, археографа, лауреата премії імені М.С.Грушевського НАН України (1995), провідного наукового співробітника Інституту історії України НАНУ, члена Наукової ради Державного комітету архівів України, спеціалізованої вченої ради Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, Головної редакційної колегії серії «Архівні збірники України», редакційної колегії «Українського історичного журналу», наукового збірника «Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.» доктора історичних наук Валерія Миколайовича Волковинського.

Зараз, коли цього значного науковця немає серед нас, треба визнати, що його особиста життєва позиція, невтомний пошук, висока моральність, творчий підхід та наукова принциповість справили значний вплив на формування нового покоління українських істориків.

Народився Валерій Миколайович 15 червня 1948 р. у родині службовців у м. Тараща (Київська обл.). Сім'я зуміла прищепити йому любов до праці, рідної землі та розвинути невтомне прагнення юнака до пізнання історичного минулого своєї Вітчизни. Після закінчення школи 1966 р. він вступив на історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Навчання улюбленій справі в університеті давалося легко й після успішного його завершення в 1971 р. молодий випускник набуває спеціальності історик-архівіст, а також викладач історії та суспільствознавства.

Трудову діяльність дослідник розпочав на посаді молодшого наукового співробітника Центрального державного архіву Жовтневої революції й соціалістичного будівництва УРСР (ЦДАЖР УРСР). Із 1975 р. працював старшим науковим співробітником науково-видавничого відділу Головархіву УРСР. 1981 р. Валерій Миколайович під керівництвом д-ра іст. наук С.В.Кульчицького захистив кандидатську дисертацію «Участь трудящих Української РСР у зміцненні Червоної армії (1921–1925)» в Інституті історії Академії наук УРСР. Згодом працював на посаді заступника головного редактора журналу «Архіви України», із 1988 р. – начальник відділу використання й публікації документів.

У цей період він брав активну участь у підготовці до видання 20 збірників документів та матеріалів, за що 1985 р. був нагороджений медаллю ВДНГ СРСР. 1986 р. науковець за значні професійні успіхи був нагороджений знаком «Отличник архивного дела СССР». Із 1990 по 1995 рр. перебував на посаді заступника редактора «Українського історичного журналу». У 1996 р. очолив редакцію тижневика «Історія України», проблемами якого опікувався до останніх днів. Із 1991 р. – старший науковий співробітник, а з 1996 р. – провідний співробітник Інституту історії України НАНУ. 1996 р. захистив докторську дисертацію «Нестор Махно в історії національно-визвольних і соціальних змагань в Україні». Науковий доробок талановитого вченого – близько десяти монографій, брошур і понад 300 статей з історії України ХІХ–ХХ ст., архівознавства, джерелознавства й археографії. Був одним із авторів колективних монографій та довідників: «Государственные архивы Украинской ССР» (К., 1998); «Маршрутами історії» (К., 1990); «Етнонаціональ-

ний розвиток України» (К., 1993); «Сторінки історії України» (К., 1995); «Малий словник історії України» (К., 1997); «Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)» (К., 1999). Помітним явищем у вітчизняній історичній науці стали його монографії, серед яких найбільше привертають увагу такі: «М.В.Фрунзе на Україні» (К., 1985); «Павел Петрович Постишев» (К., 1987); «Армія і народ. 20–30-ті роки» (К., 1990); «Махно и его крах» (Москва, 1991); «Батько Махно» (К., 1992); «Нестор Махно: легенди і дійсність» (К., 1994); «Християн Раковський: політичний портрет» (К., 1990 (у співавт.)).

Сфера дослідницьких інтересів Валерія Миколайовича обіймала різноманітні напрямки. Його творам притаманний глибокий аналіз моральних рис особистостей, процесів, подій і явищ. В останні роки життя він написав низку творів, присвячених політичній історії та еволюції тероризму на українських теренах у XIX–XX ст.

Його праці, присвячені видатному державному діячеві П.А.Столипіну, дивують глибиною думки та неупередженим підходом. Твори, присвячені легендарному «батькові» Несторові Махну, вражають об'єктивністю викладу й критичним підходом до біографії головного героя, яку дослідник у всіх подробицях розкрив перед читачем. Але й в характері самого автора було щось махновське, чим він притягував до себе співробітників відділу (колеги навіть тихцем називали його «батьком»).

Валерій Миколайович був людиною життєдайної енергії, глибоко переймався проблемами як історичної науки в цілому, так і особистими справами колег, друзів та близьких, яким до останнього подиху дарував любов і тепло свого серця, був для них не лише наставником, мудрим і досвідченим, а й (без перебільшення!) батьком. Усі, кому пощастило працювати із науковцем, і досі пам'ятають його гумор, душевне тепло та поради.

Українська історична наука втратила невтомного дослідника, який до останнього подиху присвятив своє життя служінню загадковій музі історії Кліо. Окреслюючи завдання прийдешнім поколінням істориків, хочеться звернути увагу на творчий доробок і життєвий шлях Валерія Миколайовича Волковинського, який завжди залишатиметься для нас взірцем, а пам'ять про нього ніколи не згасне в наших серцях.

**ПОВІДОМЛЕННЯ
ПРО ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ І КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ**

I. Спеціальність 07.00.01. – Історія України

Докторські дисертації:

1. **Потильчак Олександр Валентинович**
«Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939–1954 р): організація, дислокація, структура».
2. **Боровик Анатолій Миколайович**
«Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.)».
3. **Лиман Ігор Ігорович**
«Православна церква на Півдні України (1775–1861 рр.)».
4. **Силантьєв Василь Іванович**
«Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.)».
5. **Мандрик Ярослав Іванович**
«Політика радянської держави у сфері культури в українському селі (кінець 20-х – 30-ті роки)».

Кандидатські дисертації:

6. **Олійник Володимир Миколайович**
«Розвиток селянського самоврядування в 1921–1929 роках».
7. **Фостій Іван Петрович**
«Північна Буковина і Хотинщина в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)».
8. **Пронь Тетяна Михайлівна**
«Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей)».
9. **Корнієнко Віра Миколаївна**
«Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століть)».
10. **Маргулов Артур Худувич**
«Урбанізація Донбасу у 1861–1917 роках».
11. **Коптюх Юрій Віталійович**
«Реформи устрою Російської Православної Церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)».
12. **Ходак Віталій Ярославович**
«Суспільно-політична діяльність Організації українських націоналістів (1929–1934 рр.)».
13. **Перепада Володимир Владиславович**
«Еволюція українсько-німецьких відносин в умовах Першої світової війни та української революції».

14. **Яценюк Галина Миколаївна**
«Українська політична еміграція і Гетьманщина в 1710–1742 рр.: політико-дипломатичний аспект».
15. **Баковецька Ольга Олександрівна**
«Проблеми культурного життя півдня України на сторінках періодичної преси (90-ті роки XX століття)».
16. **Бикова Тетяна Борисівна**
«Створення Кримської АСРР».
17. **Голик Роман Йосипович**
«Уявлення про надприродне в українській культурі X–XVIII ст.»
18. **Гевко Вікторія Романівна**
«Україна і Польща: особливості розвитку двосторонніх відносин (1991–2004 рр.)».
19. **Гуцал Петро Зеновійович**
«Українська еміграція Канади і США та національно-визвольний рух на західноукраїнських землях (1914–1923)».
20. **Ніколаєва Тетяна Михайлівна**
«Внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України (остання третина XIX – початок XX ст.)».
21. **Бурмага Володимир Петрович**
«Здійснення радянської продовольчої політики на Катеринославщині в 1919–1923 роках: військово-політичний аспект».
22. **Ковальчук Михайло Анатолійович**
«Війна Української Народної Республіки зі Збройними силами Півдня Росії (осінь 1919 р.)».
23. **Зибачинський Ігор Володимирович**
«Соціально-економічний, суспільний та культурний розвиток Північної Бессарабії у другій половині XIX – на початку XX ст.».
24. **Глушенко Наталія Миколаївна**
«Аграрна політика Німеччини в райхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 рр.».
25. **Гурак Ігор Федорович**
«Українське студентство у суспільно-політичному житті Східної Галичини (60-ті роки XIX – початок XX ст.)».
26. **Удовик Володимир Миколайович**
«Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області)».
27. **Комарницький Олександр Борисович**
«Містечка Правобережної України в добу Української революції 1917–1920 рр.»
28. **Шліхта Наталія Василівна**
«Технології виживання Церкви в радянській державі (на прикладі Українського Екзархату Російської православної церкви (1945–1971 рр.)»
29. **Дудка Лариса Олексіївна**
«Спілка воєнничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20–40-ві роки XX ст.)».

- 30. Хованцев Денис Володимирович**
«Політика партійно-державного керівництва Кримської АРСР щодо національних меншин (1921–1941 рр.)».
- 31. Зеркаль Микола Миколайович**
«Реалізація непу в економіці південних районів України».
- 32. Чорна Ліліана Володимирівна**
«Південно-західний відділ Російського географічного товариства і його роль в українському національному відродженні».
- 33. Задерейчук Іван Панасович**
«Розвиток системи освіти в німців на Півдні України 1789–1938 рр.»
- 34. Марченко Олена Миколаївна**
«Сільське населення Степового Побужжя кінця 18 – початку 20 ст.».
- 35. Баглікова Марина Сергіївна**
«Німецькі військовополонені в Донбасі (1943–1954)».
- 36. Бобко Тетяна Григорівна**
«Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. XX ст.»
- 37. Заяць Орест Андрійович**
«Міське громадянство Львова XV–XVIII ст. (за реєстрами прийняття до міського права)».
- 38. Зиза Микола Миколайович**
«Зміни виробничих відносин в українському селі (друга половина 20–початок 21 ст.): історичний аспект».
- 39. Шилік Наталія Феофанівна**
«Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955».
- 40. Сафонова Наталія Михайлівна**
«Реформування системи вищої освіти в Україні (90-ті рр. XX – початок XXI ст.): історичний аспект».
- 41. Пекарчук Володимир Михайлович**
«Законодавчо-розпорядчі інституції в контексті трансформації соціуму (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.)».
- 42. Бурачок Лілія Василівна**
«Громадсько-політична діяльність Осипа Назарука (1883–1940)».
- 43. Кузьмук Олексій Сергійович**
«Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: еволюція взаємовідносин».
- 44. Стецик Юрій Орестович**
«Василіанські монастирі Перемишльської єпархії: інституційний розвиток, економічне становище та релігійна діяльність (кінець XVII–XVIII ст.)».
- 45. Прокопчук Любов Володимирівна**
«Трансформаційні процеси в православних конфесіях України в 90-ті роки XX ст.»

46. **Ващук Дмитро Петрович**
«Обласні привілеї Волині та Київщини: генеза і функціонування в другій половині XV – першій половині XVI ст.»
47. **Везомська Світлана Жоржівна**
«Ф.Ернст у пам'яткоохоронному русі України 1917–1933 рр.»
48. **Ситнік Віктор Петрович**
«Громадсько-політична діяльність М.Міхновського».
49. **Паламарчук Світлана Василівна**
«Територіальні структури Дунай-Дністровського межиріччя (кінець XIV–середина XVII ст.)».
50. **Гончаренко Олексій Миколайович**
«Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.)».
51. **Морозова Анна Валеріївна**
«Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.)».
52. **Зваричук Едуард Олександрович**
«Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти».
53. **Доценко Віктор Олегович**
«Єврейське громадське землеоблаштування в Україні (20-ті – 30-ті роки XX ст.)».
54. **Вовк Світлана Олександрівна**
«Становлення та розвиток міжрегіонального співробітництва прикордонних областей України і Російської Федерації (наприкінці XX ст. – на початку XXI століття)».
55. **Демодович Людмила Степанівна**
«Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період НЕПу (1921–1928 рр.)».
56. **Терещенко Валентин Дмитрович**
«Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906–1916 рр.)».
57. **Короленко Богдан Анатолійович**
«Інкorporація Криму Російською імперією у 1783–1796 рр.: політичний та етно-соціальний аспекти».
58. **Мисак Наталія Федорівна**
«Українська інтелігенція Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціально-професійний аспект».
59. **Середа Остап Володимирович**
«Формування національної ідентичності: ранні народовці у південно-східній Галичині (1860–1873)».
60. **Заярнюк Андрій Васильович**
«Формування соціальних і національних ідентичностей українського селянства у Габсбурзькій Галичині, 1846–1914 (на прикладі Самбірщини)».

- 61. Мисюра Олександр Олександрович**
«Олександр Кониський у громадсько-політичному і культурно-освітньому житті українців (друга половина XIX ст.)».
- 62. Гайдай Ольга Михайлівна**
«Рух української громадськості за національну початкову освіту кінець XIX – початок 1917 р.»
- 63. Яремчук Сергій Степанович**
«Православна церква на Буковині у 1944–1991 рр. (державно-церковні взаємини)».
- 64. Литвин Наталя Миколаївна**
«Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми)».
- 65. Григорук Наталя Анатоліївна**
«Наукова і громадська діяльність Миколи Чубатого (1889–1975 рр.)».
- 66. Кириченко Вікторія Георгіївна**
«Державницька, громадсько-політична та культурно-освітня діяльність В.Зінківського (1881–1962 рр.)».
- 67. Бахтін Анатолій Миколайович**
«Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929–1933 роки)».
- 68. Сидорович Олександр Сергійович**
«Споживча кооперація на Лівобережній Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.: історичний аспект».
- 69. Лубчинський Андрій Анатолійович**
«Соціально-економічні зміни в аграрному секторі України в 20-х роках XX ст.»
- 70. Костик Євген Петрович**
«Створення та діяльність кооперативних видавництв в УСРР 1922–1930 рр.»
- 71. Шевчук Ганна Йосипівна**
«Фахово-господарська та культурно-освітня діяльність товариства «Сільський господар» (1899–1944)».
- 72. Заводовський Анатолій Анатолійович**
«Преса української соціал-демократії та українське питання в Російській імперії на початку XX ст.»
- 73. Козацька Тетяна Юріївна**
«Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928–1933 рр.)».

II. Спеціальність 07.00.02. – Всесвітня історія

Докторські дисертації:

- 74. Яковенко Наталя Леонідівна**
«Європейська інтеграційна політика Великої Британії та міжнародні чинники її формування (друга половина XX – початок XXI ст.)».

75. **Ставнюк Віктор Володимирович**
«Становлення та еволюція афінського поліса (від занепаду ахейської цивілізації до реформ Ефіяльта і Перікла)».

Кандидатські дисертації:

76. **Орлик Вікторія Володимирівна**
«НАТО в системі взаємовідносин Росії та США (1990-ті – початок XXI ст.)».

77. **Осмоловська Олена Анатоліївна**
«Взаємовідносини Великої Британії з країнами Співдружності націй (середина 1940-х – друга половина 1980-х рр.)».

78. **Тайді Тетяна Юріївна**
«Союз чорних клобуків (тюркське об'єднання на Русі в XI–XIII ст.)».

79. **Волощук Мирослав Михайлович**
«Військово-політичні стосунки Угорського королівства з Галицьким та Галицько-Волинським князівствами (кінець XII–XIII ст.)».

80. **Чорногор Ярослав Олексійович**
«Утворення партії зелених та її роль в суспільно-політичному житті ФРН (1977–1993 рр.)».

81. **Урусов Володимир Борисович**
«Українсько-китайські відносини (1949–1959 рр.)».

82. **Христюк Тетяна Анатоліївна**
«Політична опозиція в Росії (кінець 1980-х – 2000 рр.)».

83. **Прохоров Дмитро Анатолійович**
«І.І.Казас – просвітитель караїмів та кримських татар».

84. **Герасимчук Таміла Федорівна**
«Країни Центральної Європи в політиці Європейського Союзу (1989–2004 рр.)».

85. **Стрільчук Ростислав Семенович**
«Реформування економічних відносин в Польщі наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX століття».

86. **Петраш Ольга Миколаївна**
«Позиція правлячих кіл Росії та громадська думка щодо англо-бурської війни (1899–1902 рр.)».

87. **Абібуллаєва Діляра Ільясівна**
«Формування і розвиток державної системи народної освіти кримських татар (1870–1920 рр.)».

88. **Воробчук Оксана Ярославівна**
«Польське питання у політиці Росії в роки Першої світової війни».

89. **Юрчук Оксана Федорівна**
«Українське питання у польській консервативній суспільно-політичній думці міжвоєнного періоду (1918–1939)».

90. **Сіромський Руслан Богданович**
«Проблема Квебеку і канадський федералізм (1960–1982)».

91. **Литвяк Олександр Миколайович**
«Вплив протестантизму на становлення державності в Німеччині (XVIII–XX ст.)».
92. **Горбач Юлія Сергіївна**
«Взаємовідносини Німеччини і країн Вишеградської групи (1991–2004 рр.)».
93. **Кучера Ірина Василівна**
«Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.».
94. **Пелешко Адріана Володимирівна**
«Становлення незалежної грецької держави: 1797–1844 рр.»
95. **Батенко Ганна В'ячеславівна**
«Виникнення арабо-єврейського конфлікту в Палестині (1897–1930)».
96. **Вовк Ярина Олександрівна**
«Політика Польської держави стосовно християнських конфесій (1918–1926 рр.)».
97. **Захарченко Таїса Костянтинівна**
«Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я (XIX – початок XX століття)».
98. **Шишкін Іван Геннадійович**
«Українське питання в політиці польського еміграційного уряду та підпілля в роки Другої світової війни».
99. **Каріков Сергій Анатолійович**
«Реформування і становлення Євангелічної Церкви та школи у Брауншвейзі (1517–1555 рр.)».
100. **Онишко Леся Володимирівна**
«Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі (30-ті – 40-ві рр. XX ст.)».

III. Спеціальність 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Докторські дисертації:

101. **Толочко Олексій Петрович**
«Історія Російська» Василя Татищева: джерела та повідомлення».

Кандидатські дисертації:

102. **Сімперович Володимир Миколайович**
«Історіографія національно-демократичного руху за суверенізацію та незалежність України на рубежі 80-х – 90-х років XX століття».
103. **Поух Анатолій Володимирович**
«Етнічне походження та формування українського козацтва (історіографія проблеми)».
104. **Волкотруб Ганна Кирилівна**
«Пилип Васильович Клименко (1887–1955) – історик, джерелознавець, архівознавець».
105. **Руда Оксана Василівна**
Дослідження історії України в польській історіографії кінця XIX – початку XX століття».

- 106. Келембет Станіслав Миколайович**
«Князі нижегородсько-суздальської землі в кінці 14 – середині 15 ст. (історико-генеалогічний дискурс)».
- 107. Зіневич Наталія Олексіївна**
«Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела)».
- 108. Савчук Григорій Миколайович**
«Польсько-литовсько-руські відносини пізнього середньовіччя у польській історіографії другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.».
- 109. Чмир Микола Васильович**
«Символіка Збройних сил України 1917–1920 рр.»
- 110. Логунова Наталія Анатоліївна**
«Наукова та громадсько-політична діяльність І.В.Лучицького».
- 111. Брехунець Ніна Сергіївна**
«Навчальні заклади освіти України 50–80-х років ХХ ст.: історіографія».
- 112. Ващенко Іван Михайлович**
«Історіографія історії польської національної меншини УРСР 1920–1930-х років».

НОВІ КНИГИ

Апокрифи Клари Ґудзик / За заг. ред. Л.Івшиної. – К.: Українська прес-група, 2005. – 448 с.

Архіви окупації. 1941–1944: Держ. ком. архівів України. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 872 с.

Архівні установи України: Довідник. – К.: Держ. ком. архівів України, 2005. – Т.1: Державні архіви. – 692 с. (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники).

Бармак М.

Державна служба в Російській імперії. Правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.). – Тернопіль: Астон, 2006. – 288 с.

Битий шлях або Україна, якою ми її любимо. – К.: Дуліби, 2005. – 168 с.

Боцюрків Б.

Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). – Л.: Укр. католицький ун-т, 2005. – 268 с.

Варварцев М.

Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна: Монограф. – К.: Пульсари, 2005. – 304 с.

Випускники Одеського (Новоросійського) університету: Енцикл. слов. – Одеса: Астропринт, 2005. – Вип.1. – 264 с.

Горак В.С.

Літопис Української революції. Книга П.О.Христюка «Замітки і матеріали до історії Української революції»: історіографічний аналіз. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 103 с.

Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М.Рудича. – К.: Парламентське вид., 2006. – 412 с.

Грубінко А.

Українсько-британські відносини 1991–2004. – Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2005. – 336 с.

Граціозі А.

Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. – К.: Основи, 2005. – 350 с.

Даниленко В.М., Завальнюк О.М., Телячий Ю.В.

Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917–1920): з хроніки подій. – Кам'янець-Подільський: Абетка Нова, 2005. – 264 с.

Денисенко В.

Часопис «Киевские епархиальные ведомости» в історії національно-духовного життя України (1861–1918): Наук.-довід. вид. – К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова, 2006. – 692 с.

Дзира І.Я.

Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: Джерелознавчий та історіогр. аспекти. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 567 с.

Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2006. – Т.1. – 493 с.

Євсеєнко С.

Горлівка в грудні 1905 року: Погляд із відстані у 100 років. – К.: МАУП, 2005. – 46 с.

Івченко А.

Орфографічний словник української мови: Понад 40 000 слів. – Х.: Фоліо, 2006. – 527 с.

Івченко А.

Тлумачний словник української мови. – 10-те виправ. вид. – Х.: Фоліо, 2006. – 540 с.

Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – Т.1. – 800 с., іл. (Бібліогр.: 690–781 с.).

Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – К.: Наук. думка, 2006. – Т.1. – 632 с.

Камінський А.Г.

На шляху до національної держави. Еволюція і Революція. Самооборона і Наступ. Процес і Потенціал. – Гадяч: Гадяч, 2005. – 520 с.

Каппелер А.

Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Л.: Український католицький ун-т, 2005. – 360 с.

Кирюшко М.І., Бойцова О.Є.

Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу. – К.: Світогляд, 2005. – 300 с.

Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / Упоряд. Ю.Мицик. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 566 с.

Лоутон Л.

Українське питання. – К.; Лондон: Спадщина, 2006. – 168 с.

Марголіна І., Ульяновський В.

Київська обитель Святого Кирила. – К.: Либідь, 2005. – 352 с.

Матяш І., Мушка Ю.

Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: Історія, спогади, архівні документи. – К.: Києво-Могилянська академія, 2005. – 400 с.

Мельниченко В.

Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 655 с.

Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії: Док. і матеріали, 1899–1917. – Л.: Укр. католицький ун-т, 2004. – Кн.1. – 924 с.

Михайло Ветухів. Перший президент УВАН у США. – Нью-Йорк; К.; Л.: Місіонер, 2004. – 383 с.

Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 2005. – Т.10. – 504 с.

Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 2005. – Т.11. – 456 с.

Національна академія наук України. Анотований каталог книжкових видань 2004 року. – К.: НАН України, 2005. – 242 с.

Наша боротьба та наші позиції: Зб. матеріалів партії УРДП – УДРП в діаспорі. – Арлінгтон Гайтс; Харків: ХІВМ, 2005. – Т.1. – 912 с.

Наша боротьба та наші позиції: Зб. матеріалів партії УРДП – УДРП в діаспорі. – Арлінгтон Гайтс; Харків: ХІВМ, 2005. – Т.2. – 896 с.

Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова за роки незалежності України 1991–2005 рр. – Одеса: Астропринт, 2005. – 552 с.

Павленко С.

Іван Мазепа як будівничий української культури. – К.: Києво-Могилянська академія, 2005. – 238 с.

Палютін М.П.

Україно-російські відносини: Минуле і сучасність. – Харків: Курсор, 2006. – 278 с.

Праці викладачів та професорів національного університету «Києво-Могилянська академія» 1992–2002 рр. – К.: Києво-Могилянська академія, 2005. – 523 с.

Прокопчук В.С.

Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – початку ХХІ ст.: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. – 600 с.

Скочилас І.

Генеральні візитації Київської унійної митрополії ХVІІ–ХVІІІ століть. – Л.: Укр. католицький ун-т, 2004. – 512 с.

Смолій В.А., Пінчук Ю.А., Ясь О.В.

Микола Костомаров: Віхи життя і творчість: Енцикл. довід. – К.: Вища шк., 2005. – 543 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.9, ч.1. – 378 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.9, ч.2. – 499 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.9, ч.3. – 396 с.

Тимошенко Л.

Берестейська унія 1596 р.: Навч. посіб. – Дрогобич: Коло, 2004. – 197 с.

Україна дипломатична: Наук. щорічник. – К.: Планета, 2005. – Вип. VI. – 784 с.

Україна: Хроніка XX століття. Рік 1922: Довід. вид. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 335 с.

Україна: Хроніка XX століття. Роки 1941–1943: Довід. вид. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 533 с.

Україна: Хроніка XX століття. Роки 1946–1960: Довід. вид. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч.1: 1946–1952. – 286 с.

Україна: Хроніка XX століття. Роки 1946–1960: Довід. вид. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч.2: 1953–1960. – 287–613 с.

Україна: Хроніка XX століття. Роки 1986–1990: Довід. вид. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 408 с.

Українська загальнонародна організація (УНФ-2). Дослідження, документи, матеріали: У 2 т. – Л.: Афіша, 2005. – Т.1. – 704 с. (Україна XX ст. Енциклопедія боротьби і репресій).

Український соціум. – К.: Знання України, 2005. – 792 с.

Шевченко А.Е.

Організаційно-правові аспекти становлення та адміністративної діяльності спеціальних підрозділів НКВС України на транспорті у кінці 20-х – середині 40-х рр. XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 472 с.

Юсов С.

Володимир Олексійович Голобуцький (1903–1993 рр.): Бібліографія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 160 с.

Літературу підібрали: завідувача науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська.

CONTENTS

STUDIES

To 15th anniversary of independence of Ukraine

K a s ' i a n o v H. V. Modern history of Ukraine: problems, versions, conceptions4
K u l ' c h y t s ' k y i S. V. Ukraine: society and state on scales of history (1991–2006)15
V i d n i a n s ' k y i S. V., M a r t y n o v A. Yu. Evolution of foreign policy of Ukraine (1991–2006)32

* * *

K o t l i a r M. F. Phenomenon of prince court in Rus'51
S o k y r k o O. H. Zholdats'ki units in Het'manschyna in 1669–1765.64
M a s l i i c h u k V. L. (<i>Kharkiv</i>) Colonel Herasym Kondrat'iev of Sumy77
R a b e n c h u k O. P. Social sentiments and behavior of population of Ukraine during the starvation period of 1946–1947.87
Y u s o v a N. M. Ideological and terminological genealogy of the conception «Old Rus' nationality»101
S k r z h y n s ' k a M. V. The most ancient state rewards on the territory of Ukraine130

HISTORIOGRAPHY. SOURCE STUDIES

Y a s ' O. V. Historical views of Olena Kompan (to 90th birthday anniversary)140
S a s P. M. Hand-written «Gospel of P.Sahaidachnyi»157
Y a k o v l e v a T. G. (<i>Saint-Petersburg, Russian Federation</i>) Analysis of the denunciation of the Cossack officers on Hetman Ivan Samoilovych190

SURVEYS

D a n y l e n k o V. M., S k l i a r e n k o Ye. M. New pages of Donbas history. Collection of articles. – Books 3–12 (1994–2006)201
---	------

REVIEWS

B i l e t s ' k y i B. F. (<i>Chernivtsi</i>), K a r p o V. L. (<i>Chernivtsi</i>) I.P. Fostii. Northern Bukovyna and Khotynschyna in World War II 1939–1945.207
D m y t r i e n k o M. F., I s c h e n k o Ya. O. M.Vavrychyn, Ya.Dashkevych, U.Kryshthalovych. Ukraine on ancient maps. End of the XV – first half of the XVII centuries.209
S t e l ' m a k h S. P. Yarovy Valerii. Modern history of Central European and Balkan states. The XX century: Manual for institutes of higher education211

CHRONICLE OF SCIENTIFIC LIFE

B a r a n o v s ' k a N. P. Conferences to the 20th anniversary of Chornobyl' catastrophe214
S t a n c h e v M. H. (<i>Kharkiv</i>), S t r a s h n i u k S. Yu. (<i>Kharkiv</i>) The IV Drinovs'ki readings in Kharkiv217
M e l ' n y c h e n k o V. M. To the 60th birthday anniversary of doctor of historical sciences, professor A.H.Morozov223

Pritsak Omelian225
----------------------------------	------

Volkovyns'kyi Valerii Mykolaiovych227
---	------

Notification about defense of doctoral and candidate's theses229
N e w b o o k s237